

Politika és hatalom a társadalomban

Eőry Gabriella, Heltai Gyöngyi,
Kiss László, Kövér György,
Nagy Ágnes, Paksy Zoltán,
Szabó Dániel tanulmányai

Ablonczy Balázs
A kegyelmes úr napjai.
Kísérlet Teleki Pál
határidőnaplójának
elemzésére

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Bankaritás Alapítvány, a Teleki László Alapítvány és a Teleki László Intézet támogatta.

A címlapon: a Babel torony építésének jelenete a *Mosonszentjánosi kódex*ből

Kiadja a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet és a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület

Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató

Szerkesztőség: ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány 1/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12

korall@mailbox.hu, www.korall.org

Terjesztés: korall.terj@vipmail.hu

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.

Nyomás, kötés: PrinterArt Kkt.,

Felelős vezető: Némegy Jenő

ISSN 1586-2410

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ősidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület

Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség

Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését a Nemzeti Kulturális Alapprogram, a Nemzeti Kulturális Örökség Minisztériuma, a Bankaritas Alapítvány, a Teleki László Alapítvány és a Teleki László Intézet támogatta.

A címlapon: „Véres jelenet a Kerepesi úton”, a *Budapest* c. lap címlapja (1880. jan. 16.) – a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár Budapest Gyűjteményéből

Kiadja a Teleki László Alapítvány / Teleki László Intézet és a KORALL Társadalomtörténeti Egyesület
Felelős kiadó: Granasztói György főigazgató
Szerkesztőség: ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék
1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.
(1) 209-05-55/6874, fax: (1) 372-29-12
korall@tla.hu, www.korall.org
Terjesztés: korall.terj@vipmail.hu

Nyomdai előkészítés: Kalonda Bt.
Nyomás, kötés: Prime Rate Kft.

ISSN 1586-2410

TARTALOM

POLITIKA ÉS HATALOM A TÁRSADALOMBAN

Kövér György :	Performációk I. „Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén	5
Szabó Dániel:	A véderőtüntetések résztvevői	43
Eőry Gabriella:	Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943)	61
Paksy Zoltán:	Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttere Zalaegerszegen 1935-ben	88
Kiss László:	Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében	107
Nagy Ágnes:	Hatalom – lakásrendszer – társadalom. Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között	138
Heltai Gyöngyi:	Fedák Sári, mint „emlékezeti hely.” A bulvárszínházi kulturális örökség átértékelése	167

FORRÁSOK ÉS OLVASATOK

Ablonczy Balázs:	A kegyelmes úr napjai. Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére	193
------------------	--	-----

KÖRKÉP

Takács Erzsébet:	Luc Boltanski pragmatikus szociológiája (Konferenciabeszámoló)	208
------------------	---	-----

KÖNYVEK

Krász Lilla: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon	– Deáky Zita	216
Vonyó József (szerk.): Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan.	– Horváth Gergely Krisztián	221
Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában	– Sohajda Ferenc	228
Gérard Noiriel: Penser avec, penser contre – Itinéraire d'un historien	– Takács Erzsébet	236
Szerzőink		239
Contents		240
Abstracts		242

Kövér György

Performációk I.

„Zsidó társadalom” Tiszaeszláron a nagy per előestéjén*

Nehéz pontosan megmondani, mi az oka, hogy ugyan sokan és sokat írtak a tiszaezlári ügyről, mégis szegényesnek tűnik a kínálat modern történeti feldolgozásokból. Bár a per aktái állítólag elhamvadtak a levéltár égésekor, mégsem szerencsés pusztán forráshiányra hivatkozni, hiszen a vizsgálóbíró és a védőügyvéd vizsgálattal kapcsolatos iratai fennmaradtak az OSZK kéziratárában, a per gyorsírási jegyzőkönyve pedig már annak idején megjelent a *Nyírvidék* című lap mellékleteként.¹ Elképzelhető, hogy a védőügyvéd dokumentumregénye, a vizsgálóbíró visszaemlékezése historikus berkekben olyan látszatot keltett, mintha nem maradt volna feltárni való Solymosi Eszter eltűnése körül.² Az sem kizárt, hogy a nyíregyházi per salamoni lezárása (nincs holttest, de nincs gyilkos sem) tartotta távol a múltkutató tényfeltáró érdeklődést, s vonzotta inkább az írók, filmesek, publicisták fantáziáját. Végül nem elhanyagolható jelentőséggel bírhat az ügy „kényes” mivolta, az, hogy egy megfektetlen rejtély minden korban előítéleteket, szenvedélyeket szíthat, s – mint tudjuk – az ostobaság legalább annyira szisztematikus, mint maga a tudomány.

Ennek a több részesre tervezett dolgozatnak nem annyira a nyíregyházi per a tárgya, hanem sokkal inkább maga az eszlári társadalom, a per előestéjén. Amikor különbséget teszünk az eszlári ügy és a nyíregyházi per között, akkor nem pusztán a történelmi akkurátusság vezérel bennünket, hiszen nehéz lenne kétségbe vonni, hogy Solymosi Eszter Tiszaeszlárról tűnt el, viszont maga a per Nyíregyházán zajlott. De nem ebben van a dolog lényege, hiszen végső soron Tiszaeszlár és Nyíregyháza is ugyanahhoz a vidékhez, ugyanahhoz a megyéhez tartozott. Megközelítésünket mikroléptékű társadalomtörténetként definiálva, Eszlárt a vizsgálat indítása körüli állapotában, saját forrásai és a vizsgálat tükrében szeretnénk bemutatni. Az, hogy a per kapcsán keletkezett iratokat másra igyekszünk felhasználni, mint ami eredeti rendeltetésük volt, kétségtelenül veszélyeket rejt magában. Ennek számításba vétele alól az sem ment fel bennünket, hogy tudatában vagyunk: bizonyos

* A tanulmány első változata előadásként hangzott el Nyíregyházán, 2004. április 19-én, a Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár rendezvényén, illetve Budapesten, április 26-án a ReNaisance Tanulmányi Házban. A kérdések és beszélgetések tapasztalatait már tükrözi a mostani írott változat, amiért minden érdeklődőnek köszönetemet fejezem ki.

- 1 Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt) Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A nagy per iratai (Eötvös); Fol. Hung. 1847/I–II. Bary József tiszaezlári perrel kapcsolatos iratai (Bary); *Nyírvidék*, Tisza-Eszlár (Napi értesítő). A tiszaezlári bűnper végtárgyalása alkalmából. 1–29. sz. mellékletekkel. Nyíregyháza, 1883. (*Végtárgyalás*)
- 2 Eötvös 1968, Bary 1944.

értelemben a történész általában másra használja a forrásokat, mint amilyen célból azok eredetileg készültek. Nem árt azonban tisztában lenni az ebből fakadó nehézségekkel, korlátokkal. Mint fentebb írtuk, a társadalomtörténeti alapozást a helyi források (anyakönyvek, kataszter, választói névjegyzékek stb.) révén kívánjuk elvégezni, s ezek kiegészítése, árnyalása, ahol kell, dinamizálása lesz a vizsgálati és periratok feladata. Nem akarunk a társadalomtörténeti alap és a permechanizmus között közvetlen megfeleltetést teremteni, mégis tudatában vagyunk annak, hogy a társadalomtörténeti elemzés fényében majd újra fel lehet tenni a kérdést: vannak-e tanulságai a mikrotörténeti megközelítésnek a per politikuma szempontjából?³

Egy folyamatban levő kutatás első eredményeiről számolunk be az alábbiakban, s a sort az eszlári zsidóság vizsgálatával kezdjük. Nemcsak azért, mert itt könnyebben átfogható létszámról van szó, hanem azért is, mert forrásaink által itt a legteljesebb a „lefedettség”: az eszlári zsidóság csaknem valamennyi képviselője vádlottként vagy tanúként felvonult a vizsgálatban és a perben, s ennyiben – bármily paradox is – a peranyag a zsidóság élete szempontjából kivételesen jó forrásnak tekinthető.⁴ De a perben tulajdonképpen nemcsak az eszlári, hanem az egész észak-kelet magyarországi zsidóság látóképbe került.

Érdemes szó szerint idézni Bary József vizsgálóbíró előnyomozást lezáró végzésének bevezető passzusát: „Előlegesen letartóztatott Schvarcz Salamon benei, Braun Leopold mihálydi, és Buxbaum Ábrahám neu-sandeczi [Nowy Sacz – Galícia] származású vádlottak ellen a magyar büntető törvénykönyv 278.§-a szerint minősülő gyilkosság büntettének gyanuja miatt, továbbá Scharf József hajdúnánási, Scharf Józsefné szül. Miller Léni makkoshotycai, Junger Adolf sirokai, Braun Ábrahám vajai, Lustig Sámuel makkoshotycai, Weiszstein Lázár kis-várdai, Taub Emanuel nyiradonyi származású vádlottak ellen, a jelzett gyilkossági büntettben való részességnek /:bünt. törv. könyv 68.§. 2. pont:/ gyanuja miatt, s végre Rosenberg Hermann szentmihályi, özv. Klein Sámuelné szül. Róth Borbála alsó vadászi, Grosz Márton N. Halász, Klein Ignác felsőfügedi és Fögel Ancsel fejeér-egyházai származású vádlottak ellen a büntető t. könyv 374. és 376.§§-ai szerint minősülő, s gyilkossági bűncselekményre vonatkozólag elkövetett bűnpártolás gyanuja miatt – a különös vizsgálat, s ezzel együtt a vizsgálati fogság is elrendeltetik, Smilovics Jankel remetei származású vádlott irányában az ellene folyó évi július 10-én hozott, s gyilkossági bűnpártolás miatt különös vizsgálatot, és vizsgálati fogságot rendelő végzés hatálya továbbra is fenntartatik...”⁵

3 Vö. Boyer–Nissenbaum 2002.

4 Természetesen tudunk olyan eszlári zsidó férfiakról is, akik sem tanúként, sem vádlottként nem kerültek be a vizsgálatba. De azért beszéltek róluk a perben. Wildman Adolfot például nem hallgatták ki, Nyíregyházára sem idézték be, pedig ő is ott volt 1882. április 1-én a zsinagógában, s Ó-falu felé ment haza. *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.). Vámosi Józsefné azt is említette róla, hogy „kocsmája volt, most már kitelt abból, úgy lakik bérelt házban”. *Végtárgyalás* (1883. július 9.) Alter Mór, aki már 1876-ban tanúként szerepelt az egyik eszlári születési anyakönyvben, maga is aktívan részt vett a védelem szervezésében, tanyája (az Alter-tanya, a Homory dűlőben) fontos csomópont volt a Nyíregyházára történő utaztatásban. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/ I. (Bary) 81; *Végtárgyalás*, Vámosi Júlia (1883. július 20.)

5 OSZK Kt Fol. Hung. 1847/II. (Bary) 685. (1882. július 29.)

Figyelmesen elolvassa a vádlottak névsorát (és származását), nyitjára jövünk a vád „üzenetének”.⁶ A vádirat konstrukciója egyértelműen azt tételtezte, hogy a „gyilkosságot” nem a helybeli, hanem a jövevény zsidók követték el, s ebben bűnrészesként segítettek őket az eszláriak és a máramarosiak (utóbbiak kizárólag a hullacsempészetben). Első ránézésre társadalmi szempontból a vádlottak padjára ültetett 14 férfinak és 2 nőnek talán legfigyelemreméltóbb közös vonása – zsidóságuk mellett –, hogy egyikük sem Eszláron látta meg a napvilágot. Egyik felük már helyi lakos ugyan, zömmel szabolcsi származásúak (Nánás, Vaja, Kisvárd, Nagyhalász, Nyíradony). Van, aki Abaújból (Felsőfügöd), Zemplénből (Makkoshotyka) vagy akár Sárosból (Máramarosból?) költözött ide.⁷ Hasonló területi szóródás állapítható meg az 1882. április 1-jén sakterválasztásra érkezett, később fővádlottá „előlépett” három nem helybeli jelöltről is, azzal a különbséggel, hogy közöttük a Szabolcs (Nyírmihálydi) és Bereg megyei (Bene) pályázó mellett egy galíciái (Neusendetz) születésű is akadt (ő az egyetlen ún. galiciánér a perben szereplők között). Róla is kiderül egyébként az iratokból, hogy a tarcali rabbi veje. S mellesleg nem ő, hanem a Bereg megyei Schwarcz Salamon nyerte el az eszlári metsző állást. Végül, de nem utolsó sorban nem a gyilkosság vádja miatt, hanem tutajosként, az ún. hullatúztatás bizarr nyomozati víziója révén került a vádlottak padjára két máramarosi születésű (Fejéregyház, Remete) és ottani lakos. Megállapíthatjuk: ha az ún. előnyomozás során a vádiratba az észak-keleti megyék ún. „lengyel” zsidóságának képviselői kerültek, a galíciái bevándorlók csoportját csak közvetve, mintegy jelzésértékűen sikerült a vádlottak padjára ültetni. A „lengyel zsidó” („polak”) amúgy is inkább megjelenést (kaftán, pajesz), beszédet, életformát, rítust jelentett, mint tényleges származást, ennek a kapcsolatnak az érzékeltetéséhez pedig elég volt a galíciái migráns zsidó szimbolikus megjelenítése is.⁸ A vádlottakról szóló tudósításokkal a sajtó is ezt a sokrétű, mégis egyöntetű képet sugározta.⁹ Az is aligha véletlen, hogy a nyír-

6 A vád konstrukciójáról mint fikcióról Krúdy Gyula is elismerően nyilatkozott „ötven év távlatából”: „Pompásan, kápráztató ügyességgel, szinte szemfényvesztő valószínűséggel volt kiépítve az a tizenkilencedik századbéli csapda, amelyben a jómódú zsidóságot a kolduszsidóság révén akarták megfogni. Az események a helyzetek, a tanúk, az ötletek, kezdve Scharf Móric vallatásától, egészen a hullacsempészet szokatlan szenzációjáig, egy percre sem voltak unalmasak; percről percre, napról napra, amint egy esztendeig egymást követték, még az életunt, úgynevezett »blazírt« kedélyeket is érdekelték. Ha színdarabnak vagy regénynek írja meg egy költő a cselekményt, mielőtt az a valóságban lejátszódott volna, akkor is világsikere van az eszlári mesével.” (Krúdy 2003: 512–513.)

7 Siroka Sáros megye kisszebeni járásában, Siroka pedig Máramaros megye huszti járásában található. (Lelkes 1992: 346.)

8 Az Eszlárt – kétes értékű dicsőséggel – elsőként tematizáló Ónody Gézának meghatározó élménye lehetett, „nem régen leveezve a Dunajecz árjain”, hogy „mivé tette a rabbinismus sötét tanaiiban tévelygő kaftános, peihelezes zsidófaj korrumpáló ereje a szegény lovagias lengyel nemzet társadalmi életét.” (Ónody 1883: 209) A tiszaezlári zsidók kapcsán egyértelműen utal is a kapcsolatra: „E talmudzsidók nem állnak egyedül elszigetelve, rokon elemektől hemzseg a szomszéd községek mindenike, sőt mondhatni az egész vidék. Például a Tisza-Eszlárral határos Tisza-Lök valóságos bigott és fanatikus zsidó-Jeruzsálem. [...] E község zsidói szent zsidók hírében állanak, úgy, hogy Gácsországgal, honnan ide származtak, folyton igen élénk s érdekes összeköttetésben élnek...” (Ónody 1883: 212.) A galíciái bevándorlás kérdéséről lásd Pietsch 1999.

9 A tudósító Schwarcz jellemzésekor egyértelműen a lengyel vonásokat hangsúlyozta: „Fekete hosszú köntös van rajta s lengyel tincsek lógnak le nagy vörös füleire.” Az idős eszlári Jungerről és

egyházi törvényszék elnöke az egyik tanúnak feltett kérdésben maga is azt igyekezett kipuhatolni, hogy vajon 1882. április 1-jén, szombaton este látott-e az illető zsidókat „valami idegenszerű öltözetben [...], kucsmában, hosszú kaftánban, strimpfli-ben?”¹⁰ A probléma „etnicizálását” egyébként nemcsak a korabeli antiszemita irodalom segítette elő, továbbéltetésében, sőt „kiszínezésében” fontos szerepet játszanak a másik oldal sztereotípiái is. Fejtő Ferenc, aki nemrég egész könyvet szentelt a magyar zsidóság történetének, s ebben egy rövid fejezetet Tiszaeszlárnak, így fogalmaz: „Tiszaeszlár az ország egyik legszegényebb, legelmaradottabb területén feküdt. Nagyrészt szlovák földmunkások és kisparasztok népesítették be, de magyar parasztok is éltek benne, és kisebb számban ortodox zsidók. Ők jobbra a közeli Galíciából érkezett újabb bevándorlók voltak. Jiddis beszédük miatt idegennek tekintették őket, s a lakosság többi részével kizárólag kereskedelmi kapcsolatban álltak. A vérvádper lezárulta utáni évtizedekben semmi súrlódás nem volt köztük és a katolikus, illetve lutheránus falusiak között.”¹¹ Lényegesnek tűnő „újítása” Fejtőnek, hogy a konfliktust nemcsak egy katolikus, lutheránus – izraelita, hanem egy szlovák – galíciai zsidó erőterbe transzponálja. Aminek „csak” annyi mond ellent, hogy még az 1890-es népszámlálás szerint is Eszláron mindössze 18 ágostai evangélikus (lutheránus) élt, „tót” anyanyelvüként pedig 3 főt regisztráltak.¹² S mint majd látni fogjuk, az eszlári zsidók nem közvetlenül Galíciából érkeztek.

Munkahipotézisünkben Erdei Ferenc ún. kettős társadalom-elméletéből, pontosabban annak Hanák Péter által „továbbfejlesztett” változatából indultunk ki, amely korabeli megítélésre hivatkozva az ún. modern polgári társadalmat „kimondva – kimondatlanul” azonosította a „zsidó társadalommal”.¹³ Ezek a koncepciók többnyire a városi társadalomra, s századfordulós vagy két háború közötti időmet-szetre vonatkoztatva fogalmazódtak meg. Amennyiben ezeknek a konstrukcióknak társadalomtörténeti „realitást” tulajdonítunk, szembe kell néznünk azzal, hogy a „zsidó társadalom = modern társadalom” képletnek ki kellett alakulnia valamikor, s nem lehet csakis a városi társadalomra vonatkoztatni, hacsak a falusi zsidóságot nem akarjuk kirekeszteni a „zsidó társadalomból”, s rögtön „kettős zsidó társa-

Weiszsteinről azt állapította meg, hogy „mintegy átmenetet képeznek a galíciai lengyel orthodox zsidókból az alföldi zsidóba”, ugyanakkor Lustigban a „rendes falusi kaputos zsidót” vette észre, „rendesen nyírott fejfel, pajesz nélkül”. *Vasárnapi Újság* (VU) 1883. június 24. 407.; VU 1883. július 1. 425.

10 *Végtárgyalás*, Kornis Ferenc (1883. július 21.) A kérdezett tanú, Liczák Mária, cseléd Groszberg Leonnál, nem vette a lapot. Az elnöki kérdést egyébként egy, Tiszaökről származó, egy ottani metsző szolgálatában zsidóul (értsd: jiddisül) is megtanuló eszlári napszámosné vallomása tematizálta. *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.) A kérdésből egyébként implicite az is következik: az eszlári zsidók nem ilyen viseletben jártak.

11 Fejtő 2000: 107.

12 *Helységnévtár* 1892: 488–489.

13 „Miatán pedig a magyar kapitalizálódásban a zsidóságnak volt döntő szerepe, a vállalkozás zsidó pálya is egyúttal. A polgár alakjában külön jelző nélkül is ott van a magyar társadalomban a zsidó minősítés, akár valóban zsidó az illető, akár nem. Maga a pálya ilyen, s a jelzőnek már nem is csak népi, hanem foglalkozási társadalmi értelme is van.” (Erdei 1980: 331.) „A magyar társadalom a tradicionális nemzeti és az új polgári felső- és középosztályra bomlott, ahol a nemzeti lényegében nemesít, gentry szellemiségűt, a polgári pedig nem-magyart, kimondottan vagy kimondatlanul zsidót jelentett.” (Hanák 1997: 161.)

dalmat” (is) tételezni.¹⁴ Tiszaeszlár zsidóságának vizsgálata már csak azért is érdekes, mert alig tudunk valamit a falusi zsidóság emancipáció és recepció közötti történetéről.¹⁵ Kérdésseltevésünk tehát – Concha Gyöző nyomán – így hangzik: Volt-e zsidó társadalom Eszláron 1882 táján?

NÉPESEDÉS ÉS MIGRÁCIÓ

Az 1848-as utolsó zsidóösszeírás Eszláron 29 izraelita személyt talált.¹⁶ Közülük 4 család (akár csak leszármazottai révén) 1882-ben is Eszláron élt.¹⁷ Az 1880-as népszámláláskor ez a szám 138-ra emelkedett. 1848 és 1880 között tehát 110 fővel gyarapodott az eszlári izraeliták száma, ami aligha tekinthető a természetes szaporodás eredményének. Tiszaeszlárnak ekkorra összesen 2175 lakosa lett.¹⁸ A mából visszatekintve, a szerző beállítódása és a mű célzatossága ismeretében felesleges álmélnokodnunk azon, hogy Ónody Gézának, mint helybeli birtokos család sarjának, szülőfalujáról a valóságostól eltérő számok rögzültek a tudatába: „szegény kis faluja Magyarországnak 1200-1400 lakossal, a kik között mintegy 200 zsidó dolgozik ernyedetlen szorgalommal e kis község különben is szegénysorsú lakosságának kiszípolyozásán.”¹⁹ Társadalomtörténészként gondolhatnánk akár a külterületi népesség számbavételi nehézségeire, ha nem lennénk tisztában azzal, hogy a számszerű adatok az Ónody-féle ideologikus munkákban csak azt a célt szokták szolgálni, hogy a lakosság összlétszámának kisebbitése és a zsidók részadatának megemlése révén a „kiszípolyozás” mértékét „nyomatékosítsák” („egyheted”, sőt „egyhatod” rész mégis csak több, mint a prózai 6,34%).²⁰

14 Tulajdonképpen van is erre törekvés az ortodox–neológ dichotómia mentén (vö. Karády 1997). Az ortodox–neológ kettősség történeti kialakulásáról lásd Silber 1992, Katz 1999.

15 Údító kivétel ebből a szempontból Michael Sozan történeti antropológiai munkája egy dunántúli ortodox közösségről: Sozan 1984. A környék falusi hitközség-történeteinek ritka példajaként Harsányi 1976. A vidéki zsidóság kutatásának hiányáról a 19. század első felére vonatkozóan legújabbban Pietsch 2003.

16 Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SzSzBML) IV. B. 109. 348. f. Zsidóösszeírás, 1848. A zsidók 1848 előtti Szabolcs megyei letelepedéséhez lásd Gábor 1991. Az 1848-as összeírás körülményeire általában Haraszi 1999, a megyei viszonyokra és eredményekre: Takács 1991. A Fényes Elek által 1851-ben publikált adat (14 fő) nem recens, hanem egy jóval korábbi állapotot tükrözött. Vö. Fényes 1851: I/309; illetve Takács 1991: 75.

17 A Lich(t)mann, a Frenkl(i), a Groszperg(er) és a Löventhal család jelenléte kontinuosnak tűnik 1882-ig Eszláron. Se szeri, se száma a nevek írásmódjának. Az 1848-as, korai változatok fenti bemutatása után, ahol az azonosítás lehetséges volt, törekedtünk egységes alakok használatára: Einhorn (Einharen, Einhären), Fränkel (Frenkli, Frenkel, Frankel, Fränkl), Groszberg (Groszperger, Groszberger), Junger (Jung), Löventhal (Levinthal, Löventheil), Lustig (Lusztig), Orenstein (Arenstein, Erenstein, Orstein, Ornstein, Ohrenstein), Schwarcz (Schvartz, Schwarz), Römer (Reiner), Szüszmann (Sizszmann, Zizsman, Züszman). Az iromány szempontjából jellegzetes formákat sic!-kel jelöltük.

18 A nagyobb vallási csoportokat tekintve az alábbi megoszlásban: 953 református, 840 római katolikus, 224 görög katolikus és 138 izraelita. *Magyarország települései* 1997. II/264–265.

19 Ónody 1883: 208.

20 A számszerű torzítások tendenciájára figyelmeztet Killel is. (Killel 1997: 148.)

Nem tudjuk, mikortól vezettek Eszláron zsidó anyakönyveket. A mikrofilmmásolatok alapján a tiszalöki anyakönyvekben 1883-tól bukkannak fel eszlári házasságkötések, születések és halálozások. Bary József vizsgálóbíró azonban lemásoltatta a Rosenberg Hermann által már 1875-től írásba foglalt, a tiszalöki rabbi által (átvett és) hitelesített eszlári születési és halálozási kimutatásokat, s így a demográfiai kép megalkotásához ezek is rendelkezésre állnak. Mindez túl kevés ahhoz, hogy teljes körű családrekonstrukciós vizsgálatot végezzünk. Arra viszont tökéletesen elegendő, hogy a törzslakosságnak tekinthető, még ekkor is domináns helyi reformátusságra vetítve a fő népmozgalmi tendenciákat megállapítsuk.

1. táblázat

Születések és halálozások Tiszaeszláron

	Izraelita		Református	
	Születés	Halálozás	Születés	Halálozás
1875	7	3		
1876	2	3		
1877	5	2	43	40
1878	1	3	44	49
1879	7	2	52	35
1880	3	1	35	53
1881	3	0	37	46

Forrás: OSZK Kt Fol. Hung 1847/I. (Bary) 81-83; MOL Mikrofilmtár, Tiszaeszlár, református anyakönyvek. A 2568

(A református anyakönyvekben az új lelkész, Láposy János 1877 végétől összegezte az azévi születéseket és halálozásokat.)

A halálozási többlet a zsidóknál 1876-ban valószínűleg az árvízzel hozható összefüggésbe, bár ezt közvetlenül a halálokok megjelölésében nem észlelhetjük. Az 1876-os halálokok között egyetlen esetben regisztráltak járványos betegséget: a tífuszt.²¹ A másik mortalitási többletet jelző évben, 1878-ban a zsidóknál nem a temetések száma ugrott meg, inkább a születéseké esett vissza. Általában is elmondható, hogy a magas születési többletek a fogantatások gyarapodásában jelentkeztek, a halálozás „normális években” ennél sokkal állandóbb képet mutatott. Míg az 1878-as halálozási többlet elég egyértelműen a reformátusokra is jellemző volt, az 1880-81-es magasabb református természetes fogyás nemcsak hogy nem köszön vissza a zsidó anyakönyvekben, hanem 1881-ben egyetlen zsidó halálozást sem regisztráltak Eszláron.²² A születéseknek ez a rapszodikus lüktetése fiatalos, de nem teljesen megállapodott népeiségre utal.

21 A tífuszban elhalt személy, a 35 éves Feiermann Borcsa, nem volt más, mint a per koronatanújává később megtett Scharf Móric édesanyja, Scharf József templomszolga első felesége. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary)

22 1882 első négy hónapjára is kiterjedt a Rosenberg-féle kimutatás, amelyben egyetlen zsidó halálest volt, Scharf József második feleségétől január 22-én született és január 30-án kelevényben elhalt fia, József. A periratokból tudjuk még, hogy 1882. június elején Szűszman Jakabnak is meghalt betegeskedő fia, Samu, aki azonban egyik anyakönyvben sem található. OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 598.

A zsidó népesedéstörténet nehézségeire jól rávilágít az a per szempontjából kulcsfontosságú probléma, amikor a vád tanújává tett Scharf Móric életkorának meghatározása került napirendre. Tudvalevő volt, hogy Móric a Rosenberg-féle anyakönyvezést megelőző időszakban született, – de mikor? Betöltötte-e már a 14. életévét vagy sem? Ez volt a per szempontjából a kérdés. A történeti demográfia számára azonban be kell, hogy érjük az életkor meghatározás nehézségeinek konstataálásával.

Scharf József, Móric apja saját tanúvallomása szerint a katonaság leszolgálása után, 1867-ben került Eszlárra, januárban házasodott meg, Móric pedig 1868 augusztusában született. Akkor Újfaluban laktak, „a Groszberg házában”, Móric ott született.²³ Eötvös Károly kérdésére, miszerint hány gyereke volt, így válaszolt: „A jó Isten tudná kiszámítani. Volt vagy nyolc, meg is haltak.”²⁴ Eötvös egyébként a tárgyaláson felolvasta Scharf József testvérének, Salamonnak a családi körülményekről szóló jelentését, amelyben azt tudatta, hogy apjuk 1866 őszén halt meg, fivére 1867 január vagy február elején házasodott, Móric születését pedig 1868. július 31-re tette.²⁵ Móric születésére nézve meghallgatták a tárgyaláson a szomszédokat is. Urbán Józsefné sz. Csizmák Julianna például azt vallotta, hogy „éppen akkora fia van”, mint Móric, egy évben, 1867-ben születtek. Móric augusztusban, az övé januárban. Állítását azzal támasztotta alá, hogy Móric édesanyja „onnan került ki” a szomszédból: „majdhogy együtt nem társalkodtunk, mert édesanyja kevés volt idősebb. Vasárnap délután meg kiültünk, ő is a kis gyerekével, én is a kis boltjuk elébe, mert egy kis boltjuk volt.” A Scharf közbekérdezésére – hogy hol laktak akkor? – adott ingerült válaszból arra következtethetünk, hogy Scharf József nem örvendett olyan szomszédsági közelségnek, mint odaválói első felesége. S úgy tűnik, gyakran kényszerült változtatni a lakhelyét: „Magának minden hónapban más helye volt”. Erre Scharf csak annyit tudott válaszolni: „Laktam én ott egy évig.”²⁶ Scharf kérdésére, hogy hol lakott Móric születésekor, Urbánné végül Ófalut mondta be, amit Scharf határozottan cáfolt. Özv. Hajdú Mihályné egy időben szintén Scharfék szomszédságában lakott, ő azt is meg tudta mondani, hogy 1869 januárjától. Mint mondta, „csak egy út és egy malom választotta el őket egymástól”. „Scharfék a Tiszára udvarukon mentek át, egymáshoz jártak is, mint egyik szomszéd jár a másikhoz, közelebbi ismeretségben nem állott velük, haragban nem voltak, lakásuk olyan volt, mint egy szegény embernek a szobája, ágy, chiffon, asztal volt benne.” Scharf Móric csak egynéhány hónappal volt fiatalabb, mint az

23 *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. július 4.) Scharf József egyébként azt is állította, hogy Móric születése nála egy nagy könyvbe be volt írva, de arról, hogy ez a könyv hova lett letartóztatása óta, nem tudott beszámolni. Egyik vallomásában azt is említette, hogy Móric „keresztapja” a Feuermann rokonsághoz tartozó Szüszmann korcsmáros/kurátor. *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. június 19.)

24 *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. június 19.) Emlékezete szerint Fanni lánya, aki Móric után következett, s akinek szemhibája volt, 1870 februárjában született Ófaluban, s ott is halt meg.

25 *Végtárgyalás*, Eötvös Károly (1883. július 9.)

26 *Végtárgyalás*, Urbán Józsefné sz. Csizmák Julianna (1883. július 4.) Amikor utóbb Urbánné bemutatta fia keresztlevelét, abból kiderült, hogy gyermeke 1866. január 31-én született, tehát kizárt, hogy Móriccal egyazon évben.

ő gyereke, aki 1867. augusztus 18-án született.²⁷ Móric születését illetően azonban a döntő tanúnak Buchta Szigfridné, Nováky Amália bába tűnik, aki vallomásában elmondta, hogy 1867-ben került Eszlárra, abban az évben, „amikor az Isten ítélete leütötte a tornyot.” Móric pedig 1868 augusztusában született, mégpedig „Groszberg Leon házában, ezelőtt Orosz csizmadiáé volt.”²⁸ Scharf első házasságából való anyósa egyébként már a vizsgálat során a fentiekkel nagyjából egybevágó adatokat szolgáltatott veje első házasságáról.²⁹

Az utolsó zsidóösszeírás, a halálozási anyakönyvek, a vizsgálati és periratok adatai alapján – többek között – az életkorra és a származási helyre vonhatunk le következtetéseket, de mindegyikkel érdemes óvatosan bánnunk. A már 1848-ban Eszláron élt családok közül Lichtmann Móric, földműves Monokon (Zemplén), Frenkli Sámuel, („józan”) szeszfőző és Groszperger Éliás, metsző Péchújfalun (Sáros), Löventhal Sámuel, boltos pedig Ungváron látta meg a napvilágot. Már ekkor kitapinthatók tehát a beköltözés északkelet-magyarországi útvonalai. Az ekkor 31 éves Lichtmann Mór három, még Eszláron kívül született fiát második felesége, a csengeri származásúnak mondott, 18 éves Majer Netti gondozta. Lichtmann Mórt a tárgyaláskor 68 évesként tartották nyilván, 1887-es elhalálozásakor Eszláron, 76 évesnek számított. (A különböző források alapján tehát valamikor 1811 és 1817 között születhetett, ennél pontosabb életkor-bebecslésre ezekből az adatokból nem vállalkozhatunk, ráadásul az idő múlásához képest élete vége felé egyre gyorsabban „öregedett”). A 30 éves Frenkli (Fränkel) és az 52 éves Groszperger család nélkül került 1848-ban a listára. Fränkel majd 1886-ban 71 évesen Eszláron halt meg, akkor eperjesi származásúnak tartották. Groszberger viszont 1870 és 1875 között halálózhatott el, 1870-ben még ház és kert van a nevén, nincs viszont nyoma 1875 után az itteni anyakönyvi bejegyzésekben. 1882-ben már csak 70 éves özvegyét, a gönci származású Veisz (Reisz?) Amáliát találhatjuk Eszláron, akit fiuk, Groszberg Leon tartott el. Groszberg Leon 1882-ben 49 évesnek mondta magát, tehát már 1848-ban élnie kellett, de hogy hol, az nem derült ki. Az 1848-ban 32 évesnek mondott Löventhal Sámuel 1880 júniusában, 65 évesként hunyt el. Fia, az 1848-ban fél évesnek, 1882-ben 36 évesnek mondott Salamon vitte tovább az üzletet.

Az 1848 és 1875 közötti beköltözés idejére nem rendelkezünk pontos információkkal. Három – pótlólagos – forrás jöhet számba: a kataszteri iratok, természetesen csak azokban az esetekben, ahol az illetőnek háza vagy más ingatlana volt. A vá-

27 *Végtárgyalás*, Özv. Hajdú Mihályné (1883. július 9.) Scharf továbbra is kitarzott amellest, hogy első fia 1868 augusztusában született. A leírás alapján ez a szomszédos lakhely Ófalura illik, már a Tisza közelsége miatt is.

28 *Végtárgyalás*, Buchtáné Nováky Amália (1883. július 23.) Buchtáné tanúskodása azért tűnik hittel érdemlőnek, mert felsorolta a később született gyermekek születési helyét és idejét: Móric után három lány született, közülük egy „meghalva lett”. A második gyerek a faluban, a 3–4. Tótfaluban, az 5. a faluban az öreg anyjánál (az anyja ott meg is halt). Ehhez Scharf azt a megmagyarázatlan kijelentést fűzte: „Hét éve, hogy szegény feleségemet megölték.”

29 OSZK Kt Fol. Hung. 1847/I (Bary) 165. Feuermann Farkasné sz. Dávid Sára (1882. június 4.) Eszerint Scharf József és Feuermann Borbála 9 évig éltek együtt, 6 gyerekük volt, kik közül a kihallgatáskor csak Scharf Móric volt életben. Móric másfél évvel az egybekelés után született, a házasság pedig februárban történt. Feuermann Borbála körülbelül 6 évvel azelőtt bekövetkezett halála után egy hónappal Scharf elvette második felségét, Miller Lenit.

lasztási névjegyzékek, ahová Eszláron az emancipáció után, 1869-ben vettek fel először zsidót. Végül meglehetősen sajátos forrást jelentenek ebből a szempontból az 1883 utáni tiszalöki zsidó anyakönyvek, amelybe – alispáni rendelkezésre – utólag, visszamenőleg, számos a hatvanas-hetvenes évekre datált eszlári újszülöttet is beírtak, nyilván a sohasem létezett matrikulák pótlásaként, bemondás alapján.

Az 1869-es választói névjegyzékből ugyan kihúzták, de azért még olvasható a neve Weiszstein Lázárnak (46), s a már 1848-ból ismertek közül szerepelt benne: Lichtmann Mór (53), József (42) és Jakab (32), valamint Löventhal Sámuel (54) mellett Einhorn Áron (46), Junger Adolf (46) és Feuerlicht Márton (36) neve és életkora.³⁰ Az 1870-es kataszter szintén regisztrálta – a „48-asokon” kívül – az Einhorn, a Feuerlicht, a Junger, az Orenstein, a Weiszstein és a Szüszmann családokat.³¹

Az utólagos anyakönyvezések – azért megbízhatónak korántsem mondható – tanúsága szerint az ismeretlen származási helyűnek mondott Feuerlicht Mártonnak 1873-ban született József fia (hó, nap nincs!), az itt szintén ismeretlen születési helyűnek mondott Grosz Mártonnak 1864-ben és 1867-ben Vilmos és József fia, az itt eszlári származásának tekintett Groszberg Leohn-nak (sic!) Éliás fia 1864-ben, Regina leánya 1869-ben, József fia pedig 1870-ben látta meg Eszláron a napvilágot. A Lichtmann fiúk közül Józsefnek Vilmos fia utólag 1870. december 25-re, Gizella leánya pedig 1871 szeptemberére lett anyakönyvezve; Jakab fia, Emil 1869-es dátummal került a löki izraelita matrikulába. Az ekkor kisvárdainak mondott Weiszstein Lázár két leánya közül Mari 1866-ról, Eszter pedig 1867-ről, a hajdúnánásiként regisztrált Szüszman Jakab Eliás fia pedig 1868 szeptemberéről kapott anyakönyvi bizonyítványt.³²

A Bary-féle egykorú halotti anyakönyvi másolatok a fenti beköltözők közül még tudták, hogy Einhorn Áron († 1878, tüdőgyulladásban, 57 éves korában) lengyelországi születésű volt, Feuerlicht Márton pedig († 1880, vízibetegségben, 39 éves korában) Olaszliszkról származott Eszlárra.³³

Ha most az eddigi anyakönyvi információkat a vizsgálat és a per során felvett származási adatokkal, az 1882-ben még élők esetében összevetjük, a 2. táblázatban összefoglalt képet kapjuk.

Amikor a vizsgálat során megkérdezték a kihallgatott születési helyét (vagy esetleg származását), akkor nem gondoltak arra, hogy ezt valaha valaki táblázatosan összesítve ki akarja értékelni. Nem beszélve arról, hogy míg a születési hely egyértelműen az anyakönyvezés helyére utal, a származásra vonatkozó tudakozódás már takarhatja az illető község megnevezését, vagy akár azt a települést, ahonnan az illető jelenlegi helyére költözött. Az adatsor mindenesetre nem szociológiai felvétel céljából keletkezett, s nincs nyoma, hogy a regisztrált információt bárki ellenőrizte, korrigálta volna. Ezért is érdemes óvatosan bánni az így kapott adatokkal. Különösen olyankor, ha nem is egy, hanem több, s esetleg egymásnak ellentmondó akad belőlük.

30 SzSzBML IV. B. 254. 6. Választói névjegyzék, 1869.

31 Magyar Országos Levéltár (MOL) S 79 Kataszteri iratok. 758. cs. 947. Tiszaeszlár

32 MOL Mikrofilm A 3527. Tiszalök, izraelita anyakönyvek

33 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 81–83.

2. táblázat

A 18 éven felüli eszlári izraelita férfiak származási helye (1882)

Megye	Község	Férfi
Szabolcs		14
ebből:	Tiszaeszlár	6
	Buj	1
	Büdszentmihály	1
	Nagyhalász	1
	Nyíradony	1
	Nyírbátor	1
	Kisvárdá	1
	Vaja	1
	Vencsellő	1
Hajdú	Hajdúnánás	1
Borsod	Hejőcsaba	2
Zemplén		3
ebből:	Monok	1
	Makkoshotyka	1
	Patak	1
Abaúj-Torna		2
ebből:	Göncruszka	1
	Felsőfügöd	1
Bereg	Bene	1
Sáros		2
ebből:	Eperjes	1
	Siroka	1
Összesen		25

Érdeemes konkrétan szemügyre venni az ilyen eseteket. Grosz Márton például az 1882. július 29-én kelt vizsgálóbírói végzés szerint nagyhalászi (Szabolcs megye) származású.³⁴ A végtárgyalás jegyzőkönyve szerint ugyanő nagyhodosi születésű (Szatmár megye).³⁵ Melyik információnak higgyünk? Az elsőt a vizsgálóbíró rögzítette, a személy azonosítását szolgálta. Grosz Mártonnak nem volt módja ellene apellálni, a helyzet sem volt olyan, hogy tehetne volna. Aláírta viszont a jegyzőkönyvet. A másodikat a tárgyaláson felolvasták, elvileg szólhatott volna ellene, ezt a légkör is inkább megengedte. A végtárgyalás anyagát viszont gyorsírással rögzítették, tehát lehet, hogy „halász” hangzott el, csak a gyorsíró félrehallotta, és „hodos” került a jegyzőkönyvbe (persze később is becsúsztatott a sajtóhiba, mint ahogy számosat észlelhetünk a *Nyírvidék* szövegében). Szabolcs vagy Szatmár – nem olyan nagy különbség a mi elemzési szempontunkból, mégis inkább az írott (szabolcsi) változatot részesítettük előnyben.

34 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 685.

35 *Végtárgyalás*, (1883. július 5.)

Szüszmann Jakab születési helyeként az 1883-as tárgyaláson Patakot adták meg, amely, ha Sárospatakkal azonosítjuk, akkor Zemplén megyei származást takar. Ugyanakkor – Éliás fia utólagos anyakönyvezésekor, 1868-ra visszadatálva – a tiszalöki anyakönyvekben az atya hajdúnánási születésüként szerepel.³⁶ Patak vagy Nánás már nagyobb távolságban van egymástól, de nem ez a döntő, hanem az, hogy a két bizonytalan adatból ebben az esetben melyik változatot tarthatjuk megbízhatóbbnak. Ugyan miért cserélték volna fel a jól hangzó pataki származást nánásira? De ott volt-e maga Szüszmann Jakab az utólagos anyakönyv kiállításánál, vagy fia egyedül intézte Tiszalökön? Nánás mellett annak közelsége (és más beköltözők előfordulása) szól, Patakot viszont a rokonság származása támasztja alá (lásd 1. ábra.). Akkor inkább az utóbbi!

Megint más a helyzet Lichtmann Jakab születési helyének megítélésekor. Az 1848-as eszlári zsidó összeírásban Csaba szerepelt, ugyanúgy, mint bátyjánál. Ez valószínűleg Hejőcsaba, s mint ilyen Borsod.³⁷ A végtárgyaláson viszont a megyét is felolvasták (Borsod), csak hogy nem Csabát, hanem Zsadányt rögzített a gyorsíró.³⁸ Ebben az esetben – már csak azért is, mert a báty csabai születése viszont Csengerre változott – maradtunk az amúgy is borsodi Hejőcsabánál. A siroikai származás (Sáros vagy Máramaros) problémáját már korábban érintettük. Azt gondoljuk tehát, hogy a vitás esetekben a születési helyek egyedi mérlegelésekor mégis inkább az eleve írott forrásokat részesíthetjük előnyben, még ha ezt nem is tekinthetjük általános receptnek.³⁹ Alapjában az sem befolyásolhatta megállapításainkat, hogy a fenti táblázatban a távozó régi metszőt, Taub Emanuelt és az áprilisban megválasztott újat, Schwarcz Salamont is eszlári lakosként szerepeltettük. A zömmel környékbeli, Szabolcs megyei rekrutáció s a bevándorlókat illetően az észak-keleti lehúzódásról alkotott kép érdemben ezek kihagyásával sem módosulna. Ha a nők származását és ezáltal a rokonsági kapcsolatokat is tekintetbe vesszük, akkor is ugyanezek a mozgásirányok rajzolódnak ki, viszont a vándorlás mozgatórugóiról árnyaltabb képet kapunk. (1. ábra)

A rokonsági formációk között a legszorosabb az általunk most atyafiúinak nevezett képlet: ilyet alkotnak Lichtmann Mór és két fia József és Jakab. József Mándokról (Szabolcs), Jakab Ungból nőült.

Egy másik csoportba sorolhatók a láthatóan nőágra beházasodó beköltözők révén alkotott családok: a Feuermann Borbálát elvevő Scharf József mellett ugyanide kapcsolódott Grosz Márton, akihez egy másik Feuermann lány, Rebeka ment feleségül. Scharf előzevgyülése és második házassága után azonban az eredeti sógorsági háló nyilvánvalóan meggyengült. Scharf, a bevándorló, második feleséget már Makkoshotykáról (Zemplén) hozott magának.

36 MOL A 3527 (1892)

37 SzSzBML IV. B. 109. 348.

38 *Végtárgyalás*, (1883. június 23.) Borsodban ugyanis nincs Zsadány nevű község, csak Zemplénben, Abaújban és Hevesben.

39 Nem látjuk tehát indokát a származási helyre vonatkozó adatok hiperkritikus forráskezelésének még az 1848-as összeírással kapcsolatosan sem. (Vö.: Takács 1991: 78–79.) A beköltözés útvonalát tekintve mindenképpen fontos támpontokat ad ez a forráshely a migráció irányaihoz.

1. ábra

Eszlári zsidó családfák

Lichtmann		
A. Mór (Monok, 1811–1817 k. – Eszlár, 1887)	= 1. ? 2. Mayer Netti (Csenger, 1830 k. –)	
a. József (Csaba /Csenger, 1837 k. –)	= Rochlitz Biri (Mándok –)	
b. Jakab (Csaba/Zsadány, 1841. k. –)	= Ehrenreich Mária (Ung m. –)	
c. Ábrahám (Csaba, 1844. k. –)		
Groszberg(er)		
A. Eliás (Péchújfalu, 1796 k. –)	= Reisz/Veisz Amália (Gönc, 1811 k. –)	
a. Leon (Göncruszka, 1834 k. –)	= Klein/Kis Katalin (Tolcsva, 1843 k. –)	
b. Róza	= Szüszmann Jakab (Patak /Nánás, 1840 k. –)	
Einhorn		
A. Áron (Lengyelország, 1821 k. – Eszlár, 1878)		
a. József (Eszlár, 1850 k. –)	= Rozenberg Eszter (Vilmány, 1858 k. –)	
b. Meyer (Eszlár, 1859 k. –)	= Kreidner Eszter (Mád –)	
c. Betti (Eszlár –)	= Römer Jakab (Búj, 1855 k. –)	
Feuermann		
A. Farkas	= Brandspiegel/Dávid Sára (Tiszalök, 1810 k. –)	
a. Rebeka/ Rézi (1838 k. –)	= Grosz Márton (Nagyhalász/Nagyhodász, 1838 k. –)	
b. 1. Borbála (Eszlár, 1841 k. –)	= Scharf József (Nánás, 1840 k. – Budapest, 1905 k.)	= 2. Miller Leni (Makkoshotyka, 1855. k. –)
c. Hermann (Eszlár, 1851 k. –)	= 1. Klein Betti (Nánás, 1853 k. – Eszlár, 1892) 2. Brandspiegel Róza (Csobaj, 1870 k. –)	

A sógorsági mintázatok között több olyat is találunk, ahol nem a benősülés, hanem a párhuzamos összeházasodás alkotta a hálózatot. A sirokai származású Jung(er) Ábrahám például az ungvári születésű Löventhal Bettit vette feleségül (az 1882-ben 52 éves Löventhal Betti rokonságát a szintén ungvári, 1880-ban 65 éves korában elhunyt Löventhal Samuellel csak vélelmezni tudjuk), az ugyancsak sirokai Jung(er) Hani viszont a kisvárdai Weiszstein Lázár felesége lett. A göncruszakai származású Groszberg Leon sógora, Groszberg Róza férje a pataki/ nánási (?) Szüszmann Jakab volt. Groszberg Leon feleséget Tolcsváról hozott magának. A lengyelországi (értelem szerűen: az orosz fennhatóság alatti Kongresszusi Lengyelország) származású, 1878-ban 57 évesen elhunyt Einhorn Áron leánya, Betti, aki a bűji Römer Jakab felesége lett, az ötvenes években ugyanúgy Tiszaeszláron látta meg a napvilágot, mint fivérei, József és Mayer (Mór). Ha az apa élt volna 1882-ben, az Einhorn fiúk is egyfajta „atyafíú” mintába rendeződnének számunkra, így azonban az Einhorn-Römer családbokor pusztán sógorsági hálót alkot rendszerünkben. Viszont Einhorn József sem Eszlárról, hanem Vilmányból (Abaúj-Torna) választott feleséget, öccse, Mayer pedig Mádról. A szintén helybeli születésű Löventhal Salamon (Samuel fia) Tokajból nőült. Összességében azt is érdemes tehát megállapítanunk, hogy a fiatalos megtelepedésű eszlári közösségben (a helybeli születésű férfiak között a legidősebb 36 éves) feleséget továbbra is leginkább a Hegyaljáról hoztak maguknak. Hogy ki lehetett és hol székelt a buzgó házasságközvetítő, azt sajnos nem tudjuk. Az egyik legkésőbbi beköltözöttnek a perbefogottak közül Lustig Sámuel tekinthető, akinek Regina leánya 1871-ben még Trauczonfalván (Herceggút) született (Zemplén megye), viszont maga az atya 1875-ben már tanúként szerepelt Weiszstein Lázár egyik leányának születésekor a Rosenberg-féle anyakönyvben.⁴⁰

A bírósági vizsgálat során az ún. családi viszony kategóriában nemcsak az illető (vádlott, tanú) családi állapotáról, hanem az aktuális gyermekszámáról is felvettek adatokat. Mindenképpen említést érdemel több család esetében, hogy ez a szám kiugróan magas: Lichtmann Józsefnek 8, Jakabnak 7 gyermeke szerepelt a felvételtkor, ami akkor is szembeötlő, ha a születéseket – az adott anyakönyvi viszonyok között – nem tudtuk teljeskörűen rekonstruálni. S az is csak kevésbé lephet meg bennünket, ha férjnek és feleségnek időnként nem azonos számú gyereket regisztráltak a vizsgálatkor, hiszen ez az adatfelvétel sem kimondottan demográfiai céllal készült. Csak néhány idevágó példa: Weiszstein Lázárnál 9 gyermek, feleségénél Junger Haninál pedig mindössze 3 gyermek szerepelt, az anyakönyvekből viszont (az utólagos matrikulázással együtt is) csak 4 leányt sikerült összeszednünk. (Persze nem kizárt, hogy ez is második házasság.) Grosz Mártonnak a vizsgálatkor bemondott 6 gyerekéből négyet gyűjthettünk össze, kettőt az utólagos anyakönyvezésből, kettőt pedig az 1875–82 közötti kimutatás Bary-féle másolatából. Szüszmann öt bemondott gyerekéből három születését sikerült azonosítanunk (mind utólagos anyakönyvezés!).

40 MOL A 3527 (1891) házassági anyakönyv; OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 81.

A bemondott magas gyerekszám valamennyi esetben olyan családoknál fordult elő, ahol az apa már a negyvenes éveiben járt: Lichtmann József (48), Jakab (42), Grosz Márton (44), Szüszmann (42), Weiszstein pedig még ennél is több (56). A fiatalabb családfőknél viszont még nem befejezett a termékenység: Einhorn József (32) 3 gyerekkel, Einhorn Mayer (25) 1 gyerekkel, Klein Ignác (31) 1 gyerekkel, Römer Jakab (27) 1 gyerekkel szerepelt a peranyagban. Rosenberg Hermann (38) 3 gyerekkel valahol a két korcsoport határán helyezkedett el. A fiatalabbak várható fertilitására elegendő az Einhorn fivérek példáját bemutatni: Józsefnek a tiszalöki anyakönyvek szerint a nyolcvanas években még 1 fia és 1 leánya, Mayernek (Mór-nak) pedig 1887 és 1893 között még három fia született (igaz, az egyik meg is halt). A velük sógorságban levő Römer Jakabnak pedig még 1 fia és 1 leánya jött világra 1887 és 1891 között, miközben egy 1887 elején, három éves korában elhunyt leányának is valamikor a két anyakönyvezési mód között kellett születnie.

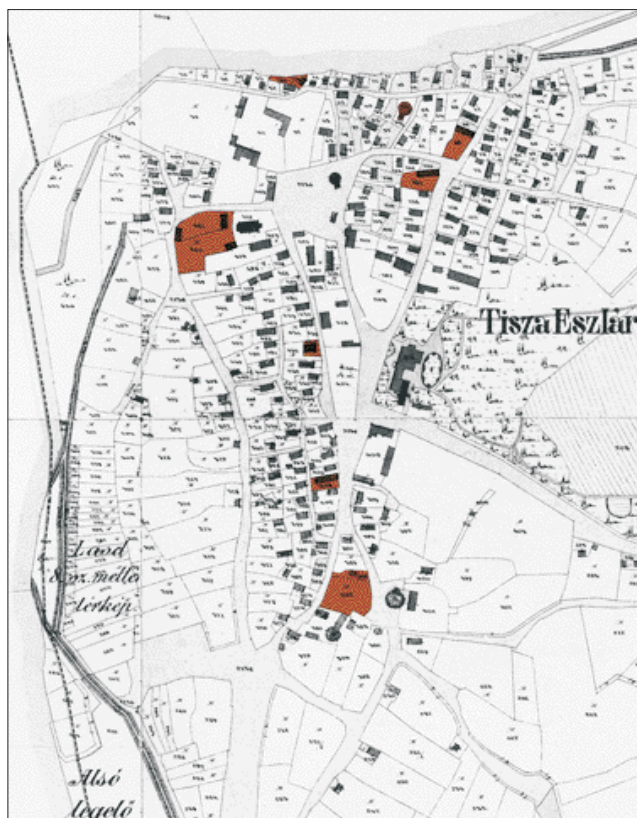
TELEPÜLÉS – FOGLALKOZÁS – VAGYON

Furcsán hangzik, pedig így van: Tiszaeszlár ma nem egészen ott helyezkedik el, ahol a vizsgálat idején. Az 1855-ös árvíz után alakult ki az a településkép, amely a nyolcvanas évek végéig jellemezte Eszlárt. A Tisza partján települt, hagyományos zezugos utcácskákból álló, halmazformájú Ófalu mellett létezett a Tiszától távolabb egy úgynevezett Tótfalu (amelyet egy 1876-os határleírás valójában Tófaluként említ), és 1855 után jött létre dél-keleti irányban a harmadik településrész, Újfalu (lásd 1. térkép). Az utóbbi kettő szabályos telepítésre utaló telek- és utcarendszerrel. Újfalunál a telepítés – új idők új szeleinek megfelelően – már világos teleknagyság szerinti hierarchiát tükrözött: a középső oszlopban helyezkedtek el – teleklábas szerkezetben – a nagyobb gazdaporták, a külső sorokon pedig – szalagtelkesen – az apróbb zsellérházak. Az 1889-es nagy árvízkor azonban Ófalut és Tótfalut elhagyták lakói, és a mai Eszlár tulajdonképpen a korábbi Újfalu köré települt át, kisebb észak-keleti és nagyobb mértékű déli irányú hozzátoldással a máig jellemző, egységes szerkezetű nagyközséget hozva létre.⁴¹

Ha az 1870-es kataszterből és annak térképeiből indulunk ki, akkor a zsidóság Ófaluban és Újfaluban rendelkezett házbirtokkal. Ekkor Ófaluban Feuerlicht, Junger, Löventhal és Weiszstein bírt házzal és udvarral (tehát távolról sem csak a már 1848-ban itteni lakosok). Feuerlicht és Junger egy-egy nagyobb, Löventhal és Weiszstein pedig két-két házzal, előbbi két alig 100 négyszögöl felettivel, utóbbi egy 250, meg egy másik 56 négyszögöllel. Láthatóan a falurész forgalmi centrumaiban, a fő utcák mentén vagy kereszteződésénél telepedtek meg, hagyományo-

41 Borovszky 1900: 70. A kataszteri térképek digitalis szerkesztéséért Tüdös Baláznak mondok ezúton is köszönetet.

2. térkép
Tiszaeszlár-
Ófalu zsidó
telekbirtokosai
(1870)

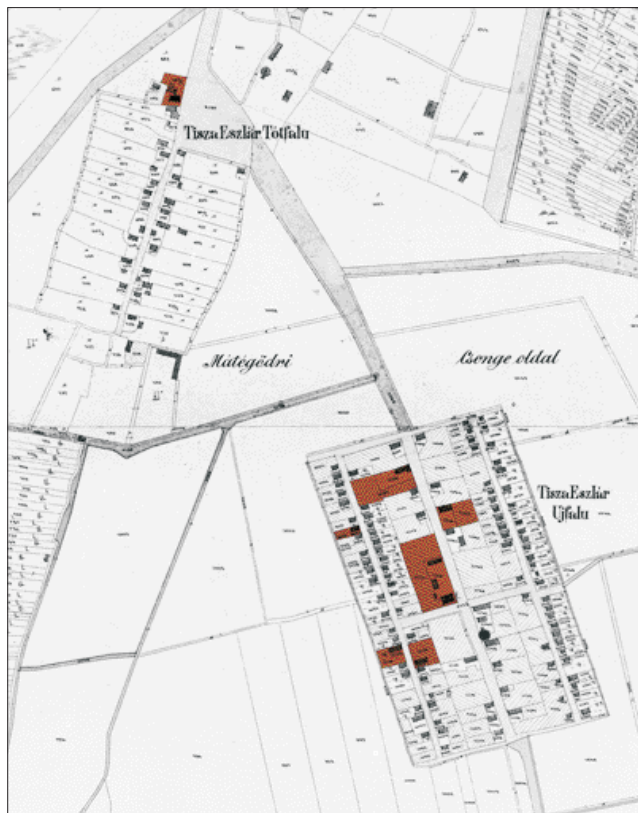

san a földesúri központok közelében. (2. térkép)⁴² Feuerlicht – a református templom háta megetti nagy telkeken – nyilván a Bethlen-Wesselényi uraságok regalistája volt.⁴³ Löwenthal, aki Kállay Gusztáv udvarán egy szárazmalmot birtokolt, Ófalu déli kijárata felé rendelkezett gazdasági épülettel és kerttel. A hitközség tulajdonában álló kis házas beltelek az ótelepülésnek szinte a mértani középpontjában fekvő, talán kezdetben itt lehetett az imahely. Újfaluban Einhorn, Fränkel, Groszberger Élias (ezek szerint ekkor még élt!), Lichtmann József, Orenstein Teréz és Szüszmann Jakab rendelkezett saját beltelekkel. Lichtmann József csaknem 600 négyszögöles házas portával, Einhorn Áron csaknem 400, Szüszmann Jakab mintegy 250 négyszögölessel, Fränkel, Groszberger és Orenstein pedig 100 négyszögöl alatti zsellérportát bírt (3. térkép). Az 1870-es kataszterből szembeötlő, hogy egyrészt a középütt elhelyezkedő Tótfaluban nem volt zsidóporta, jöllehet maga a zsinagóga (s az egyházi lakása) ennek északi szegletébe épült, másrészt, a Lichtman-

42 Tiszaeszlár Ófaluiban két földesúri kastély állott: a Bethlen-Wesselényi kúria a Tisza kanyarulatánál, ennek közelében a református templom, Ófalu keleti részén pedig a Kállay-Korniss kastély, a katolikus templommal.

43 Özvegye, a tolcsvai születésű Ehrlich Fáni 1882-ben is korcsmárosné Eszlár külterületén. OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary)

3. térkép
Tiszaeszlár-
Tótfalu és Újfalu
zsidó telekbirtokosai
(1870)

nok közül az apának, Mórnak és a kisebbik fiúnak, Jakabnak nem volt a nevén saját ház, tehát nyilvánvalóan bérelt otthonban laktak.

A kataszterhez készített egyik „betűsorozati névjegyzék” a háztulajdonosokat „állás” szerint is besorolta.⁴⁴ Ebből az 1848 előtti világ hagyományos kategóriái bukkantak elő, s nemcsak az 1848-ban már itteni lakosok esetében. A társadalmi státus feudalizmuskorból átörökölt ismérvei között nyilván meghatározó volt a birtokolt telek úrbéres minősége: ennek alapján lett Einhorn Áron, Junger Adolf, Löventhál Somma (sic!) „úrbéres gazda”, Feuerlicht Márton egyszerűen „gazda”, viszont Lichtmann József, Weiszstein Lázár, Szüszmann Jakab zsellér, miközben többek, így Fränkel Sámuel, Groszberger Eliás, Orenstein ~~Jakab~~ Terézia (sic!) neve mellett semmilyen megjegyzés nem jelent meg. Sőt Lichtmann József, Löventheil (sic!) Samuel vagy Weiszstein Lázár más telkeik esetében egyszerűen nem kaptak státusbeli besorolást. Az úrbéres és zsellér állás tehát nem a személy, hanem a személyhez tartozó telek attribútumaként tűnt fel.

Az egykorú választói névjegyzék a választópolgárokat jövedelemforrás alapján is osztályozta. A választóképeség alapjaként megjelölt rovatok között 1869-ben

44 MOL S 79 758. cs. 947.

Weiszstein Lázárt boltja révén először 100 forinttal a jövedelem (de nem a kereskedés!) oszlopába sorolták, majd az észrevételek rovatának megjegyzése szerint „csak 60 ft jövedelem mutatván ki”, kihúzták a listáról. A 100 forintos jövedelemmel jelölt rovatba került Einhorn Áron, Junger Adolf, Lichtmann Jákob (sic!), Feuerlicht Márton, Lichtman Mór, majd utólagos jelentkezés alapján Lichtmann József is. Egyedül Löwenthal Sámuelnél szerepelt földbirtok mint képességi alap.⁴⁵

Érdeemes itt visszakanyarodni a kataszter birtokadataihoz, s a beltelkek mellett vessünk egy pillantást a „külsőségekre” is.

3. táblázat

Izraeliták ház- és földtulajdona Tiszaeszláron (1870)

	Lakház és udvar	Kert	Szőlő	Szántó, legelő
Ófalu	5	3		2
Újfalu	6	6	1	1
Beltelki tulajdon nélkül			3	

Forrás: MOL S 79 758–759. cs. 947.

1870-ben valamirevaló szántó- és legelőbirtokkal csak (a később, 1878-ban, tehát még 1882 előtt elhunyt) ófalusi Einhorn Áron (8 kat. hold), az újfalusi Junger Adolf (kb. 13 kat. hold) és (az 1880-ban, majdan elhalálozott) ófalusi Löwenthal Sámuel bírt (kb. 27 kat. hold). Ők hárman voltak azok, akik a kataszterhez készített, már említett „betűsorozati névjegyzékben” az „úrbéres gazda” megnevezést érdemelték ki. De közülük csak Löwenthal volt az, a maga 27 holdjával, aki földbirtoka alapján került fel a választói névjegyzékbe.

Mint láttuk, a már 1848-ban földművesként regisztrált Lichtmann Mórnak (és kisebbik fiának, Jakabnak) 1870-ben nem volt háza és beltelke, s külsőségként is csak csekély szőlőparcellával rendelkeztek. A szőlő saját lakház nélkül tehát éppoly gyakori volt, mint a lakház és kert legelővel és szántóval együtt. A legtöbben azonban csak házat, udvart és kertet birtokoltak.

Nem elégedhetünk meg azonban az 1870 körüli állóképpel. A változások megragadása ugyanakkor azért is nehéz, mert bár létezik 1875-ből is választójogi összeírás, az új választójogi törvény alapján készült névjegyzékben a lakosságot már más-ként osztályozták: egyrészt egy meglehetősen lazán értelmezett foglalkozási rovatba, másrészt a jogosultság alapjaként 5 oszlopra bontva (régii jog, föld- vagy házbirtok, jövedelem, értelmiség) csoportosították őket. A leggyakrabban használt „foglalkozási” kategória egyszerűen csak a „föld” volt: ez szerepelt a zsidó választópolgárok esetében Einhorn Áronnál, Lichtmann Moritznál, Lichtmann Jakabbnál (sic!), Löwenthal Sámuelnél, Wildman Adolfnál és Weiszstein Lázárnál is. Egyedül az utólag beszúrt Feuerlicht Mártonnál tüntettek fel „bérlő” foglalkozást. A választójogosultság viszont mindnyájuknál a jövedelem kategóriáján alapult.⁴⁶ A választó-

⁴⁵ SzSzBML IV. B. 254. 6. (1869)

⁴⁶ SzSzBML IV. B. 403. 87. cs. (1875)

jogi összeírás tehát a földből származó jövedelem címén egybemosta a birtokosokat és a bérlőket.

Áthidalásképpen érdemes külön szemügyre vennünk, hogy milyen kategóriák szerint osztályozták az eszlári zsidókat az 1882-es vizsgálati jegyzőkönyvek összeállításakor. Ahhoz viszonyítva, hogy milyen szűk skálán mozog azon professziók köre, amelyeket „zsidó” (értsd: merkantil) foglalkozásokként szoktunk emlegetni, meglepően széles azon foglalkozásnevek sorozata, amelyekkel a különböző összeírások az eszlári zsidó közösség tagjait illették. Ezek az információk azután a perbeli kihallgatáskor is felbukkantak. Szerencsés esetben kiegészíthetők az 1883 utáni (esetenként utólagos) tiszalöki anyakönyvek adataival (a Rosenberg Hermann által vezetett 1875-1882 közötti kimutatás nem tartalmazott foglalkozási besorolást).

4. táblázat

A zsidók foglalkozása Eszláron (1880-as évek)

Név	Állás vagy foglalkozás (1882–1883)	Anyakönyvek (Tiszalök, 1883–1894)
Braun (Brenner) Ábrahám	napszámos	
Einhorn József	korcsmáros	korcsmáros
Einhorn Mayer	szatócs	korcsmáros
Feuermann Hermann	tanító, felügyelő, éjjeli őr	napszámos, sáfár
Fränkel Sámuel	napszámos-kisbirtokos	
Grosz Márton	bérlő gazda	ispány, sáfár*
Groszberg Leon	gazda, birtokos, bolt	gazdálkodó*
Junger Adolf	gazda	
Klein Ignác	napszámos	kereskedő
Klein József	napszámos	
Lichtmann Jakab	haszonbérlő	gazdálkodó*
Lichtmann József	gazda	bérlő*, gazdálkodó
Lichtmann Mór	gazda, gazdálkodó	gazdász
Löventhal Salamon	kereskedő	
Lustig Sámuel	kereskedő és napszámos	kereskedő
Orenstein Jakab	sáfár	kiskereskedő
Rosenberg Hermann	kereskedő	metsző
Römer Jakab	korcsmáros	korcsmáros
Scharf József	suszter és egyházfi	
Schwarcz Salamon	metsző	
Szűszmann Jakab	bizományos, korcsmáros, algondnok	
Taub Emanuel	metsző	
Weiszstein Lázár	feles bérlő	kereskedő
Wertheimer Farkas	bőrkereskedő	székgazda

* Ezek az adatok az utólagos, retrospektív anyakönyvezésből származnak, tehát az 1860–70-es évekre vonatkoznak.

Forrás: OSZK Kt. Fol. Hung. 1384. (Eötvös); *Végtárgyalás*; MOL Mikrofilm A 3527.

A fenti statisztikai besorolási kísérleteket tanulságosan árnyalja, amikor a perbeli diskurzusokban egy-egy személy a saját szavaival mondta el, hogy valójában mi-

vel is foglalkozott, s minek tekintette magát. Plasztikusan érzékelhető, hogy milyen elmosódó a határ az absztrakt foglalkozás elnevezések között, s milyen múltékonnyak a helyzetek.

Groszberg Leont a vizsgálat és a tárgyalás alkalmával is gazdaként, birtokosként vették nyilvántartásba. Felesége kihallgatásakor azonban kiderült, hogy kis bolttal is bírt.⁴⁷

Lustig Sámuel amikor Huriné teheneiről kellett véleményt mondania, kibökte: „az én foglalkozásom, hogy marha-kupec vagyok és így alkalmam volt tudni, hogy két tehene volt magának.”⁴⁸ Klein Ignácról viszont felesége vallotta, hogy férje „a tanyaakra vagy Tokajba ment reggelenként s este haza jött, mert szegények vagyunk”. Valójában azonban azzal foglalkozott, hogy „aprólékba árukat, gyűriüket, gyermekjátékokat adogat el”.⁴⁹ Vagyis házalt. Feuermann Hermann azt mondta magáról a tárgyaláson: „a múlt években tanító voltam. Most vagy halászatba megyek, vagy pedig ügyelés után járok.” Magyarázata szerint ez utóbbi gyakorlatilag a napszámósok felügyeletét jelentette.⁵⁰

Grosz Márton arra kérdésre, hogy mi a foglalkozása, azt vallotta, hogy „most éppen semmi. Gazdatiszt voltam, de ki kellett lépnem.”⁵¹

Emlékeztethetünk a nem idevalósi Wollner Hermann vallomására is, aki öntudatosan elhárította magától, hogy ő koldus volna. Mint mondta: „napszámós szokott lenni, vásárra szokott menni, marhákat szokott hajtani, vagyona semmi [...] múlt évben egészségtelen volt, nem tudott dolgozni, nem tudott megélni.”⁵²

Mivel a legközelebbi kataszter 1894-ben készült, s közben lezajlott a falu áttelepítése, az 1870 és 1894 közötti időbeli változások a kataszter alapján diakronikusan nem igazán követhetők nyomon. Az 1870-es kataszter statikus metszete nyilvánvalóan nem vetíthető rá közvetlenül az 1882-es térbeli állapotokra sem. Készült ugyan újabb térkép a vizsgálat idején, ennek eredetijére azonban eddig még nem, csak a sajtóban közölt nagyléptékű változatára sikerült rábukkannunk. A vizsgálati és peranyag ugyanakkor számtalan lakhelyre, szomszédságra vonatkozó adatot is tartalmaz, amelyek sokat segíthetnek abban, hogy az 1870-es térképhez „hozzáilleszthessük” a következő bő egy évtized némely fontosabb elmozdulását.

1882-ből például már tudjuk, hogy Lichtmann Mór az akkor Lichtmann-hofnak nevezett, tótfalusi zsinagógával szemközti kis dombon élt.⁵³ Hogy 1870-ben is itt la-

47 Nem zárhatjuk természetesen ki, hogy a bolt a feleségéé volt. *Végtárgyalás*, Groszberg Leonné (1883. július 9.) Klein Ignác közbeszólása azt is sejteti, hogy ez újabb fejlemény lehetett: „...külön boltja van már építve.” (Kiemelés – K.Gy.)

48 *Végtárgyalás*, Lustig Sámuel (1883. június 24.) Hogy szakértelmét megmutassa, még hozzáfűzte: „az egyik riska tehén, a másik egy magyar tehén”.

49 *Végtárgyalás*, Klein Ignácné (1883. július 6.)

50 *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.) Klein Ignácnétól tudhatjuk, hogy Újfaluban éjjeli őri szolgálat működött: egy keresztény és egy zsidó őrrel, elmondása szerint Feuermann Hermann és Pilicki János teljesítettek szolgálatot. (1883. július 6.)

51 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) Grosz ekkor már Tiszacsegén lakott és szabadlábban védekezett.

52 *Végtárgyalás*, Wollner Hermann (1883. június 19.)

53 Tisza-Eszlár. Ábrányi Lajos rajzaival. *Vasárnapi Újság* (VU) 1883. júl. 15.; Tiszaeszlár helyrajzához. VU, 1883. aug. 5.

kott-e vagy sem, azt nem állapíthattuk meg, mint ahogy azt sem, hogy tulajdonában volt-e ez a nagyméretű udvar vagy csak bérelte. Csak valószínűsíthetjük, hogy kisebb fiával közösen használták a Bethlen-Wesselényi birtokot: az biztos, hogy a *fundus instructus* magvát alkotó ófalusi Tiszapart-közeli kúriában a fiú, Jakab élt, a tótfalusi gazdasági udvarban (istálló, lakház, magtár stb.) pedig az atya, Mór lakott. Az is lehet azonban, hogy a birtok egy részét ekkorra megszerezték.⁵⁴ A vizsgálat kezdetekor egyébként Tótfalu belsejében is volt zsidó háztulajdonos: a korábban már említett viszonylag kései beköltöző, Lustig Sámuel. Tótfaluban lakott még Wertheimer Farkas, valamint a Lichtmann-hof oldalában Grosz Márton is.

1882-re tehát a zsidó közösség „belakta” Eszlárt: Ófaluban hagyományos formalmi gócpontokat foglalt el, Újfaluban azonban újkori kolónusként viselkedett, s egyáltalán nem szegregáltan telepedett meg. Tótfaluban eredetileg beérte a szakrális hely megépítésével (a vallásban komoly szerepe volt, hogy szombatonként ne kelljen túl nagy távolságot megtenni az istentiszteletra menvén), a további „benépesülés” viszont már nagy valószínűség szerint szorosan összefüggött az uradalmi bérlet gazdasági udvarának tótfalusi kiépülésével.

Az 1882-es vizsgálat és az 1883-as per során a vádlottak és tanúk jelentős részéről olyan kimutatások is készültek, amelyek révén – más nézőpontokból is – figyelemmel kísérhetők az 1870 és 1882 közötti változások.

A hullaszállítás vádjával kapcsolatosan például célzatosan összeírták a faluban az „izraelita lakosok” tulajdonában található lovakat és szekereket. Ráadásul a szállítással megvádolt máramarosi Smilovics Jankelnek állítólag a két eszlári zsidó olyan szekéren adta át a holttestet, amelybe egyik lóként egy sárga volt fogva. Bary vizsgálóbíró tehát – „Farkas Gábor bíró kalauzolásával” – nem csak a fogat fajtája, hanem a lovak színe is érdekelt. Az már a vizsgálóbíró pechje, hogy sárga lova nem a Smilovics által a bakon azonosított Grosznak és Kleinnek, hanem Braunnak volt.

5. táblázat

Izraelita lakosok tulajdonában lévő lovak és szekerek Tiszaeszláron (1882)

Tulajdonos (fő)	Lóállomány (db.)	Szekér (db.)
Lichtmann Mór	8 (2 szürke, 1 fekete, 5 pej)	2 igás szekér, 2 kis bricska
Lichtmann József	5 (2 szürke, 1 fekete, 2 sötét pej)	1 igás szekér, 1 kis bricska
Groszberg Leon	5 (3 pej, 2 fekete)	1 igás szekér
Grosz Márton	2 (1 fekete, 1 pej)	1 igás szekér
Braun Ábrahám	1 (sárga)	1 talyiga
Klein Ignác	1 (fekete)	1 talyiga
Klein József	1 (setét pej)	1 talyiga

Forrás: OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 405.

⁵⁴ A kataszteri térképek korábban ezt a domboldali részt „Bethlehenhof”-ként nevezték meg, a per tájékán a helyszínen jártak viszont Lichtmann Mór „gazdasági udvaraként” vagy „tanyájaként” említették.

A kapitalizmus kialakulásáról folytatott 19. század végi kelet-európai vitákban központi szerepet játszott: milyen paraméterekkel célszerű mérni a kapitalizálódás mértékét. Talán időszerűtlennek tűnhet manapság Leninre hivatkozni, s a zsidóság differenciálódása kérdésében meg egyenesen abszurdnak is, mégis emlékeztetünk Vlagyimir Iljics Lenin azon „klasszikus” állítására, hogy – legalábbis az obszcina földközösségi viszonyai mellett – az igaerő alapján sokkal jobban meg lehet állapítani a kapitalizmus parasztságot felbomlasztó hatását, mint a földtulajdon alapján. Ha Oroszország esetében Lenin elébe vágott is az eseményeknek, az eszlári zsidósággal kapcsolatban érdemes rámutatnunk arra, hogy a lóállomány itt sem a földtulajdonnal, hanem a gazdálkodással mutat szoros összefüggést.⁵⁵ A Lichtmannok rendelkeztek a legnagyobb lóállománnyal. Hiányzik azonban a listáról Lichtmann Jakab, akiről pedig Farkas Gábor 1882. június 27-én hajnali 3 órakor jelentette a vizsgálóbírónak, hogy előző nap délután lóháton távozott a faluból és még nem tért vissza.⁵⁶ Ha az apja lován ment, akkor az apa és kisebbik fia valószínűleg közösen gazdálkodtak. Külön 5 lóva volt ugyanakkor az Újfaluban lakó Lichtmann Józsefnek, a legidősebb fiúnak. Szintén 5 lóva volt Groszberg Leonnak, Grosz Mártonnak pedig két lóva.⁵⁷ Az egylovasok között viszont olyanok bukkannak fel, mint Braun Ábrahám, Klein Ignác és Klein József. Mindhármójukat „napszamosokként” tartották számon, Klein Ignác feleségétől viszont megtudhattuk, hogy férje valójában házaló kereskedéssel foglalkozott. S vajon hol vannak erről a listáról az olyan ó- és újfalusi birtokos gazdák, mint Junger és az Einhorn-fivérek? Sajnos Bary urat csak a lovak érdekelték, az ökrök nem.

A bűnügyi vizsgálat társadalomtörténeti szempontból talán legtanulságosabb adatgyűjtése az erkölcsi feddhetetlenségre (beleértve a vagyoni helyzetet is) vonatkozott. Ez nemcsak az eszlári zsidóság vagyoni hierarchiáját tárja fel meglehetősen pontossággal, hanem jelzi számunkra az 1870 óta bekövetkezett változások fő irányát is (6. táblázat).

Ennek alapján mégiscsak vélelmeznünk kell, hogy az 1870 és 1882 közötti időszakban zsidó kézen számottevő földbirtok-koncentráció zajlott le Eszláron. És nem egyedül Lichtmann Mór 10.000 frt értékű ingatlanja mögött kell ezt sejtelnünk (ahol az immobililiák mineműsége explicit módon nem derül ki számunkra, ám különben is csak az összvagyon egyharmadát sorolták ebbe a kategóriába). Groszberg Leon esetében különösen gyors növekedést kell tapasztalnunk. A nála

55 „...a limine elvetjük az osztásföld szerinti csoportosítást, és kizárólag a vagyoni helyzet (igásállatok száma; vetésterület nagysága) szerinti csoportosítást alkalmazzuk.” (Lenin 1964: 83.) Az „előbevigásra”: „Ha valaki fejlődésében akarja bemutatni az élet valamely jelenségét, elkerülhetetlenül és szükségszerűen felmerül előtte a dilemma: vagy elébe vág az eseményeknek, vagy mögöttük kullog. Harmadik lehetőség nincs. S ha minden adat emellett szól, hogy a fejlődés iránya éppen ez, hogy ez a fejlődés már nagyon előrehaladott [...], ha emellett pontosan meg vannak jelölve azok a körülmények és intézmények, amelyek a fejlődést hátráltatják [...], akkor az ilyen előbevigás semmiképpen sem hiba.” (Lenin 1964: 300.) Ezen elv jegyében Lenin – az eljövendő forradalom időszerűségének bizonyítása érdekében – meglehetősen eltúlozta a kapitalizmus fejlettségét Oroszországban. Mi azonban nyugodtan kulloghatunk az események után.

56 OSZK Kt. 1847/ II (Bary) 185.

57 Grosz letartóztatása előtti vagyonáról ezt mondta: „volt búzám, földet műveltem, volt lovam, tehenem, de az által elpusztult, hogy itt tartottak.” *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.)

6. táblázat

*A perben tanúként vagy vádlottként szereplő zsidók vagyonának
megoszlása Tiszaeszláron (1882)*

Név	Ingtalan	Ingó	Összesen
Lichtmann Mór	10.000 frt		30.000 frt
Lichtmann Jakab			12.000 frt
Groszberg Leon	ház, 60 hold föld, 10.000 frt		
Einhorn József	ház, 5 vékás föld, 600 frt		
Einhorn Mayer	6 hold föld, 500 frt		
Römer Jakab		500 frt	
Junger Adolf	ház, 4 hold föld		
Szüszmann Jakab	ingatlan	ingók, 500 frt	
Weiszstein Lázár	ház		
Lichtmann József			250 frt
Grosz Márton		ingók, 200 frt	
Lustig Sámuel	ház, belsőség, 150 frt.		
Rosenberg Hermann		ingó	
Braun Ábrahám		ló, talyiga, bútor	
Scharf József		1 tehén, bútor	
Schwarz Salamon		bútor	
Taub Emanuel		bútor	

Forrás: OSZK Kt. Fol. Hung. 1384. (Eötvös); *Végtárgyalás*

10.000 frt értékben felvett ingatlan közelebbről is azonosítható: a ház mellett ugyanis konkrét utalást találhatunk arra, hogy ez 60 kat. hold földet jelent. 1870-ben apja, Groszberger Éliás nevén még csak 450 négyszögölnyi belsőség, Leonén pedig mindössze 136 négyszögöl szőlő állott. Még mielőtt a zsidó földharacosló képe túlzottan messze ragadná képzeletünket, érdemes egy pillantást vetnünk arra, hogy mi lett 1882-re az 1870-ben „gazda” titulussal bíró zsidó birtokosokkal. Einhorn Áron nyolc holdját nagyjából egyenlő arányban örököltette tovább két fia (pontosabban a házat József örökölte, s mellé láthatóan valamivel kisebb föld jutott osztályrészül), de összességében azt mondhatjuk, hogy még szereztek is közben hozzá valamicskét. Junger Adolf földbirtoka azonban mindenképpen jócskán megcsappant, s ez még akkor is igaz, ha tudjuk, hogy a vizsgálat idején a házat és a 4 hold földet sikerült felesége, Löventhal Betti nevére átíratnia.⁵⁸ Gyakorlatilag eltűnt a térképről a legnagyobb zsidó birtokos, az 1880-ban elhunyt Löventhal Samu 27 holdas földtulajdona. Fiát, Salamont a vizsgálat folyamán csak tanúként hallgatták ki, vagyonkimutatását pedig valamilyen okból a per során nem kérték be, ő maga azt mondta csekély vagyona van. Így csak feltételezhetjük, hogy a Löventhal birtok jelentős része már ekkor Groszberg Leon kezére került. Feltételezésün-

⁵⁸ Junger Adolf erkölcsi bizonylata szerint az illető „annyiban kifogásolható, hogy hitelezői kijátszása végett vagyonát közjegyzői okirattal feleségére ruházta.” *Végtárgyalás, (1883. július 24.)*

ket arra alapozzuk, hogy az 1894-es kataszter elkészítésekor fennmaradtak ún. előrajzolatú térképek. Ez nem más, mint az előző kataszter térképlapjain az új helyzetet tükröző vázlat, amely alapján az új kataszter térképeit majd elkészítik. Ezen előrajzolatú térképekre alapozzuk állításunkat, hogy Löwenthal földjei 1894-re jelentős részben Groszberg Leon birtokába kerültek, s ehhez fűzzük a fenti vagyonskimutatót (s a lóállomány) alapján azt a kommentárt, hogy valószínűleg nem sokkal az atya halála után, már 1882-ben ez lehetett a helyzet. Ez azonban nem jelenti azt, hogy máshonnan, másoktól nem szerzett volna birtokokat, s mint láttuk, Groszbergék kis boltot is építettek Újfaluban.

A már 1870-ben ház- és ingatlanbirtokos Szüszmannon és Weiszsteinen kívül egyedül Lustig Sámuel az, aki közben csekély értékű (150 forint) házhoz és belsőséghez jutott, mint már említettük, Tótfaluban.

Nem érdektelen azonban az ingóságokra is pillantást vetni, még ha ezekre nézve nincs is támpontunk a korábbiakkal való összehasonlításához. Lichtmann Jakab 12.000 forintos ingóságairól (ahol azért az atyai vagyont tekintetbe vétele nélkül nem érdemes messzemenő következtetéseket levonni a vagyonszerkezetről) meg kell említenünk, hogy nála kétféle becslés is rendelkezésre áll: az egyik a fenti 12 ezres, a másik csak 7 ezres. Nem tudjuk okát adni a kettősségnek, mégis azt kell mondanunk: bármelyiket fogadnánk el a kettő közül, a lényegen nem sokat változtatna, már tudniillik, hogy a Lichtmannok vagyonszerkezete messze dominálta az eszlári zsidó közösséget. Amit mégis figyelemre méltónak találunk ebből a szempontból, hogy az 1870-ben nagy újfalusi házat, s 1882-ben is 5 lovat birtokló Lichtmann József mindössze 250 forintos összvagyonnal jelentkezik. Az ő esetében esetleg sajtóhibára gyanakodhatunk, az sem kizárt, hogy a Lichtmann Jakabnál kétszer kétféle összeg egyike valójában névcseré következtében Lichtmann Józsefét illetné. A vagyon eltitkolásának itt nem látható különösebb indoklása, legfeljebb gyermekeire íráshatár volna.⁵⁹ (Mint láttuk, Jakabnak viszont lovai és szekere nem volt a fogatösszeírás szerint.) Ezek azonban „csak” forráshasználati problémák, az Eszlár vezető zsidó családjának pozíciójáról mondottakat megítélésünk szerint kevésbé érinti.

A vizsgálat és per során bepillantást nyerhetünk még a cselédtartás viszonyaiba is. Legalább is a perbeli kihallgatásokra beidézték tanúként az egykori szolgálókat is (többségük ekkor már nem tartozott 1882-es gazdája házanépéhez). A fenti hierarchia ismeretében különösen tanulságos annak megállapítása, hogy ahol láthatóan egy cseléd bukkan elő, ott azok zömmel a 20 év alatti református vagy katolikus leányok sorából kerültek ki. Zsidó szakácsnője csak Lichtmann Józsefnek van (a falubeli Weiszstein Lázár leánya, Eszter személyében), de nála legalább is kétséges, hogy ő lenne az egyetlen háztartási alkalmazott. Könnyen lehet tehát, hogy az ő háztartása is a második kategóriába tartozik, ahol legalább két cseléd fordul elő: ezek

59 A dolog azért is különös, mert állítólag ő ígért pénzt Solymosinéknak, ha megkerül a leánya. Hogy mekkora összeget, arra nézve eltértek a vallomások: Solymosiné szerint 1000 forintot, Lichtmann József szerint 200-at. *Végtárgyalás*, Lichtmann József (1883. június 25.) Egyre megy: az ember ritkán ajánlja fel szinte teljes vagyonát.

sorában (is) az apa, Lichtmann Mór járt az élen: a 17 éves Fränkel Hani (a falubeli Sámuel leánya) mint szakácsné mellett nála szolgált már 2 éve a 23 esztendő református hajadon Batori Julianna is, s alkalmi szolgálatokra láthatólag sáfárja 16 esztendő leányát, Orenstein Bertát is igénybe volt szokás venni.⁶⁰ Szintén 2 szolga tűnik elő a bírósági jegyzőkönyvből a gyors vagyongyarapító Groszberg Leon esetében is. Igaz, itt mindkettő keresztény: Liczák Mária 18 évével valódi házicselédnek tűnik, Cseres Mihály viszont, hol szolgálóként, hol kocsisként kerül említésre.⁶¹ Utóbbi mindenestre a tárgyaláskor már Lichtmann Jakab szolgáljaként tett tanúvallomást. A keresztény cseléd lány alkalmazását nyilván tradicionális vallási motívum (a szombat megtartásában segédkező siksze) is erősítette. A gazda-szolga viszony felekezeti nyitottsága által viszont az eszlári zsidóság a falusi társadalom egészéhez szorosabban fűződött.

Az eszlári zsidó akkumuláció ellenpontjaként érdemes felidéznünk a per fővádlottjává tett Schwarcz Salamonnak, az Eszlárra frissiben megválasztott metszőnek az életútját a különböző lakóhelyeiről beérkezett erkölcsi bizonyítványa alapján.⁶² Schwarcz Benében született, Bereg megye, Tiszaháti járásában, ott is nevelkedett 1871-ig, s itt kifogástalan magaviseletet tanúsított. Az 1870-es években 4–5 évig Tiszaújlakon (Ugocsa megye, Tiszáninneni járás) kis fűszerkereskedést vezetett, itt is jámbor erkölcsűnek tartották. 1877–78-ban Váriban (Bereg megye, Tiszaháti járás) volt metsző. Ez a három település a Tisza jobb partján – ha közigazgatásilag két megyéhez tartozóan is – alig tíz kilométeres sugarú körben helyezkedik el egymástól. Váriból származó információk szerint Schwarcz „feltűnően elszigetelt életet élt, erkölcsi magaviselete nem igazolható, hitsorsosaitól vett tudomás szerint orthodox természete miatt nem tűrhető, hivatalos eljárásában pedáns, azonkívül anyagi károk észleltetvén a hitközség kebeleiből elbocsátott.” Az itteni hitközséggel való konfliktus árnyéka még vagyoni viszonyaira is rávetül: „Vagyona ingóság s mintegy 250 frt értékű s csaknem a fényűzésig díszes bútorból állott.” Ennek a résznek a felolvasását már Schwarcz sem hagyhatta szó nélkül: „nem lettem volna kénytelen odahagyni, s nem is hagytam volna oda soha, ha nem akadt volna jobb helység. Tiszalökön lakik 120 ember, míg Váriban 25 szegény, mondhatni kolduló izraelita ember volt, ez volt az oka, hogy elmentem onnan.” Tiszalökről mindenestre az erkölcsi bizonyítványban nem esett szó, csak Tiszaeszlárról, ahol pedig igen rövid ideig tartózkodott, s panasz nem merült fel ellene.⁶³ Más forrásokból sikerül árnyalni a fenti történetet: egyrészt tudjuk, hogy jómódú szülők egyetlen gyermeke volt, akit állítólag hitbéli reformtörekvései miatt zártak ki a huszti jesivából. Nősülése után Tiszaújlakon kereskedőként azonban tönkrement, s felesége és saját vagyonát is elvesztette, így ment előbb Mezőváriba, majd Tiszalökre sakternak. Az utóbbi helyről viszont betegeskedése mi-

60 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór; Lichtmann Mórné (1883. június 23.)

61 *Végtárgyalás*, Groszberg Leon (1883. július 9); Cseres Mihály (1883. június 25.) Liczák Mária (1883. július 21.)

62 *Végtárgyalás* (1883. július 24.)

63 *Végtárgyalás* (1883. július 24.)

att igyekezett kisebb, nyugalmasabb helyre kerülni.⁶⁴ A „csaknem fényűzésig díszes bútor” tehát a hajdan volt jómód utolsó rekvizítuma lehetett, még ha nem is biztos, hogy ez volt meg Eszláron is. Ilyen típusú oda-vissza konverziót (jesiva – hitújító igyekezet, kizárás – nőülés, szatócsbolt – csőd, kereskedői egzisztencia elvesztése – metszői állás vállalása) a hajdani talmudisták gyakran hajtottak végre. Mindebből már talán jobban érthető „a feltűnően elszigetelt életmód” az általa „koldusnak” tartott váriakkal szemben, mégha a „nem tolerálható” „orthodox természet” innen nehezen vezethető is le. Talán jobban magyarázható, ha a hajdani hitújító törekvések inverzeként próbáljuk felfogni. S ebben az összefüggésben az igazi térbeli mobilizálódást a Tiszalökre kerülés jelentette. Mindenesetre a perben ez a felolvasás az egyetlen hely, ahol az ortodoxia mint téma egyáltalán szóba került.

A FIÓKHITKÖZSÉG ÉS A BELSŐ KONFLIKTUSOK

Az eszlári hitközség állapotáról annyi tudható, hogy nem volt rendezett 1882-ben. Pontosabban Eszlár nem alkotott önálló hitközséget, pusztán a tiszalöki egyik filiája volt, ugyanakkor szervezetileg a tiszaladányiak is hozzá tartoztak. Az eszlári hitközség főgondnoka, Lichtmann Jakab, valamilyen – általunk nem ismert – okból 1879-ben lemondott tisztségéről, és azután nem választottak helyette új elöljárót.⁶⁵ Az egyházgondnoki tisztet betöltő, újfalusi Szüszmann Jakab viszont 1882 április–májusában adta vissza választott megbízását, arra való hivatkozással, hogy a tagok nem fizették rendesen a hozzájárulást. A másik, egyházi ellenőrinek nevezett helyettesi poszton az ófalusi Junger Adolf ült, akit viszont május végén másokkal együtt Solymosi Eszter ügye miatt letartóztattak. Azt ugyan sejtjük, hogy az újonnan megválasztott metsző, Schwarcz Salamon, a későbbi per elsőrendű vádlottja, miért is törekedett ide, de azt nem tudjuk, hogy a régi metsző, Taub Emanuel miért hagyta ott a falut. A négy év óta templomszolga Scharf József szintén a vádlottak padjára került. Nem mondhatjuk tehát, hogy egyedül a vizsgálat bomlasztotta az eszlári fiókhitközséget, de bizonyosan hozzájárult szétzilálásához. Amikor hatósági nyomásra a szabadon maradottakkal 1882. szeptember 10-én megpróbálták Lichtmann Jakab házánál új elöljáróságot választatni, a kísérlet – az akkori zavaros viszonyok között – eredménytelenül zárult.

A hitközségi erőviszonyokba némi bepillantást enged az 1882. április 1-jén (Solymosi Eszter eltűnése napján) tartott metszőválasztás. A kicsiny fiókhitközségben a metszőnek egyben az előimádkozó szerepét is be kellett töltenie. Ezért került sor próbaéneklésre. A szombat délelőtti istentiszteletről szétszéledők közül a tiszaladányiak (Grosz Farkas és Guttmann Farkas) Schwarcz Salamon ellen voltak, mert a másik sakter éneklése nekik jobban tetszett. Az Ófaluban lakó, hazafelé tartó Weiszstein és

64 Szabolcsi 1882; OSZK Kt. Fol. Hung. 134 (Eötvös); Eötvös 1968: 131–132.

65 OSZK Kt. 1847/I (Bary) 583.

Klein József közül az utóbbi a tarcali mellett állt.⁶⁶ A tárgyaláson Feuermann arra is emlékezett, hogy Klein még azért is értetlenkedett, hogy „miért nem nevezte ki a gyűlés ma, hogy melyiket fogják megválasztani.” Szerinte Weiszstein erre azt válaszolta, hogy „tudjuk, akit Lichtmann és Rosenberg megnevez, azt fogja választani a község.”⁶⁷ Aligha véletlen tehát, hogy a szintén ófalusi Rosenberg házához érve az behívta magához a vendégeket egy kis „pálinkázásra”. Ő ugyanis Schwarczot már korábban ismerte.⁶⁸ Mivel még nem is „früstükölt”, arra csak az istentisztelet után hazatérve, közösen kerítettek sort. Rosenberg Hermanné a tárgyaláson (több mint egy év távlatából) úgy emlékezett, hogy férje délelőtt 11-kor jött haza a (később megválasztott) Schwarcz Salamonnal, a téglásival, meg (a korábbi sakterrel) Taubbal. Együtt pálinkáztak, früstüköltek fél- vagy fertályóráig. Miután azok elmentek, férjével fél tizenkettő körül megebédeltek.⁶⁹ A pálinkázásnak azonban – az ünnepi vendéglátáson túl – egyfajta próba szerep is jutott. A szintén Ófaluban lakó Feuermann Hermann felidézte a tárgyaláson, hogy április 1-én délután Rosenberg felesége eljött hozzájuk és elmesélte, hogy „a téglási nem lesz metsző, mert a férjem megkínálta őket borral és pálinkával, mert szokás nálunk a szombatot borral megtisztelni, hát a löki borral tisztelte meg és a téglási egy nagy pohárba töltött pálinkát és két részt megivott, egy harmad részt pedig meghagyott. Hát ez metszőnek nem illő.”⁷⁰ Nehéz ma már eldönteni, hogy mi volt illetlen a fenti viselkedésben: az, hogy nagy pohár pálinkát töltött, ami esetleg iszákosságra vallott, vagy az, hogy a kitöltött pohár pálinka egyharmadát meghagyta, vagyis, hogy pocskolt. Talán, hogy egyáltalán pálinkát ivott, s nem bort. Az iszogatás ebéd után Taubnál is folytatódott, a bort most is Rosenberg szolgáltatta, aki szolgálójával, Solymosi Eszter nővérével vitette át az üveget a vendégségbe, s mintegy óra hosszat múltatták az időt.⁷¹

Úgy tűnik, hogy Buxbaum nem vett részt a fenti ófalusi früstükölésen és pálinkázáson. Bary vizsgálóbíró jóvoltából mindenkiről tudjuk, hogy hol töltötte a napot. Buxbaum azt vallotta, hogy ő az újfalusi Szüszman Jakabbal és annak gyermekeivel távozott Újfaluba, de ezt Szüszmann tagadta, s azt állította, hogy Buxbaum csak este jött hozzá.⁷² Az újfalusiak közül még Braun Ábrahám bizonygatta, hogy Buxbaummal együtt mentek Szüszmannhoz. Akárhogy is volt, Buxbaum nem a másik két metszővel együtt távozott a zsinagógából. Valószínűleg az is Schwarcz mellett szólt Buxbaummal szemben, hogy a galíciai származású fiatalember, aki egyéb-

66 *Végtárgyalás*, Klein József (1883. június 26.) Tarcaliként itt a galíciai származású Buxbaum Ábrahámot emlegették, aki mint a tarcali rabbi veje ottani lakosnak számított. Buxbaum egyébként nem útlevéllal, hanem cselédkönyvvel tartózkodott Magyarországon, annak kiváltása ugyanis egyszerűbb volt. *Végtárgyalás*, (1883. július 24.)

67 *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.)

68 *Végtárgyalás*, Rosenberg Herman (1883. június 23.)

69 *Végtárgyalás*, Rosenberg Hermanné (1883. június 25.) Téglassi pályázóként Braun Leopoldot (Löbit) emlegették.

70 *Végtárgyalás*, Feuermann Hermann (1883. június 28.)

71 *Végtárgyalás*, Rosenberg Herman (1883. június 23.)

72 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I (Bary) 478. A tárgyaláson aztán elismerte, hogy bár korábban nem ismerte, Buxbaum már péntek este azért jött hozzá, mert kurátor volt. S hogy szombaton is együtt mentek haza. *Végtárgyalás*, Szüszmann Jakab (1883. június 24.)

ként tanítónak készült és igen szépen énekelt, tulajdonképpen kántorválasztásra jött, mint mondta: „a sakerságot soha nem tanulta, nem is ért hozzá.”⁷³ Rosenberg-nének mindenestre igaza lett. Tény ugyanis, hogy nem a pálinkát kitöltő és harmadát otthagyo Braun Leopold lett megválasztva. Taubék szomszédja, özv. Csuga Dánielné vallomásában még azt is állította, hogy ő megkérdezte Taubnét, melyiküket választották, s ő azt felelte: „a lökit, azt a fekete rokkost.” Arra a kérdésre, „miért nem a két fiatalt, hiszen ez már olyan öreg számú” (sic!), azt a választ kapta: „ennek a legvékonyabb a hangja.”⁷⁴

Lichtmann Mór kapcsolatrendszere túlnyúlt a hitközség határain. Mint maga mondta, „valaha talmudista” volt, jól ismerte például a nyíregyházi rabbist, még azt sem zárta ki, hogy „valami Geschöftsangelegenheit” (sic!) miatt beszélgettek egymással. De a jelöltek egyikét sem ismerte azelőttől.⁷⁵ A Lichtmannok szerepét az eszlári zsidóság informális hatalmi hierarchiájában az április elseji események más mozzanataiban is érzékeltethetjük. Az ünnepi alkalom a pályázókon kívül idegeneket is vonzott, így került Eszlárra ezen a napon – bizonyára bánta már utóbb – Wollner Hermann a feleségével. Mint említettük, Wollner ekkoriban faluról falura járt, koldulással szedte össze a betevőt, bár ő maga öntudatosan nem nevezte magát koldusnak. Őt a tótfalusi imaházzal szemközti dombon levő udvarházába a falu legvagyonosabb zsidó családfője, Lichtmann Mór hívta meg ebédre. A tárgyaláson Lichtmann úgy emlékezett, hogy Jakab fiával valamivel korábban hagyta el az imaházat, mert felesége beteg volt. Arra a csodálkozó bírói kérdésre, hogy koldusokkal együtt szoktak ebédelni, Lichtmann Mór magától értetődő természetességgel azt válaszolta: „Azt nem mondhatom [...] Ha tisztességesen van öltözve, az asztalhoz is szoktuk ültetni.”⁷⁶ Nem a koldusként emlegetett Wollner alibijét igazolta, igazság szerint rá aligha emlékezett. Arról nyilatkozott, hogy miként „szoktak” cselekedni, hogyan viszonyulnak a szegény emberekhez. Felesége, a „tekintetes asszony” további részletekkel is szolgált nemcsak betegségével kapcsolatban, hanem az ebéd időpontját illetően is: ő pontosan emlékezett, hogy 12 órakor ebédeltek. A védő kérdésére, miszerint ételt küldött volna egy faluban elszállásolt szegény öreg zsidó részére, már sokkal bizonytalanabban, sőt csak általában válaszolt: szerinte a szakácsné, Fränkel Hani küldte azt, mert „az már tudva van a cselédeknel, hogy ha szegény ember van, nincs neki mit enni, akkor visznek neki”.⁷⁷ Mindezt egyébként Fränkel Hani is megerősítette, ahogy azt is, hogy a „szegény ember” (ő sem nevezte koldusnak) „a tennszurral, a tennszurral és mindnyájunkkal” együtt ebédelt.⁷⁸

Lichtmann nemcsak a vendégek ebédjéről, hanem a vacsorájukról is gondoskodott. „Nálunk nem szoktak főtt ételt készíteni, láttam, hogy lehet, hogy éhen maradnak, hát mondtam, hogy jöjjenek fel este, majd megkínálom. Feljöttek, mikor

73 *Végtárgyalás*, Buxbaum Ábrahám (1883. június 19.)

74 *Végtárgyalás*, Csuga Dánielné (1883. június 25.)

75 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór (1883. június 23.)

76 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór (1883. június 25.)

77 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mórné (1883. június 23.)

78 *Végtárgyalás*, Fränkel Hani (1883. június 23.)

gyertya világ volt, megvacsoráltak és azután eltávoztak.”⁷⁹ A vacsora azonban nemcsak kulináris jelentőséggel bír. A templomszolgának titulált Scharf Józsefet ugyanis – felesége szerint – este azért hívták Lichtmannékhoz, „mert kevesen voltak az imádsághoz.”⁸⁰

A Lichtmannok informális hatalma más területen is megnyilvánult. De ezzel már a lokális konfliktusok mezejére érkeztünk. Miközben a sakterjelöltek a zsinagógával szemközti dombon levő Lichtmanhofban vendégeskedtek, az eszlári újfalusiak este az imaház előterében gyűltek össze, hogy egy viszály ügyében Lichtmann fia, Jakab döntőbíráskodása mellett egyezkedjenek. Újfalu két árendás kocsmárosa, Szüszmann és Einhorn között (mindketten Lichtmann regalistái) az okozott nézeteltérést, hogy egyikük olcsóbban mérte a pálinkát, mint a másik.⁸¹ Szüszmann Jakab azt állította, hogy ő kérte fel „Lichtmann Jakab urat, mert ez a fő közöttünk mégis, hogy igazítást tegyen. Mert olyan szokás van nálunk, hogy mindjárt perre nem szoktunk menni, ha össze tudunk fézni, úgy teszünk.”⁸² Einhorn József viszont arra emlékezett, hogy Szüszmann kezdte olcsóbban mérni az italt. Az egyezkedésre Einhorn az Ófaluban lakó sógorától érkezett, ahová 4 óra tájban ozsonnára tért be testvérével. Innen 7-8 körül mentek a templomba, ahol fél tíz körül egyezkedtek. Saját bevallása szerint Einhorn maga mondta Lichtmannak (akié a kocsmárok volt): „mi dolog az, hogy olcsóbban mér, vagy tiltsa meg azt, vagy én is olcsóbban fogom mérni.”⁸³ Lichtmann Jakab a dolog hitfelekezeti szokásszerűségére, valamint gazdasági racionalitására is felhívta a figyelmet: „...felkértem kocsmárosom Szüszmann által és Einhorn József által, amennyiben az italmérés felett valami viszály volt közöttük. Felkértek, hogyha lehetne köztük valami egyezkedést létrehozni, hogy egymást ne rontsák, és egyik vagy másik azon helyzetbe ne jusson, hogy a haszonbért ne volna képes fizetni. E célból bementünk nem a templomba, de az első pitvarba, amennyiben szokás, ha valami kiegyenlítés van egyik vagy másik (zsidó) fél közt, vagy tanácskozást akarnak tartani, nemcsak Eszláron, de mindenütt, az imaház szobájában ejtik meg...”⁸⁴ Einhorn Józseftől azt is tudjuk, hogy „a megállapodás után 24 krajcárjával” mérték az italt. Igaz, a tudósítás most nem a mindenki által emlegetett pálinkáról, hanem borról szól, de ennek a tárgyvátlásnak nem tudjuk a nyitját. Az árképzés részleteibe avat be az a kijelentés is, miszerint „ha valaki 4 liternél több bort vett, 22 krajcárral, fél litert pedig 14 krajcárral” mérték, tehát a nagybani vásárlást ösztönözték. S a megállapodás oly jól sikerült, hogy még a tárgyalás idején, tehát jó egy évvel később is változatlanul „állt az ár”.⁸⁵ Íme az eszlári regálegazdaság szabadpiacinak éppen nem nevezhető képe abból az időszakból, amikor az országos politika a kisebb királyi haszonvételek mint a feudalizmus utolsó maradványainak megváltásán törte a fejét.

79 *Végtárgyalás*, Lichtmann Mór (1883. június 23.)

80 *Végtárgyalás*, Scharf Józsefné (1883. június 27.) Scharfné az egész délutánt Lichtmannéknál töltötte két kis gyermekével. Lichtmannék neki azt ígérték, hogy orvoshoz viszik, mivel gyermekágyas-ként még mindig nem gyógyult meg.

81 *Végtárgyalás*, Scharf József (1883. június 19.)

82 *Végtárgyalás*, Szüszmann Jakab (1883. június 24.)

83 *Végtárgyalás*, Einhorn József (1883. június 23.)

84 *Végtárgyalás*, Lichtmann Jakab (1883. június 28.)

85 *Végtárgyalás*, Einhorn József (1883. június 23.)

A zsidóság belső nézet- és érdekelletéi között természetesen voltak olyanok is, amelyeknek nem tudjuk az okát, de a vallomásokban jól érzékelhető belső törésvonalak húzódtak. Az Ófaluban lakó Junger és Weiszstein nem tartottak jó viszonyt egymással, jöllehet sógorok voltak.⁸⁶ A Tótfaluban lakó Wertheimer Farkas a hozzá közel lakó Lustiggal volt rosszban.⁸⁷

A legtöbb belső konfliktus fókuszpontjában azonban kétségtelenül Grosz Márton állt. Ezek legtöbbjéről maga számolt be vallomásaiban. Amikor a törvényszék elnöke rákérdezett, hogy Lichtmann Mórral miért volt haragban, valami bérlet miatt? Grosz enyhíteni igyekezett ugyan az összeütközés súlyosságát („nem olyan harag, csak nem jártunk egymáshoz”), de aztán elismerte: „20 köből földjét én bírtam haszonbérbe, azután magának dohánynak elvette.” De aztán hozzátette: az „ő földje”, s azt is, hogy „nem nagyon szívlelte”.⁸⁸ Ugyanitt adott számot arról is, hogy Braun Ábrahámmal is volt „egy kis viszályom, egy ház végett, melyet kivettem Jungertől, mert szükségem volt tágas rakodó helyre; ő pedig nem akart kimenni csak május 1-én; pereltünk is emiatt.” Mivel Grosz fia március 31-én, pénteken Braun háza felé ment és Brauntól szidalmazást kapott, elsején várta, hogy kijöjjön a zsinagógából, s számon kérje rajta a történeteket, de végül nem látta kijönni.⁸⁹ Grosz konfliktusai nem korlátozódtak szűken Eszlárra, s nem is csak a zsidóságra. Tudjuk róla, hogy Ónody Géza is haragudott rá, Grosz saját szavai szerint: „mert egyszer kölcsönöztem neki 5 köből gabonát és nem akarta megadni, kénytelen voltam per útján megvenni”.⁹⁰ Groszékánál Horváth Márton nyíregyházi végrehajtó is járt foglalni, de ez már a vizsgálat megindulása után történt, bár az ügy eredete korábbra mehetett vissza. A bírói foglalásra ugyanis Groszné vallomása szerint azért került sor, mert „adósaí voltunk Hercznek”.⁹¹ Az is a kihallgatások idején történt, hogy Farkas Gábor bíró elcsukatta Grosz fiát „gyorshajtásért” – állítólag Ónody ösztönzésére. Ez akkor volt, amikor a nyomozás miatt a zsidóknak meg volt tiltva, hogy kimenjenek a faluból. Tanulságos, hogy miként elevenítette fel a történeteket Grosz a tárgyaláson: „No mondom, menj fiam, ülj fel a lóra, siess húsért, mert azután repcét kell kaszálni. Hát a fiú nagy galoppban bement a székre. Aztán Farkas Gábor és Ónody úr ott járkáltak, megsejtették az én fiamat és azt mondták a kerülőnek, hogy menjen be a község házába, a bíróhoz és az ő meghagyásával az én fiamat fogják be. Meg is tették, haza hozták a lovat és a húst, fiamat pedig lefogták a község házábanál, mert azt mondják, azt mondta Ónody, hogy sebesen hajtott.” Az eszlári törvényesség ilyen előírászerű betartása (hús és ló haza, fiú a dutyiba) nyilván elégedettséggel tölti el a dualizmuskori joggyakorlatot némi malíciával szemlélő utókort. Tény azonban, hogy a „gyorshajtás” tényét Grosz utólag sem vitatta, s csak azzal érvelt

86 *Végtárgyalás*, Klein József (1883. június 26.)

87 *Végtárgyalás*, Wertheimer Farkas (1883. június 28.)

88 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) Újabb utalás Lichtmann Mór tulajdonszerzésére!

89 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) Miután bent még látta, ez a kijelentés felért egy gyanúsítással.

90 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.)

91 *Végtárgyalás*, Grosz Mártonné (1883. július 6.)

a törvénybírónál a fiú szabadon bocsátása érdekében, hogy „repcét kellene kaszálni, és nincs kivel.”⁹²

Akárhogy is vesszük, Grosz személye körül sűrűsödtek a konfliktusok, már-már egy helybeli „bajkeverő” képe sejlik fel a tárgyalás szövegéből. Mégsem az első körben került a vádlottak közé, csak később, a „hullaszállítás” gyanújával fogták vád alá. Nem szabad elfelejtenünk, hogy a hol nagyhalászi (Szabolcs megye), hol nagyhodosi (Szatmár megye) származásának mondott Grosz, aki a Feuermann családba benősülve a hatvanas évek közepén bukkant fel Eszláron, 12 évig volt gazdatiszt, a nyolcvanas évek elején viszont bérlőként szerepelt, saját házzal, földdel nem rendelkezett, az egyik forrás szerint ugyan csekély szőlővel bírt. Cselédként 1882 elejétől épp Solymosi Eszter távoli rokonát, Solymosi Jánost fogadta fel, aki – mellesleg – hosszasan tanúskodott a zsidók április elsejei szokatlan esti mozgolódásáról.⁹³ Grosz ragaszkodása aligha lehetett erős Eszlárhoz, mert amikor a zaklatások kezdődtek, Grosz az elsők között tájékozódott abba az irányba, hogy másutt vállaljon – feltehetően ismét gazdatiszti – szolgálatot.⁹⁴ Amikor a nyilván szakértelemmel bíró, szabad munkavállaláshoz, kocsin járáshoz, ne adj isten, parancsolgatáshoz szokott, leírások szerint kövér embert gyalog hajtották be Nyíregyházára,⁹⁵ akkor maradék kötődése is elszakadt ehhez a számára csak konfliktusokat és megáláztatást hozó faluhoz. Nyilván az sem véletlen, hogy az ő felesége volt az, aki nyíltan szembe mert szállni a kihallgatások körül tüsténkedő Ónodyval, s méltatlankodásának még a sajtónyilvánosság előtt is hangot adott.⁹⁶

A per által felkavart indulatok heve láthatólag az előnyomozás során még vád alá nem került Groszbergéket is elérte. A per vége felé jelentkezett ugyanis tanúskodásra a már említett, tiszalöki születésű, újfalusi zsellérsoron lakó református napszámosné, Cseres Andrásné, aki átelleni utcaszomszédja volt Groszbergéknek. Cseresné, többek között azt állította, hogy látta szombatról vasárnapra virradóra („amikor elveszett Eszter”) a zsidókat gyülekezni Groszbergéknél. Tanúskodásának másik tárgya szerint Groszbergék boltjában a saját fülével hallotta, amikor

92 Az ügyre Csuha Ferencné kihallgatása közben derült fény. *Végtárgyalás* (1883. július 4.) Eközben hangzottak el Grosz szavai is. Grosznak egyébként – mint láttuk – az 1882-es lőösszeírás szerint 2 lova volt.

93 *Végtárgyalás*, Solymosi János (1883. június 23.) Derültséget váltott ki a nyíregyházi úri közönségből, amikor Solymosi János szolgálatba állását ezekkel a szavakkal mondta el: „mint cseléd álltam be Grosz Márton izraelita úrnál.” (sic!)

94 OSZK Kt. Fol. Hung. 1847/I. (Bary) „Pünkösöd után vasárnap ment el. [...] Szolgálatot keresni járt, de nem tudom hol és merre. Kedden v. szerdán jött haza, s mondá, hogy lesz helyünk.” Grosz Mártonné vallomása (1882. július 20.) 708. Grosz helybeli csúfneve – mellesleg nem a zsidók között – „Kutyakorbács” vagy egyszerűen csak „Korbács” volt.

95 *Végtárgyalás*, Grosz Márton (1883. július 5.) „Én rimánkodtam nekik, méltóztassanak megengedni, sorsom így van, életem le van takarva, ne méltóztassanak tönkre tenni, koldussá tenni, a gyermekeim kenyerét elvenni; hagyjanak otthon, meghozom, hogy beteg voltam 4–13-ig. Életem kint van a mezőn, el fog pocékolatni. Így is történt, ő csak elvitetett, kirendelt egy pandurt, hogy lova előtt menjek. Én mondtam: én 12 évig gazdatiszt voltam, soha nem jártam gyalog, azután szintén volt lovam, én nem tudok Nyíregyházáig gyalogolni. Erre azt mondta, nincs vorszpon (sic!). Behozatom a magam lovát. De nem – mondja – gyalog kell mennie. El is kellett mennem mindenütt a köveken a ló előtt, mint egy akasztani valónak.”

96 Szabolcsi 1883.

Groszberg zsidóul (értsd: jiddis zsargonban) mondta a feleségének, hogy Solymosi Eszter ruháit vigye el a nagyfalusi füzeshez (ahol a felső Tisza-vidékről leúsztatott vízi hullát kifogták, hogy felöltöztethessék).⁹⁷ A tárgyalás szempontjából egyébként a tanúvallomás azért is nevezetes eset, mert ekkor esett meg, hogy a törvényszék elnöke, Kornis Ferenc előbb Groszbergné, majd Groszberget 48 óra elzárásra ítélte a bíróság előtti tiszteletlen viselkedés miatt (Groszbergné kiköpött Cseresné előtt, Groszberg meg szembe köpte az illetőt).⁹⁸ Ez sem érdektelen a per szempontjából, de az eszlári társadalom nézőpontjából sokkal tanulságosabb, ahogy az egész rész-konfliktus mögött egy szomszédsági tyúkpör kontúrjai sejlenek fel, ugyanis Groszbergné és Cseresné – saját szavaik szerint – nem voltak „jó emberek egymással”. Groszbergné: „Márciusi csirkéim voltak s mind megette az én csirkéimet a disznója. Felhívtam tehát a községházához, ott azt mondta, fog nekem dolgozni a csirkéért. A bíró azt mondta, menjen egyezzek ki velem, s most a napot sem akarja ledolgozni.” Itt a védő rákérdezett, hogy ez az idén, azaz 1883-ban történt-e, s a válaszból tudjuk, hogy ez már a legújabb fejlemények közé tartozott. Groszbergné azonban nem hagyta ennyiben, s jelezte, hogy a harag régebbi, más konfliktusra megy vissza: „Híttam kapálni is, de nem jött. Nem voltunk barátságban, hanem haragudtam, mert malaca kitérta a krumplit.”⁹⁹

KÖVETKEZTETÉSEK

Az eddigiek során egy külső és belső konfliktusokkal terhelt, már kialakulása folyamatában differenciált közösség képe bontakozott ki az elemzett forrásokból. Ha összegzésként számba vesszük a széttartó és összehúzó erőket, ugyanezt a távolságról sem homogén képletet írhatjuk le.

A településszerkezetben az ófalusi zsidók még hagyomány szerint a forgalmi gó-cokba települtek, a jobbágyfelszabadítás utáni alapítású Újfaluban azonban térbelileg az agrártársadalomba differenciáltan integrálódó zsidóságot látjuk, mind a gazda, mind a zsellérsorokon. S ez egyben a betelepedés két fázisát is szemlélteti.

A hitközsgben az, hogy egy-egy ófalusi és újfalusi gondnokot választanak, a tótfalusi zsinagógától egyenlő távolság tartásán túl illusztrálja az egyensúly teremtésére való törekvést. A főgondnok 1879-es lemondása, a rendszeren nem fizetett pénzbeli hozzájárulás, a metszőválasztás körül felszínre került nézetkülönbségek azonban pontosan jelzik a formálódó közösségen belüli repedéseket. A nyílt belső

97 *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.)

98 *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.) Láthatóan azonban Cseresné nem ez viselte meg legjobban, nem is az, amikor Groszbergné megátkozta, hanem amikor lecigányozta: „Groszbergné: Ha maga ezt meri mondani, maga cigány asszony. Ilyen piszkosságot, kibonyítom a szolgálómmal. – Cseresné: Ne mondja azt! [...] – Groszbergné: Egy nagy kő legyen itt belőle, ha ez igaz. – Cseresné: Igaz biz az, még azt a sült tyúk is kikaparja. – Groszbergné: Ha ez igaz, akkor Isten nincs az égben...” Az elzárást, ügyvédi kérésre – minő figyelmesség – nem egyidőben hajtották végre, hogy Groszbergék gondoskodni tudjanak gyermekeikről.

99 *Végtárgyalás*, Cseres Andrásné (1883. július 9.)

ellentétek részben piaci természetűek (a pálinka ára vagy az adósság miatti végrehajtás ilyenek mondható), részben a gazdasági hatalommal állnak összefüggésben (ide sorolnám a felmondott bérlét vagy az időben át nem adott házbérlét ügyét, de az italmérségi regálé szabályozási módját is). A piaci és uralmi konfliktusok erőterei azonban nehezen választhatók szét egymástól. Vitathatatlan tény az is, hogy a vagyoni differenciálódás mértéke erőteljesen növekedett az emancipáció óta eltelt bő évtizedben, s ez a kezdettől meglevő választójogi különbségeket csak elmélyítette.

A széthúzás jelei mellett természetesen erőteljes összetartó erők is működtek: a zsinagóga központi elhelyezésében megmutatkozó, a szokások és tradíció által motivált centripetális hitközségi energiák éppúgy, mint a Lichtmann család informális tekintélye (szegényekről, betegekről való gondoskodás, belviszályok eligazítása a községi törvénykezést megelőzőleg) igyekezett összefűzni a közösséget. Összességében mégis a bomlasztó tendenciák tűnnek erőteljesebbeknek.

Az eszlári zsidók fokozatos integrálódásának a falu rurális társadalmába talán legékezebb bizonyítéka a nyelv. A tárgyalás jegyzőkönyve ugyanis élő beszédet rögzített, s ebben az értelemben pontosan nyomon kísérhető, számos szöveget olvashattunk a fentiekben, hogy milyen ízes helyi dialektusban kommunikáltak az eszláriak, keresztények és zsidók egyaránt.¹⁰⁰

Ha jelzőket keresnénk arra, hogy mihez is integrálódtak az eszlári zsidók, akkor mondhatnánk akár „keresztény” társadalmat is, egy biztos: a „nemzeti társadalom” fogalomnak ezen a mikroszinten nem lenne értelme. Az is nyilvánvaló azonban, hogy a sokfelől, viszonylag frissen betelepedett, erősen tagolt eszlári zsidóságnak eszébe sem jutott a dualizmus első másfél évtizede alatt, hogy az Erdei-Hanák-féle „zsidó társadalom = polgári társadalom” azonosság jegyében próbálja definiálni önmagát.

Hanák Péter életműve kései korszakában megpróbálta századfordulós társadalm szerkezeti leírását visszamenőlegesen is megalapozni. Nagyhatású víziója – 1848 előttre – egy országos kereskedelmi (információs) hálózatot feltételezett, amelynek hierarchikus struktúrája alkotta a „magyar társadalommal” interaktív „zsidó társadalom” vázát.¹⁰¹ Felfogásában a házaló, az árendás-kocsmáros, az ügynök, a felvásárló és a nagykereskedő nemcsak a hálózat láncszemeit, nemcsak merkantil típusokat testesítettek meg, hanem a tőkés vállalkozó genezisének pályáivét, a szerves kapitalizálódás útját is adták.¹⁰² Hanák nyomán (és Silber mindmáig publikálatlan eredményeit felhasználva) Pietsch nemrég közzétett esszéje a vidéki zsidóság 1840 előtti története kapcsán – kelet-európai kontextusban – új kérdéseket vetett fel. Őt az foglalkoztatja, hogy vajon nem éppen az tette-e lehetővé a magyarországi zsidók „sikerességét”, hogy a különböző eredeti származási csoportoköttsé-

100 Funták Sándor védőügyvéd meg is állapította Scharf Józsefné, sz. Müller Léni beszédét hallván: „...olyan tisztán beszél magyarul, hogy másképp nem is képzelhető el, minthogy a magyarokkal, a keresztényekkel folytonosan érintkezésben van.” *Végtárgyalás*, (1883. június 26.)

101 Hanák 1992: 28. Az 1988-as jeruzsálemi előadás idevágó tézise már a Történettudományi Intézetben korábban tartott előadásában is felbukkant, igaz, akkor a hálózatot még pusztán a „belkereskedelem infrastruktúrájaként” határozta meg. Hanák 1986: 21.

102 Hanák 1986: 22.

geiktől (mindenek előtt ilyenként a lengyel „stetl”-ket hangsúlyozza) megszabadulva határon túl rekedt hitsorsosaikhoz képest sokkal „aktívabbak”, „kreatívabbak”, „innovatívabbak” lehettek. Ugyanakkor ezzel összefüggésben azt is megállapítja, hogy a falusi magyarországi zsidóság csendes többsége „közösségi háló” híján nem igazán élhetett „fejlett zsidó közösségi életet”.¹⁰³ Tétélezve van tehát a betelepedés, beköltözés első fázisa, amelyben Hanák és Pietsch teóriája szerint a magyarországi zsidóságnak anélkül létezne makrohálózata, sőt hovatovább makroszerkezete, hogy ennek legszélesebben kiterjedt alapegységei szilárd mikroközösségeket alkotnának. Ez még akkor is ellentmondásokat hordoz, ha tudjuk, hogy a diaszpórában élő zsidóság esetében általában is legfeljebb virtuális jelentésben beszélhetünk „hagyományos” társadalomról, hiszen „a zsidók nem tartoznak ahhoz a helyhez, ahol élnek, hanem csupán – mert saját országukból kiűzték őket – ideiglenes menedékre letek a népek között”.¹⁰⁴ De mi most nem ezt a periódust vizsgáltuk.

Tény azonban, hogy a falusi zsidó a rurális társadalom pórusaiban helyezkedett el, anélkül, hogy abba szorosan beágyazódhatott volna. Az átalakító kezdeményezés ugyan II. József felemás rendeletéig vezethető vissza, mégis az 1840:XXIX. tc. indította meg visszafordíthatatlanul azokat a folyamatokat, amelyek révén az örökös be- és kiáramlás, a folytonos jövés-menés közepette is meggyökeresedett zsidó közösségek alakulhattak ki nemcsak az uradalmi birtokközpontokban, a mezővárosokban, hanem a falvakban és a szabad királyi városokban, tehát (a bányavárosokat 1860-ig leszámítva) a teljes településszerkezeti spektrumban. Az új fázisban mindenfelé cseppfolyós egyensúlyi állapotú mikrotársadalommá szerveződve valódi közösségek jöhettek létre. Az emancipáció intézkedései (1849, 1859-1860, 1867) azonban elsősorban nem kollektív megoldásokat kínáltak a beilleszkedni kívánó, mobilizálódó zsidók számára. A társadalmi átalakulás általános irányához illően itt is az individualizálódás tört utat, s a befogadás lépései a viharos gyorsaságú migrációval egyidejűleg a lokális zsidó közösségek erózióját is elősegítették.¹⁰⁵ Nemcsak az elvándorlás, a beilleszkedés is. Az emancipáció után az átalakuló falu mélyebb szerkezetébe történő integráció is kikezdte a korábbi képlékeny egységet, anélkül azonban, hogy a felekezeti recepció (és az exogámia) híján leomlottak volna a teljes beolvadás gátjai, közösségen kívül és belül. Tanulmányunk a nagy per előestéjén ebben az épülő és bomló fázisban mutatta be az eszlári zsidóság társadalomrajzát.

Ha mármost a társadalomtörténeti kutatás raszterét visszaforgatjuk magára a bűnügyi vizsgálatba vont eltűnési esetre és a perre, akkor elég markáns különbség mutatható ki a vádlottak padjára ültetett és a csak tanúként beidéztet eszlári zsidók között.

Mint már a demográfiai résznél láttuk, a vizsgálat során a vád terhe elsősorban a jövevényekre nehezedett, de a bűnrészességgel vádolt eszláriak egyike sem számított helyi születésűnek. Ez persze jórészt a fiatal telepedésű fiókhitközség követke-

103 Pietsch 2003: 77, 78, 80.

104 Katz 1995: 10–11.

105 Északkelet-Magyarország városi zsidóságának heterogén beilleszkedési útjairól lásd Csíki 1999: 307–311.

ménye volt, mégsem elhanyagolható körülmény. Azt is láttuk, hogy közvetlenül a galíciai bevándorlókat (az egy szem Buxbaum kivételével) nem sikerült a vádlottak padjára ültetni. A perbe fogott eszlári zsidók között kulcsszerepet játszottak a hitközség alsóbb posztjait betöltők (Junger, Scharf, Taub, Schwarcz), akik azért intézményesen is megjelenítették az eszlári közösséget. Családirag ugyanakkor ők olyan családfők voltak, akik vagy nem alkottak családi koalíciót (Taub, Schwarcz), vagy meggyengült rokonsági hálózathoz tartoztak (a Feuermann női ágon az előzvegyült Scharf, illetve Grosz), vagy a sógorsági kötést belső konfliktus (harag) bénította (Weiszstein – Junger). A letartóztatások kezdetben egyértelműen a zsidó vagyoni hierarchia alsó szegmenséhez tartozókat érintették. Történt ugyan kísérlet már az előnyomozás során a letartóztatottak körének bővítésére (a hullaszállítási ügy miatt Groszt és Kleint fogták be). A társadalomszervezetben és a konfliktusmezőben elfoglalt pozíciójuk láthatóan elősegítette kiválasztásukat. A közösség hangadóit is bekísérték, kihallgatták (Lichtmann Jakabot, a volt előljárót, Rosenberg Hermannt, a korábbi és későbbi metszőt), de végül egyikük sem került a vádlottak padjára. Lehet, hogy az erősebb érdekvédelmi képesség összefüggött az informális társadalmi pozícióval, a stabil rokonsági koalíciós kötésekkel, de az is lehet, hogy egyszerűen csak megúszták. Bary világosan megfenyegette Lichtmann: „Vigyázzon Lichtmann magára, mert maga után kémkedni fogok hagyni.”¹⁰⁶ S mint láttuk, valóban figyeltette is.¹⁰⁷ Cseresné fellépésével (Farkas Gábor bíró közreműködésével) még a per végső szakaszában is felbukkant a perbefogottak bővítésére való törekvés (ezúttal a gyorsan gazdagodó Groszberg Leon feleségének személyében), de a nyilvánvalóan hamis vádat már a bíróság sem vette teljesen komolyan. Mind Lichtmann, mind Groszberg esetében – ahogy azt már Krúdy is megérezte – inkább a figyelmeztetésen, fegyelmezésen volt a hangsúly: lehet, hogy ti erősebb pozíciókkal rendelkeztek, de ti sem vagytok biztonságban. S ha a vád a zsidóság különböző csoportjainak összefogását akarta pellengérré állítani, akkor közvetett és paradox módon elérte célját: a vád alá vont zsidók mellett fokozatosan, lassan, de felsorakozott az eszlári, szabolcsi, sőt hazai zsidóság nagy többsége is. A mitikusnak beállított egység mintha valóban működni kezdett volna. De az eszlári zsidóság védői, támogatói nem csak a zsidóság soraiból kerültek ki, s a befogadó társadalom egyes köreivel történő együttműködés is erősödött.

A tiszaezlári zsidóság létszáma ugyan 72 főre esett vissza az 1890-es népszámlálásra, mégis a vizsgálat és per fent idézett szereplőinek zöme kitarzott megszerzett falusi pozíciója mellett, még a falu újratelepülése után is. A hosszabb távú integrálódásnak talán épp ez a tulajdonlásbeli kontinuitás a legmélyebb bizonyítéka. Nyilván elapadt viszont az intenzív beáramlás, amely a 19. század középső harmadát jellemezte. S az ingatlanlansal nem bírók is könnyebben mobilizálódtak (Scharf, Schwarcz, Grosz). Mint láttuk, az öregek közül Fränkel Samuel 1886-ban,

106 *Végtárgyalás*, Lichtmann Jakab (1883. június 23.) Lichtmann felidézte a kassai igazgató, Imre Lőrinc szavait, „ki azt mondta a deákoknak: jó az embernek mindig óvatosnak lenni, s azért ő naplót vezetett.”

107 OSZK Kt. 1847/II (Bary) 185.

Lichtmann Mór 1887-ben, Weiszstein Lázár pedig 1892-ben halt meg. Rosenberg Hermann 1894-ben is megtartotta régi óbeltelki portahelyét, de immár csak szántóként, s ő maga Tokajban lakott. Lichtmann Jakab, aki még csekély szőlővel bírt ekkor is Eszlár határában, apja szülőhelyére, Monokra költözött. Az idősebbik fiú, Lichtmann József viszont új és nagy kettős házbirtoka mellett mintegy 450 holdon, helyben gazdálkodott.¹⁰⁸ Lichtmann József régi nagy újfalusi háza Groszberg Leo tulajdonába került, s a mellette levő hatalmas telken épült fel az új zsinagóga.

7. táblázat

Tiszaeszlár új belterületén élő izraelita háztulajdonosok (1894)

Név	Házszám	Telekméret négyszögölben (lakház és udvar)
Einhorn Mór	200	135
Feuermann Emánuel	279	112
özv. Fränkel Sámuelné	142	60
Groszberg József	97	112
Groszberg Leo	171	548 (2 lakház, gazdasági épületek)
Junger Adolf	114	119
Lichtmann József	32	618 (2 lakház, gazdasági épületek)
Lichtmann József	156	60
Lustig Sámuel	21	71
Römer Jakab	11	102
Szűszmann Jakab	179	146

Forrás: MOL S 79 759. cs.

Fölöslegesnek tűnik tehát társadalom és politikum között egyirányú ok-okozati összefüggéseket kreálni. Oda és vissza egyaránt. A társadalomtörténeti elemzés alapján azonban komoly érvekkel valószínűsíthető, hogy az az eszlári zsidó, akinek rossz volt a vagyoni helyzete, alacsony a presztízse, gyengébb a szociális hálózatba való beágyazottsága, sok konfliktust gyűjtött maga köré, nagyobb valószínűséggel került a perben a vádlottak, mint a tanúk közé. Hogy elevenen létezett a fenyegetés az utóbbiak számára, hogy lehetséges a vádlottak padjára történő átültetésük, az már az „ügy” többszöri eskizációjának (eltűnési ügyből rituális gyilkosság vádja, „sima” gyilkosságból úsztatással kombinált hullacsempészet) a következménye. S annak, hogy a helyi ügy előbb megyei, majd országos perré, sőt nemzetközi botrányá dagadt.

¹⁰⁸ *Gazdacímtár* 1897: 374–375. A címtár szerint a gazdaság részben az ő saját nevében, részben a falu egyik új birtokosának, Degenfeld Gusztávné grófnének a nevében állt. Az 1894-es kataszter azonban Lichtmann József házain kívül mindössze pár száz négyszögöl szántót tartott nyilván tulajdonaként. MOL S 79 758. cs. Egy 1893-as anyakönyvi tanúskodáskor is „bérlőként” jegyezték be. MOL A 3527 (1893)

De hogy miért pont *ebből* az eszlári ügyből lett épp *az* a nyíregyházi per, arra Tiszaeszlár zsidóságának diakronikus mikroanalízise nem adhat önmagában magyarázatot. Ahhoz már az integráló, az ügyet kezelő tágabb helyi társadalom köreit is alaposabban szemügyre kell venni.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

S 79 Kataszteri iratok. 758-759. cs. 947. Tiszaeszlár.

Mikrofilm A 3527. Tiszalök, izraelita anyakönyvek

Mikrofilm A 2568. Tiszaeszlár, református anyakönyvek

Országos Széchényi Könyvtár Kézirattára (OSZK Kt.)

Fol. Hung. 1384. Eötvös Károly: A Nagy per iratai (Eötvös)

Fol. Hung. 1847/I–II. Bary József tiszaezlári perrel kapcsolatos iratai (Bary)

Szabolcs-Szatmár-Bereg Megyei Levéltár (SzSzBML)

IV. B. 109. 348. cs. Zsidóösszeírás (1848)

IV. B. 254. 6. Választói névjegyzék (1869)

IV. B. 403. 87. cs. A tiszalöki kerület választási névjegyzéke (1875)

Nyírvidék, Tisza-Eszlár (Napi értesítő) A tiszaezlári bűnper végtárgyalása alkalmából.

1–29. sz. mellékletekkel. Nyíregyháza, 1883. (Végtárgyalás)

Vasárnapi Újság (VU) 1883.

Borovszky Samu 1900: *Magyarország vármegyéi és városai* (Szerk.) Szabolcs vármegye. Budapest, [é. n.]

Fényes Elek 1851: *Magyarország geographiai szótára*. I. Pest

Gazdacímtár 1897: *A magyar korona országainak gazdacímtára*. (Szerk. KSH) Budapest

Helységnévtár 1892: *A magyar korona országainak Helységnévtára*. (Szerk. Jekkelalussy József) Budapest

Lelkes György (szerk.) 1992: *Magyar helységnév-azonosító szótár*. Budapest

Magyarország településeinek vallási adatai (1880-1949). 1997: II. kötet, Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Bary József 1944: *A tiszaezlári bűnper* (Bary József vizsgálóbíró emlékiratai) Budapest, 4. kiadás

Boyer, Paul – Nissenbaum, Stephen 2002: *Boszorkányok Salemben. A boszorkányság társadalmi gyökerei*. Budapest

Csíki Tamás 1999: *Városi zsidóság Északkelet- és Kelet-Magyarországon. (A miskolci, a kassai, a nagyváradi, a szatmárnémeti és a sátoraljaújhelyi zsidóság gazdaság- és társadalomtörténetének összehasonlító vizsgálata 1848–1944)*. Budapest

Eötvös Károly 1968: *A nagy per, mely ezer éve folyik, s még nincs vége*. 1–2. Budapest

- Erdei Ferenc 1980: A magyar társadalom a két háború között. I–II. [1943–44] In: uő. *A magyar társadalomról* (Szerk. Kulcsár Kálmán) Budapest, 291–347.
- Fejtő Ferenc 2000: *Magyarság, zsidóság*. Zeke Gyula közreműködésével. Budapest
- Gábor Anna 1991: A zsidók betelepődése Szabolcs és Szatmár vármegyébe (XVIII–XIX. század) *Szabolcs-Szatmári Szemle*, 1. 32–50.
- Hanák Péter 1986: Közép-Európa mint történeti régió az újkorban. In: Szűcs Jenő – Hanák Péter: *Európa régiói a történelemben*. /Előadások a Történettudományi Intézetben 3./ Budapest, 14–25.
- Hanák Péter 1992: Jews and the Modernization of Commerce in Hungary, 1760-1848. In: Silber Michael K. (ed.) *Jews in the Hungarian Economy 1760-1945*. Jerusalem, 23–40.
- Hanák Péter 1997: Társadalmi struktúrák a 19. századi Közép-Európában. *Történelmi Szemle* 2. 159–179.
- Handler, Andrew 1980: *Blood Libel at Tiszaeszlár*. New York
- Haraszti György 1999: Az 1848. évi magyarországi zsidóösszeírás háttere és mozzatórúgói. In: uő. *Két világ határán*. h. n. 185–220.
- Harsányi László 1976: *A büdsszentmihályi hitközség története*. /Magyarországi zsidó hitközségek monográfiái 7./ Budapest
- Hegedűs Sándor 1966: *A tiszaeszlári vérvád*. Budapest
- Karády Viktor 1997: A magyar zsidóság regionális és társadalmi rétegződéséről (1910) In: uő. *Zsidóság, modernizáció, polgárosodás. Tanulmányok*. h. n. 250–274.
- Katz, Jacob 1995: *Kifelé a gettóból. A zsidó emancipáció évszázada 1770–1870*. Budapest
- Katz, Jakov 1999: *Végzetes szakadás. Az ortodoxia kiválása a zsidó hitközségekből Magyarországon és Németországban*. h. n.
- Kieval, Hillel J. 1997: The Importance of Place: Comparative Aspects of the Ritual Murder Trial in Modern Central Europe. In: Endelmann, Todd M. (ed.) *Comparing Jewish Societies*. Ann Arbor, 135–165.
- Kövér György 2004: Gentry és zsidó? Társadalmi identitás és előítélet az 1880-as évek Magyarországon. *Századvég Új folyam*, 31. 1. 37–61.
- Krúdy Gyula 2003: *A tiszaeszlári Solymosi Eszter*. (S. a. r. Fábri Anna) Budapest
- Lenin, V. I. 1964: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. [1899] In: *Összes Művei* 3. k. Budapest
- Ónody Géza 1883: *Tiszaeszlár a múltban és jelenben*. Budapest [reprint: 2002]
- Pietsch, Walter 1999: A zsidók bevándorlása Galíciából és a magyarországi zsidóság. In: uő. *Reform és ortodoxia. A magyar zsidóság belépése a modern világba*. h. n. 18–36.
- Pietsch, Walter 2003: A magyar vidéki zsidóság fejlődésirányzatai a 19. század első felében. *Múlt és jövő Új folyam* 3. 75–83.
- Silber, Michael K. 1992: The Emergence of Ultra-Orthodoxy: The Invention of a Tradition. In: Wertheimer, Jack (ed.) *The Uses of Tradition. Jewish Continuity in the Modern Era*. New York and Jerusalem, 23–84.
- Sozan, Michael 1984: *Zsidók egy dunántúli falu közösségében*. /Folklor és etnográfia 14./ Debrecen
- Szabolcsi Miksa 1882: Schwarcz Salamon. *Egyenlőség*, I. 1882. dec. 31.
- Szabolcsi Miksa 1883: A rituális bünt csináló banda. *Egyenlőség*, II. 1883. febr. 4.
- Takács Péter 1991: Adalékok a Szabolcs megyei zsidóság társadalmi helyzetéhez 1848-ban. In: *Alföldi Társadalom*, 1991. II. k. Békéscsaba, 67–96.

Szabó Dániel

A véderőtüntetések résztvevői

„Az önkénytesek nem akarnak két évig szolgálni...
Azaz hogy a jogászok.”¹

1889 januárjának végétől márciusának végéig több-kevesebb rendszerességgel tüntetések jellemezték Budapest utcáit. Hasonló megmozdulásokkal találkozunk, ha kisebb intenzitással is, a legtöbb felsőoktatási intézménnyel rendelkező magyarországi városban is. Ezek a tüntetések, az ún. véderőtüntetések, úgy vonultak be a honi történeti köztudatba, mint amelyek megbuktatták az 1875 óta kormányelnök Tisza Kálmánt, ha erre a bukásra még egy évet kellett is várni. Busbach Péter, a tüntetésekben annyiszor megabcugolt kormánypárti képviselő és budapesti városatyja visszaemlékezéseiben így adja vissza a hangulatot: „1889-ben a véderőjavaslat fellázította ez államférfiú ellen az egész országot.”²

Éppen nagypolitikai hatása miatt az adott tüntetéssorozatot a korszak legnagyobb tüntetésének tartották, jóllehet egy sor olyan elem is beleszövődött a róla szóló írásokba, emlékezőkbe, amelyek az adott évtized egy korábbi s véresebb demonstrációjához, az 1886-os ún. Janszky-féle tüntetésekhez kötődtek.³ Az 1923-ban kiadott Rendőrségi Almanach a véderőtüntetések idejére teszi például, a valójában három évvel korábbi halálesetet, és a tüntetések lezárulásának okaként a következőket írja: „Végre is a rendőrség döntő tényre szánta el magát és [...] hatalmas rendőri készenlétet vonva össze, csellel bekerítette az egész tüntető tömeget. [...] A]z [...] mindenütt áttörhetetlen rendőri erők pánccsfalába ütközött, mire megriadtan özönlött a mai Rákóczi-út felé. Itt várta őket a kelepce, a lovas-rendőr erők zöme, hol azután egyszerűen bekerítették és a főkapitányságra kísérték a tüntetők egész tömegét, 2–3000 embert egy szálig.”⁴ Ilyen méretű letartóztatás 1889-ben nem történt, ellenben 1886 júniusában igen: a Pesti Hírlap 1886. június 11-i száma számol be arról, hogy 1500 főt tartóztattak le, akik közül 700-at, a nőket és a velük levő férfiakat, a tisztességesen öltözött férfiakat, a szegényes öltözékű, de tisztességes képűeket szabadon bocsátották.

Be kell vallanom, hogy e 2000 tüntető lehetséges adatai miatt kezdtem el foglalkozni az 1889-es eseményekkel, s csak a munka későbbi szakaszában jöttem rá, hogy itt tévedésről van szó. Vagyis, hogy a véderőtüntetésről nem maradt, nem maradhatott fenn ilyen méretű adatfelvétel, sőt a ténylegesen letartóztatottakról (maximum 300 személy) sem maradtak fenn a rendőrségi adatok, s nevüket sem publi-

1 Schulteisz Ede betűszedő válasza a bíró kérdésére, hogy miért voltak a tüntetések. *Pesti Hírlap* 1889. február 16. 11.

2 Busbach 1895: 3.

3 Heiszler: 1991.

4 *Rendőrségi Almanach*. 1923: 49, a leírást átveszi Borbély–Kapy 1942: 24.

kálta a rendőrség, részben mivel nem egyeztek bele. Így, ha a mozgalomban résztvevők valamiféle társadalmi képét akarom leírni, másfajta forrásokhoz vagyok kénytelen nyúlni. Elsődleges forrásként jelenik meg a sajtó, amely mindkét (a tüntetéseket pártoló és azokat elutasító) oldalról egyaránt részletesen beszámolt az eseményekről. A Belügyminisztérium és a Főkapitányság levéltárában fennmaradt iratok alapján lehet további neveket és adatokat összeszedni. A diákságról ráadásul nem pusztán sajtó lapjaik, hanem a Tudomány- és Műegyetemi Olvasókör 1888/89-es évről kiadott évkönyve is rendelkezésre áll.⁵

Az egész folyamatot semmiképpen nem lehet egységesnek kezelni, a véderőtörvény-javaslat elleni tiltakozás nem az utcán kezdődött, csak ott fejeződött be. A budapesti egyetemi hallgatók több, mint egy hónapig csak egyetemen belüli gyűlésekkel, s a képviselőházat, valamint a vezető (kormánypárti) politikusokat befolyásolni akaró kérvényekkel próbálták a számukra hátrányosnak tűnő pontokat a törvényből „kivetetni”.⁶ Következő lépésük egy félig zárt, félig nyilvános, de már a politikusokkal (elsősorban az ellenzékiekkel) közösen tartott nagygyűlés volt. Az utcán ténylegesen csak a törvény általános szavazásának napján jelentek meg. Ekkor jelenik meg a tüntetéseken egy 1889-ben eddig nem szereplő társadalmi réteg, amelyet a korszak nem-munkásmozgalmi sajtója, ugyanúgy mint három évvel korábban egyszerűen csak csöcseléknek nevez. Ugyanekkor, részben, de csak részben, az új elem jelenlétével összekapcsolódva találkozhatunk először a tárgyak és személyek elleni erőszakkal – politikusok megtámadásával és kirakatok, gázlámpák stb. összezúzásával.

A FALAKON BELÜL

Az első típusú akció a véderőtörvény-javaslat képviselőházi betérjesztésekor kezdődött. A diákság az egyetemi épületekben gyűléseket tartott, hogy eldöntse, miként akadályozhatja meg az egyéves önkéntesi szolgálat kötelezettségének megváltoztatását. Egyértelműen egyetemen belüli, érdekvédelmi akcióról van szó, amelyet ekkor még nem tekint senki politikainak. A két budapesti egyetem

5 Gyáni Gábor a vérvörös csütörtök társadalomtörténeti mérlegét a sebesültekről és halottakról készített hivatalos lista alapján kísérli meg levonni. (Gyáni 1998: 104–105.) A véderőtüntetésről hasonló adatok nem maradtak fenn.

6 Az új véderőjavaslat számos ponton változtatta meg az eredeti 1868-as, 1878-ban gyakorlatilag csak megújított a Monarchia egészének hadseregét szabályozó törvényt. Két paragrafusa ellen indult meg éles tiltakozás. Az egyik kivette a törvényből a törvényhozások (a Reichsrat és a magyar országgyűlés) jogát arra, hogy tízévente megújítsa a szabályozást. Ezt a 14. §-t később, mivel a kormánypártokon belül is erős ellenérzéseket váltott ki, kivették a javaslatból. A másik szigorította a középiskolát végzetek úgynevezett egyéves önkéntességének feltételeit. Nekik eddig, a kisebb iskolázottságúakkal szemben nem három, hanem egy éves tényleges szolgálatot kellett teljesíteniük. Az új javaslat 25. §-ában egyrészt megtiltotta az egyéves önkéntesi szolgálat idejére az egyetemre való beiratkozást, amit a hallgatók egy évnél életükből való ellopásának tekintettek. Ugyanakkor azon egyéves önkénteseknek, akik az év végén nem tették le a tisztizsgát még egy évet kellett szolgálniuk. Ezt tekintették egy második év esetleges ellopásának, s a mozgalom kezdetén e két szabály ellen tiltakoztak.

(a tudomány- és a műegyetem) hallgatói külön üléseznek, aminek oka a két egyetem hallgatóinak szervezeti összeveszése, amely az egész vizsgált korszakban – gyakorlatilag – fennmarad. Ugyan tavasszal, részben a tüntetéssorozattal összefüggésben megtörténik valamiféle kiegyezés, és a műszakiak visszatérnek – elméletileg – a közös olvasókörbe.

Az egyetemi diákszervezetekre azonban ebben az időszakban nem pusztán a tudományegyetem–műegyetem ellentét a jellemző; erős pártharcok folynak az (ekkor pusztán tudományegyetemi) olvasókörön belül is. A pártharcot a végül győztes „Reform-párt” vezetője a régi módon és az új módon szerveződők közötti ellentéttel magyarázza.⁷ A pártharcok nem különlegesek az olvasókörön belül: 1885 szeptemberében például a „Haladó Párt” és a „Reform Párt” csapott össze, s a küzdelem az előbbieket, a mérsékelttebbek győzelmével végződött.⁸ Az 1888-as összecsapásra Jászi Oszkár, akinek bátyja, Jászi Viktor aktív részese volt a küzdelemnek így emlékszik vissza: „Akkor Viktor volt az egyik elnökjelölt, mint a másik hangadó egyetemi kör, a Jogtudományi Segítő Egyesület favorizálta. Ennek az egyesületnek bizonyos arisztokratikus jellege volt, úgyhogy az ellenzék, mely győzelmes lett, a Jászi-pártot, mint »gentry pártot« támadta, mégpedig demokrata alapon. Persze ilyesmiről szó sem volt, de jellemezte az akkor még létező liberális hangulatot.”⁹ Mint ahogy nem lehetett szó, a Jászi emlékirataiban ugyancsak említett, a ’90-es években előtörő antiszemitizmusról sem.¹⁰ Ez utóbbinak az egyetemi politikában való pregnáns megjelenése inkább az 1890-es évek legvégét és a 20. század első éveit jellemezte.¹¹ Feltételezésem szerint sokkal inkább az akkori kormánypárthoz, a Szabadelvű Párthoz és az ellenzékhez, a Függetlenségi Párthoz, valamint a Mérsékelt Ellenzékhez való közel állás és személyi ellentétek osztották meg, bár egyáltalán nem mereven, a politizáló diákságot.

A diákság gyűlései mind a tudomány- mind a műegyetemen tízes bizottságot választottak tiltakozásuk szövegének megfogalmazására és álláspontjuk érvényesítésének intézésére. Jellemző, hogy a sajtóbeszámolók szerint pusztán arról vitatkoztak,

7 *A Tudomány- és Műegyetemi Olvasóköri Évkönyve* az 1888/89. tanévről: 7.

8 *A Tudomány- és Műegyetemi Olvasóköri Évkönyve* 1885/86: 4.

9 *Jászi emlékiratai* 1982: 554–555. A tudomány- és műegyetemi olvasókör, mint összefoglaló diákszervezet a korszakban több szakosztállyal rendelkezett: volt jogtudományi-, szépirodalmi-, retorikai-, történelmi szakosztálya. Szorosan kapcsolódott az olvasókörhöz a társadalmi gyülekezőhelyként is működő Egyetemi Daloskör. A joghallgatók, a bölcsészhallgatók, az orvostanhallgatók, gyógyszerész hallgatók, s természetesen a József műegyetem hallgatói is külön segélyegylettel rendelkeztek. Ez is mutatja, hogy a korszakban az egyetemi hallgatók jól és struktúráltan szervezettek voltak, ami egyrészt belső hierarchiát, másrészt jól mozgósíthatóságot biztosított az adott társadalmi csoportnak. Az egyetemisták összefogásának és mozgósításának igen lényeges eszköze volt még a saját sajtó is. 1888 februárjában alapították meg az *Egyetemi Lapokat*, amelynek szerkesztői később vezető szerepet játszottak a véderőjavaslat elleni mozgalomban és kötődtek a függetlenségi ellenzékhez. A sajtó szerepét a mozgalomban az ellenpárt is felismerte, s 1888 decemberében végén „ellenlapot” indított *Korunk Ifjusága* címmel, amely azonban korán sem érte el a másik lap népszerűségét.

10 *Jászi emlékiratai* 1982: 555. Maga Jászi jegyzi meg ugyanakkor: „De akkor még az antiszemitizmus korántsem volt választóvonal.” 555. és „Mindenesetre egyetemi éveim alatt az antiszemitizmus inkább politikai, mint társadalmi jelenség volt.” 556.

11 Szabó 2003: 185–186.

hogy milyen párti képviselőkön keresztül nyújtsák be kérvényüket az országgyűlésnek.¹² Végül szabadelvű párti képviselőkhöz és a kormány tagjaihoz fordulnak. Ezen a gyűléseken találkozunk először egy sor olyan diákkal, akik később a mozgalom valamilyen vezetői voltak: Veiszfeld Vilmos,¹³ Fischer Jákó és Pichler Győző, s még többen vannak, akik később is szerepet játszanak.

A VIGADÓBAN

1889 januárjának közepe hoz fordulatot a mozgalom történetében. Ekkorra a törvényjavaslat végigjárta a képviselőházi bizottságokat – ezekben kiderült, hogy a szakértő képviselők miként foglalnak állást az egyéves önkéntesekre vonatkozó megváltoztatott szabályokról. Lényegesebb ennél, hogy lezajlik az egyes pártok (képviselőházi frakciók) belső vitája az adott javaslatról, s ugyanúgy, mint a szakbizottságokban kiderült, hogy bár vannak „szakadárok” a kormánypárton belül, a párt többsége „mamelukként” viselkedik, jóllehet Tisza Kálmán már ekkor kénytelen megzsarolni őket lemondásával. Az ellenzéki pártok ugyanakkor egyértelműen elutasítják a véderőjavaslat politikailag értelmezhető változásait. Egyszerűen az átlag egyetemi hallgató azt láthatja, hogy eddigi „lobbizó” tevékenységük eredménytelen, új módszerekhez kell fordulni. Ugyanakkor a fővárosi diákságon belül egyre nagyobb súlyt kapnak a „mozgalmárok”, akik láthatóan nem elégednek meg a kérvényező, aláírásgyűjtő akciókkal, valami többet, valami nagyobbat akarnak. Ezek azok, akik a mozgalmat átviszik a pártpolitika síkjára. Amikor két nappal a képviselőházi általános vita megkezdése után a diákság egy csoportja a közvélemény számára is láthatóan összegyűlik,¹⁴ már nem pusztán egy budapesti egyetemista, hanem

12 Érdekes módon a műegyetemi petícióban jelenik meg az a kérdés, amely azután az egyik központi szerepet játssza a diáktüntetésekben: a tisztvi vizsga nyelve. Mivel a hadsereg hivatalos nyelve a német, a vizsgát is ezen kell letenni. Létezik ugyan egy közös hadügyminiszteri utasítás, hogy a magukat németül gyengén kifejezni tudók számára az anyanyelvi megszólalást is biztosítani kell, de a magyar nemzetudatban ez kevésnek minősül, azt követelik, hogy az államnyelven, azaz magyarul lehessen letenni az elméleti vizsgát. Ez a követelés a kormánypárti képviselők között is széleskörűen elfogadott, így a nyelvkérdés alapvetően nem okozhatja a diákság pártpolitikai megosztását.

13 Vázsonyi Vilmosnak ekkor még ez volt a hivatalos neve, csak 1894-ben magyarosít Vázsonyira, de már 1889-ben is Vázsonyi néven publikál. Lásd pl. *A Nép zászlója* című lapban 1889. január 24-én publikálta „Az ifjúsághoz” című versét, s ugyanazon év október 10-én „Törvénytelen zászlók és czimerek” című vezércikkét.

14 A mozgalom mitológiája szerint a nyilvános (azaz a sajtóban is publikált) megjelenés előtt pár diák az egész tüntetéssorozat szintén mítosszá vált törzshelyén, a Sándor utcai Pongrácz vendéglőben találja ki az új formát. Lásd *Egyetértés* 1889. március 13. 4.; *Egyetemi Lapok* 1889. február 3. 4. A két névsor részben eltér egymástól. Az *Egyetemi Lapok* még 3, az *Egyetértés* 5 személyről beszél. Kettőn a mindkét lap által említettek között szerepelnek: Orbán János gyógyszerészhallgató (Orbán Balázs függetlenségi képviselő unokaöccse) és Fischer Jákó joghallgató, akik már 1888-ban is aktívak voltak. Ebben a lapban szerepel még Pozsonyi Gábor joghallgató, aki a későbbiekben pusztán a nagygyűlés előkészítésében és a később ismerttetett diákjelvény akcióban vesz részt, utána lemorzsolódik. A pusztán az *Egyetértés*-ben említett további két személy Pártényi József és Takács Zoltán – a tüntetéssorozat később „kinevezett” vezetője és „mártírja” – akik a folyamatosságot képviselik az 1886-os Janszky tüntetéssel, ők akkor voltak ugyanis egyetemisták. Az ötödik személy Óváry Pál orvostanhallgató igen keveset szerepel.

egy országos „ifjúsági”¹⁵ gyűlés megtartásáról beszélnek. Az újdonság mindenekelőtt az, hogy a mozgalom továbbviteléről a Pongrácz vendéglőben döntenek, másrészt szóba kerül az utca – ha csak minimális – birtokbavétele, mivel terveznek egy üdvözlő fáklásmenetet Horváth Gyula szabadelvű párti képviselő, képviselőházi alelnök lakásához. Horváth ugyanis a kormánypárti értekezleten élesen felszólalt a javaslatnak az egyetemistákat zavaró része ellen.¹⁶ Ugyancsak a változás jele, hogy a „Pongrácz”-beli összejövetel nem pusztán a rektorhoz menesztett küldöttséget azért, hogy engedélyezze a nagygyűlés előkészítő értekezletének az egyetem épületében való megtartását, hanem a Függetlenségi Párthoz is, részben az eddigi képviselőházi beszédek megköszönésére, részben további támogatás megszerzésére.¹⁷

A szervezés két úton halad, egyrészt kísérlet történik az egyetemi mozgalom keretein belül maradni, s az egyetem épületében tartani a hivatalos gyűléseket, és formailag a szervezeti folyamatosságot hangsúlyozni, például azzal, hogy beszámoltatják a tízes bizottságot az eddigi történésekről. Másrészt viszont a Függetlenségi Párttal való kapcsolatot erősíteni, aminek keretében Irányi pártelnök Polónyi Géza országgyűlési képviselőt ajánlja a mozgalom vezetésére. De az egyetem rektora fél a diákoknak a politikai pártokkal való kapcsolatától, s nem engedélyezi az egyetem termeinek szervező gyűlésekre való használatát.¹⁸ Gyakorlatilag két helyen folyik a gyűlésezés: a „Pongrácz”-ban tartják az informális értekezleteket, ahol a szervezők, küldöttek stb. minden este beszámolnak az azon a napon intézettekről, s a Függetlenségi Párt pártkörében, amelyet a párt felajánlott, „az egyetemről kitiltott” szervezőknek. A budapesti főkapitány ugyanis az 1887-es 8789/eln. számú rendeletében kihágásnak minősítette az egyetemi ifjúság vagy annak nevében mások által rendezett gyűléseknek és értekezleteknek vendéglőkben és kávéházakban való megtartását. Polónyinak és a Függetlenségi Pártnak még egy meghatározó befolyása van a mozgalomra: az egyre növekvő számú szervezők kimondják, hogy a budapesti egyetemista tiltakozó gyűlést kihagyva, rögtön egy országos ifjúsági gyűlést tartanak. Küldöttek mennek a vidéki felsőoktatási intézmények hallgatóihoz, s mindenféle ifjúságinak nevezett egyesülethez, és az egyetemisták reakciója egyértelműen pozitív is. Pártpolitikuskon és egyetemistákon kívül azonban nem nagyon találkoztunk csatlakozókkal. A „tiltás” miatt a szervezésből kiszorult olvasóköri természet-

15 Az adott vitában az ifjúság kifejezés az érettségizettekre, mindenekelőtt a felsőoktatási hallgatókra vonatkozik, tulajdonképpen a művelt ifjúság, avagy az egyetemi hallgató színimája.

16 *Fővárosi Lapok* 1889. január 14. 99. A változás jele, hogy Horváthnak a kormánypárt lapjában, a *Nemzetben* még novemberben (*Nemzet* 1889. november 22. 1–2. Horváth Gyula: Az új véd-erő-javaslat egy rendelkezése) megjelent hasonló álláspontú cikke kapcsán, pusztán egy kis küldöttség látogatta meg őt, megköszönni a támogatást. Az, hogy Horváthot a cikk ellenére a kormánypárti többség a képviselőház alelnökének választotta meg, talán erősítette az egyetemisták reményét abban, hogy hagyományos peticionáló mozgalmuk hatása is elég lesz a törvényjavaslat megváltoztatására.

17 *Egyetértés* 1889. január 14. 1.

18 A politikai momentumtól való távolmaradáson kívül hangsúlyozza, hogy nem lehet a hallgatóság egészének nevében beszélni, hiszen a hozzá benyújtott kérvényt, alig a diákság 10%-a írta alá. Természetesen folyik a „számháború” is: az ellenzéki lapok ötszázal is több aláírásról, a kormánypártiak 200-nál is kevesebbről írnak. (az 1888/89-es tanév második félévére összesen 3305 hallgató iratkozott be a budapesti tudományegyetemre. *Pesti Hírlap* 1889. február 20. 9.)

sen kimondja, hogy tagjai egyénileg részt vesznek a nagygyűlés előkészítésében és magán a nagygyűlésen is, s tüntetésként dísztaggá választja azokat az országgyűlési képviselőket, akik a „leghatásosabb” beszédek tartották a véderőjavaslat ellen.

Január 27-én meg is tartják a Vigadóban az ifjúsági nagygyűlést, melynek szervezésében sok egyetemista vesz részt, ezért az eredeti 100-as szervező bizottságot 150-esre kell emelni. Maga a nagygyűlés, az azt követő bankettel és a hozzá csatlakozó népszínházi előadással, ahol Blaha Lujza, Splényi detektívfelügyelő felesége, az „édes magyar szó”-ról rögtönzött egy kuplét, ami nagysikerű volt. A beszámolók csak a részvevő ellenzéki politikusokat sorolták fel, úgy tűnik a polgárság inkább kíváncsiságból, mint szolidaritásból vett részt a rendezvényen. Az előre tervezett szónokokon kívül (Polónyi és egyetemi hallgatók), beszélt még Irányi Dániel és Kaas Ivor¹⁹ is, ami a rendezvény egyértelmű politikai jellegét mutatja. Az elfogadott határozati javaslatok már teljesen politikai szempontból bírálták az egyéves önkéntesi intézmény reformját, azt a németesítés eszközének, s alkotmányellenesnek nevezték, de Polónyival ellentétben nem követelték az önálló magyar hadsereg létrehozását. Kétségtelen, hogy mikor Kaas arról beszélt, hogy az ifjúság nem nyúl szívű, hanem párdúc, ezt sokan értelmezheték a nagygyűlésen túlmenő akciókra való felhívásnak is.

Egészében az addig történetekre igaz az *Egyetértés* korábbi értékelése és reménye, mely szerint az egész mozgalom a jogszabályok keretein belül zajlik:²⁰

A 27-i nagygyűlést követő bankett után viszont már egy kicsit túllép a mozgalom a legalitáson. Körülbelül 120 egyetemista hazakísérte Polónyi Gézát (mint azt az *Egyetértés* újságírója közli), vagy elment lakásához köszönteni őt. Ott elénekeltek a Szózatot s újabb beszédet vártak tőle, Polónyi javasolta, hogy inkább menjenek haza. Még az *Egyetértés* szerkesztősége előtt (Polónyi lakása melletti ház) egy kicsit ünnepeltek, de végül nem került sor Csáky vallás- és közoktatásügyi miniszter elleni tüntetésre, sem dr. Ágai Adolf²¹ egyesek által javasolt megverésére sem. A főváros rendőrfőkapitánya örömmel fogalmazta meg jelentésében, hogy sem a nagygyűlés napján, sem az előző napon nem volt rendőri beavatkozásra szükség.²²

Ezzel szemben a következő napokról már nem írhatta ezt, ugyanis az engedély nélkül tartott két napos tüntetés sokkal nagyobb méretű volt, s személyek és tárgyak elleni erőszakkal kapcsolódott össze.

ELŐSZÖR AZ UTCÁN

1889. január 29-én került sor a véderőtörvény-javaslat általános vitájának lezárására. Már reggel óta gyülekezett a tömeg, amely a szavazás eredményére várt: részben egyénileg érkeztek, részben nagyobb csoportokban vonulva. Természetesen az ér-

19 A Mérsékelt Ellenzék képviselője.

20 *Egyetértés* 1889. január 15. 1.; *Egyetértés* 1889. január 20. 1.

21 A *Fővárosi Lapok* újságírója, aki nem egészen dicsérőleg írt a mozgalomról.

22 Magyar Országos Levéltár (MOL) K-150 VII. kútfő, 13. tétel. 1816. csomó. 7101/1889. Török főkapitány 1889. január 28-i jelentése a belügyminiszternek; *Egyetértés* 1889. január 28. 1.

deklődő járókelők is ott ragadtak egy időre. Mikor a képviselők megérkeztek a Sándor (főherceg) utcai képviselőházba és pártállás szerint megkapták a nekik járó éljencet és abcugokat, a szervezett tüntetők elindultak városbejáró útjukra. Bejárták a város egy jelentős részét, éljenezve, énekelve és abcugolva, mondhatnánk szimbolikusan elfoglalták azt.²³ Maga a vonulás bevett egyetemista magatartás, több társadalmi eseménynél vállalták a diákok korábban is, később is a rendfenntartó és a tüntető szerepet. Itt tehát egyértelműen az „ifjúság” tervezett magatartásáról van szó, függetlenül attól, hogy feltételezhetően mások is csatlakoztak a csoportokhoz.

A szavazás lezajlásakor már a „tethelyen” voltak, csatlakozott hozzájuk az eddig a Múzeum kertben gyülekező tömeg, amely áttörte a kert lezárt kapuját.²⁴ A kijövő képviselőket újfent pártállás szerint üdvözlötték. A miniszterelnöknek másfél órát kellett várnia, amíg a rendőrség meg tudta tisztítani a terepet a képviselőház előtt, s Tisza Kálmán fiával, Tisza Istvánnal együtt kocsiba ülve megszökhetett a rá vadászó tüntetők elől. Több kormánypárti képviselőt bántalmaztak, egyértelművé vált, hogy a tiltakozó rítusok alkalmasak voltak a gyűlöletkeltésre.

Ezután egy csoport kiadta a jelszót: „Fel Budára!” Egyértelmű a szimbólum: 1848. március 15., s annak három évvel ezelőtti leképezése a Janszky-féle tüntetések idején. Mire felértek a várba, már várta őket a rendőri és katonai karhatalom. Egy ideig farkasszemet néztek, a tüntetők természetesen énekeltek (Kossuth-nóta, Szózat) és kiabáltak, majd visszatértek Pestre. A visszaúton a Váci utcában betörték a Calderoni-féle üzlet kirakatát, ahol Tisza Kálmán miniszterelnök fényképe volt kiállítva, és azt természetesen azonnal szét is tépték.²⁵ Mire visszatértek a mostani Astoriához, már többször összecsaptak a tüntetők a kirendelt karhatalommal. Volt, akit el akartak fogni, de kiszabadították őket. A tömeg, amely egyes becslések szerint ekkor az ötezer főt is elérte, lassan feloszlott. Csak egy kisebb, de még mindig jelentős csoport jelentkezett este 7 órakor a „Pongrácz”-nál a „vezérektől” utasításokat kérni. Bár a sajtó szerint Takács és Fischer a további tüntetésről lebeszéli őket, azért elvonulnak a Sándor utcán a körülig, majd az Andrassy úton és Váci utcán keresztül visszatérnek az Astoriához. Ezekben az esti megmozdulásokban, már erősen megjelenik a tárgyak elleni erőszak, gázlámpákat törnek össze, kirakatokat törnek be, s boltokat fosztanak ki, természetesen a Belvároson kívül, mert azt ekkorra már biztosítja a karhatalom.

Másnap éppen a karhatalom határozott jelenléte miatt kevesebb tüntetőt látni az utcán, és a képviselőház körül csellengőket is megkergetik. Amikor a Múzeum körút és a Sándor utca találkozásánál gyülekező, részben egyetemistákból álló tömeget a karhatalom szétzavarja, egyes egyetemisták a Műegyetem kertjébe menekülnek. Az oda betörő huszárok (nem rendőrök) három gyógyszerész hallgatót meg is

23 A tüntetéseknek, mint szimbolikus területfoglalásoknak értelmezésére lásd Gyáni 1994.

24 A javaslatot a 450 igazolt képviselő (természetesen a horvát–szlavón szábor küldötteit is beleértve) közül megszavazta 267 fő, nemmel 140-en szavaztak, az elnök és a 41 távollévő képviselő természetesen nem vett részt a névszerinti szavazásnál.

25 Itt ugyanaz az érzület látszik, amely a kormánypárti képviselők elleni tüntetéseknel, s azoknak a képviselőház környéki fenyegetésénél.

sebesítenek.²⁶ Újfent elhangzik a „Fel Budára!” de még annyira sem jutnak, mint előző nap. Január 30-án az egyetemen belül történik ugyan egy kis tüntetés Pulszky Ágost egyetemi tanár, kormánypárti országgyűlési képviselő ellen, akinek lakásánál már előző este is egyetemisták macskazenét rendeztek. Mikor belép előadásának megtartásra általános abcugolás fogadja, s csak a rektor megjelenése vet véget a jelenetnek. Mikor megjelennek az esti lapok Rudolf trónörökös halálhírével, gyakorlatilag véget ér a tüntetés, nemcsak aznapra, hanem a következő napokra is.²⁷

A két napos, tulajdonképpen mindkét nap a rendőrséggel való összecsapással és rongálással járó tüntetésről való beszámolók egyik legfeltűnőbb jellegzetessége, hogy összesen csak hét olyan személy neve jelenik meg az újságokban – de a rendőrségi jelentésekben is –, akik valamiféleképpen az egyetemhez tartoznak.²⁸ Az összes többi említett személy olyan, akit a korabeli polgári nyilvánosság egyszerűen csőcseléknek nevez.

Mint említettem, Rudolf halálhíre után egy ideig csendesek voltak az utcák. Pusztán a február 10-én Budapestre megérkező Ferenc Józsefnek a pályaudvaron díszőrséget adó egyetemisták egy része kísérelte meg az alkalmat tüntetésre felhasználni.

Február 11-én kezdődött meg újra a képviselőházban a véderőjavaslat vitája, s vagy ez, vagy Takács Zoltánnak, a 10-i tüntetés vezetőjének a rendőrségen való előállítására és egész napos kihallgatására vezetett a tüntetések felújulásához. Ezek többször a karhatalommal való összecsapáshoz, újabb előállításokhoz és később ítéletekhez (de most már csak pár naposokhoz) vezettek. Már nem csak a „politika és politikusok”, hanem a rendőrség ellen is tüntetnek, ami természetes velejárója minden hasonló megmozdulás öngerjedésének. Úgy tűnik, a tüntetésszervezők: az egyetemiek és az ellenzéki politikusok úgy vélték, hogy szimpátia szerzéshez jobb módszer a rend fenntartása, s ezzel magához a tüntetéshez is nagyobb (és elegánsabb, s ezáltal meggyőzőbb) tömeget lehet verbuválni.

LEGÁLISAN: JÖJJÖN A POLGÁRSÁG

Ezért kísérelte meg engedélyezett akciókkal: a fővárosi polgárságot mozgósító politikai körmenettel, s március 15-ének az egyetemi körökből kiszabadult egyetemisták általi újfent „városfoglaló” megünneplésével. A körmenet lényege a városnak – és a sajtón keresztül az országnak – bizonyítani, hogy a társadalom kormánypárt-, de mindenekelőtt kormány- és kormányelnök-, azaz Tisza Kálmán ellenes.²⁹

26 Jellemző a korabeli sajtóra, hogy rögtön megjelenik a hír, hogy a katonák megölték egy gyógyszerészt. Másnap persze már szó sincs erről. Február elsején rendőrségi jegyzőkönyvet vesznek fel az adott esetről. Itt a legjobban megsebesült Govorkovich János többek között ezt mondja: „Én a fejemen egy kardvágás folytán ekkor könnyen megsérültem, de hogy ki ütött meg, azt határozottan nem tudom. Utólag még megjegyzem, hogy sérülési ügyemben semmiféle vizsgálat megindítását nem kérem, úgy szintén orvosi megvizsgálattatásomat nem kívánom.” MOL K-149 1889. 6.tétel, 9.csomó, 227.res.

27 „A mi meg ezentúl történt, a melyben azonban csak a legalsóbb csőcselék vett részt egészen jelentéktelen demonstráció volt.” – írja a másnap reggeli *Nemzet*. *Nemzet* 1889. január 31. 3.

28 Közülük is hárman a megsebesült gyógyszerészek.

29 Január közepétől kezdődően, ugyanis a megmozdulásokat az ellenzéki politikusok egyértelműen a félt és gyűlölt miniszterelnök megbuktatására szeretnék felhasználni, s az egyetemistáknak sincs el-

Ugyanakkor mindenki tisztában volt azzal, hogy az egész benyomást tönkretetheti, ha a körmenet során, vagy után valamiféle „rendetlenségre” kerül sor. Itt és most nem jön elő az, amit a korábbi tüntetések többek között (ha nem is elsősorban) bizonyítani akartak: ez a kormány a tényleges rendfenntartásra is képtelen. Ennek megfelelően a szervezők – a mozgalmi lapok egy része az előkészítő értekezleteken akár 1000 fő jelenlétét is említi – alapvetően parlamenti képviselők és egyetemi hallgatók katonás szervezetségre törekszenek. Szinte katonai századokba osztják be a rendezőket és a tüntetőket. A szervező képviselők részben kocsin, irányító tisztként szerepelve, állandó kapcsolatban álltak a felvonuló „századokkal”.³⁰ Ez abszolút mértékben sikerül, nincs „kilengés”, a tüntetés végén senki sem marad a helyszínen, egyetlen csoport sem indul egyéni „kirándulásra”.

Az útvonalat alapvetően a pártklubok elhelyezkedése határozta meg. Eljutnak a Ferenc József (ma Roosevelt) térre, ott a Szabadelvű Párt klubját egy száz fős, korábban odairányított rendező csoport „őrzi”. Veiszfeld is mint e csoport tagja tartja meg – a sajtó által természetesen leköszölt – beszédét, a tömegnek meg kell elégednie néhány „Abcug”-gal. Egyértelmű, hogy a rendezők attól féltek, hogy huzamosabb jelenlét esetén a tömeg valamiféleképpen megtámadja a klubot. A zászlók felirata, a beszédek jelszavai egyértelművé tették, hogy itt már nem a véderőjavaslat képviselőházi elfogadásának megakadályozásáról van szó. Még a híres, hírhedt 25. § elleni tábla is inkább azt akarta sugallni, hogy a kormánytöbbségnek nincs köze a nemzethez. A „Le Tisza Kálmánnal!” jelszó a tényleges célkitűzést fogalmazta meg, az „Éljen Kossuth Lajos!” a pártpolitikai váltás kívánt irányát, s a „Nyelvében és ifjúságában él a nemzet!” pedig szinte köszönetnyilvánítás volt a tüntetéseket (többek között ezt is) szervező és végrehajtó egyetemistáknak. Közülük a körmenet kapcsán természetesen csak a szónokokat és a szervezési vezetőket nevezték meg a sajtóban, ezek már egyértelműen a Függetlenségi Párthoz kötődnek. Rajtuk kívül a függetlenségi és a mérsékelt ellenzéki képviselőket sorolták fel, budapesti polgár, azaz nem a fenti két csoporthoz tartozó alig 3–4 szerepel.³¹

A sajtóban, szimpátia alapján elég nagy vita van arról, hogy hányan vettek részt a körmenetben, a számok a 30–40.000-tól a 100.000-ig terjednek. „Komoly” és eltérő technikájú számítások születnek arról, hogy miként lehet elfoglalt terület és menet-sűrűség alapján a tüntetők számát megállapítani. A *Pesti Hírlap* például 30–40.000 fővel számol, de hozzáteszi, hogy az utcán és az ablakokban bámészkodókkal együtt akár 100.000-en is lehetnek. Ugyanakkor megjegyzi, hogy egy német nyelvű lap 10–15.000-re, sőt van olyan is, amely 3–4.000-re teszi a résztvevők számát.³²

lené ez a fordulat. A politikusok számára a tüntetéssorozat célja egyre inkább a kormánypárt és tárogatóinak megosztása. Azt szeretnék bizonyítani az egyetemista s egyéb megmozdulásokkal, hogy Tisza Kálmán mögül „kihátrált” a Szabadelvű Párt, s annak meg kell szabadulnia vezérétől.

30 10 főrendező volt, hozzájuk 30 csoportban összesen 300 rendező volt beosztva.

31 Azt a hírt, hogy tervbe vették: „A tüntetésre vonatkozólag a ‘Magyar Híradó’ nyomán felemlítjük még, hogy a holnapi körmenet alkalmával Poós Ferencz, Vasas József, Éles István, Tejfat Ferencz iparosok és Jung Mariska kisasszony a függetlenségi pártkör előtt babérkoszorút nyújtanak át a már sokszor említett ügyvédjelöltnek.” (*Nemzet* 1889. február 17. 3. reggeli kiadás) Ezt mégsem tekinthetjük a tüntetők társadalmi összetétele jelzőjének.

32 *Pesti Hírlap* 1889. február 19. 7.

Fel kell vetnem a kérdést, hogy kik is mentek el végül a tüntetésre. Ezt csak a különböző sajtójelentések alapján lehet valahogy feltérképezni, rendőri jelentés (nem mintha az okvetlenül megbízhatóbb lenne) nem maradt fenn. A mozgalmat, s így a körmenetet teljes mellszélességgel támogató (akár kezdeményezőnek is nevezhető) *Egyetértés* természetesen a fővárosi polgárok impozáns felvonulásáról ír. A résztvevőket a következő képekkel személyesíti meg: békés családapa karján serdülő leányával, vállukon nemzetiszín szalaggal; csoport munkásember sötétkék „blouse”-ban egyszerű siphával;³³ csoport derék magyar paraszt, becsületos ábrázatával, csillogó gombos bekecsével; egyetemi ifjak; tekintélyes fővárosi polgárok; előkelő tisztviselők, asszonyok, leányok.³⁴ A tüntetéssel szimpatizáló, de nem teljesen azonosuló *Pesti Hírlap* szerint: „Igaz, hogy a nagy többség a vagyontalan és elhanyagolt »plebs« köréből került ki. [...] De nem csak a sokat szidott és keveset szeretett szegény nép tüntetett. Az áradásban ott volt az egyetemi fiatalság. A többi ifjúságból is igen sokan. Polgárok is elegendő számmal. Különösen a kispolgárság.”³⁵ A kormánypárt lapja már keményebben fogalmaz, bár láthatóan a rendezettséggel az itteni újságírók is elégedettek: „A tüntetők serege, a mint ez hajlandóságukból is kivehető, nagyrészt fiatalságból állott, még pedig a 30 éven alóliból. Leszámítva a menet élén haladó szélsőbali képviselőket, s legföllebb másfél száz főnyi választó polgárát a fővárosnak, a többiek szinte kivétel nélkül ifjúságból, munkásokból, nőkből és gyermekekből állottak. Azok a polgárok, kiknek a részvevése bárminő mozgalomnak is súlyt ad, szinte kivétel nélkül távol tartották magukat, daczára azoknak a duzzadó felhívásoknak, melyeket a mai ellenzéki lapok közöltek.”³⁶

Egészében feltételezhetjük, hogy a szervezőknek nem sikerült azokat az utcára vinni, akiket eredetileg akartak. Sok résztvevő – s nem pusztán az ablakokban – sokkal inkább a „népünnepélyt” látta az eseményben, mint a politikai momentumot. Ugyanakkor a sajtó (jogosan) nagyszámú részvevőről cikkezhetett, s a szimpatizáló választópolgárok megerősítést nyerhettek a beszámolókból, mely szerint nincsenek egyedül. Ennél többet úgy tűnik nem lehet elérni. Ezt bizonyítja akár Apponyi Albert beszéde is a képviselőházban, ahol kijelenti: „Tehát ebből a szempontból, és én úgy tudom, hogy az ellenzéknek minden eleme ma abban a nézetben van, hogy amennyiben erre egyáltalán befolyást gyakorolhat, az ilyen természetű tüntetések a vasárnapi nagy tüntetés után jövőre elmaradjanak.”³⁷ Ugyanezt mondotta Polónyi Géza is a körmenet intéző bizottságának a tüntetést követő értekezleten: „tüntetéseket befejezettnek nyilvánítja, és kéri az ifjúságot, hogy most már várják be nyugodtan a tüntetés hatását és bízzák a képviselőkre” a siker kiaknázását.³⁸

A következő napokban valóban alábbhagy a tüntetési kedv, közben folytatódik az egyetemi hallgatók akciója valamiféle látható diákjelvény létrehozására, aminek

33 Az adott beszámolót hiteltelenné teszi, hogy nem ilyen a munkások vasárnapi öltözéke. (L. Baji 1985–86.)

34 *Egyetértés* 1889. február 18. 1.

35 *Pesti Hírlap* 1889. február 18. 1.

36 *Nemzet* 1889. február 18. 1. reggeli kiadás

37 *Képviselőházi Napló* 1889: 1889. február 19. 348.

38 *Pesti Hírlap* 1889. február 20. 8.

aktualitást éppen a tüntetések, s azokon a hallgatók és a „hozzácsapódó” „fegyelmeztelen” elemek látható elkülönítésének igénye ad. A már említett március 15-i diákünnepség körmenete már egyértelműen a résztvevőknek a (mindenekelőtt függetlenségi) ellenzéki politikával való teljes azonosulását mutatja.³⁹ Macskazenék azért olykor megzavarják a főváros rendjét, láthatóan ebben a mozgalom olyan hallgatói vesznek részt, akik nem teljesen értenek egyet a tüntetési csenddel, ugyanakkor többségük a – kevesek számára megadandó – szónoklat helyett a játékosabb zajcsinálás, lejáratós tüntetésformához érzi magát közel.⁴⁰

AZ „ATYÁK” ELLENÉBEN

Nagyobb érdeklődő tömeg március 15-e után tulajdonképpen csak a 25. § tárgyalásakor jelenik meg a képviselőház előtt. A jelzett s a hallgatók által az első pillanattól kifogásolt szakasz tárgyalása, és mindenekelőtt a felfokozott hangulatban a Házban eldőrdülő revolverlövés vezet a nagyobb tüntetések utolsó nagy hullámához. Az eseményre nem az ülésteremben került sor, hanem a folyosón, amikor március 19-én egy Schamorzil Kálmán nevű fiatalember oly hevesen támadta meg szavakban Ivánka Imre kormánypárti képviselőt, hogy egy képviselő és párttársa, Rohonczy Gedeon revolvert húzott és rálőtt a tüntetők egyikének feltételezett és erőszakra is képesnek tartott ifjúra.⁴¹ Az ügy híre azonnal elterjed, s természetesen a tiltakozás különböző formáit vonja maga után. Három napig újra tüntetésektől hangos a főváros. A március 19. és 21. közötti megmozdulások jellemzője, hogy ha csak lehetséges, az egyetemi hallgatók zárt téren (Múzeum-kert, egyetemi udvar) gyülekeznek. Ennek két oka van: egyrészt el akarják kerülni a keveredést az eléggé nem fegyelmezhető, hozzájuk csapódó közönséggel. Ezt szolgálják, az ekkor már a tüntetők által általánosan hordott diákjelvények, a diákkucsmának nevezett kalpagok is. Másrészt nem akarnak szembekerülni a nagy számban felvonultatott karhatalommal. Március második felére ugyanis, az eddigi tapasztalatokon okulva, a rendőrség a katonaság segítségét is igénybe véve, nagy erővel vonult fel, s minden gyülekezést igyekezett megakadályozni.⁴²

Ez a három nap valamiféleképpen kettősséget mutat a hallgatóknál: erősebb a diáktüntetők megoszlása, mint bármikor korábban. Vannak, akik a február köze-

39 Nemcsak azért, hogy az ünnepségsorozatba a pártokat és az ellenzéki politikusokat is bevonják, hiszen az egyetemi mozgalom január közepe óta mindig ezt tette, de felolvassák az új 12 pontot, amely az ellenzéki pártok programjainak összefoglalása. *Pesti Hírlap* 1889. március 16. 6.

40 Az egyes tüntetésformák nyilvánosságát jelzi, hogy az adott akcióban 50–60-an vettek részt, és 18-nak tudhatjuk meg a nevét a sajtóból.

41 A hivatalos orvosi vélemény megállapította, hogy: „A sérülés 8 napon belül gyógyul.” *Pesti Hírlap* 1889. március 20. 7.

42 Török főkapitány már február 14-én kiadott rendeletében közölte, hogy minden engedély nélküli tüntetést meg fog a rendőrség akadályozni, március 20-án kiadott rendeletében már minden csoportosulást megtiltott. MOL K-149 1889. 6.tétel, 9.csomó 371. res. a 1498 sz. fk.eln/1889 és 2547 sz. fk.eln/1889-es rendeletek. Természetesen mindkettőt közzétették falragaszokon, és az újságok is közzölték őket.

pi politikusi tanácsokat megfogadva, nem akarnak újabb tüntetéseket, s vannak, akik úgy érzik, úgy vélik, hogy az adott eset alkalmas a kormánypárt újabb s még erősebb lejáratására.⁴³ Ugyanakkor nyilvánvaló, hogy egy „tüntetőtársuknak” megsebesítése nem maradhat válasz nélkül.

Ennek megfelelően a „vonulások” a korábbiaknál sokkal kevésbé átgondoltak: tulajdonképpen az egyes pártkörökhöz mennek, s néhány országgyűlési képviselőt „látogatnak” meg, hogy megéljenezhessék, illetve, hogy macskazene keretében megabcugolják. Ezek az akciók is rövid életűek, ugyanakkor gyakrabban kerül sor a rendőrséggel való összecsapásra. Éppen az egyetemisták megosztottsága és az akciózók előtérbe kerülése miatt most már szinte általánossá válik az erőszak: megkergetik és megdobálják a miniszterelnök kocsiját,⁴⁴ kövekkel dobálják meg az egyetemi udvarból a Múzeum körüti rendfenntartókat stb. Az előállítások száma is növekszik. A feszültség olyan nagy, hogy Herman Ottó, aki eddig is a tüntetők egyfajta atyjaként szerepelt, elmegy a főhadiszállásra lebeszélni az „ifjúságot” a további tüntetésekről, és felhívását azután a Múzeum-kertben is megismétli.⁴⁵ Aztán a politikai támogatók hiánya⁴⁶ véget vet a tüntetéseknek. Március 29-én már megjelenik a lapokban, hogy „a rendőrség hivatalos órái visszatérnek a régi rendbe.”⁴⁷ Április 8-án, pedig a belügyminisztérium engedélyezi a főkapitánynak, hogy több mint 10.000 forintot fizessenek ki a tüntetések alatt rendkívüli szolgálatot teljesítő rendőröknek.⁴⁸ Március 26-án a képviselőház hosszú vita után elfogadja a 25.§-t és április 3-án az egész törvényjavaslatot.

Ugyanakkor az Egyetemi Olvasókör már március 21-én alapszabályaival foglalkozik, és kitiltja a kártyázást helyiségeiből,⁴⁹ ugyanitt Horti Jenő, a tüntetéseken igen aktív joghallgató már április elején az esküdtárszégekről tart tudományos előadást,⁵⁰ s ugyancsak április elején megalakul a „Szent Imre” katolikus ifjúsági egyesület,⁵¹ amely már egy egészen más politikai mozgalomnak lesz része pár év múlva.

43 A két csoport közti feszültséget már a március 15-i ünnepséget rendező 100-as bizottság elnökválasztása is mutatta, ahol Orbánt, az eddigi mozgalom egyik lelkét pár szóval leszavazzák, és a műegyetemiek segélyegyletének elnöke, a műegyetemi petíciót fogalmazó tízes bizottság vezetője Rácskay Gyula kapja meg ezt a megtisztelő posztot. A feszültség oly nagy, hogy Orbán és követőinek egy része nem vesz részt az ünnepség után (ellenzéki politikusokkal közösen) tartott banketten.

44 Nyilvánvalóan ez meghatározó szerepet játszik abban, hogy a minisztertanács március 21-i ülésén foglalkozik a tüntetésekkel és komoly lépéseket vár el, mind a vallás- és közoktatásügyi minisztertől. MOL K-27 1889. 44. doboz. 1889. 03. 21.

45 Szabó 2000: 221–238.

46 Ami természetesen nem jelenti azt, hogy a képviselőházban az ellenzéki képviselők nem szólalnak fel a tüntetők védelmében, a rendőri eljárások ellen.

47 *Nemzet* 1889. március 29. 3. reggeli kiadás

48 Budapest Főváros Levéltára (BFL) Főkapitányság elnöki rezervált iratok 1889 99.res.

49 *Egyetemi Lapok* 1889. március 24. 2–3.

50 *Fővárosi Lapok* 1889. április 14. 754.

51 *Fővárosi Lapok* 1889. április 10. 721–722.

KÖVETKEZTETÉSEK

Az adatbázisba került személyek csak részben tükrözik a tüntetések tényleges társadalmi összetételét, hiszen a sajtóban jelzett 100–300-as tüntető csoportokból néha csak 2–3 személy neve kerül általában az újságba, vagy valamiféle (számomra is hozzáférhető) hivatalos feljegyzésbe. Ennek ellenére érdemes bizonyos általános statisztikát felvázolni az adatbázisba került 328 személyről. Alapvetően két csoportba sorolhatóak: 65%-uk egyetemi hallgató, (akik további 8, a mozgalomhoz tartozó értelmiségivel együtt alkotnak egy csoportot); 29%-uk munkásnak nevezhető. A fennmaradó 9 fő középiskolás. A különböző csoportok a mozgalom, avagy tüntetéssorozatnak nem ugyanazon szakaszában szerepelnek. Míg a diákság minden megnyilvánulás-típusban részt vesz, addig az értelmiségiek csak januárban jelennek meg a nyilvánosság előtt, mint a mozgalom részesei. A munkások először a január 29-i tüntetés kapcsán kerülnek kapcsolatba az egész ügygel, s később február közepén és március vége felé csapódnak a különböző tüntetési formákhoz. A középiskolások a januári tüntetéseken tűnnek fel, később valószínűleg a család nem engedi őket az utcára, s a közönség esetleges felháborodásától tartva valószínűleg a rendőrség sem tartóztatja le az esetleg mégis ott lévőket. A két meghatározó csoportról nyert információk sem azonosak. Míg a diákság gyűléseiről részletes beszámolókkal rendelkezünk, s pusztán 7,5% kerül bíróság elé, addig a munkások valamennyien a karhatalommal kapcsolatban kerülnek az adatbázisba, s 58%-uk kerül az igazságszolgáltatás kezébe. A diákok 34%-a jogász, 28%-a orvos, 16%-a gyógyszerész, 13%-a bölcsész, 9%-a a műegyetem hallgatója. Ha ezt összevetjük az egyetemi hallgatókról készített statisztikával,⁵² azt látjuk, hogy a műszakisok⁵³ és a jogászok vannak alulreprezentálva, mivel a hallgatók közötti arányuk 14 és 41%, az orvostanhallgatók körülbelül arányuknak megfelelően szerepelnek (29%), míg a gyógyszerészek és a bölcsészek túltreprezentáltak (6 illetve 8%).

A mozgalomban való részvétel nem azonos az egyetemi korporációkban való részvétellel sem. A tüntetésekhez kapcsolódó hallgatóknak csak 58%-a olvasóköri tag, bár ez is magasabb, mint az olvasóköri tagságnak az összhallgatók közötti aránya (22%).⁵⁴ Az olvasókör belső erőviszonyairól már 1888 elején azt írta Jászy Viktor, hogy a jogászok viszik a prímet, majd az orvosok, bölcsészek következnek és kevés a „technikus”.⁵⁵ A jogász vezetés tükröződik a mozgalomban is, a leggyakrabban szereplők között túlnyomó többségben vannak a jogászok. Úgy tűnik ugyanakkor, nem a szak a meghatározó a mozgalomban való részvételnél – bár mindenki

52 *Pesti Hírlap* 1889. február 20. 9.; *Egyetértés* 1889. február 17. 3.

53 A külön egyetemi szervezkedésből következően a műszakisok aránya a mozgalom első szakaszában a legmagasabb. Az ebben az időszakban szereplő „technikusok” közül mindössze egy személyről történik említés a tüntetések során, ami természetesen nem jelenti, hogy a József műegyetem hallgatói nem vesznek részt ezeken, pusztán azt, hogy nem teljesen azonos a diák elit és az egyetemisták más csoportjainak álláspontja, mindenekelőtt a nagy- avagy pártpolitikához való csatlakozásról.

54 *A Tudomány és Műegyetemi Olvasókör Évkönyve* az 1888/89. tanévről.

55 *Egyetemi Lapok* 1888. február 5. 3–6. Ő is körülbelül 800 főről beszél, mint az 1889 nyarán készített kimutatás az évkönyvben.

azt állítja, hogy az új véderőszabályozás a jogászokat érinti a leghátrányosabban –, hanem a kapcsolattartórendszer, az egy társasághoz való tartozás.

A rendelkezésekre álló adatok alapján sem a diákok, sem a többi csoport nem tekinthető vallásilag homogénnek: a tüntetéseken résztvevők között találunk római katolikustól kezdve görög katolikuson és görög keleti vallásún keresztül reformátusokat, evangélikusokat, zsidókat, sőt még egy unitáriussal is találkoztam. A mozgalomban résztvevő diákok túlnyomó többsége nem fővárosi születésű, úgy vélem, hogy „mozgalmárságukban” meghatározó szerepet játszik az új környezet-hez való alkalmazkodás, az abba való beilleszkedés igénye, vágya.⁵⁶

A munkások fele a január végi, egy-egy negyedük a február közepi, illetve a március végi megmozdulások letartóztatottjai között szerepel. A sajtó által csőcseléknek nevezettek 42%-a kisipari munkás, lakatos-, kovács-, fodrász-, cipész-, szabólegények stb., egyharmadukat valamiféleképpen utcai embernek nevezhetjük: napszámosok, kocsisok, szolgák, küldöncök. 20%-uk fiatal: inasok, tanoncok a legkülönbözőbb kisipari foglalkozásokban: ács, asztalos, lakatos, szabó, hentes, ékszerész stb. Tulajdonképpen csak négy személyt, két betűszedőt és két malommunkást nem tudunk ebbe a kategóriarendszerbe besorolni. Túlnyomó többségük nem fővárosi születésű. Úgy vélem a tüntetésekhez, vagy azok bizonyos pillanataihoz való csatlakozásukban szerepet játszik a lehetőség, hogy az utcán legyenek és a családi kötődés hiánya: igen kis százalékuk családos. Korösszetételük is tükrözi a fentebb mondottakat: 78%-uk 30 éven aluli. Az első, a legerőszakosabb tüntetési időszakban a fiatalok aránya még lényegesen magasabb, mint később: úgy tűnik a mesterek az első napok „rossz” tapasztalatai után jobban vigyáztak arra, hogy inasaik ne keveredhessenek bajba.

Úgy vélem ugyanakkor, a januári arányoktól való eltolódásban legalább akkora szerepe van az akkor letartóztatott fiatalok kapcsán kialakult felháborodásnak, s a rendőrség újabb ilyentől való félelmének, mint annak, ami a tüntető tömeg átstrukturálódásának tulajdonítható. Ugyanígy nem valószínű, hogy erre a rétegre túl nagy hatással volt az, hogy a januári tüntetésekből és azzal kapcsolatos rongálásokban való részvételért 25 főt a járásbíróóság elé állítanak, s komoly, fél évtől, másfél évig terjedő elzárásra ítélnék.⁵⁷ Az eljárásban nyilvánvalóan szerepe van annak a törekvésnek, hogy maga a rendőrség is valamiféleképpen szét akarja választani a „hazafias felbuzdulásból” eredő cselekedeteket, amelyek ugyan lehetnek törvénytelenek, de bocsánatosak, és a megbocsáthatatlan cselekedeteket: rongálás, kirakatbetörés stb., amelyeknek semmi politikai tartalma (szerintük) nem lehet.⁵⁸ Az egyetemi

56 A fővárosi diáksághoz való, bár nem politikai alkalmazkodás folyamatát igen érdekesen írja le Herczeg 1985: 161–178.

57 A perekben a letartóztatottaknak nincs ügyvédjük, s ezért a fellebbezés után újra tárgyalásra szólítja fel a bíróságot a Kúria.

58 Még a kormánypárt lapja is így fogalmaz: „de az a csőcselék, mely röviddel azután az utcán a legutálatosabb kihágásokat vitte véghez, csupa olyan elemekből állt, melyek a legalantasabb rétegekből kerülnek elő és melyeknek vezetői olyan alakok valának, a minők különben nappal csak ritkán láthatók az utcákon. Sajnálatos is lenne, ha a tanuló ifjúságról csak föltételezni is lehetne, hogy a mai est kihágásain, melyeknek tetőpontját a fő utcák ablakainak beverése, lámpáinak bezúzása és üzleteinek támadással való fenyegetése képezte, képes lehetett részt venni.” *Nemzet* 1889. január 30. 2. reggeli kiadás

tüntetésekhez csapódók nyilvánvalóan nem politikai okokból vesznek részt a megmozdulásokban, ugyanakkor a járásbírószági tárgyaláson elhangzott, s általam mototóul választott kijelentés mutatja, hogy valamiféleképpen tisztában voltak az „utcára vonulás” elsődleges céljával. Amikor munkásokról beszélek, még egyszer hangsúlyozni kell, hogy a szervezett munkások nem vettek részt a tüntetéseken, sem január végén, sem később, s ebben a meghatározó szerepet a három évvel ezelőtti, a Janszky-ügy kapcsán keletkezett tüntetéssorozat tapasztalatai játszották. Akkor hangsúlyozták, hogy bár a tüntetés szervezőinek célkitűzéseivel egyetértenek, a módszereiket, a „nép” utcára csalogatását nem tartják elfogadhatónak, főleg azután nem, hogy a szervezők csőcseléknek nevezték a „nem közülük való” tüntetőket.⁵⁹ 1889-ben már a célkitűzésekkel sem értenek egyet, hiszen, mint írják „a véderőjavaslatnak számos olyan pontja van, [...] amelyek nemcsak sérelmesek a munkásokra, de egész súlyával rájuk nehezedik” – a tüntetések, azonban nem ezek ellen tiltakoznak.⁶⁰ A „mi munkások (ez alatt a szervezett munkásokat értve) nem azonosulunk a véderőellenes mozgalommal és nem veszünk részt az az elleni tüntetéseken” momentum érdekes formában is megjelenik ezekben a hónapokban, egy a „Közönség köréből” rovatban publikált levélben.⁶¹

A mozgalom és a tüntetéssorozat az egyetemi hallgatóké, még akkor is, amikor már egyes vélemények szerint csak az ellenzéki pártok eszközéül szolgálnak. Közülük láthatóan valamennyi társadalmi rétegből származók szerepet játszanak, talán csak a társadalmi piramis csúcsán levők maradnak ki a mozgalmából.⁶² Azonban az is látható, hogy mindenekelőtt a kezdeti szakaszban a diákság egyfajta elitje a hangadó. Azon egyetemisták vesznek részt a vitákban, kerülnek be nagy többségben a választott testületekbe, akik az eddigi diákmozgalomban aktívak voltak, akár az olvasókör vezetőségének tagjaként, akár a minden évben megtartott reprezentatív halottak napi ünnepek szónokaiként. Fel se merül, hogy itt az „ifjúság” szellemileg gyengébb része szervezkedne.⁶³

A mozgalom első szakasza egyértelműen az egyetemi hallgatók kollektív akciója, melynek középpontjában az egyetemi korporációs szervezetek állnak. Természetesen ezen testületeknek, sőt a diákságnak sem minden tagja vesz részt a tiltakozásban, ugyanakkor az ifjúság egészére hivatkozva lépnek fel.⁶⁴ Maga a január végi nagygyűlés is beleilleszkedik a petíciókkal és aláírásgyűjtéssel kezdődő megmozdu-

61 *Népszava* 1886. augusztus 1. In: *A Magyar munkásmozgalom történetének válogatott dokumentumai* 1. köt. Összeállította: Erényi Tibor, Budapest, Szikra 1951. 522.

62 Az utca. *Népszava* 1889. február 24. 2.

63 Az itt írottakért „Nem vállal felelősséget a szerkesztőség.” *Pesti Hírlap* 1889. február 18. 7. A *Nemzet* másnapi reggeli kiadás 2. oldalán a helyeslőleg idéz a levélből.

64 A szegényebbek részvételét mutatja, hogy több „mozgalmár” tagdíjfizetési kötelezettség nélkül lehet az olvasókör tagja, s talán az is, hogy az egyik leggyakrabban letartóztatott tüntetőt, vékony, nem az időjárásnak megfelelő, kabátjáról ismerik fel a rendőrök.

63 A 221 értelmiségi résztvevő közül 65-en szerepelnek vagy Szinnyey József, vagy Gulyás Pál *Magyar írók élete és munkái* című életrajzi lexikonában, vagy a korszak két reprezentatív általános lexikonában a „Pallas”-ban vagy a „Révai”-ban. Míg ez 29%, addig a korai korszakban aktívknál 50%-ot találunk.

64 A kollektív akciók résztvevői sokszor állítják, hogy egy egész közösség nevében beszélnek. Tilly 2001: 189.

lás sorozatba, bár ekkor már kilépnek a szoros értelemben vett (korcsoporti) érdekképviseleti érvelésről, s átveszik a politikusoknak az osztálytársadalmi érdek képviseletére vonatkozó érvrendszerét. Ugyanakkor sem a nagygyűlésen, sem később nem marad ki követelésrendszerükből a saját érdekeiket sértő törvényszakasz eltörlése. Hasonló a helyzet, mint 1968-ban Franciaországban, ahol a nanterre-i diákok követelése kimondottan az egyetemi viszonyokhoz kapcsolódottak, s ez alakult át később a társadalom egésze átalakításának programjává. Ettől a ponttól kezdve szinte párhuzamosan zajlik egy diákmozgalom és egy politikai pártmozgalom. A korábbi hasonló akcióktól eltérően azonban a kezdeményező szerep itt a diákságé, ők hívják segítségül a politikai szereplőket, s nem a politikai szereplők az egyetemistákat, mint az korábban számtalanszor előfordult a 19. századi magyar történelemben.⁶⁵ A politikai pártok után január végén belép az eseményekbe a városi tömeg⁶⁶ részben a tüntetés rituáléja által vonzottan, részben esetről–esetre a tüntető diákok által irányítottan.⁶⁷ Többször vonulnak a Pongrácz vendéglő elé, hogy utasítást kapjanak az ott tartózkodó vezérkartól. Hangsúlyoznom kell, hogy a városi tömeg számára az egyetemi hallgatókkal, az elittel való együttműködés egyben a társadalmi felemelkedés látszatát is kelti.

A városi tömegnek a „csöcselékbe”, a „mob”-ba való átmenetele vezet olyan lázadásnak (riot) nevezhető akciókba, melyet már a mozgalom egésze elutasít, bár amit kezdetben egyes egyetemi hallgatók támogatnak, felkérve például a más társadalmi csoportokból kikerülő tüntetőket, hogy „oltsák el a lámpát”.⁶⁸ A boltok kirakatainak betörése viszont már kívül esik ezen a támogatott magatartáson.⁶⁹

A márciusi diákmagatartások kapcsán, amikor részben szembekerülnek az egyetemista akciók a politikus támogatók „tanácsaival”, felmerülhet a diákmozgalmakkal kapcsolatosan általánosan elterjedt generációs probléma kérdése.⁷⁰ Úgy vélem, hogy itt inkább a felnőtté válás, az elittársadalomba való beilleszkedés felgyorsításának kísérletéről van szó.⁷¹ Jól látszik ez a diákok között egyébként is elterjedt párba-jozás szókincsének megjelenésében a mozgalom szereplőinél. Akár Schamorzil hivatkozása arra, hogy ő, mint huszárönkéntes nem tűrhette el a képviselők sértését, akár a Rohonczy ügy kapcsán írott második (s már radikálisabb) diáknyilatkozat bizonyíthatja ezt.⁷² A már többször említett egyetemista kalap, vagy kucsma is valamiféleképpen a felnőtt társadalomba való integrálódásra való törekvést mutatta. Egyben valamiféle generációs konfliktusra is utalt, mikor az ifjúság nem egyéneként, hanem egészként, mondhatnám korporációként akart felnőtté válni, s ugyanakkor

65 A diákság és a politikai pártok viszonyára általában lásd Dooley 2001.

66 A városi tömeg magatartásának leírására lásd Hanagan 2001.

67 A tömeg elit általi irányítottóságát a 19. század végén jól elemzi McClellan 1970: 155–237.

68 Természetesen az utcai gázlámpákról van szó. *Pesti Hírlap* 1889. február 16. 11.

69 A speciális körülményeknek ilyen s hasonló „kihágásokhoz” vezetését jól illusztrálja: Archer 1974.

70 Feuer 1969.

71 Statera 1975.

72 „Ön fegyverrel támadott meg egy védtelen fiatalembert, – ön gyáva! Ön szidalmakkal illetett egy magával tehetetlen sebesültet, – ön lovagiatlan! Ön megtanult jól vívni, ön megtanult jól lőni, ezen kívül nem is tanult egyebet ...” *Egyetértés* 1889. március 21. 2.

a felnőtt társadalmon belül egyéniségét, másságát fenntartani. A fejedő elkészítésére kiírt pályázat így szólt: „Készítendő az egyetemi polgárság ünnepi és köznapi használatára szolgáló főveg, melynek mintázata a magyar díszöltözetek, és a régi magyar divat fővegei szerint van kiállítva magyaros formában.”⁷³ Ez a meghatározás is mutatta, hogy ez a másság az adott pillanatban a polgárosodó magyarországi politika tradicionális elemeinek megtartását is tartalmazta. Nem alaptalanul jegyezte meg a *Nemzet* újságírója a megrendelést elnyert kócsag, illetve sastollas kalpagról olvasva: „Ma már a sas-, vagy kócsagtollas kucsmák, kalpagok csak akkor szoktak kikerülni a szekrényekből, a mikor tulajdonosaik valami ünnepélyes alkalmakkor magyar díszbe öltöznek s ősi szokás szerint felkötik a szép, görbe magyar kardot. S minthogy a magyar díszviseletet így együtt nagyon megszokta a közönség, természetesen furcsának találja, hogy annak egy darabját olyan sajtóságos módon igyekeznek most összeegyeztetni a polgári ruha egyszerűségével, igénytelen színeivel.”⁷⁴ Arról sem feledkezhetünk meg, hogy a mozgalom több egyetemista számára egy politikai karrier kezdetét is jelentette, a politikai szocializáció természetéből következően a legkülönbözőbb politikai irányokban.

FORRÁSOK

Budapesti Hírlap
Egyetemi Lapok
Egyetértés
Fővárosi Lapok
Nemzet
A Nép zászlója
Népszava
Pesti Hírlap

Busbach Péter 1895: Az utolsó öt év (Tisza–Szapáry–Wekerle) Parlamenti visszaemlékezések. Budapest

Jászi emlékiratai 1982: In: *Jászi Oszkár publicisztikája. Válogatás*. Válogatta, szerkesztette és a jegyzeteket készítette: Litván György – Varga F. János. Budapest, Magvető Könyvkiadó

Képviselőházi Napló 1889: Az 1887–92. évi országgyűlés képviselőházának naplója. VIII. kötet. Budapest, Pesti könyvnyomda rt.

A Tudomány- és Műegyetemi Olvasókör Évkönyve 1885/86. XIV. évfolyam. Budapest, Rudnyánszky könyvnyomda, 1886.

A Tudomány- és Műegyetemi Olvasókör Évkönyve az 1888/89. tanévről. Összeállította Philippovich István sz.i. titkár XVII. évfolyam. Budapest, Scholer József papírkereskedése, 1889.

⁷³ *Egyetemi Lapok* 1889. február 17. 6.

⁷⁴ *Nemzet* 1889. március 10. 3. reggeli kiadás

Budapest Főváros Levéltára (BFL) Főkapitányság elnöki rezervált iratok
 Magyar Országos Levéltár (MOL)
 MOL K-149: Belügyminisztérium rezervált iratok
 MOL K-150: Belügyminisztérium általános iratok
 MOL K-27: Minisztertanács

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Archer, Jules 1974: *Riot! The History of Mob Action in the United States*. New York, Hawhorn Books
- Borbély Zoltán – Kapy Rezső 1942: *A 60 éves magyar rendőrség 1881–1941*. Budapest
- Dooley, Brendan 2001: Student Movements. In: Stearns, Peter N. (Editor in Chief.) *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*. Volume 3. Detroit, New York, San Francisco, London, Boston, Woodbridge, CT. 301–310.
- Feuer, Lewis S. 1969: *The Conflict of Generations The Character and Significance of Student Movements*. New York–London, Basic Books
- Gyáni Gábor 1994: Nyilvános tér és használói Budapesten a századfordulón. *Századok* 6. 1057–1077.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. Társadalmi térhasználat Budapesten, 1870–1940*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Hanagan, Michael P. 2001: Urban Crowds In: Stearns, Peter N. (Editor in Chief.) *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*. Volume 3. Detroit, New York, San Francisco, London, Boston, Woodbridge, CT. 217–226.
- Heiszler Vilmos 1991: A Janszky-ügy In: *Skandalum. Magyar közéleti botrányok 1843–1991*. Összeállította Gerő András. Budapest, T-Twins Kiadó, 76–91.
- Herczeg Ferenc 1985: *Emlékezései*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó
- L. Baji Etelka 1985–86: A városi ipari munkásság öltözködése a dualizmus időszakában. *Történeti Múzeumi Közlemények*. 44–53.
- McClelland, John S. 1970: *The Crowd and the Mob (From Plato to Canetti)*. London, Unwin Hyman Ltd.
- Rendőrségi Almanach*. 1923. Szerkeszti: Baksa János, „A Rend kiadása” Budapest, 1923.
- Statera, Gianni 1975: *Death of a Utopia (The Development and Decline of Student Movements in Europe)*. New York, Oxford University Press
- Szabó Dániel 2000: Egy diáktüntetés mellékterméke (ki mitől fél?) In: Angi János – Barta János (szerk.) *Emlékkönyv L. Nagy Zsuzsa 70. születésnapjára*. Debrecen, Multipex Media – DUP.
- Szabó Miklós 2003: *Az újkonzervativizmus és a jobboldali radikalizmus története (1867–1918)*. Budapest, Új Mandátum Könyvkiadó
- Tilly, Charles 2001: Collective Action. In: Stearns, Peter N. (Editor in Chief.) *Encyclopedia of European Social History from 1350 to 2000*. Volume 3. Detroit, New York, San Francisco, London, Boston, Woodbridge, CT. 189–203.

Eöry Gabriella

Az Országos Kaszinó tisztikara és tagsága (1883–1943)

AZ ORSZÁGOS KASZINÓ MEGALAPÍTÁSA

Az Országos Kaszinó 1883 és 1943 között működött Budapesten. A történetírásban evidenciának számít, hogy a *dzsentri* kaszinója volt. A kaszinó tagságára irányuló kutatásunkban ezt a vélekedést szeretnénk volna empirikus, statisztikai módszerekkel megvizsgálni; igazolni vagy cáfolni.

Budapesten az 1870-es, de még inkább az 1880-as évektől beszélhetünk a kaszinóalapítások megszorodásáról. 1883 és 1910 között kilenc kaszinó alakult, míg a megelőző 56 évben csupán három. Ekkor alapította a polgárság saját kaszinóit kerületenként (Budai Polgári Casino, Terézvárosi Polgári Kaszinó, VII. ker. Polgári Casino), 1869-ben pedig megalakult az első munkás-kaszinó is.

Az I. világháború alatt gyakorlatilag tiltottak mindennemű egyesületalapítást, és a hivatalos statisztika sem tud egyetlen 1910 és 1920 között újonnan alapított kaszinóról. A háborút követően a helyzet stabilizálódása újra kedvezett az egyesület-, így a kaszinóalapításnak is. 1920–1934 között 10 új kaszinó létesült a fővárosban. A rendelkezésünkre álló 1937-es összeírásból látható,¹ hogy a 22 kaszinó közül a többség lokális jellegű (például: Terézvárosi, illetve Lipótvárosi Kaszinó) vagy egy-egy foglalkozást űzők csoportját egybefogó (például: Orvos, vagy Gyógyyszerész Kaszinó) volt. A Nemzeti Casino és az Országos Kaszinó neve is elárulja azonban, hogy e két esetben országos hatókörű intézményekről volt szó, ahol vidéki és budapesti tagok egyaránt jelen lehettek.

Az arisztokráciát tömörítő Nemzeti Kaszinóval szemben az Országos Kaszinó azért alakult, mert a „politikai, gazdasági és tudományos élet nagyarányú fellendülése, az egész ország legműveltebb rétegeinek a fővárosba történt bevonása és ezzel a köz- és társadalmi élet nagyarányú kialakulása mindinkább kívánatosá tette egy, a művelt társadalmi osztályokat – foglalkozásukra való tekintet nélkül – összefogó, politikamentes kaszinó megalapítását”.² A kaszinó szervezése 1882 őszén kezdődött. Az ötletadó Dessewffy Arisztid, a képviselőház elnöki tanácsadója volt, aki több más társadalmi szervezet megalakításában is tevékenyen részt vett.³ Az alakuló gyűlést 1883. január 28-án tartották meg. Az alapszabály első paragrafusára szerint:

1 Dobrovits 1936: 87.

2 dabasi Halász 1932: 13.

3 A Magyar Athletikai Klub, az Uránia Tudományos Színház és az Idegenforgalmi Vállalat születésénél is bábáskodott.

„A kaszinó feladata a magyar társadalom művelt osztályainak⁴ oly érintkezési központot nyújtani, mely az igényeknek megfelelő társasszórakozáson felül, közhasznú célok és eszmecserek előmozdítására szolgáljon és a közös érdekek érvényesítésére az összetartás érzetét kifejtse. Különösen feladatául tűzi ki a kaszinó hazafias, közművelődési és szépművészeti célokat viszonyaihoz mérten anyagilag és erkölcsileg támogatni és előmozdítani. Testületi működése köréből azonban ki van zárva minden politikai és felekezeti jellegű tevékenység.”⁵

Az alapító gyűlésen megválasztották a kaszinó három elnökét, Zichy Jenő – politikus, közgazda és etnográfus –, Wekerle Sándor – jogász, akkor miniszteri osztálytanácsos – és Revizcky Ambrus – törvényszéki bíró – személyében. Ezzel létrejött a főváros második (a Nemzeti Kaszinó után) legjelentősebb társasköre.⁶ A kaszinót a *közgyűlés*, a *választmány*, az *igazgatóság*, a *gazda* és a *számvizsgáló bizottság* kormányozta. A három igazgató rotációs rendszerben látta el tisztét, a rendes közgyűlés választotta meg őket. Az Országos Kaszinót – fennállásának több mint hatvan esztendeje alatt – összesen 29 igazgató és gazda irányította. (1. melléklet)

Az alapszabály rendelkezése szerint a kaszinó tagja lehetett „minden tisztességes, művelt magaviseletű, hazafias, fedhetetlen jellemű és előéletű, teljes cselekvőképességű önálló férfi”.⁷ A tagokat két kategóriába sorolták; a budapesti állandó lakással rendelkezők lehettek a „rendes” tagok, a vidéki lakcímmel rendelkezők voltak a „vidéki” tagok. Ennek kapcsán emelnék ki azt a szembeötlő tényt, hogy az Országos Kaszinó ugyan országos hatókörű szervezet volt, de a vártnál sokkal kevesebb vidéken élőt vonzott a falai közé; arányuk átlagosan 25% volt.

Az Országos Kaszinó taglétszáma az alapítás évétől kezdve 1918-ig töretlenül növekedett, majd 1918 és 1921 között ingadozott, a maximumot 2353 főben érte el 1921-ben.⁸ Ezután folyamatosan csökkent a létszám egészen 1940-ig, amikortól három évig mintegy 200 fővel nőtt a kaszinótagok száma. A ’20–30-as évek létszámcsökkenésében fontos körülmény lehetett a gazdasági válság: a tagdíjak ekkor a sokszorosukra növekedtek, szűkült azok köre, akik még megengedhették maguknak ezt a kiadást is. A vidéki tagság létszáma 1900-ig folyamatosan növekedett, majd egy hétéves csökkenési periódust követően kezdett újra emelkedni, de 1921 után itt is megkezdődött a feltartóztathatatlan apadás. (1. ábra és 2. melléklet)

4 A művelt osztály megnevezés utólag került a szövegbe a középosztály megnevezés helyett, mivel azt nem tartották relevánsnak a kaszinó társadalmának leírására (Bognár 1927: 15).

5 *Az Országos Kaszinó alapszabályai* 1883: 3.

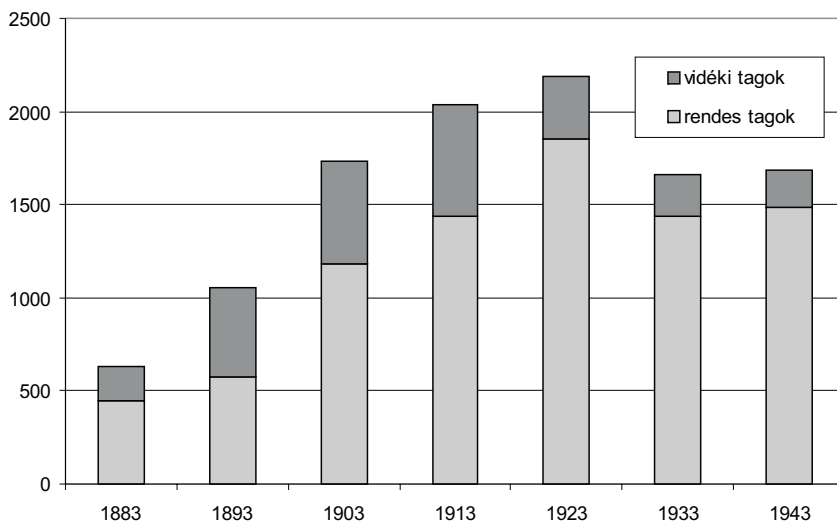
6 A kaszinót 1883 áprilisában nyitották meg a Hungária Szálló (a szálló 1871-ben nyílt meg 5 emeleten 294 szobával, a Kis híd utca 1. száma alatt, ma Türr István utca) földszinti termeiben. Az alapítók társasága 355 főt tett ki, ezzel szemben 1884 végén már a 700-at is meghaladta a látogatók száma. Ezért 1885-ben új helyiségeket béreltek, 1889 júniusában pedig a Nemzeti Színház bérházába költöztek, mely a Múzeum körút és a Rákóczi út sarkán állt, majd 1894-ben megkezdtek egy önálló kaszinóépület munkálatait. 1896 januárjában nyíltak meg a fényes termek a Kossuth Lajos utca és az Újvilág utca (ma Semmelweis utca) sarkán. Az épület maga még ma is áll a mai Kossuth Lajos utca és a Semmelweis utca sarkán. Bár külsőleg hasonlatos a század végén felépült palotával, de a belső elrendezése az elmúlt 40 év folyamán – amikor a Szovjet Kultúra és Tudomány Házának adott otthont – meglehetősen megváltozott.

7 *Az Országos Kaszinó alapszabályai* 1883: 6.

8 Vö. *Az Országos Kaszinó évkönyve* 1921: 4.

1. ábra

Az Országos Kaszinó tagjainak száma mintaévenként (fő)

A TAGSÁG VIZSGÁLATA

A minta

A mintavétel során a kaszinó megalakulásának éve volt az első mintaév, amelynek adatait felvettük, és az ezt követő minden tizedik év tette ki az összesen hét mintaévet. Az egyes mintaévekben, vagy évmetszetekben felvett adatok egyik fele az Országos Kaszinó tisztikara tagjainak – három igazgató, gazda, választmányi tagok – adataiból áll. Az adatok másik felét a tagságból vett minta tette ki. Itt a rendelkezésünkre álló tagnévsorokból véletlen mintavétellel választottunk ki a tisztikar létszámával megegyező számú személyt. Így az egyes mintaéveket tekintve változó, a tagság 5–12%-os mintáit kaptuk.

A tagság budapesti és vidéki részre oszlott, amit a mintának is reprezentálnia kellett. Ez a módszer lehetővé tette számunkra, hogy egyrészt mintaévenként, másrészt a vidéki és budapesti tagság vonatkozásában, harmadrészt a tagság és a tisztikar relációjában tudjuk összevetni a kapott eredményeket. A minta tehát abban az értelemben sajátos, hogy az egyik felét kitevő – tisztikari – almintát tulajdonképpen 100%-os, vagyis teljes körű. Az adatokat az SPSS statisztikai program segítségével kódoltuk és rendeztük táblázatba.

A mintavétel forrása az *Országos Kaszinó évkönyve* volt, melyben minden évben szerepelt a tagság és a tisztikar teljes névsora. Az első mintaévekben az évkönyv

csupán a neveket tartalmazta, majd a lakcím (1893-tól), a taggá válás dátuma (1913-tól) és később a foglalkozás (1933-tól) is szerepelt benne.⁹

Az adatbázis 798 személy elemezhető adatait tartalmazza, ami a tisztikar sajátosságaiából adódóan valójában csak 691 különböző személyt jelent, (ugyanis a tisztikari tagságot alkotó személyekből a teljes mintában 107 fő szerepelt két vagy több mintaévben is tisztikari tagként). A teljes hét mintaévet tartalmazó adatbázis almintákra oszlik, közülük a tisztikaré a legnagyobb, a teljes minta 51,8%-a (403 fő); 36,7% (293 fő) a budapesti tagság aránya és 11,4% (91 fő) a vidéki almintáé.

1. táblázat

A minta megoszlása mintaévek szerint (fő)

Mintaév	Tisztikar	Budapesti tagság	Vidéki tagság	Összesen
1883	40+4	28	12	84
1893	53+4	29	24	110
1903	53+4	36	17	110
1913	52+4	37	15	108
1923	64+4	55	9	132
1933	62+4	54	8	128
1943	61+4	54	7	126
Összesen	385+28	293	92	798

A vizsgálat kezdetekor elsősorban arra voltunk kíváncsiak, hogyan jellemezhető a társaság tagjainak társadalmi helyzete. A kortárs (ön)definíciók tanulmányozását követően pedig arra, bizonyítható-e az empirikus adatok alapján, hogy itt a középosztály képviselőivel találkozhatunk? Ezt különböző státuszjegyekkel kívántuk mérni, úgymint foglalkozás, életkor, rendi-jogi státus (címek, rangok). Ezeket egészítette ki a vagyoni helyzet egyetlen dimenzióját kifejező földbirtok, illetve a politikai aktivitás vizsgálata. Mindezzel arra törekedtünk, hogy a különböző státuszjegyek mentén megmutatkozó azonosságokból megállapítható legyen, milyen státuscsoport alkotta az Országos Kaszinó tagságának törzsét. Homogén volt-e ez a csoport vagy sem? Ha nem, akkor milyen dimenziók és jegyek mentén rétegződött?

A felvett és vizsgált változók tehát a tagok *neve, életkora, lakóhelye, az esetleges címek és rangok, a törvényhozásban való részvétel, a foglalkozás, a birtokolt föld nagysága és a taggá válás dátuma*. A változók telítettsége nem egyenletes. Különösen a születési év felderítése jelentett komoly erőfeszítést, egyben ez hozta a legkevesebb eredményt is.

⁹ A mintatagok kilétének felderítése során egyéb forrásokat is igénybe vettünk; elsősorban a *Budapesti Lak- és Címjegyzékre, Magyarország Tiszti Cím- és Névtárára, a gazdacímárakra, az Országgyűlési Almanachokra* és a fellelhető életrajzi és geneológiai irodalomra, valamint a kortárs „ki-ki-csodák”-ra és életrajzi gyűjteményekre támaszkodtunk.

A tagok életkora

A vizsgált adatok szerint¹⁰ az Országos Kaszinó tagjai 1816 és 1902 között születtek. Túlnyomó részük (76%) 1873 előtt, ezen belül a társaságnak valamivel több mint a fele 1860-t megelőzően látta meg a napvilágot. A két világháború közötti mintaévekben mindez annyiban módosult, hogy a tagság több mint fele született az 1870-es évek előtti időszakban. A tisztikar átlagéletkora minden esetben magasabb volt, mint a tagságé. Mindezek láttán egy erősen elöregedő kaszinói tagságról beszélhetünk.

Az átlagos tagsági idő mintaévenként egyenletesen növekedett, 8 évről 25 évre. Azt láthatjuk, hogy a tagság egyre kevésbé frissült föl új emberekkel. A kaszinó elsősorban 1918-ig szerzett magának új tagokat, legalábbis a mintában szereplő tagok több mint 80%-a eddig az időpontig vált taggá. A teljes mintára vonatkozó trendek mind a három almintában megfigyelhetőek.

Az úgynevezett belépési életkor¹¹ átlaga a teljes mintát tekintve 35 év volt, ez azonban a kaszinó megalakulásától a felbomlásáig terjedően folyamatosan emelkedett. Az I. világháború után felvett személyek tehát mintegy 7–12 évvel voltak idősebbek belépésük pillanatában, mint azok, akik még a háború előtt lettek kaszinótagok.

Az Országos Kaszinó vonzereje az első világháborút megelőző korszakban volt a legnagyobb; ezután pedig egy viszonylagos állandóság állt be a taglétszámot tekintve. A belépések a '20-as évektől megritkultak, illetve az új tagok idősebbekből kerültek ki. Ezek szerint a közéletben résztvevő fiatalabb nemzedék a két világháború között már nem itt, hanem a társasági élet más színterein jelent meg.

A tagok lakóhelye

A kaszinótagok lakóhelyének vizsgálata nem hozott igazán meglepő eredményeket sem a budapestiek, sem a vidékiek esetében. A kaszinó tagságának egynegyede élt az akkori IV. kerületben, a Belvárosban, ahol főként városi hivatalnokok, a kereskedelem és hitelélet alkalmazottai és az állami alkalmazottak laktak. Az itt lakó kaszinótagok többnyire az utóbbi foglalkozási csoport felső fizetési osztályaiból kerültek ki. A mintaévek zömében ez volt a jellemző. Eltérő eloszlásokat az 1903-as mintaév mutatott, amikor a legtöbb kaszinótagot a VIII. kerületben találjuk, többségük a kereskedelem és a hitelélet területén dolgozott, értelmiségi, magas rangú katona és rendőr volt. De 1913-ban is sokkal nagyobb arányú szóródás volt a kerületek között, mint más években: a tagság nagy része a IX., a VIII. és a IV. kerületek között oszlott meg. Mind a IV. mind a VIII. kerületben lakók az előző mintaévben regisztrált jellemzőket mutatták, a IX. kerületben élők között voltak értelmiségiek, de a többséget itt is a magas rangú állami tisztviselők tették ki. 1933-ban a tagság

¹⁰ E tekintetben mindössze 436 fő életkori adatait sikerült kideríteni, vagyis 45,4%-os a feltáratlanság.

¹¹ Az illetőnek a kaszinóba való belépése idején betöltött életkora.

nagy részének lakóhelye a IV. kerület mellett az I. kerület volt, amely elsősorban az úri osztályok felső rétegeit tömörítette. Nagy Beáta tanulmányában 1935-re vonatkozóan ugyanezt a sorrendet (I. IV. VIII. ker.) állapította meg.¹²

A tisztikaron belül is a IV. kerületi lakóhely a legjellemzőbb, bár két alkalommal itt is ettől eltérő eloszlásokat lehet felfedezni. A IV. kerület ebben az almintában jelentősebb arányt képviselt, mint a teljes mintában, ugyanis itt élt a tisztikari tagság egyharmada. Az alminta további egyhatoda élt a VIII. kerületben, s jelentős népesség esett még az V., a IX. és az I. kerületre is. A dualizmus korától a két világháború közötti korszakig haladva az Országos Kaszinó tagjainak lakóhelyi megoszlása egyre szórta lett, mivel a pesti belső kerületeken kívül a budai előkelő kerületek is egyre kedveltebbek voltak köreikben. Térbeli mozgásuk ily módon megegyezett az azonos társadalmi helyzetű budapesti lakosságéval.

A teljes mintában a vidéki kaszinótagok a felvidéki megyékből jöttek legnagyobb arányban. A két tiszántúli régió (Tiszántúl, Erdély és Partium) tagkibocsátó hatása elenyészőnek tűnik. Vizsgálódásaink során semmilyen objektív okot nem találtunk, amely magyarázatot adna a vidéki tagság rekrutációjára. Úgy véljük, hogy vidékről valószínűleg azok jártak fel Budapestre, akiknek üzleti, politikai vagy személyes érdekelttségük is volt ott.

POLITIKAI SZEREPVÁLLALÁS AZ ORSZÁGOS KASZINÓ TAGJAI KÖZÖTT

A politikai szerepvállalást három dimenzióra bontottuk. Az elsőben a tagok törvényhozásban való részvételét vizsgáltuk, azt, hogy mennyire volt jellemző körükben a képviselőházi és főrendi, illetve felsőházi mandátum. A második dimenzióban – némiképpen eltérően az eddig alkalmazott módszerektől – a mindenkor uralmon levő kormányok tagjainak jelenlétét vizsgáltuk meg a kaszinó tagságában. A harmadik dimenzióban is ezt az eljárást követtük, vagyis nem az általunk vett minta volt a vizsgálat kerete, hanem a főispáni és alispáni névsorok. Arra szerettünk volna választ kapni, hogy milyen mértékben képviseltették magukat a mindenkori helyi hatalom vezetői az Országos Kaszinó tagjai között.

Az Országos Kaszinó tagjai a törvényhozásban

Ez a részvizsgálat arra próbál csupán választ adni, hogy a kaszinótagok mekkora arányban voltak jelen egy adott évben az országgyűlés valamelyik házában.

¹² Nagy 1987: 18.

2. táblázat

A mintában szereplő kaszinótagok politikai szerepvállalása (%).

Mintaév	Nem képviselő	Felsőházi tag	Képviselőházi tag
1883	58,3	2,4	38,1
1893	73,6	7,3	17,3
1903	82,7	5,5	11,8
1913	88,9	3,7	7,4
1923	94,7	–	5,3
1933	86,7	8,6	4,7
1943	88,9	6,3	4,8
A teljes minta	83,3	4,9	11,4

N = 798 fő

Az Országos Kaszinó tagjai többségének nem volt képviselői mandátuma, arányuk meghaladta a 80 százalékot. Ez az idő előrehaladtával tovább nőtt, vagyis egyre kisebb közvetlen politikai aktivitás jellemezte a kaszinótagokat. Ennek mértéke azonban még mindig jelentősebb a Nagy Beáta által kimutatottaknál, ő ugyanis a két világháború közötti időszakban a kaszinótagság csupán 4,5%-ának tulajdonított országgyűlési mandátumot.¹³ Jelen kutatás szerint ez a három utolsó mintaévben 5% és 13% között mozgott. Abban azonban egyetértünk a fenti munkával, hogy a felsőházi tagság tette ki a mandátumoknak több mint a felét. Képviselői mandátummal a teljes mintából mindösszesen 91 fő rendelkezett, arányuk folyamatosan csökkent: a kezdeti 38%-ról alig kevesebb mint 5%-ra esett vissza.

A felsőházi tagság részesedése erősen ingadozott, ám sosem érte el a 10%-t. Láthatóan a kétkamarás törvényhozás újjáélesztését követően magasabbak lettek ezek az arányok, ami bizonyítani látszik, hogy a jelenlevő kaszinói tagság a bethleni konszolidáció által elitpozícióba helyezett társadalmi csoportokat reprezentálta. Ők felsőházi tagként maradtak bent a politikai életben és nem képviselőként; „a fokozatosan háttérbe szoruló, a húszas évekbeli konszolidációt végrehajtó politikai elit mentsvára is lett a felsőház”.¹⁴

Átmeneti kategóriát jelentett Apponyi Albert és Zichy Jenő, akik örökös főrendiházi tagságuk mellett országgyűlési képviselőséget is vállaltak egy, illetve két ciklus erejéig. A századfordulót követően azonban már nem találkozunk hasonló példakkal.

A politikai szerepvállalás terén a tisztikar összehasonlítása a budapesti és vidéki tagsággal markáns különbségekre világít rá. Ahogy az várható volt, a tisztikarban nagyobb a képviselők aránya, mint a tagság kaszinóban vezető szerepet nem vállaló részében. A mandátummal nem rendelkezők részaránya idővel ugyan mindkét mintában megnőtt, de míg a tisztikarban ez kezdetben csak 50%, addig a tagságban 65%. Az arányok romlása az 1933-as mintáig töretlen, ott azonban kis javulás volt megfigyelhető. A felsőházi tagság a tisztikar soraiban több mint háromszor gyakrab-

¹³ Nagy 1987: 7.

¹⁴ Boross–Szabó 1999: 341.

ban fordult elő, mint a tagok között általában. A képviselőházi mandátum ugyanakkor csak közel kétszer volt gyakoribb közöttük. A felsőház esetében nem lehet egyértelmű tendenciát megállapítani, a felsőházi tagok aránya erősen ingadozott a különböző mintaévekben, ahogy a teljes mintában is. A képviselőházi tagság azonban nagyon egyértelműen, csökkenő tendenciát mutat, mint ahogy a fentiekben is láttuk. A csökkenés mértéke sokkal enyhébb volt a tisztikari tagok esetében, mint a tagságon belül.

De van-e különbség a vidéki tagság és a budapestiek politikai szerepvállalása között? Problematikus, hogy a vidéki tagság igen kis esetszámban képviseltette magát, emiatt a vizsgálat korlátozottan értelmezhető. A fő tendenciák szerint a nem budapesti tagoknak elenyésző hányada volt képviselő, felsőházi tag is alig akadt közöttük. Így nem nyert megerősítést az az előfeltevésünk, miszerint a vidéki tagság jelenléte azok képviselői mandátumának volt köszönhető.

3. táblázat

A teljes minta politikai szerepvállalása Budapest–vidék összehasonlításban (%)

Mintaév	Nem volt képviselő		Felsőházi tag		Képviselőházi tag	
	Budapest	vidék	Budapest	vidék	Budapest	vidék
1883	52,8	91,7	2,8	–	43,1	8,3
1893	68,8	91,7	9,3	–	19,8	8,3
1903	80,6	94,1	6,5	–	12,9	5,9
1913	88,2	93,3	4,3	–	7,5	6,7
1923	94,3	100	–	–	5,7	–
1933	86,6	100	8,4	–	5,0	–
1943	89,1	85,7	5,9	14,3	5,0	–
A teljes mintában	82,0	93,5	5,4	1,1	12,2	5,4

N = 798 fő

A budapesti tagság arányszámai és a fent leírtak annak bizonyítékai, hogy az Országos Kaszinóra jellemző politikai szerepvállalás – melyet itt a képviselői mandátum volt hivatott jelezni – leginkább a tisztikar tagjainak volt a sajátja.

A kaszinótag képviselők 72%-a (91 főből 64 fő) a mindenkori kormánypárt színeiben foglalt helyet a törvényhozásban. Ezzel szemben mindössze 23 olyan embert találtunk, aki valamelyik ellenzéki párt padsoraiban ült (26%), a fennmaradó 2% a pártonkívülieket takarja.

A mintában szereplő képviselők foglalkozásukra nézve ügyvédek, magas rangú állami tisztviselők, földbirtokosok voltak. 1883-ban az ügyvédek és a földbirtokosok tették ki a képviselők felét, a következő két mintaévben viszont a magas rangú állami tisztviselők alkották a többséget. 1913-ban megint az ügyvédek és a földbirtokosok, 1923-ban az ügyvédek és az értelmiség adták a képviselők nagy részét. A magas rangú állami hivatalnokok túlsúlya az utolsó két mintaévben állt újra vissza, ekkor a kaszinótag képviselők több mint 60%-ának ez volt a foglalkozása.

A foglalkozási összetétel az országos adatokkal¹⁵ egybeesik ugyan, de arányaiban minden mintaévben eltérő képet mutat. Így az ügyvédek és magas rangú állami hivatalviselő képviselők erős felülreprezentáltságát, a földbirtokosok alulreprezentáltságát állapíthatjuk meg.

A kormányzati elit és az Országos Kaszinó

A politikai szerepvállalást és egyáltalán a politikai életben való részvételt más irányból is megpróbáltuk megvizsgálni. Itt arra kerestük a választ, hogy jellemző volt-e a kormányzati elit és a kaszinó összefonódása, akárcsak ideig-óráig is. A vizsgálat eredményei szerint az első mintaévtől az utolsóig haladva a kormánytagok kaszinói tagságának gyakorisága folyamatosan nőtt. Ami azt jelenti, hogy a kaszinó megalakulásának évében egyetlen kormánytag sem, tíz évvel később viszont az akkor hatalmon lévő nyolctagú kormányból négy miniszter megtalálható az Országos Kaszinó tagnévsorában: Wekerle Sándor miniszterelnök mint a kaszinó igazgatója, gróf Bethlen András földművelési miniszter, Josipovich Imre horvát–szlavón–dalmát tárcanélküli miniszter és Szilágyi Dezső igazságügyminiszter.

Az 1903-as mintaévben három kormányzati garnitúrát is figyelembe kellett vennünk, a Széll-kormányt, a Khuen-Héderváry-kormányt és a Tisza István vezette kormányt. Az első kormány kilenc tagjából heten voltak kaszinótagok: a miniszterelnök, továbbá Cseh Ervin, horvát–szlavón tárcanélküli miniszter; Darányi Ignác, földművelési miniszter; báró Fejérváry Géza, honvédelmi miniszter; Lukács László, pénzügyminiszter; Plósz Sándor, igazságügyminiszter, valamint Wlassics Gyula, vallás- és közoktatásügyi miniszter. A nyolctagú Khuen-Héderváry-kormányból négyen voltak kaszinótagok, igaz, ők Széll Kálmán kormányában is miniszteri posztot bírtak (Darányi Ignác, Lukács László, Plósz Sándor, Wlassics Gyula). A harmadik esetben szintén négy név szerepelt a kaszinóban, a már korábban is kormánytag Cseh Ervinen, Lukács Lászlón és Plósz Sándoron kívül az új kereskedelemügyi miniszter, Hieronymi Károly is. Elmondható, hogy az 1903-ban hivatalban lévő kormányok tagjainak mintegy 59%-a volt az Országos Kaszinó tagja.

1913-ban szintén két kormány személyi állományát kellett megvizsgálnunk; a Lukács-kormányét és Tisza István kormányáét. Az arányok ekkor már jelentősen csökkentek a tíz évvel korábbiakhoz képest. A kormány kilenc tagjából mindössze két miniszter, Teleszky János, pénzügyminiszter és gróf Zichy János, vallás- és közoktatásügyi miniszter volt kaszinótag – előbbi 1891, utóbbi 1898 óta. Tisza kormányának 11 tagja volt, közülük három miniszter lépett be a kaszinóba. A fent is említett Teleszkyn kívül báró Ghillányi Imre földművelési miniszter és báró Harkányi János, kereskedelmi miniszter. Ghillányi alapító tagja volt a kaszinónak, Harkányi pedig 1885-ben lett tag. 1913-ban a miniszteri posztot vállalók kevesebb mint 25%-a volt kaszinótag.

15 Vö. Rudai 1936.

A következő három mintaévben jelentősen növekedett ez az arány: 1923-ban 41%-ra módosult, amikor a kormány öt tagja volt egyúttal kaszinótag: Belitska Sándor, honvédelmi miniszter; Bud János, közéleti tárca nélküli miniszter; Kállay Tibor, pénzügyminiszter; Nagy Emil, igazságügyminiszter és Walkó Lajos, kereskedelmi miniszter. Közülük hárman még a század elején léptek be a kaszinóba, Belitska 1916-ban, Bud azonban csak 1920-ban.

1933-ra tetőzött a politikusok kaszinóbeli reprezentációja, a Gömbös kormány összes minisztere (beleértve a miniszterelnököt is) kaszinótag volt. Figyelemre méltó, hogy mindannyian egészen új keletű tagsággal rendelkeztek: Hóman Bálint és Lázár Andor léptek be a legrégebben (1912-ben, illetve 1915-ben), Kányai Kálmán és Keresztes-Fischer Ferenc 1920-ban, míg Kállay Miklós és Gömbös 1930-ban, Fabinyi Tihamér pedig csak 1933-ban lett az Országos Kaszinó tagja.

Az 1943-ban hivatalban lévő kormánynak kilenc tagja, vagyis 60%-a volt kaszinótag, akik közül legrégebbi tagsággal Szinnyei Merse Jenő, vallás- és közoktatásügyi miniszter rendelkezett 1913-ból. Keresztes-Fischer személyét már érintettük, Reményi Schneller Lajos, pénzügyminiszter tagsága a húszas évekből származott. A miniszterelnök, Kállay Miklós, ahogyan a fentiekben is láttuk, az előző évtizedben lépett a kaszinó tagjai közé, ugyanúgy, mint Antal István, tárca nélküli nemzetvédelmi-propaganda miniszter és Bornemissza Géza, iparügyi miniszter is. A kormány további három tagja, Lukács Béla, tárca nélküli hadigondozási miniszter, Radocsay László, igazságügyminiszter és Varga József, iparügyi miniszter pedig csak 1940 után lett kaszinótag.

Az időben előre haladva erősödő kapcsolatokat rajzolhatunk fel a kormányzati elit és a kaszinó között: a kormányon belül a kaszinótagok száma általában megközelítette az 50%-t, bár az 1913-as évben jelentős visszaesés volt tapasztalható. A tagsági idők viszont ezzel párhuzamosan csökkentek, ami azt a benyomást kelti, hogy a kormányzati pozíció, illetve az annak közelébe kerülés követelte meg a kaszinói tagságot. Mindössze két mintaévben volt rá példa, hogy valamelyik kormánytag tisztikari pozíciót töltött be, 1893-ban Wekerle Sándor miniszterelnök, 1933-ban Hóman Bálint vallás- és közoktatásügyi miniszter, valamint Lázár Andor igazságügyminiszter volt a tisztikar tagja. Ha a teljes mintát tekintjük, akkor hat volt vagy leendő kormánytag szerepel a kaszinó tisztikarában. Közülük az előbb említett három személy nemcsak kormánytagsága idején számított tagnak: Wekerle már 1913-ban is, Hóman pedig 1943-ban is, Lázár pedig a kormánytagságát megelőzően, 1923-ban, mind azt követően, 1943-ban is szerepelt. Ghillányi Imre báró a Tisza-kormányban volt földművelésügyi miniszter, de már 1883-ban szerepelt a tisztikarban. Kállay Tibor a Bethlen-kormány pénzügyminisztere volt, ám csak 1943-ban szerepelt a tisztikarban. Fabinyi Tihamér Gömbös Gyula kormányában volt kereskedelemügyi miniszter, ő is csak 1943-ban van jelen az Országos Kaszinó tisztikarában. Ők valószínűleg szorosabban kötődtek a kaszinóhoz, így vélhetően nem csak kormányzati pozíciójuk miatt kötelezték el magukat a társaságnak.

Összességében úgy látszik, hogy a kaszinó megalakulásának évében még nem képviselt, nem képviselhetett szervezett, komoly politikai erőt. Az idő múlásával

azonban egyre jellemzőbb elvárás volt, hogy a kormánytagok a kaszinótagok köréből kerüljenek ki, illetve hogy a kormánytagok kaszinótagokká váljanak. Hogy a kettő közül melyiket tekinthetjük jellemzőbbnek, arra a belépési évszámok vizsgálata adja meg a választ. Ezt azonban a forrás sajátossága miatt csak 1913-tól kezdődően tudjuk elvégezni.

4. táblázat

A kormánytagok átlagos tagsági ideje az Országos Kaszinóban (év)

	1913	1923	1933	1943	
Átlagos tagsági idő	18,5 ¹⁶ 22,5 ¹⁶	26,6	14,2	10,5	12,0

A táblázat azt jelzi, hogy a két világháború között a kormánytagok átlagos tagsági ideje némileg csökkent, az a jellemző tehát, hogy a politikusok a kormányzati tisztség megszerzése után, illetve az előtt nem sokkal léptek be a kaszinóba. Feltételezhető, hogy a politikai elitbe való bekerülést (ami nem feltétlenül jelentett kormánytagságot) követően az Országos Kaszinóba való belépést követelményként állították fel magukkal szemben, hogy informális kapcsolatokat teremtsenek vagy tartsanak fenn ilyen módon is.

Ugyanakkor nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a kormányzati elit érdekeltsége az Országos Kaszinóban és a már vizsgált törvényhozási részvétel alakulása ellentétes irányú volt. A kezdetben jellemző képviselőség lassan elolvadt. Ezzel ellentétben a megalakulást követő időszakban még elenyésző kormányzati jelenlét fokozatosan nőtt és a két világháború között érte el a maximumát.

A vármegyei hatalom és az Országos Kaszinó

Mivel az Országos Kaszinó az egész országra kiterjedő hatókörű társaskör volt, szükségesnek éreztük, hogy a helyi politikai elit két reprezentáns pozícióját – a főispánokat és az alispánokat – is bevonjuk a vizsgálat körébe. A főispánok ugyan a kormányt képviselték a törvényhatóságokban, de működésük során a helyi elit részévé váltak. Ily módon mind a helyi elit, mind az országos politikai elit részeseinek számítottak. Az alispán a vármegye közvetlen irányítójaként, első számú tisztviselőjeként méltán lehetett a helyi hatalom jellemző szereplője.

Végignézve a főispáni és alispáni listákat, jól látszik, hogy a két társaságot külön kell választanunk. A főispánok körében a kaszinótagság már kezdetekben is elterjedtebb volt. Később a főispáni karban jelen levő kaszinótagok aránya kétszer-háromszor nagyobb, mint az alispánok között. Míg a főispáni karban a kaszinótagság, kis töréssel ugyan, de 1933-ig növekedett, addig az alispánok körében ez az arány fokozatosan, a kezdetektől csökkent.

16 A kormánytagok tagsági idejének átlaga (a Lukács-, illetve a Tisza-kormány tagjainak tagsági ideje alapján).

5. táblázat

A kaszinótagok aránya a főispáni és az alispáni karban (%)

Mintaév	Főispánok	Alispánok
1883	19,5%	17,2%
1893	26,5%	14,5%
1903	38,2%	12,9%
1913	24,7%	4,7%
1923	36,1%	12,0%
1933	16,6%	4,0%
1943	8,6%	7,3%

A főispán kaszinótagok régióként ugyanolyan arányokat mutatnak, mint amelyeket a vidéki tagság: legnagyobb hányaduk a Duna–Tisza közti vármegyékből jött, azután a felvidékiek, majd ismét a Duna–Tisza-köziek és a dunántúliak voltak többségben. Átlagos tagsági idejük azokban a mintaévekben, ahol ez egyáltalán mérhető volt, 11 és 19 év között mozog, ám erősen ingadozik és nem mutat semmilyen határozott, trendszerű elmozdulást.

Az alispánok esetében a területi elhelyezkedés arányai hasonlóan alakultak. Tagsági idejük átlagosan 13 és 29 év között mozog és növekvő tendenciát mutat. (Megjegyzendő, hogy a kis esetszámok miatt e megállapítások érvényessége feletébb korlátozott.) Várakozásainknak megfelelően, az alispáni kar kaszinóbéli részvétele igen mérsékelt, ami egybecseng a vidéki kaszinótagság kis arányával és csekély súlyával, hiszen az alispáni pozíció erősen helyi kötődésű, „csak regionális szinten volt komolyabb presztízsértéke”.¹⁷ Ezzel szemben a főispánok, akik a helyi társadalom és az országos politikai elit határmezsgyéjén álltak, sokkal jelentősebb arányban képviseltették magukat e társaskörben. Annál is inkább, mert a közigazgatást vezető „személyek kiválasztásában fontos – majdhogynem elsődleges – szerepe volt az informális kapcsolatoknak”.¹⁸ Az Országos Kaszinó ebből a szempontból kiváló helynek bizonyult, hiszen – ahogy az a fentiekből kiderül – a kormányzati elit is jelentős arányban képviseltette magát benne.

A KASZINÓ TAGJAINAK FOGLALKOZÁSA

A mintában szereplő 798 főből 732-nek sikerült megtudni az adott mintaévben űzött foglalkozását, így a kategória 91,7%-os felderítettségű. A fehér foltok legnagyobb részt a vidéki tagoknak „köszönhetőek”: esetükben gyakorta semmiféle forrás sem állt rendelkezésünkre. Az egyes almintáknál a hiányzó adatok évenkénti aránya csak a vidéki tagság esetén volt jelentős mértékű (88% – 33%).

Az adathiány mellett a foglalkozási kategóriarendszer megkonstruálása okozott fejtörést. Mivel egy adott intézményt leíró minta jellemzőinek megragadása

¹⁷ Barta–Püski 2000: 10.

¹⁸ Takács 2000: 1048.

volt a célunk, azt találtuk a legcélravezetőbbnek, ha a teljes sokaságban előforduló foglalkozásokat a mintatagok által használt kategóriákat követve csoportosítjuk. A jelenlegi mintában szereplő foglalkozási kategóriák ugyanakkor nem fedik le a társadalomban előforduló foglalkozási csoportok teljességét, illetve bizonyos csoportokban – érthető módon – elsősorban a magas presztízsű foglalkozások szerepeltek kiemelten.¹⁹

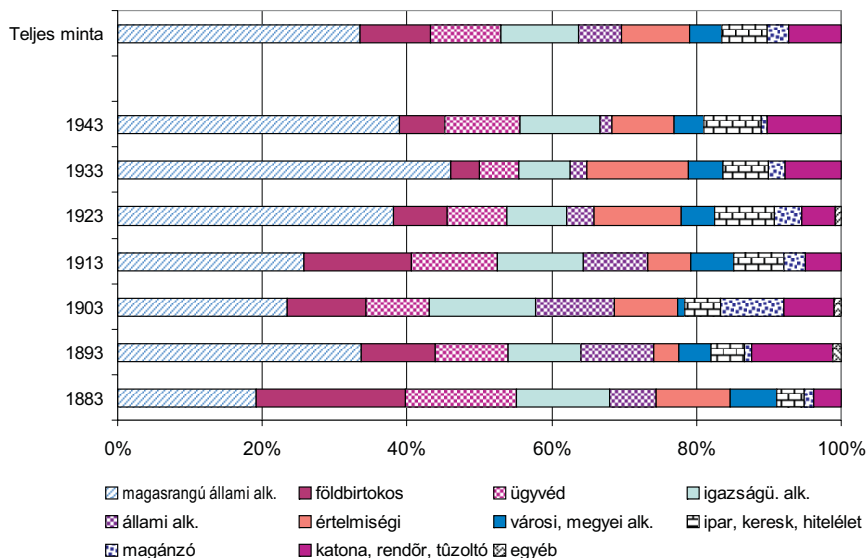
Az adatok részletes vizsgálata után szembetűnik, hogy minden vetületben, minden egyes almintában a magas rangú állami alkalmazottaként definiált foglalkozási csoport volt a legnépesebb. Az összes mintába került személyt évenkénti bontásban megvizsgálva, csupán egy mintaévben 1883-ban nem voltak többségben. Ezt követően már nem esett az arányuk 20% alá és egy esetben a 40%-ot is túlszárnyalta. (Ezzel párhuzamosan az állami alkalmazottak csoportja csökkent, végül 1% körüli értéket ért el.) A magas rangú államiak esetében két korszakhatárt mutat a táblázat; 1893-ban és 1923-ban az előzőekhez képest jelentős a növekedés. Ez összeeseng a kormányzati, a helyi hatalmi elit és a kaszinó tagjai közti már megállapított korrelációval, főként ha figyelembe vesszük, hogy ez a kategória a legmagasabb presztízsű pozíciókat rejti (vö.: 19. lábjegyzet).

1883-ban a földbirtokosok alig több mint 1%-kal voltak többen a tagok között, mint a magas rangú állami alkalmazottak, az idő előrehaladtával azonban fokozatosan teret veszítettek. Jelentős tömeget képviselt még az ügyvédek, valamint a bírák, ügyészek csoportja is, akik aránya ugyan csökkent a kezdetekhez képest, mégis mindvégig fontos szereplői maradtak a tagságnak. Az ő csökkenésük az értelmiségi csoport növekedésével állt párhuzamban. További két mintaévben (1893, 1943) a hivatásos állományban szolgálók csoportja is 10%-on felüli értékeket mutatott. Mindvégig jelentéktelen maradt viszont az alacsonyabb beosztású állami

19 Az első kategóriába a magas rangú állami tisztviselőket soroltuk, ahol a miniszteri szinttől lefelé, a IX. fizetési osztályig szerepeltek a mintatagok, valamint itt szerepeltettük a főispánokat, a konzulokat, a különböző kormánytanácsosokat is. A második csoport az állami alkalmazottak nevet kapta, melyben alacsonyabb beosztású állami alkalmazottak szerepelnek a IX. fizetési osztálytól lefelé, valamint államhivatalnokok, MÁV hivatalnokok, közjegyzők. A harmadik csoportba kerültek a földbirtokosok, náluk néhány esetben előfordult, hogy a földbirtokos megjelölés mellett más foglalkozás is szerepelt, mint nyugalmazott miniszter, főispán, ügyvéd stb. A negyedik kategóriába az ügyvédek kerültek. Tőlük szükséges elkülönítenünk az ötödik csoportban szereplő igazságügyi alkalmazottakat, akik jelentős része bírákból, ügyészekből, illetve néhány alacsonyabb rangú, az igazságügyi igazgatásban alkalmazott tisztviselőből tevődött össze. A hatodik csoport a városi és megyei tisztviselőket foglalja magába: alispánokat, szolgabírókat, írnokokat, aljegyzőket. Az ő közös csoportjegyük, hogy mindannyian a helyi hatalom szolgálatában állnak. A hetedik csoport a piaci szféra egy részét jeleníti meg, akik a kereskedelem, az iparban és a hiteléletben dolgozó alkalmazottak (a különböző bankok és takarékpénztárak igazgatói és más alkalmazottai, a különböző ipari vállalatok igazgatói, alelnökei). Ez esetben is túlnyomó részben a foglalkozási csoport felső szegmense fordult elő. A nyolcadik kategóriába azok kerültek, akik magánzóként, háztulajdonosként, vállalkozóként jelölték meg foglalkozásukat. A kilencedik kategória az értelmiségé, ez olyan foglalkozásokat foglal magába, mint a lapszerkesztő, író, mérnök, irodalomtudós, archeológus, könyvtáros, festőművész, egyetemi tanár, orvos. A tizedik kategória a hivatásos állományokban szolgálóké, összevontan itt szerepelnek a katonák, a rendőrök és a sokkal kevesebb esetben előforduló tüzoltók. A fentiekén kívül van még „egyéb” kategória is, melyben csak három fő szerepel: egy utazó és két egyházi ember.

2. ábra

A mintában szereplő kaszinótagok foglalkozása (%)

N = 732 fő (A skálák szakaszai, balról jobbra haladva, megfelelnek a kulcsban szereplő sorrendnek.)

alkalmazottak, a városi–megyei alkalmazottak, az önállóak és az ipar–kereskedelem–hitelélet alkalmazottainak az aránya.

Nagy Beáta idevágó tanulmánya szerint a tagság majdnem 30%-át az értelmiségi foglalkozásúak tették ki.²⁰ Az általa használt értelmiségi besorolás kétharmad részben ügyvédek, kisebb részben tanárokat jelöl. Kutatásunkban e két foglalkozási kategória külön szerepel. Ha ezeket összevontan kezeljük, akkor a Horthy-korra vonatkozóan csupán 20%-os részesedést találunk. Saját kutatásunk eredményei nem támasztják alá az ő megállapításait, ti. hogy a kaszinói tagság nagy részét az ügyvédek és az értelmiségiek alkották, hiszen jól látható, az említett időszakban az ügyvédek jelenléte folyamatosan csökkent, az értelmiségé némileg nőtt, de alig haladta meg a 10%-ot.

Az említett kutatás konklúziója továbbá, hogy az „Országos Kaszinó esetében feltűnően magas azoknak az aránya, akik polgári hivatással rendelkeztek (vállalatigazgatók, gyárigazgatók, bankárok, értelmiségiek)”,²¹ a négy kategória együttesen a tagság majd 40%-t alkotta. Ezzel szemben adataink e foglalkozási csoportoknak csak 20% körüli részesedését mutatják.

20 Nagy 1987: 16.

21 Nagy 1987: 5.

Egy további kérdés, hogy az imént felrajzolt trendek az almintákban is érvényesülnek-e? Elmondható, hogy a tisztikar foglalkozási megoszlása szinte teljes mértékben azonos a teljes sokságban regisztráltakkal, a tagságban ugyanakkor már más volt a helyzet, itt egy szignifikánsan különböző foglalkozási megoszlást lehet feltérképezni. Ebben a részmintában is a magas rangú államiak aránya a legjelentősebb, de őket az ügyvédek követik, a földbirtokosok részesedése itt is hasonló, ám a negyedik legnépesebb csoportot az iparban, kereskedelemben és a hiteléletben tevékenykedők alkotják, míg az igazságügyi alkalmazottak aránya alig valamivel több, mint öt százalék. Az ügyészek, bírák helyét az ügyvédek foglalták el, és sokkal jelentősebbé vált az értelmiség és a teljes mintában jelentéktelennek bizonyult kategóriák részesedése is (ipar, kereskedelem, hitelélet, önállóak).

A vidékiek és a budapestiek összevetésének ezúttal is korlátozott az érvényesége, a már említett adathiányok miatt. A budapestiek foglalkozási karaktere azonos azzal, amit a teljes mintáról elmondtunk: a legjelentősebb csoportok a magas rangú államiak, az igazságügyi alkalmazottak, az ügyvédek és értelmiségiek, valamint a földbirtokosok. A vidékiek között a földbirtokosok jelenléte markáns, melléjük még a magas rangú államiak és a városi, megyei tisztviselők alkotnak számottevő csoportot. Az évenkénti arányok az adatok hiánya miatt nem értelmezhetőek, de így is látszik, hogy a földbirtokosok jelenléte dominált a vidéki tagság körében.

Összességében tehát két korszakot különíthetünk el a foglalkozási megoszlások alapján. Az első korszak 1923-ig tartott, amikor is a magas rangú állami alkalmazottak és a földbirtokosok adták a tagság közel felét; az ügyvédekkel, ügyészekkel, bírákkal kiegészítve pedig majd 70%-ot tettek ki. A második periódusban jelentősen megemelkedett a magas rangú állami alkalmazottak aránya és a növekvő értelmiségi tagsággal elérte és meghaladta az 50%-ot. A földbirtokosok csoportja és a másik két foglalkozási kategória viszont veszített jelentőségéből. A bethleni konszolidáció kezdetére fokozatosan elolvadt a földbirtokosok 10% feletti részesedése, ugyanakkor a igazságügyi alkalmazottak aránya 10% körüli értéken állandósult. 1923 után az állami adminisztráció legfelső szintjein elhelyezkedők „vették át a hatalmat” a kaszinóban, őket egészítették ki a szintén növekvő számú, elsősorban szabadpályás értelmiségiek. Ettől kezdve ez a két csoport alkotta az Országos Kaszinó tagságának gerincét. A két világháború közötti időszakban az intézmény az úgynevezett középosztályi elemeknek lett fontos gyűjtőhelye, hiszen a fogalmazói kar elitje, az ügyvédek, bírák, ügyészek, valamint az értelmiségiek csoportja a középosztály egy-egy szegmensét képviselték.

FŐRENDEK ÉS DOKTOROK AZ ORSZÁGOS KASZINÓBAN

A fenti változás jól leírhatónak ígérkezett a címek és rangok vizsgálatával. A kutatás során három, illetve négy előnevet vizsgáltunk; a főnemesi grófi és bárói, valamint az újkeletű vitézi rangot, illetve a doktori címet.

7. táblázat

Foglalkozási megoszlások az Országos Kaszinóban a tisztikar–tagság relációjában (%)

	Magasrangú állami alkalmazott		Állami alkalmazott		Földbirtokos		Ügyvéd		Igazságügyi alkalmazott		Városi, megyei alkalmazott		Ipar, kereskedelem, hitellet		Magánzó		Ertelemiség		Katonatiszt, rendőr, tüzoltó	
	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság	tisztikar	tagság
1883	31,8	2,9	6,8	5,9	13,6	29,4	9,1	23,5	20,5	2,9	2,3	11,8	-	8,8	-	2,9	9,1	11,8	6,8	-
1893	41,8	20,6	7,3	14,7	9,1	11,8	3,6	20,6	12,7	5,9	5,5	2,9	3,6	5,9	1,8	-	-	8,8	12,7	8,8
1903	30,4	15,2	10,7	10,9	14,3	6,5	5,4	13,0	19,6	8,7	1,8	-	1,8	8,7	3,6	15,2	5,4	13,0	7,1	6,5
1913	29,1	21,7	5,5	13,0	18,2	10,9	12,7	10,9	18,2	4,3	1,8	10,9	3,6	10,9	1,8	4,3	7,3	4,3	1,8	8,7
1923	38,1	37,8	1,6	6,7	6,3	8,9	7,9	8,9	12,7	2,2	4,8	4,4	4,8	13,3	3,2	4,4	12,7	11,1	6,3	2,2
1933	54,5	37,1	-	4,8	3,0	4,8	4,5	6,5	7,6	6,5	4,5	4,8	6,1	6,5	-	4,8	13,6	14,5	6,1	9,7
1943	43,1	34,4	1,5	1,6	4,6	8,2	10,8	9,8	9,2	13,1	4,6	3,3	7,7	8,2	-	1,6	9,2	8,2	9,2	11,5
A teljes mintában	39,1	26,2	4,5	7,6	9,4	10,4	7,7	12,2	13,9	6,7	3,7	5,2	4,2	8,8	1,5	4,9	8,4	10,4	7,2	7,3

N (Tisztikar) = 389 fő, N (tagság) = 295 fő

8. táblázat

Az előnevek előfordulási gyakorisága a teljes mintában évenként (%)

Mintaév	Előnévvel nem rendelkezik	Gróf	Báró	Vitéz	Doktor
1883	75,0	8,3	2,4	–	13,1
1893	71,8	4,5	6,4	–	17,3
1903	66,4	4,5	3,6	–	25,5
1913	54,6	4,6	3,7	–	37,0
1923	43,2	0,8	1,5	–	52,3
1933	33,6	–	2,3	0,8	62,5
1943	31,7	–	–	2,4	63,5
Teljes minta	52,0	2,6	2,8	0,5	41,1

Az első összevetésből látható, hogy az Országos Kaszinó teljes tagságának több mint a felére, időben egyre csökkenő tendenciával ugyan, de a címnélküliség a jellemző. 1933-ra – a vitézi cím megjelenésével egyidőben – a grófok és a bárók eltűntek a kaszinóból.

A grófok és a bárók számukban sem tekinthető jelentős sokaságnak, a teljes mintában 23 gróf és 22 báró szerepelt. Az Országos Kaszinó közössége nem mutat felülreprezentáltságot sem a grófi, sem a bárói cím vonatkozásában, ami egybevág az előzetes várakozásokkal, jelenlétük mégis erőteljes volt. Ennek a fényében vetődik fel a kérdés: van-e valami jellegzetessége ennek a 45 fős társaságnak, olyan, amivel megmagyarázhatnák a kaszinóhoz való kötődésüket?

A grófok között Széchenyiek, Telekiek, Somssichok, Apponyiak, Andrásnyak találhatók, a bárók csoportjában pedig többek között a Podmaniczky, a Máriássy, a Majthényi családok tagjai. A 12 grófi személy között hatan olyan család tagjai (Apponyi, Batthyány, Bethlen, Széchenyi, Teleki, Zichy), akik az 1885-ös reform előtt több mint öt taggal képviseltették magukat a főrendiházban, közülük három család (Apponyi, Széchenyi, Zichy) 1885 után is jelentős számban volt jelen a törvényhozás felső házában. Vagyis „neveik mögött a magyar főnemességnek éppúgy, mint a dualizmus jelenében is mintegy aktív magját érezzük megjeleníteni”.²² A bárók közül ebből az aktív magból csupán a Podmaniczky család volt jelen.

Fogalkozásukat tekintve az említett főrendi személyek elsősorban magas állami hivatalt töltöttek be, vagy földbirtokosként definiálták magukat – a grófok között volt inkább gyakori a földbirtokosság. A bárók felerészben magas rangú állami hivatalban dolgoztak, egyötödük földbirtokos és mintegy 20%-uk katona. Földbirtokait vizsgálva kiderül, hogy 12 arisztokratának jelen tudásunk szerint nem volt 100 k. holdon felüli birtoka. A fennmaradók legnagyobb része (65,5%) 5000 hold alatti, kisebb része pedig 5000 hold feletti birtokkal rendelkezett. Ez utóbbiak jellemzően a grófok közül kerültek ki.

22 Vörös 1987: 404.

Az Országos Kaszinóban szereplő arisztokraták politikai szerepvállalása többnyire a törvényhozásra korlátozódott; ez jellemzőbb volt közöttük, mint a kaszinó teljes tagságában.²³ Ennek az almintának csupán a fele nem vett részt a törvényhozás egyik házában sem. Felsőházi (22%) és képviselőházi (24%) arányuk is jóval meghaladta a teljes tagság megfelelő arányszámait. A grófi címmel rendelkező tagok mintegy 40%-a volt tagja a képviselőháznak és további 26%-uk ült a felsőházban. A báróknak csak egynegyede volt a törvényhozás valamely házában jelen, 17%-uk felsőházi, 9%-uk képviselőházi tag.

A tisztikar tagjai között magasabb volt a főrendűek száma, de ugyanez figyelhető meg a budapesti tagság javára a vidékiekkel szemben is. Aki grófként vagy báróként iratkozott be a kaszinóba, annak nagyobb esélye nyílt arra, hogy a tisztikar tagja lehessen, és sokkal inkább jött Budapestről, mint vidékről. A többi mutató a fentiekkel azonosan alakult. A vidéki tagságban a címnélküliség a 80%-t is meghaladta. (A budapesti tagságban ez alig szárnyalta túl az 50%-ot.) Míg a grófok a vidékiek között feleannyian, addig a bárók kétszer annyian voltak. A doktori címmel rendelkezők aránya viszont itt még a 10%-t sem érte el, szemben a tagságra jellemző 40% körüli értékkel. A vidéki tagok tehát az alapsokaságtól teljesen eltérő képet mutatnak e tekintetben, míg a tisztikarban feltűnő a főnemesi rangúak magas aránya. Ettől függetlenül a kaszinó tisztikara a tagságot többé-kevésbé hűen reprezentálta.

Az Országos Kaszinó tagságában – a 20. század elejétől – egyre gyakoribbá vált a doktori címmel rendelkezők jelenléte. A teljes tagság több mint 40%-a tartozott ide, jellemzően jogi doktorátusról volt szó. A doktori címek aránya az 1923-as és az azt követő mintákban volt erőteljes, amikor a tagság több, mint felének volt doktori címe.

A KASZINÓ TAGJAINAK FÖLDBIRTOKAI

Meg kell jegyeznünk, hogy a gazdacímtárak sajátosságai és hiányai miatt²⁴ az alábbi adatok csak hozzávetőlegesen adnak hiteles képet.²⁵ A 798 fős mintából 204 esetben kaptunk értékelhető adatot. Eszerint a kaszinó tagjainak 74%-a valószínűleg nem rendelkezett 100 k. holdon felüli földbirtokkal. A 204, 100 k. hold feletti földtulajdonosnak csupán a 30%-a nevezte magát földbirtokosnak. A birtokkal rendelkezők körében emellett jelentős arányban voltak még magas rangú állami tisztviselők (29,8%), magánzók (8,4%) és városi alkalmazottak (5,6%). A földdel rendelkező kisebbség átlagos földnagysága a teljes vizsgált időszakra tekintve 1992 k.h. volt. Ennek a látszólagos ellentmondásnak bizonyára az az oka, hogy ez a kis számú tag-

23 Vö. Péter 1998:211.

24 Erről részletesebben lásd Kolossa–Puskás 1978.

25 Az 1883-as mintában szereplő esetekben az 1897-es gazdacímtár adatait használtuk, mivel az 1893-ban megjelent hasonló címtárhoz nem csatoltak névmutatót, így a mintaszemélyek teljes körű visszakeresésétől el kellett tekintenünk. Az 1893-as mintánál szintén ezt a címtárat használtuk, mint időben hozzá legközelebb esőt. Az 1903-as és az 1913-as minták esetében az 1911-es gazdacímtár volt hasznunkra. Az 1923-as mintaévhez az 1925-ös, az 1933-as mintánál az 1935-ös összeírást használtuk. Az utolsó mintaévhez nem állt rendelkezésre ilyen jellegű forrás.

ság 1913-ig viszonylag nagy területű birtokokkal rendelkezett (átlagos földnagyságuk meghaladta a 2000 holdat minden mintaévben). Az évenkénti bontásban kitűnik, hogy az 1903 és az 1913 közti időszakban kezdődött meg a birtokosok arányának csökkenése.²⁶ Ez a tendencia az elkövetkező tíz évben felerősödött, ekkor mintegy 10%-kal esett a birtokosok aránya és radikálisan lecsökkent az átlagos földnagyság is. A 100 holdon felüli földbirtokkal rendelkezők aránya a mintaévek során a kezdeti 66%-ról 15% körüli értékre csökkent, emellett fokozatosan eltűntek a 20 ezer holdon felüli nagybirtokok.²⁷

9. táblázat

A földbirtokok átlagos nagysága mintaévenként

Mintaév	Átlagos földnagyság (k. hold)	A birtokok maximális mérete (k. hold)	A 100 holdon felüli birtokokkal rendelkezők %-os aránya az adott mintaévben
1883	2325,55	22.348	66%
1893	2254,52	26.471	50,9%
1903	2121,50	23.756	29,1%
1913	2774,36	23.758	25,9%
1923	649,00	2439	15,2%
1933	514,00	2450	15,6%
A teljes mintában	1992,09	26.471	25,6%

N=204 fő

A mintánkénti összevetésben a tisztkar átlagos földnagysága a legnagyobb (2308 k.h.), ugyanakkor a vidéki tagságban voltak a birtokosok a legnagyobb arányban (50,5%). Itt az átlagos földnagyság közel fele volt a másik két almintáénak (1095 k.h.), a maximum érték pedig kevesebb, mint a hatoda a többiekének (4682 k.h.). Vagyis a vidéki tagság több, de kisebb birtokokkal bírt, mint a budapesti lakhellyel (is) rendelkező, és a tisztkarban helyet foglaló társai.

A birtokméretek vizsgálatához birtokkategóriákat alakítottunk ki. Ebből kivüláglik, hogy a földdel rendelkező tagság több mint fele 1000 holdon aluli birtokkal rendelkezett (10. táblázat).²⁸ A két világháború között 80–90%-os volt ennek a birtoknagyságnak a részesedése, miként ezt már Nagy Beáta is kimutatta. A tagság további egyharmada 1000–5000 hold közötti földeknek volt a tulajdonosa, őket középbirtokosként definiálhatjuk. Rajtuk kívül volt még egy majd 7%-nyi csoport, akik az 5000 holdon felüli birtokokkal rendelkeztek. Az 1923-as mintaévtől kezdve az 1000 hold feletti birtokosok aránya megcsappant, az 5000 hold feletti pedig teljesen eltűntek.

A mintánkénti összehasonlítás során gyakorlatilag az imént leírt trendek ismétlődnek, nagyobb eltéréseket nem találunk a három alminta között, kivéve azt, hogy 5000 holdon felüli birtokosok sohasem voltak a vidékiek körében. Ennek oka való-

26 Vö. Kolossa–Puskás 1978: 480.

27 Nagy Beáta a 100 k. holdon felüliek arányát a két világháború között 30%-ra teszi (Nagy 1987: 6).

28 Nagy 1987: 17.

színűleg az, hogy az arisztokraták, akik rendelkezhettek ilyen nagyságú földtulajdonnal nem vidékiként iratkoztak be a kaszinóba, így torzítják a kirajzolódó képet.

10. táblázat
A kaszinó tagsága által birtokolt földnagyság birtokkategóriánként
alminták szerint (%)

	100–200 k. hold	200–1000 k. hold	2000–5000 k. hold	5000 k. hold felett
Tisztikar	17,6	38,9	36,1	7,4
Budapesti tagság	12,0	56,0	22,0	10,0
Vidéki tagság	10,9	41,3	47,8	0

N (tisztikar) = 108 fő, N (budapesti tagság) = 50 fő, N (vidéki tagság) = 46 fő

Az 5000 k. hold feletti birtokosokat alaposabban is megvizsgáltuk. 13 esetben regisztráltunk ilyen nagyságú birtokot, ami a tisztikari azonosságokból adódóan valószínűleg csak nyolc különböző személyt takart. Gróf Zichy Jenőt (két mintaévben), Gorove Jánost, gróf Somssich Andort, gróf Széchenyi Bélát (négy mintaévben), Ugron Gábort, gróf Andrássy Tivadart, gróf Teleki Gézát (két mintaévben) és gróf Teleki Sámuelét. Mint látható, két kivétellel arisztokrata birtokosokról volt szó (ám az arisztokrata tagoknak nem több mint 30%-a tartozott csak ide). Ők minden esetben budapesti tagként szerepeltek a kaszinóban. (1913 után, mint a fentiekből is látszik, nem volt már ilyen méretű birtokkal rendelkező személy a kaszinó tagjai között.) Foglalkozásukat tekintve 60%-uk vallotta magát földbirtokosnak és 17%-uk magas állami hivatal viselőnek. Politikailag igen aktívak voltak, hiszen közülük hárman a felsőház, négyen pedig a képviselőház tagjaként működtek.

Összességében a kaszinótagok egynegyedének volt 100 holdon felüli birtoka. A legtöbb birtokos a vidékiek közül került ki, az átlagos birtoknagyság pedig 2000 hold körül mozgott. A kép további differenciálásával az is kirajzolódott, hogy a dualizmus idején a földdel rendelkezők között körülbelül azonos arányban szerepeltek 1000 hold feletti és alatti közép- és nagybirtokosok, a két világháború között azonban egyértelműen az 1000 hold alatti középirtokosok domináltak.

* * *

Az Országos Kaszinó két politikatörténeti korszakon átívelő történetében nem találni olyan markáns korszakhatárt, amely minden vizsgált dimenzióban érvényesnek ítéltető.

A törvényhozásban való részvétel szempontjából a megalakulás éve után húzhatunk határvonalat. 1883-ban a tagság majdnem 40%-a volt a képviselőház tagja, ami tíz év elteltével 20% alá csökkent, majd a csökkenés tovább folytatódott.

Ha az Országos Kaszinó valóban azért alakult, mert a politikai elit olyan irányban bővült, hogy az új emberek már nem értek be a Nemzeti Kaszinóba,²⁹ akkor en-

29 Szabó 1992.

nek a politikai elitnek az útja a törvényhozásból a kormányzati elitbe vezetett. A képviselői mandátumok arányának csökkenésével párhuzamosan megnőtt a kormánytagok, illetve a magasrangú állami tisztviselők aránya a kaszinóban. Ezt a folyamatot Wekerle Sándor – a kaszinó igazgatójának – miniszterelnökké választása érezhetően meggyorsította. A jelenség az 1923-as mintaévtől újból lejátszódott. (Ennek részletes feltárása egy következő kutatás tárgya.)

A tagság foglalkozását tekintve az 1913-as mintaévnél húzhatunk határvonalat, amikortól a magát földbirtokosnak nevező csoport fokozatosan teret veszített, ezzel párhuzamosan az 5000 hold feletti birtokosok is teljesen eltűntek. Így a századfordulót követően az Országos Kaszinóban a köztisztviselők jelentős részvételét az ügyvédek, bírák és értelmiségiek nagyarányú jelenléte egészítette ki. A kaszinóban nem képviseltek nagy súlyt a középosztály polgári összetevői (ipar és kereskedelmi élet területén dolgozók, magánzók). Mindez a szakirodalom szóhasználatában azt jelenti, hogy az *úri középosztályt* láthatjuk itt megjelenni. Érdekes és kételyeket ébresztő tény e fogalomhasználat kapcsolatban, hogy az érintettek maguk sohasem használtak ilyen definíciót.

A társaság saját magáról adott jellemzése, leírásai egy-egy évkönyv beköszönő fejezeteiből, az alapszabályból, illetve a kaszinói díszvacsorák és előadások nyomtatott szövegeiből követhetők nyomon. A két világháború közötti korszakra nézve még kiterjedtebbek az öndefiníció forrásai, ekkor ugyanis többször biztosítottak alkalmat arra, hogy az egyesület vezető személyiségeinek gondolatait közzé tegyék.

Az Országos Kaszinó tagsága, a vonatkozó dokumentumok szerint, megalakulásakor még nem tudta saját társadalmi jellemzőit az érvényes fogalomrendszerbe beleilleszteni. Ezért is választottak egy átmeneti kategóriát az alapszabályban arra, hogy meghatározzák, kiknek a társasköréről is van valójában szó. Az elnevezési huzavonáról tudósító írások szerint felmerült a „Nemesi kaszinó”³⁰ illetve „Gentry-klub”³¹ elnevezés is, de a legtöbben a középosztály megjelölést támogatták. Ezt kívánták volna az alapszabályba illeszteni, aminek azonban gátat szabott a mágnás tagok³² jelenléte az alapítók között. Így az alapító iratba a „magyar társadalom művelt osztályai”³³ kifejezés került.

A folyamat végét véleményünk szerint az 1889-es évkönyv megfogalmazása jelenti, amikor a nyíltan vállalt középosztályi mivoltukat pontos distinkciókkal egészítették ki: „értelmi és vagyoni állás szerinti középosztályhoz tartozók”.³⁴ Az 1886-ban kiadott *Budapesti társaság* című kötet fel is oldja számunkra e fogalom jelentését: az Országos Kaszinó „a régi magyar nemességnek és felsőbb honoratior elemeknek szívélyes benső tömörítését vette célba”.³⁵ Az elnevezéskor felmerülő kettősség a továbbiakban is jellemző maradt, a közvélemény a kaszinót még a ki-

30 *Budapesti Hírlap* 1883. január 29.

31 *Pesti Hírlap* 1883. január 30.

32 Az alapítók névsorát közli dabasi Halász 1932: 101–104.

33 *Az Országos Kaszinó Alapszabályai* 1883: 3.

34 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1889-es évről*: 4.

35 *Budapesti társaság*: 442.

lencvenes években is „gentry kaszinónak”³⁶ nevezte. Herczeg Ferenc azonban mint a kaszinó tagja cáfolja ezt a közkeletű vélekedést, egyben pontos leírást is ad: „A név már akkor sem fedezte e tartalmat, a tagok túlnyomó többsége állami és törvényhatósági tisztviselőkől, katonatisztekéből, politikusokból és szabadfoglalkozásúakból toborzódott, a földbirtokos gentry a törpe kisebbséget tette.”³⁷ Tény tehát, hogy a kaszinói tagság és a kaszinót kívülről leíró közönség különböző definíciókat használtak az itt jelenlevők leírására. Fontos megjegyezni, hogy míg a kaszinóban folytatott és nyilvánosságra került diskurzusokban a dzsentrí-probléma sohasem konstituálódott (annak ellenére, hogy a megalakuláskor voltak hangok, akik a gentry kaszinó nevet adták volna társaskörüknek), addig a kortárs szemlélők számára – ahogyan a fentiekben már utaltunk rá – egyértelműnek látszott ez a fogalomhasználat. Erre magyarázat lehet, hogy „[a] gentry szó, sőt jóformán a történelmi középosztály elnevezés is, ma inkább fogalom. Gyűjtőfogalma mindazon hibáknak, melyekkel a magyar középosztályt – s benne a régi köznemesség utódait – több-kevesebb joggal vádolják.”³⁸ A dzsentrí-probléma és a kaszinó összekapcsolása a két világháború között is továbbélt a közvéleményben, „[a]z Országos Kaszinó még ma is számos ajakon még állandóan gentry kaszinóként szerepel.”³⁹ Idővel azonban a kívülállók számára is elfogadottá vált a kaszinó társadalmának középosztályként való meghatározása. A folyamat a korabeli sajtóban is jól nyomon követhető: „A középosztály anyagi leromlásának tükre, az Országos Kaszinó.”⁴⁰ Vagy: „ki kívánhatná a B-listára került államhivatalnoktól [...] a reszkető földbirtokostól, hogy a *Százszál gyertya* mellett mulasson hajnalig.”⁴¹

Ami az öndefiníciókat illeti, a két világháború közötti forrásokban a középosztályiség teljesen egyértelmű fogalomhasználatá szilárdult: „Kaszinónknak [...] feladata az is, hogy a nemzetnek, elsősorban a középosztályunknak a java elemeit itt egyéssítse.”⁴² Illetve a későbbiekben: „az Országos Kaszinóban, mint a középosztályunknak, a nemzet gerincének otthonában.”⁴³ Ekkor, eltérően a korábbiaktól, önmagukról szólva elismerik egyre rosszabbodó helyzetüket és „a pusztuló magyar középosztály”⁴⁴ menteváraként emlegetik a kaszinót. A középosztály problémáját ezúttal már saját problémaként kezelik és annak megoldását keresik. Ennek fényében nem véletlen, hogy a kaszinóban megrendezett előadások legfőbb napirendi pontjai

36 Herczeg 1939: 33.

37 Herczeg 1939: 33.

38 Radisics 1917: 4.

39 *Az ötven éves Pesti Hírlap* 1928: 1054.

40 *Pesti Napló* 1933. április

41 *Lantos Magazin* 1930: 425.

42 Dr. gr. Teleki Pál előadása *A magyar társadalmi politikáról* címmel. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1926-os évről*: 138.

43 Dr. Antal Géza előadása *A magyar középosztály szerepéről nemzetünk újraépítési munkájáról* címmel. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1929-es évről*: 193.

44 Dr. Balás Károly Wekerle-emlékszerleg beszéde 1943. január 31-én. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1943-as évről*: 175.

„a kaszinó és a benne képviselt magyar középosztály mai helyzetében fontos érdekeit és kötelességeit érintő problémák”⁴⁵ voltak.

Az erről szóló diskurzus uralkodó jegye a pozitívumok kiemelése volt, minden megszólalás a meglevő definíciós bizonytalanságot kívánta megszüntetni. Sajat társadalmi vezető szerepük bizonyításának szentelték a legnagyobb teret, hiszen nem kevesebbet állítottak, minthogy a kaszinó egy társaságba egyesítette az „ország vezető intelligenciáját”,⁴⁶ mert a „vezető államférfiak kaszinónk nagyra becsült tagjai voltak”,⁴⁷ ahol „közéletünk irányításában résztvevők”⁴⁸ múltatták az időt. Identitásuk politikai aspektusának kifejezésével sem maradtak adósak, többször elhangzott, hogy ezen a helyen „a jobboldal kilencvenkilenc százalékban van képviselve (Felkiáltások: Száz százalékban)”.⁴⁹ Fogalomhasználatuk tehát egyértelműen az Országos Kaszinó tagságának középosztályi besorolását követeli meg. Amely a társadalom vezető osztályaként, jobboldali beállítottságuként, anyagilag nehéz helyzetben levőként konstituálódott: „a kaszinó a gazdaságtól idegenkedő, konzervatív elemek gyűjtőhelye”.⁵⁰ A fentieket az általunk elvégzett empirikus kutatás is alátámasztja: az Országos Kaszinóban a dualizmus korában kiformalódó és a két világháború között megszilárdult polgári elemektől mentes, úri középosztályt látjuk megjelenni.

45 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1927-es évről*: 3.

46 Kállay Tibor Wekerle-émlékserleg beszéde 1942. január 25-én. *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1942-es évről*: 173.

47 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1921-es évről*: 3.

48 *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1938-as évről*: 4.

49 Dr. Csathó Kálmán előadása *Színházról és irodalomról* címmel. In: *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1929-es évről*: 161.

50 Dr. Vladár Gábor Wekerle emlék-serleg beszéde 1939. *Az Országos Kaszinó évkönyve az 1939-es évről*: 165.

1. melléklet

Az Országos Kaszinó igazgatóinak és gazdáinak jegyzéke

	Igazgatók		Gazdák
1883–1921 dr. Wekerle Sándor	1883–1886 gr. Zichy Jenő	1883 Reviczky Ambrus	1883–1884 Dessewffy Arisztid
		1884–1897 Péchy Tamás	1884–1885 br. Splényi Ödön
	1887–1891 br. Fiáth Miklós		1885–1891 Vajda Ottó
	1892–1913 gr. Teleki Géza		1891–1895 Kazy Ottó 1895–1898 br. Splényi Ödön 1898–1900 br. Atzél Béla 1900–1902 Vajda Ottó 1902–1924 Lisznyai Damó Tihamér
	1914–1919 Piukovits József	1898–1899 br. Atzél Béla	
		1990–1909 Gulner Gyula	
		1910–1920 Csathó Ferenc	
1922–1925 dr. Nádosy Imre	1920–1941 gr. Teleki Pál	1921–1925 dr. Tőry Gusztáv	1924 Csík Imre 1924–1930 dr. Hodossy Gedeon
1926–1940 dr. Halász Lajos		1926–1929 dr. Bernát István	
		1930–1931 dr. Hodossy Gedeon	1930–1933 dr. Bárdió László
		1932–1944 ifj. dr. Wekerle Sándor	1933–1934 Krenesey Béla 1934–1935 Hets Béla 1935–1941 Szabó Nándor
1941–1944 dr. Balás Kornél	1942–1944 dr. Kállay Tibor		1941–1944 Malatinszky Lajos

Forrás: Az Országos Kaszinó évkönyve az 1883–1943-as évekről

2. melléklet

Az Országos Kaszinó taglétszámának alakulása 1883–1943

Év	Tagok száma	Rendes tagok száma	Vidéki tagok száma
1883	632 fő	445 fő	187 fő
1884	765 fő	516 fő	249 fő
1885	750 fő	477 fő	273 fő
1886	779 fő	474 fő	305 fő
1887	787 fő	471 fő	316 fő
1888	769 fő	443 fő	326 fő
1889	803 fő	457 fő	346 fő
1890	876 fő	nincs adat	nincs adat
1891	975 fő	563 fő	412 fő
1892	1007 fő	567 fő	440 fő
1893	1052 fő	572 fő	480 fő
1894	1098 fő	594 fő	503 fő
1895	1195 fő	651 fő	544 fő
1896	1302 fő	702 fő	600 fő
1897	1356 fő	733 fő	623 fő
1898	1468 fő	813 fő	654 fő
1899	1609 fő	922 fő	672 fő
1900	1700 fő	1046 fő	638 fő
1901	1722 fő	1108 fő	614 fő
1902	1727 fő	1150 fő	577 fő
1903	1727 fő	1183 fő	554 fő
1904	1757 fő	1236 fő	521 fő
1905	1797 fő	1298 fő	499 fő
1906	1800 fő	1314 fő	478 fő
1907	1832 fő	1339 fő	447 fő
1908	1840 fő	1344 fő	483 fő
1909	1859 fő	1356 fő	503 fő
1910	1869 fő	nincs adat	nincs adat
1911	1932 fő	nincs adat	nincs adat
1912	1970 fő	1403 fő	567 fő
1913	2036 fő	1435 fő	601 fő
1914	2043 fő	1438 fő	605 fő
1915	2051 fő	1446 fő	605 fő
1916	2095 fő	1478 fő	617 fő
1917	2227 fő	1562 fő	665 fő
1918	2177 fő	1558 fő	619 fő
1919	2112 fő	nincs adat	nincs adat
1920	2286 fő	nincs adat	nincs adat
1921	2353 fő	1879 fő	474 fő
1922	2168 fő	nincs adat	nincs adat
1923	2189 fő	nincs adat	nincs adat
1924	2122 fő	nincs adat	nincs adat
1925	2040 fő	1773 fő	267 fő
1926	1984 fő	1735 fő	249 fő
1927	1966 fő	1726 fő	240 fő

Év	Tagok száma	Rendes tagok száma	Vidéki tagok száma
1928	1931 fő	1712 fő	219 fő
1929	1913 fő	nincs adat	nincs adat
1930	1863 fő	1648 fő	215 fő
1931	1803 fő	1505 fő	222 fő
1932	1706 fő	1488 fő	218 fő
1933	1664 fő	nincs adat	nincs adat
1934	1596 fő	1383 fő	213 fő
1935	1564 fő	1353 fő	211 fő
1936	1537 fő	1339 fő	199 fő
1937	1519 fő	1317 fő	202 fő
1938	1494 fő	1297 fő	197 fő
1939	1472 fő	1276 fő	196 fő
1940	1480 fő	1297 fő	183 fő
1941	1501 fő	1320 fő	181 fő
1942	1580 fő	1382 fő	198 fő
1943	1683 fő	1483 fő	200 fő

Forrás: Az Országos Kaszinó évkönyve az 1883–1943-as évekről

FORRÁSOK

- Bognár János József 1927: *Három évtized egy úri kaszinó életéből*. Budapest
- Dobrovits Sándor 1936: Budapest egyesületei. In: Illyefalvi Lajos (szerk.) *Statisztikai Közlemények* 74/3. Budapest
- Fodor Erzsébet 1930: Az Országos Kaszinó tegnap és ma. *Lantos Magazin* 274–276.
- dabasi Halász Lajos 1932: *Az Országos Kaszinó ötvenéves története 1883–1933*. Budapest
- Lippay Zoltán 1919: *A magyar birtokos középosztály és a közélet*. Budapest
- A klubélet III. 1928. *Az ötven éves Pesti Hírlap* 1057–1065.
- Az Országos Kaszinó alapszabályai 1883, 1885, 1930–1943*. Budapest 1931–1944.
- Az Országos Kaszinó évkönyve 1883–1943*. (Előbb az *Országos Kaszinó Évi Jelentései* címen) Budapest, 1884–1944.
- Az Országos Kaszinó évkönyvének melléklete 1926–1933*. Budapest, 1927–1932.
- Pór Edit (szerk.) 1988: *Magyarországi egyesületek címtára a reformkortól 1945-ig*. Budapest
- Rab Gusztáv 1933: A kaszinók alkonya. *Pesti Napló* 1933. április 16. 41.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Barta Róbert – Püski Levente 2000: *Az alispáni kar társadalmi összetétele az 1920-as években*. Debrecen
- Benedek Gábor 1987: A minisztériumi tisztviselők mobilitása a dualizmus idején. In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. /Rendi társadalom – polgári társadalom 1./* Salgótarján, 391–396.

- Boros Zsuzsanna – Szabó Dániel 1999: *Parlamentarizmus Magyarországon (1867–1944)*. Budapest
- A budapesti társaság*. Budapest, 1886.
- Gyáni Gábor 1997: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 1265–1305.
- Gyáni Gábor 1998: *Az utca és a szalon. A társadalmi térhasználat Budapesten (1870–1940)*. Budapest
- Gyáni Gábor – Kövér György 2001: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a II. világháborúig*. Budapest
- Hanák Péter 1962a: Vázlatok a századelő magyar társadalmáról. *Történelmi Szemle* 2. 210–243.
- Hanák Péter 1962b: A „magyar középosztály” fejlődésének problémájához. *Valóság* 3. 23–40.
- Herczeg Ferenc 1939: *A Gótikus ház*. Budapest
- Kolossa Tamás – Puskás Julianna 1978: A 100 katasztrális holdon felüli birtokterület tulajdoni és birtokkezelési struktúrája Magyarországon 1911-ben. *Agrártörténeti Szemle* 3–4. 444–480.
- Laczkó Miklós 1980: Budapest társadalma a két világháború között. In: *Budapest története V*. Budapest, 415–465.
- Lakatos Ernő 1942: *A magyar politikai vezetőréteg 1848–1918*. Budapest
- Nagy Beáta 1987: Klubok, kaszinó, társaskörök: az elit társaséletének színhelyei. In: Lengyel György (szerk.) *Történeti szociológiai tanulmányok a XIX–XX. századi magyar társadalomról* 5. Budapest, 3–20.
- Péter László 1998: Az arisztokrácia, a dzsentri és a parlamentáris tradíció a XIX. századi Magyarországon. In: uő.: *Az Elbától keletre. Tanulmányok a magyar és a kelet-európai történelemből*. Budapest
- Püski Levente 1995: A politikai elit változásai 1919 után. In: *Hatalom és társadalom a XX. századi magyar történelemben*. Budapest
- Püski Levente 1996: *Társadalmi érdekképviselet és konzervativizmus. A felsőház felépítése a Horthy-korszakban*. Debrecen
- Radisics Elemér 1917: *A magyar középosztály jövőjéről. Tekintettel a zsidóság térfoglalására*. Budapest
- Rudai Rezső 1936: *A politikai ideológia, pártszerkezet, hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében (1861–1935)*. Budapest
- Szabó Dániel 1992: A magyar társadalom politikai szerveződése a dualizmus korában. Párt és vidéke. *Történelmi Szemle* 3–4. 199–230.
- Takács Tibor 2000: A főispáni kar társadalmi összetételének alakulása a két világháború közötti Magyarországon. *Századok* 5. 1029–1099.
- Vörös Károly 1978a: A fővárostól a székesfővárosig 1873–1896. In: *Budapest története IV*. Budapest, 321–525.
- Vörös Károly 1978b: A világváros útján 1896–1918. In: *Budapest története IV*. Budapest, 525–777.
- Vörös Károly 1987: A főrendiház 1885. évi reformja (Egy kutatás tervei és első eredményei) In: Á. Varga László (szerk.) *Társadalomtörténeti módszerek és forrástípusok. /Rendi társadalom – polgári társadalom 1./* Salgótarján, 397–405.

Paksy Zoltán

Nagypolitika kicsiben: parlamenti választás és társadalmi háttere Zalaegerszegen 1935-ben

A gazdasági világválság magyarországi hatásai bebizonyították, hogy a bethleni konszolidáció – feladatát betöltve – képtelen a megújulásra. Reformokra és változtatásokra volt szükség, amelyhez határozott politikai szándék és akarat kellett. E célból nevezte ki a kormányzó Gömbös Gyulát miniszterelnökké 1932-ben, aki programjában radikális változásokat fogalmazott meg. Ezeknek az intézkedéseknek azonban gátat vetettek a rendszer fenntartásában vagy csak óvatos reformjában érdekelt konzervatív erők, melyeknek a parlamentben és a kormánypárton belül is többsége volt. Ezek az erők különböző politikai irányzatot képviseltek, abban azonban megegyeztek, hogy nem azonosultak Gömbös Gyula kormánya kerülése *előtti* radikális nézeteivel.¹ Így ő, miniszterelnökként a kormánypárt támogatását csak abban az esetben érezhette a háta mögött, ha már jócskán lefaragott korábbi elképzeléseiből – vagy átalakította a kormánypártot. A miniszterelnök 1932 és 1935 között nem az eredeti szándéka szerinti reformprogramját valósította meg, hanem csak az annak hátterét jelentő bázis kiépítéséhez kezdett hozzá. Ez a program a (politikai) közélet sok részét érintette, legfontosabb eleme azonban a kormánypárt átalakítása volt. A korábbi elitista, csak a választásokon aktivizálódó pártot olyan igazi tömegpárttá akarta átszervezni, amely politikai programjának kiszolgálójává válhat.² Ezt fémjelzte az Egységes Párt nevének megváltoztatása is Nemzeti Egység Pártjává (NEP). Egy erős és egységes politikai párttal akart nekivágni a választásoknak, mely után – reményei szerint – egy híveiből álló új képviselői tábormal kezdhet hozzá a rendszer igazi átalakításához. Az 1935. évi választások tétje tehát az új kormányzati politika megvalósításának és továbbvitelének a kérdése volt.

A választásokra készülődvén Zala megyét illetően a kormány terve két részből állt. Az egyik természetesen az volt, hogy jelöltjeik közül minél többen nyerjék meg a választást, és kerüljenek be a parlamentbe. A másik feladat már bonyolultabb lépésekből állt, a párton belül, a helyi körzetekben is keresztül kívánták vinni olyan személyek jelölését, akik feltétel nélkül támogatták a miniszterelnököt. Ez sok esetben régi, már több választási ciklust megélt politikusok lecserélését is jelentette, helyükre olyan új embereket kívántak kiválasztani, akik a miniszterelnök politikai irányvonalát képviselték vagy hajlandók voltak ahhoz alkalmazkodni. Ha a kormánypárti jelöltek zalai listáján végignézünk, azonnal látható a gyökeres átrendeződés.

1 Sipos 1999: 146–147.

2 Vö. Vonyó 2001a: 9–29.

Az előző választás eredményei jól tükrözték a zalai erőviszonyokat. A megye területén található 11 választókerület mandátumaiból 1931-ben ugyanis a Bethlen-féle Egységes Párt (EP) jelöltjei négyet szereztek meg (Rakovszky Iván, Darányi Kálmán, Csák Károly és Hajós Kálmán személyében), akik közül az első kettő Bethlen minisztere, illetve államtitkára is volt. A mindenkori kormánypárt mellett azonban már a dualizmus óta erősebb pozíciókkal rendelkezett a katolikus kereszténypárt, amely 1926-ban vette fel a Keresztény Gazdasági és Szociális Párt (KGSZP) elnevezést. Képviselői csoportját Esterházy Móric, Kray István és a főispán³ testvére, Gyömörey Sándor képviselte, de ide sorolhatjuk a legitimista világnézete miatt pártonkívüliként mandátumot szerzett zalai földbirtokost, br. Somssich Antalt, valamint Nagykanizsa követét, a szintén exminiszter Kállay Tibort is. Ugyancsak legitimista politikát képviselt a Gaál Gaszton féle Agrárpárt képviselője, Farkas Tibor is. Az ellentét párba nem illeszkedő egyetlen képviselő, Somogyi Béla fajvédő politikus, letenyei képviselő volt.⁴

Az előző választási ciklusban mandátumot szerzett kormánypárti képviselők közül 1935-ben csupán egyetlen személy indult újra, Darányi Kálmán. Ő egyértelműen a mérsékelt konzervatív „régí gárdához” tartozott, államtitkárként Bethlen István közvetlen bizalmasa volt, viszont Gömbössel is nagyon jó kapcsolatokat ápolt, amit az is bizonyít, hogy 1935 januárjától a kormányfő földművelésügyi miniszterré nevezte ki. Darányi Kálmán nagybátyja, Darányi Ignác a háború előtt sok éven át volt Tapolca képviselője, ezért választókerületében, a Balaton parti régióban a Darányi-névnek komoly kultusza volt.

A különböző politikai alkudozások és háttéregyeztetések után a megyében végül a következő kép alakult ki. A 11 választókerületből a NEP hét körzetben indította el jelöltjeit, nem indított ellenjelöltet Némethy Vilmos kispap jelölttel szemben, valamint a KGSZP két prominens képviselője, Esterházy Móric és Gyömörey Sándor ellen sem. Ugyancsak a párt jelöltje volt a keszthelyi Meizler Károly, két további legitimista jelölt pedig pártonkívüliként indult: Farkas Tibor Zalaegerszegen, br. Somssich Antal pedig a kiskomáromi választókerületben. Utóbbi feladata nem ígérkezett könnyűnek, ugyanis vele szemben két NEP-tag is indult, egy hivatalosan, egy pedig önjelöltként.

Látszólag voltak csak könnyű helyzetben azok a képviselőjelöltek, akikkel szemben a kormánypárt nem indított jelöltet, nekik ugyanis új ellenféllel kellett szembenéznük: a megyében váratlanul, meglepő erővel felbukkanó szélsőjobboldali, nyilaskeresztes mozgalommal.

A két világháború közötti Magyarországon a szélsőjobboldali mozgalmak az 1930-as évek második felében erősödtek meg, Zala megyében a nyilas mozgalom

3 Gyömörey György Zala vármegye főispánja 1926. augusztus 14-től 1935. március 8-ig.

4 Zala megye választókerületeinek és megválasztott képviselőinek listája 1931-ben, hivatalos pártállásukkal egyetemben a következő volt: Alsólendva: Csák Károly EP, Balatonfüred: Darányi Kálmán EP, Keszthely: Rakovszky Iván EP, Kiskomárom: Somssich Antal pártonkívüli, Letenye: Somogyi Béla pk., Nagykanizsa Kállay Tibor pk., Pacsa: Farkas Tibor Agrárpárt, Tapolca: Esterházy Móric KGSZP, Zalabaksa Hajós Kálmán EP, Zalaegerszeg: Kray István KGSZP és Zalaszentgrót: Gyömörey Sándor KGSZP.

1933-ban szerveződött meg. A különböző szélsőjobboldali pártok közül az elsőt, amelyik Zala megyében megkezdte a működést, Meskó Zoltán országgyűlési képviselő alapította 1932-ben, neve Nemzeti Szocialista Magyar Földműves és Munkáspárt volt. A párt élén háromtagú vezérő tanács állt: Meskó, gr. Pálffy Fidél és Szűts Iván.⁵ A párt megalakulása után nagyon gyors szervezkedés indult Zala megyében is. Programjuk leginkább az agrárnépesség körében vált népszerűvé és tudott híveket toborozni. A meginduló mozgalom gyorsan túllépte a korszak szokásos párt-szervezkedéseit, határozott ellenzéki, a törvényes kereteket is túllépő aktivitást tanúsítva.⁶ Ez a működés elsősorban a fennálló rendszerrel szembeni izgatásban és szélsőséges antiszemitizmusban nyilvánult meg, mely maga után vonta a hatóságok fellépéseit.⁷ Az agrárnépesség körében kialakult népszerűségüknek bizonyítéka, hogy 1934-ben a községi képviselőtestületekben és a községi előljáróságokban egy sor településen már ott voltak a képviselők, illetve többségbe is kerültek.⁸ Ezek után természetes, hogy nagy vehemenciával készülődtek az 1935-ös országgyűlési választásokra is. A 11 zalai választókerületből öt helyen tudtak jelöltet állítani, ezek közül négyen szerezték meg a szükséges ajánlást:⁹ dr. Árvay István a zalaszentgróti, dr. Zakariás Árpád a tapolcai, id. Eitner Sándor a zalaegerszegi és ifj. Eitner Sándor a zalaegerszegi választókerületben.

Érdekes megfigyelni a mozgalom vezetőinek társadalmi helyzetét. Az Eitner család tagjai (id. és ifj. Eitner Sándor, Eitner Ákos) Zala megyében a szélsőjobboldali mozgalom vezéralakjai voltak. A Zalaegerszegtől kb. 12 km-re található Salomvár község tekintélyes birtokos családjáról van szó, akiknek a falu határában terült el a 2000 holdas birtoka. Az Eitner névnek jelentős múltja volt a megyében, ugyanis Eitner Zsigmond a háború előtt országgyűlési képviselő volt, 1919 és 1921 között pedig a megye kormánybiztos-főispáni tisztét töltötte be. Testvére, id. Eitner Sándor, az „ismert, kitűnő gazda” – ahogy a vármegyei tudósító írta róla¹⁰ – az 1920-as években tagja volt a megyei Gazdasági Egyesületnek, a Kereskedelmi Bank helyi fiókjának igazgatója, valamint mind a városi, mind a megyei önkormányzatnak képviselője volt, tehát köztisztviselőként álló, befolyásos embernek számított. Három fia közül a legidősebb, a zalaegerszegi kerület jelöltje, ifj. Eitner Sándor 1902-ben Salomváron született. A keszthelyi Gazdasági Akadémia elvégzése után gazdálkodással, a birtok igazgatásával foglalkozott.

A párt választási küzdelmének középpontjában a megye földműves népességének megnyerése állt. 1935 márciusának végén a választásokkal összefüggésben a ha-

5 Gergely–Glatz–Pölöskei 1991: 314.

6 Vonyó 1994: 278–279.

7 1934-ben betiltották a párt zalaegerszegi és zalalövői gyűléseit az ott „elkövetett atrocitások miatt”. Hasonlóképpen 1934. január 7-én a tapolcai nagygyűléshez, illetve a révfülöpi pártvacsorához, amit a csendőrök oszlattak fel az elhangzó politikai beszédek miatt. Zala Megyei Levéltár (=ZML) Főisp. biz. 50/1934.

8 Vonyó 1994: 280–281. A zalaegerszegi járás 70 települése közül 24-ben értek el 20%-ot vagy annál jobb eredményt a képviselőtestületekben és a községi előljáróságokban.

9 A választójogi törvény értelmében csak az a jelölt indulhatott a választáson, akit a választójogosultak legalább tíz százaléka írásban ajánlott.

10 Békássy 1930: 145.

tóság határozottan fellépett a párttal szemben, rendőrségi házkutatás volt Zalaegerszegen a párt helyi vezetőjének, dr. Árvay István ügyvédnek az irodájában, ahol 10.000 nyilas röplapot foglaltak le. Felekezeti izgatás miatt eljárás indult Árvay, a három Eitner, valamint a párt néhány más tagja ellen. A vád szerint szóban és írásban kifejtett beszédek a zsidó hitfelekezet elleni izgatást, valamint a fennálló társadalmi rend elleni lázítást tartalmaztak. Április 2-án a hatóság tömegesen tartóztatta le zalai nyilas vezetőket és tagokat. A mintegy száz főt Zalaegerszegre szállították, kihallgatták, majd néhány napos fogva tartás után szabadon engedték. A választás előestéjén a hatóság azt is elrendelte, hogy a képviselőjelöltek nem hagyhatják el lakóhelyüket, tehát elvileg nem is mehettek el szavazni. A választások befejezése után vizsgálat indult a hatóság esetleges túlkapásainak kivizsgálására, melynek során dr. Skublics Ödön, a zalaegerszegi járás főszolgabírója a választás előestéjén a kerületben uralkodott feszült hangulattal indokolta a fellépést.

A nyilas propaganda eszköztárában a demagóg és rendkívül szélsőséges tartalmú ígéretek és állítások sora jelent meg. Az ígéretek elsősorban a földreformra vonatkoztak, mely alatt gyakorlatilag földosztást értettek, s amelyre a zalai kisbirtokos vagy nincstelen parasztság igen fogékony volt. Néhány meglepő állításuk minden bizonnyal az iskolázatlan tömegeknek szólt, ugyanis a szájról-szájra terjedő hírek szerint Németország figyeli a zalai választást, és ha Eitner Sándor veszít, a németek három hadtesttel bevonulnak Nyugat-Magyarországra. Más „hírek” szerint is csak Eitner Sándor védheti meg a németektől a Dunántúlt, sőt kész térképvezlakatok kerültek elő, melyeken Nagy-Németország volt látható, benne a Dunántúl mint német tartomány Dunabánság néven.¹¹

A programjuk alapját képező zsidókérdést egyértelműen faji kérdésként kezelték: „A zsidó fogalmának meghatározásához a zsidó vallásnak semmi köze nincsen. Kizárólag azt lehet csak figyelembe venni, hogy hány százalék zsidó vér folydogál valakinek az ereiben.” – hangoztatta egy későbbi parlamenti beszédében Eitner Ákos.¹² Nézeteik sok rokonságot mutattak a náci nemzetiszocialista elméletekkel, melynek középpontjában az a gondolat állt, hogy a nemzet valamennyi sérelméért a zsidóság a felelős, mely faj alapvetően saját viláгурalmi céljait követi, valamint idegen szokásaival és értékrendjével bomlasztóan hat bármely más népre. A kampány során felhasznált propagandaanyagaik ezt a központi gondolatot járták körül, de rendkívül primitív színvonalon. Egyik rajzos karikatúrájukon például látható volt egy „zsidó fejben végződő pók, amely körülöleli a földet”, mellyel a zsidó viláгурalmi törekvésekre céloztak, míg egy másik rajz a „két zsidó férfi által tartott állványon álló magyar miniszterelnököt ábrázolja”, amely szerint Gömbös Gyula is csak a zsidók bábja.¹³ Hasonló tartalmú és színvonalú rajzokkal, versikékkal és szöveges plakátokkal ragasztották tele a választókerületet.

11 *Zalai Napló* 1935. április 11.

12 *Képviselőházi Napló* 1941. július 2.

13 *ZML Zeg. Kir. Tsz.* 596/1936. Propaganda anyagaik részletes leírását lásd Németh–Paksy 2004: 244–250.

Retorikájukban ugyanakkor ódzkodtak a vallásellenes kifejezésektől, hiszen így elriasztották volna a katolikus parasztságot. Nézeteikben a szélsőséges faji antiszemitizmus összekapcsolódott a nemzetért való aggódással, a magyar faj védelme és annak fenntartás nélküli szolgálata, valódi – a szavak szoros – nemzeti, szocialista értelmében. Utóbbit kizárólag a zsidókérdésben tett lépések és „eredmények” révén látták megoldhatónak. A nemzet legdrágább részének az etnikailag leghomogénebb parasztságot tekintették.

Mindezek után nézzük részletesen a zalaegerszegi választókerület eseményeit. Ez a kerület különösen izgalmas, hiszen egyszerre jelent meg három markáns politikai irányzat és vette fel egymással a küzdelmet. Az indulók, akik vállalták a megmérettetést a következők voltak: a fent bemutatott nyilaskeresztes ifj. Eitner Sándor, a kormánypárt színeiben vitéz dr. Árvátfalvi Nagy István, valamint az ellenzéki, már említett Farkas Tibor független jelölt, kereszténypárti programmal.

A kormánypárt színeiben induló Árvátfalvi neve a kerületben addig ismeretlen volt, Budapestről érkezett, ám személyét mind az országos vezetés, mind a helyi pártcsoport támogatta. A 42 éves, erdélyi származású, református vallású, Budapesten élő ügyvéd 1931 óta volt a Hadirokkantak, Hadiözvegyek és Hadiárvak Országos Nemzeti Szövetségének elnöke és a Hadirokkantak Lapjának főszerkesztője. Maga is hadirokkant volt, az első világháborúban egy lövedék átlőtte mindkét lábát, ezért az egyiket amputálni kellett, műlábbal és mankóval járt. Mindez nem gátolta szerteágazó közéleti tevékenységében: tagja volt Budapest törvényhatósági bizottságának és a budapesti Ügyvédi Kamara tisztikarának, továbbá a Társadalmi Egyesületek Szövetségének alelnöki tisztét is ellátta. Pártjában is aktív szerepet játszott, ő volt a NEP frontharcos szervezetének társelnöke és a párt szociálpolitikai frakciójának alelnöke.¹⁴ Tevékenysége jutalmául kormányfőtanácsosi címet kapott.

„Az ő ideküldésével a hősokeket akarta a Vezér megtisztelni, azokat, akik nem csak a szájukkal voltak hazafiak, hanem áldozni is tudtak.”¹⁵ – Magyarázta Árvátfalvi saját képviselőjelöltté való kiválasztásának okát. Programjában markánsan jelenítette meg a gömbösi reformprogramot, melynek szükségessége a választókerület nagyszámú szegényparasztsága révén különleges aktualitással bírt. Ezt Árvátfalvi is jól látta, programjának vezérfonalát a reformok hangsúlyozása adta: „A Nemzeti Egység fontos közjogi reformprogramot is hoz. Éppen ezért oszlatták fel a Házat, hogy el ne gáncsolja a régi parlament a nagy reformokat.” Ezekre a reformokra szükség van, hogy „az evolúció útján csinálják meg a jobb jövőt, nehogy megint revolúció legyen ebben az országban.”¹⁶

Árvátfalvi állást foglalt vallási kérdésekben is: „A felekezeti kérdésben a kormány már leszögezte álláspontját. A keresztény nemzeti gondolat uralkodjék, de legyen felekezeti béke, mert a kereszt nem arra való, hogy azzal üssük egymást.” Ezt a gondolatot nem véletlenül emelte ki, hiszen maga is református vallásúként indult egy színikatolikus régióban, melynek az a magyarázata, hogy így – a szintén reformá-

14 Haeffler 1940: 213–214.

15 *Zalai Napló* 1935. március 19.

16 *Zalai Napló* 1935. március 19.

tus főispánnal egyetemben¹⁷ – függetleníthették magukat a katolikus egyház befolyásos helyi képviselőjének, a zalaegerszegi apátplébánosnak, Pehm (Mindszenty) Józsefnek az akaratától, aki a legitimista Farkas Tibort támogatta.

A Zala megyében különös aktualitással bíró föld- és mezőgazdasági kérdésekről is beszélt Árvátfalvi, felvázolt egy talán túlságosan nagy ívű és felszínes cselekvési programot, melyben valamennyi társadalmi rétegnek ígért valamit: „A szélsőségek demagóg földosztása helyett törvényes úton-módon földhöz kell juttatni azokat, akik arra érdemesek. Konvertálni kell a földterheket, hogy a gazdák lélegzethez jussanak. Emelni kell a termény- és állatárakat, jó exportpolitikával ki kell küszöbölni minden visszásságot, mely a kartellekre vezethető vissza. Iparosnak hitelt, új közszállítási szabályzatot, iparosképzést, a kontár-ügy rendezését, kereskedőknek: rendet, békét és biztonságot, szabadkereskedelmet, vámhatár leépítést, közlekedési, szövetkezeti reformot, a közszolgálati alkalmazottaknak kellő anyagi alapot és függetlenséget, a nyomorgó szabadfoglalkozásúaknak megélhetést, s az egész vonalon a közterhek igazságos megosztását kell megteremteni. Támogatni kell az egyházakat, oda kell állni a hercegprímás mellé a családvédelem kérdésében és harcolni kell az egyke ellen.”¹⁸ Ez utóbbi megjegyzése Darányi Kálmán földművelésügyi miniszter kifejezett kérésére került elő, aki körlevélben szólított fel minden kormánypárti jelöltet, hogy „programbeszédekben erre kitérni és annak fontosságát nyomatékosan hangsúlyozni szíveskedjék.”¹⁹

A hívő katolikus Farkas Tibor a Keresztény Párt támogatásával, de pártonkívüli jelöltként, ellenzéki programmal indult a választáson. 1922-től volt parlamenti képviselő, kiterjedt rokonsága révén pedig széles helyi támogatói rétegre számíthatott. Farkas programjában legkövetkezetesebben a legitimizmust képviselte:

„Én király nélküli királyságot elképzelni nem tudok, minthogy nem tudok elképzelni arany pengőt sem arany nélkül, és nem tudok elképzelni nemzeti egységet a lelkék egysége nélkül. Ehhez pedig az kell, hogy Magyarországon érvényesüljön a keresztény vallásos érzés, a tisztesség, az igazságosság és a szeretet. [...] Ma Magyarországon és egész Európában is veszélyeztetve van mindaz, ami emberi érték, mert új eszmékkel, új rendszerekkel kísérleteznek, melyek nem számolnak az örök emberi értékekkel. A magyar nép [...] a gépies beszervezettséget nem tűri el egy oldalról sem.”²⁰ Utóbbi megjegyzéseivel egyértelműen elítélte az egyént az államhatalom alá rendelő ideológiákat, melynek elemei mind Gömbös miniszterelnök párt- és állam-szervező tevékenységében, mind a nyilas programban markánsan jelentkeztek.

Nézetei szerint vissza kell állítani a Monarchiából, amennyit csak lehet, mert a kis gazdasági egységek, amelyek létrejöttek, nem biztosítják a normális gazdasági fejlődést, a megélhetést és a jólétet. Farkas azért indult pártonkívüliként, mert – ahogy ő mondta – legitimizmusa nem fér bele egyik pártba se. Helytelenítette a vá-

17 Tabódy Tibor Zala vármegye főispánja 1935. március 8. és 1936. június 4. között. Tabódy – akit közvetlenül a választások előtt neveztek ki – Gömbös feltétlen hívének számított.

18 *Zalai Napló* 1935. március 19.

19 ZML Főisp. biz. 39/1935.

20 *Zalamegyei Újság* 1935. március 13.

lasztási rendszert, új választójogot látott volna szükségesnek, s nyíltan szembehe-lyezkedett Gömbös programjával is: „Az embernek nem hivatása, hogy az állam ön-célúságát istenítsen.” – Hangoztatta és elítélte a nemzetet mindenek fölé helyező világszemléletet, mert az Isten ellen való vétkek. Az egyén szerepét másként látta: „A Gondviselés más feladatot adott nekünk és ez a lelkek szabadsága, a vallásos ér-zés tisztelete. Ez fontosabb minden politikai rendszernél, mert ha egyszer majd elbí-rálják cselekedeteinket, akkor nem a forma, nem a jelvény lesz az érték a mérlegen, hanem a kötelességteljesítés.”²¹

Mindezek mellett Farkas fő érve volt a kampányban, hogy – elsősorban a buda-pesti illetőségű kormánypárti jelölttel szemben – ő, családja és felmenői helybeliek, ősi zalai birtokosok. Farkas mögött jelentős erőt jelentett a katolikus egyház támo-gatása, melynek képviselőjében Pehm József, Zalaegerszeg apátplébánosa adott meg minden támogatást a jelöltnek. A *Zalamegyei Újság*, amely a kormánypárti *Za-lai Hírlap* mellett a megye egyik legnagyobb példányszámú napilapjaként jelent meg, teljes mellszélességgel kampányolt Farkas mellett.²²

Farkas a konzervatív legitimizmus klasszikus alakjának tekinthető, olyan ma-gasan iskolázott, képzett értelmiséginek, aki – mivel köztük élt – könnyen szót ért-hetett egyszerű paraszti szavazóival is. Kérdés azonban, hogy a napi megélhetési gondokkal küszködő parasztságot mennyire foglalkoztatta a monarchia restaurá-ciójának gondolata, mennyiben fogadja ezt el lehetséges megoldásként sorsának jobbra fordításához, illetve ha el is fogadja, van-e az eszme megvalósulásának poli-tikai realitása?

Az április 4-re kitűzött választás a tapintható feszültség dacára – és természetese-n a kirendelt karhatalomnak köszönhetően – különösebb atrocitás nélkül folyt le.

1. táblázat

*A választás első fordulójának eredménye*²³

	Szavazat	%
Árvátfalvi	6031	37,5
Farkas	4585	28,5
Eitner	5450	34,0
Összes leadott szavazat	16.066	100
Nem szavazott	6012	27,2
Összes szavazó	22.078	100

Az első fordulót Árvátfalvi szoros versenyben nyerte meg. Ez az eredmény azt jelentette, hogy a mandátum sorsa nem dőlt el, a két legjobb eredményt elérő indu-ló között pótválasztást kellett tartani, amelyen a kormánypárti jelölt mellett Eitner Sándor indulhatott, Farkas tehát végleg kiesett a versenyből. A parlamenti választás

21 *Zalamegyei Újság* 1935. március 13.

22 A *Zalamegyei Újság* naponta 600–700 példányban jelent meg, kiadója és tulajdonosa a Zrínyi Nyomda rt., melynek vezetője Pehm József volt.

23 Választási eredmények és iratok forrása: ZML Zala Vm. Közp. Vál. iratai. 1935–1939.

küzdelseibe először bekapcsolódó szélsőjobboldal tehát meglepetést tudott szerezni és döntő módon szolt bele annak kimenetelébe.

A második fordulóra egy héttel később, április 11-én került sor, hasonló izgalmak közepette. Mindkét fél bevetette a korábban már megismert és felhasznált eszköztár minden elemét, újdonsággal nem tudtak szolgálni. A voksoláson, ahol a meg erősített karhatalmi erők a rendet ismét sikeresen fenntartották, végül a következő végeredmény született:

2. táblázat

A pótválasztás eredménye

	Szavazat	%
Árvátfalvi	8227	60,1
Eitner	5459	39,9
Összes leadott szavazat	13.686	100
Nem szavazott	8392	38
Összes szavazó	22.078	100

A 2. forduló adataiból látható, hogy jelentősen növekedett a nem szavazók tábora, az előzőhöz képest további 1300 fő maradt távol. A másik érdekesség, hogy a nyilaskeresztes jelölt szinte hajszálra azonos számú szavazatot kapott a második fordulóban, mint az elsőben. Vagyis egy rendkívül stabil, ugyanakkor zárt bázissal rendelkezett. Akik rá szavaztak, biztosak voltak véleményükben, nem lehetett őket megingatni vagy nézetük megváltoztatására készíteni, holott a két választás között az első forduló eredményei miatt informális csatornákon sokféle nyomásnak lehettek kitéve, a hatóságok és egyéb intézmények részéről vagy a társadalmi érintkezés alkalmával. Ugyanakkor számuk nem is nőtt, azaz Farkas szavazói – akik elvesztették jelöltjüket – nem pártoltak át a szélsőjobboldali jelölt mögé. Ők részben a kormánypárti jelöltre szavaztak, ám mivel annak növekménye nem adja ki a kereszténypárti szavazók számát, többségüket a távol maradók között kell keresni.

Az eredmények megismerése után, az alábbi források segítségével térképezük fel a választás mögött meghúzódó társadalmi hátteret. A zalaegerszegi választókerület két részből tevődött össze, a 13 ezer lakosú Zalaegerszeg városából, és a környező 70 falu népességéből. Lakosságát etnikai és vallási szempontból is a homogenitás jellemezte. A terület falvainak lakói az 1930-as népszámlálás adatai szerint 99,5%-ban magyar anyanyelvűnek vallották magukat, 95,7% pedig római katolikus vallásúnak. Protestáns vallási csoport nagyobb számban csupán három faluban élt, míg Zalaegerszeg város katolikus homogenitását egy ezerfős izraelita közösség színesítette (a lakosság 8%-a).²⁴ A választási névjegyzék tanúsága²⁵ szerint a szavazójoggal rendelkező népesség²⁶ foglalkozási megoszlása a következő volt:

²⁴ Forrás: az 1930. évi népszámlálás vonatkozó kötetei.

²⁵ ZML Zala Vm. Közp. Vál. iratai, névjegyzékek 1935–1939.

²⁶ Az 1930-as népszámlálás szerint a választókerület területén 58.759 fő élt, tehát a 22.078 fős választói csoport a népesség kb. 37%-át jelentette.

3. táblázat

A szavazójoggal rendelkező népesség foglalkozási megoszlása

Foglalkozás	Fő	%
Földműves	9255	41,9
Háztartásbeli	8659	39,2
Iparos	924	4,2
Munkás, napszámos	562	2,5
Értelmiségi vagy tisztviselő	420	1,9
Gazdasági cseléd	355	1,6
Beosztott kishivatalnok	339	1,5
Kereskedő, boltos, kocsmáros, egyéb tulajdonos	323	1,5
Házicseléd, pincér, egyéb alkalmazott	182	0,8
Tanár, tanító	130	0,6
Magántisztviselő	96	0,4
Nyugdíjas, járadékos	145	0,7
Földbirtokos	64	0,3
Egyházi személy	30	0,1
Egyéb vagy ismeretlen foglalkozású	594	2,7
Összesen	22.078	100,0

Látható az összeírásból, hogy a választójogosultak körében a földműves – paraszti réteg a domináns, melyet egy vidéki kisváros átlagos társadalomszerkezetű népessége egészített ki. Fontos megemlíteni egy tényt, amelyben a zalaegerszegi választókerület különbözött a megye többi részétől. Hiányoztak az arisztokrata nagybirtokok, a Festetics-, Esterházy-, Batthyány-, Andrássy-latifundiumok a megye más járásaiban jelentős területeket foglaltak el. Ebből következően jóval kevesebb gazdasági cseléd és napszámos élt a Zalaegerszeg környéki régióban, az agrárnépesség zömét – házas-társukkal együtt a választók közel 80 százalékát – az 1–15 katasztrális holdas törpe-és kisbirtokosok tették ki (a névjegyzékben őket nevezték földművesnek).

Különleges lehetőséget kínál a kutató számára az a tény, hogy a választások nyílt rendszerben zajlottak.²⁷ A nyílt szavazás azt jelentette, hogy a szavazópolgárok voksát hivatalosan regisztrálták egy erre a célra készített összeíróíven. A neveket visszakeresve a névjegyzékben beazonosíthatók a szavazók. A névjegyzéken minden választásra jogosultnak szerepeltek a következő adatai: születési hely és idő, foglalkozás, szülők neve, (városi lakcím).

Ha ezeket az íveket elemezzük a foglalkozás pontos meghatározásával, választ kaphatunk arra a kérdésre, hogy az egyes pártok mögött milyen szavazók és milyen társadalmi csoportok sorakoztak föl, illetve milyen tendenciák figyelhetők meg a választók magatartásában. Összeállíthatjuk az egyes képviselőjelöltekre szavazó személyek társadalmi hovatartozását, amely alapján képet rajzolhatunk a pártok társadalmi bázisáról. A különböző foglalkozásokat az egyszerűség kedvéért néhány nagyobb kategóriába rendeztük. Minden kategória megfelel egy-egy társadalmi réteg-

27 A Bethlen-kormány 2200/1922. M. E. rendelete állította vissza a nyílt szavazást a törvényhatósági jogú városok területén kívüli.

nek, amelyeket az kapcsol egybe, hogy vannak bizonyos jellemző, közös tulajdonságaik. Az adatokból a következő csoportokat alkottuk meg.²⁸

Tisztviselő: összefoglaló elnevezése az állami, vármegyei, városi tisztviselőknek, továbbá ide tartoznak az állami vállalatok tisztviselői is. Ez az ún. „úri” foglalkozások klasszikus köre.

Értelmiségi: Az elnevezés az ügynevezett szabad pályás értelmiséget jelöli: ügyvéd, orvos, mérnök, színész, művész, vegyész, újságíró, építész stb. A forrás a jelentősebb vállalatok beosztott alkalmazottait föltüntette (pl. MÁV-főmérnök), ez alapján külön lehet választani az állami (= tisztviselő) foglalkoztatottak körét.

Egyházi személy: pap, apáca, szerzetes.

Vállalkozó: kocsmáros, fuvaros, bérkocsis stb. Zalaegerszegen található köztük néhány jelentősebb vagyonnal rendelkező személy (kereskedő, étteremtulajdonos)

Magántisztviselő: nem állami vállalat alkalmazottja, nem fizikai munkakörben. (A forrás részletezés nélkül a fenti megnevezéssel tüntette fel őket.) Így például ide sorolható a könyvelő, titkár, ügynök, adminisztrátor stb.

Járadékos: esetünkben döntő többségük nyugdíjas, de található még itt házbirtokos, magánzó, tőkepénzes.

Altiszt: Alacsony hivatali beosztású alkalmazott, ú.m. hivatali szolgál, illetve emellett a széles kört felölelő állami vállalati beosztottak csoportja tartozik ide, főként a MÁV (kalauz, mozdonyvezető, irodai segéd stb.) és a posta dolgozói (postás, kezelő). Ide sorolható néhány nem állami alkalmazású, de társadalmi vagy közérdekű hatókörrel bíró személy: házmester, tűzoltó, portás.

Különösebb bemutatásra nem szorul a *kisiparos-kiskereskedő* kategória. E csoport az önállóan egyedül vagy néhány segéddel dolgozó iparosokat és kereskedőket jelenti.

Egyéb alkalmazott: Az altiszthez hasonló kategória, azzal a különbséggel, hogy nem hivatali vagy gyári–vállalati beosztású személyről, hanem főként magánalkalmazottakról van szó. Kertész, szobalány, inas, házvezetőnő, pincér, szakács, ápolónő, kocsis, házicseléd, bolti eladó.

Munkás: fizikai dolgozók köre, mely a mi esetünkben három nagy csoportra bontható: a gyári munkásságra, amely a kerületben csak néhány segéddel dolgozó, nagyobb műhelyt jelent, mivel gyár vagy nagyüzem nem működött. Ide tartoznak továbbá a kisiparos műhelyekben foglalkoztatott iparossegédek (gyakran családtagok) és a mezőgazdasági munkások, napszámosok.

Földműves: Saját földbirtokkal rendelkező paraszt. A falvakban a szavazók legnagyobb hányadát ezzel az elnevezéssel illették, sajnos azonban az nem derül ki, hogy mekkora az illető földbirtoka, pedig ez a parasztságon belüli tagolódás legfontosabb eleme. Tehát ide tartoztak az 1–2 holddal bíró törpebirtokosok is, valamint a több tíz holdas nagygazdák is. Az ennél nagyobb birtokosokat a forrás már egyértelműen földbirtokosnak tüntette fel.

A szűkített kategóriákat a szavazásban részt vett személyekre értelmeztük, tehát a névjegyzékbe felvett 22.078 szavazóból a ténylegesen leszavazott 16.066 fő adatait

28 Vö. Paksy 2001: 204–205.

összesítettük. A körzet két részből állt, a városi és a hetven faluból álló vidéki részből, melyek jelentősen különböztek egymástól. A vidéki népesség foglalkozásszerkezetéről elmondható, hogy rendkívül egyoldalú volt. Túlsúlyt képviselt a mezőgazdasági népesség, mellette szinte teljesen hiányoztak az értelmiségi és szakmunkás hivatások, valamint a nagyipari népesség. Néhány foglalkozás-csoport ezért itt gyakorlatilag elhanyagolható számban fordult elő: magántisztviselő, értelmiségi, és egyéb alkalmazott kategória, míg ezek aránya a városban jelentősen nőtt. Fordítva is igaz, a falusi népességet legnagyobb arányban a „földműves” kategória reprezentálja, mely – bár jelen van – értelemszerűen alacsony hányadú Zalaegerszegen. A tisztviselők falun általában a jegyzőket, MÁV-előjárókat jelentik, közéjük soroltuk a körorvosokat is mint állami funkcionáriusokat. Az alacsonyabb beosztásúak közé az altisztek és postai dolgozók, MÁV alkalmazottak (pályaőrök) tartoztak, továbbá néhány írnok, míg a vállalkozó alatt a falusi kereskedőt és a boltost kell érteni. Külön is kiemeltünk két jellegzetes foglalkozást a falvaknál: a tanítót és a kocsmároszt mint a helyi közösség befolyásos személyeit. A névjegyzék a falvakban élő nőket kivétel nélkül háztartásbelinek tüntette fel, így ők hiányoznak a keresők közül, azonban nyilvánvaló, hogy nagy részük részt vett a hagyományos mezőgazdasági termelőmunkában. Kivételt néhány eset jelentett, mint például a postai dolgozó vagy tanítónő.

A választások társadalmi hátterének részletes elemzése előtt fontos kiemelni, hogy rendkívül magas volt a nem szavazók aránya. A választástól való távol maradás mögött kétféle választói akarat húzódnak meg: egyfelől az, hogy nem tudott választani a jelöltek közül, vagyis nem talált a választópolgár az igényeinek megfelelő politikai programot. A másik lehetőség, hogy a szavazó – lévén nyílt választás – nem merte a véleményét kifejezni. E viselkedésekben az a közös, hogy mindkettő elenzéki magatartást jelent.

A táblázatokat elemezve látható, hogy markáns különbség mutatkozik a falu és a város szavazói között. Ez az eltérés döntötte el a szavazás eredményét is, egyben világosan megmutatta az egyes politikai pártok mögött felsorakozó társadalmi rétegek különbözőségét.

4. táblázat

A város és vidék szavazatainak megoszlása a jelöltek között az első fordulóban

	Árvátfalvi		Farkas		Eitner		Összes leadott szavazat	
	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%	fő	%
Zalaegerszeg	2401	63,4	1194	31,5	194	5,1	3789	100
Vidék	3630	29,6	3391	27,6	5256	42,8	12.277	100

(Az összes leadott szavazat száma: 16.066)

A 4. táblázatból kiolvasható, hogy a választókerület szavazói Zalaegerszegen 3789, a falvakban pedig 12.277 szavazatot adtak le. Ezek megoszlása a jelöltek között jelentős különbséget mutat. A városi szavazatok nagy többségét a kormánypárti jelölt szerezte meg (63,4%), Farkas Tibor egyenletes teljesítményt nyújtva megközelítőleg a végeredményének megfelelő arányokat ért el a városban (31,5%) és a fa-

lun (27,6%) is, ezzel szemben Eitner Sándor a városi szavazatoknak mindössze 5%-át kapta, tehát az ő szavazóbázisa szinte teljes egészében a falusi lakosságra épült. A szélsőjobboldal támogatói tehát szinte kizárólagosan az agrárnépesség köréből kerültek ki. Az 5. táblázat ugyanezt a kérdést vizsgálja más aspektusból, a saját szavazatok város–falú megoszlását. Ehhez tudni kell, hogy az érvényes voksok 23,6%-át adták le a városban és 76,4%-át falun. Az újabb számok megerősítik a fenti tendenciákat, a szélsőjobboldali jelölt esetében látható, hogy összes szavazója közül mindössze 3,6% került ki a városból, szavazóinak 96,4%-a falusi volt. A legenygetesebb ezúttal is Farkas szavazóinak megoszlása, ő közel olyan arányban nyert városban és falun szavazatokat, amilyen arányban maguk a leadott voksok megoszlottak. Árvátfalvi esetében ugyanakkor ismét látható a városi dominancia.

5. táblázat

A jelöltek saját szavazatainak megoszlása a városban és vidéken

	Árvátfalvi		Farkas		Eitner	
	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%
Zalaegerszeg	2401	39,8	1194	26,0	194	3,6
Vidék	3630	60,2	3391	74,0	5256	96,4
Összes	6031	100,0	4585	100,0	5450	100,0

A 6. és 7. táblázat a pótválasztás adatait tartalmazza, e szerint Eitner Sándor kis mértékben tudta növelni városi szavazói táborát (176 fő), és mivel kevesebben mentek el szavazni, az arányok kicsit magasabbak. Az új városi szavazók nyilvánvalóan a kiesett Farkas Tibor támogatói közül kerültek ki, valószínűleg olyanok, akik ellenzéki érzelműek voltak. A falvakban ugyanakkor némileg csökkent híveinek tábora (167 fővel). Ez az adat azt jelzi, hogy Farkas Tibor falusi támogatói közül szinte senki sem állt át a nyilaskeresztes jelölt mögé, ami nagy számukat (több mint 3 ezer ember) ismerve elég meglepő. Fele részük távol maradt a szavazástól, a másik részük pedig a kormánypárti jelöltet támogatta.

6. táblázat

A jelöltek saját szavazatainak megoszlása a városban és vidéken, a pótválasztáson

	Árvátfalvi		Eitner	
	szavazat	%	szavazat	%
Zalaegerszeg	3414	41,5	370	6,8
Vidék	4813	58,5	5089	93,2
Összes	8227	100,0	5459	100,0

7. táblázat

Az összes szavazat megoszlása a jelöltek között a városban és vidéken, a pótválasztáson

	Árvátfalvi		Eitner		Összes	
	szavazat	%	szavazat	%	szavazat	%
Zalaegerszeg	3414	90,2	370	9,8	3784	100,0
Vidék	4813	48,6	5089	51,4	9902	100,0

A következő táblázatok a fent vázolt foglalkozási megoszlás dimenziójában mutatják be a szavazótáborokat:

8. táblázat

A szavazók foglalkozási megoszlása Zalaegerszezen

	NEP		KGSZP		Nyilas		Összes
	fő	%	fő	%	fő	%	
Altiszt	218	89,0	26	10,6	1	0,4	245
Házicseléd	17	48,6	15	42,9	3	8,6	35
Egyéb alkalmazott	72	66,7	36	33,3	0	0,0	108
Értelmiségi	48	68,6	20	28,6	2	2,9	70
Egyházi személy	2	28,6	5	71,4	0	0,0	7
Földbirtokos	7	53,8	4	30,8	2	15,4	13
Földműves	50	27,9	106	59,2	23	12,8	179
Háztartásbeli nő	893	61,5	512	35,3	46	3,2	1451
Járadékos	45	55,6	32	39,5	4	4,9	81
Kisiparos	199	53,8	140	37,8	31	8,4	370
Kisvállalkozó	18	60,0	10	33,3	2	6,7	30
Magántisztviselő	51	79,7	12	18,8	1	1,6	64
Munkás	159	54,6	102	35,1	30	10,3	291
Tanár	59	84,3	11	15,7	0	0,0	70
Tisztviselő	228	87,0	34	13,0	0	0,0	262
Vállalkozó (kereskedő)	119	79,3	28	18,7	3	2,0	150
Egyéb	34	81,0	5	11,9	3	7,1	42
Ismeretlen	182	56,7	96	29,9	43	13,4	321
Összes	2401	63,4	1194	31,5	194	5,1	3789

9. táblázat

A szavazók foglalkozási megoszlása a falvakban

	NEP		KGSZP		Nyilas		Összes
	fő	%	fő	%	fő	%	
Altiszt	77	90,6	8	9,4	0	0,0	85
Gazdasági cseléd	100	29,8	173	51,5	63	18,8	336
Egyéb alkalmazott	16	45,7	12	34,3	7	20,0	35
Értelmiségi	1	11,1	8	88,9	0	0,0	9
Egyházi személy	10	83,3	2	16,7	0	0,0	12
Földbirtokos	18	37,5	17	35,4	13	27,1	48
Földműves	1569	25,3	1655	26,7	2976	48,0	6200
Háztartásbeli nő	1260	29,1	1286	29,7	1783	41,2	4329
Járadékos	7	63,6	3	27,3	1	9,1	11
Kisiparos	167	36,3	104	22,6	189	41,1	460
Kocsmáros	23	76,7	2	6,7	5	16,7	30
Magántisztviselő	7	24,1	15	51,7	7	24,1	29
Napszámos	112	44,3	42	16,6	99	39,1	253
Tanító	42	71,2	9	15,3	8	13,6	59
Tisztviselő	55	91,7	5	8,3	0	0,0	60
Vállalkozó (kereskedő)	84	77,8	6	5,6	18	16,7	108
Egyéb	8	32,0	7	28,0	10	40,0	25
Ismeretlen	74	39,4	37	19,7	77	41,0	188
Összes	3630	29,6	3391	27,6	5256	42,8	12.277

A fenti táblázatok alapján látható, hogy a kormánypárt legbiztosabb bázisa az állami alkalmazottak köréből került ki, hiszen mind a tisztviselők, de főképpen az altisztek döntő többsége Árvátfalvira szavazott. A városban az előbbieket 87, az utóbbiak 89%-a szavazott rá, vidéken az arányok még egyértelműbbek: 92 és 91%. Egyetlen más társadalmi kategóriában sincs ehhez fogható egyöntetűség. E körből csupán Farkas Tibor tudott néhány szavazatot kiragadni, a szélsőjobboldalra pedig sem a városban, sem vidéken egyetlen tisztviselő sem szavazott. A kormánypárt bázisa emellett még a városi polgárság más csoportjainál is megfigyelhető: a vállalkozók és a magántisztviselők, valamint az értelmiség soraiban. Zalaegerszeg esetében a munkások között már nem olyan nagy a kormánypárti jelölt fölénye, az itt elért 55% hasonló a kisiparosok és a kisvállalkozók körében elért eredményhez (54 és 60%). Ezzel szemben a városban lakó földművesek legnagyobb mértékben Farkas Tibort támogatták, ami feltehetően Pehm apátplébánosnak köszönhető, aki nagy tekintélynek örvendett a körükben. Gyakorlatilag megállapítható mindebből, hogy a kormánypárti jelölt mögött legnagyobb arányban a városi és vidéki elit, valamint a polgárság középrétege sorakozott föl. Ezen belül az állami alkalmazottak mutatják a legnagyobb lojalitást, akik rendkívüli hűséggel szinte kivétel nélkül ide szavaztak.

A vidéki szavazók közül a vizsgálathoz kiemelt két foglalkozás, a tanító és a kocsmáros esetében is jelentős kormánypárti dominanciát figyelhetünk meg. Ezek a foglalkozások falun jelentős közéleti szereppel bírtak, tehát befolyásoló tényezőnek számítottak. A kocsmárosok megnyerése általában minden pártnak érdekében állt, erre külön is figyelmet fordított újjászervezése során a kormánypárt.

Farkas Tibor szavazóbázisa a legheterogénebb, hiszen a társadalom valamennyi rétegéből szerzett szavazatokat. A városban az altisztek 10%-a, az értelmiségiek 29%-a, a kisiparosok 38%-a és a tisztviselők 13%-a őt választotta, de vidéken is hasonló arányban sikerült e körbe betörnie. Ugyanakkor legjelentősebb bázisa mégis a földművesek, a parasztság körében volt, amely igaz a vidékre és városra egyaránt. Erre a jelenségre azt a magyarázatot adhatjuk, hogy a választókerület jelentősebb földbirtokosai körében is népszerű volt, mint hozzájuk hasonló birtokos. A parasztság számára pedig – ha eltekintünk a szándékos befolyásolás lehetőségétől – a földesúri tekintély jelentkezhetett mozgósító, irányt mutató tényezőként (különösen azokban a falvakban, ahol a Farkas-családnak birtokai feküdtek). A táblázat vidékre vonatkozó részében a magántisztviselők főleg a gazdatisztekent jelentik, akik minden esetben a birtokossal azonos módon szavaztak. A járás 100 holdnál nagyobb, közismert birtokosai megoszlottak Árvátfalvi és Farkas között, Eitner Sándort inkább a kevésbé ismert és a közéletben kevesebb szerepet játszó kisebb földbirtokosok választották. Pártja jellegéből fakadóan az egyházi személyek – mint az a kampány során is kiderült – többségükben Farkas Tibort támogatták.

A nyilas párt szavazóbázisa 99 százalékos pontossággal behatárolhatóan a mezőgazdasági népesség köréből került ki. A táblázatból kiolvasható, hogy Eitner sem a tisztviselők, sem az értelmiségiek, sem egyéb a középosztályhoz tartozó csoportból egyetlen szavazott sem tudott szerezni. A Zalaegerszegen jelzett két ügyvéd nem más, mint a párt említett vezetőjének, Árvay Istvánnak az apja és szintén ügy-

véd testvére, az egyetlen magántisztviselő pedig egy az Eitner-család tulajdonában lévő téglagyár vezető tisztviselője volt. A szélsőjobboldalra szavazók döntő többségükben a parasztság, illetve a hozzájuk hasonló életkörülmények között élő kisiparosok köréből kerültek ki. A forrásból az sajnos nem derül ki, hogy az illető szavazó mekkora földbirtokkal rendelkezett, ezért azt nehéz pontosítani, hogy a parasztság melyik rétegéről is van szó. A számarány önmagában arra utal (és ezt a kampány hangvétele, stílusa és tartalma is megerősíti), hogy a szélsőjobboldal hívei jellemzően a törpebirtokos parasztság soraiból kerültek ki. De nem mondható ez kizárólagosnak, hiszen mint láttuk még a földbirtokosok körében is akadtak szavazók, illetve néhány esetben a névjegyzék „kisbirtokos”-ként jelölt meg nyilaskeresztes szimpatizánsokat.²⁹

A legfontosabb következtetés, amely a fenti adatokból leszűrhető, hogy a magyar társadalomban rendkívül mély választóvonalak húzódtak meg. Két tendenciát kell elsősorban kiemelni: az egyik a városi polgárságot osztotta meg, melyen belül egységes tömböt alkottak a kormánypárt mögött felsorakozó állami alkalmazottak. A tisztviselők és az altisztek alkották ezt a táborot, akik – mint a táblázatból kitűnt – gyakorlatilag kilencven százaléknál feletti hűséggel sorakoztak fel a kormánypárt mögött.³⁰ Mi lehet ennek a magyarázata? Adódik a válasz, egzisztenciaféltésből, a hatalom iránti lojalitásból, annál is inkább, mert ez a hatalom volt a munkaadójuk. Van azonban ennek egy mélyebben húzódó oka is. A kormányzati váltógazdaság hiánya, a kormánypárt évtizedes (a dualizmusba nyúló) hatalmi kontinuitása szemükben eggyé olvasotta az államhatalmat és a kormánypártot. Ennek következtében kialakult az a fajta szokásrend, mely szerint a köztisztviselők kizárólag a kormánypártot támogathatják. A felfogásuk az volt, hogy ők az államhatalom kedvezményezettjei, ezáltal „hűségre kötelezettjei”. Egzisztenciájukat tekintve biztosak lehettek abban, hogy az állam mindig gondoskodik róluk, hiszen ők az egyik „nemzetfenntartó erő”. Ez a szemlélet különösen 1919 után erősödött fel, párhuzamosan a keresztény–nemzeti politikai ideológia uralkodóvá válásával. Ebben a nézetükben a jelek szerint az sem ingatta meg őket, ha – mint esetünkben is – olyan új kormány került hatalomra, amely a hagyományos politikát szándékozott átírni.

A másik választóvonal a városi és vidéki népesség között húzódott. A radikális ellenzéki párt mögött kizárólag a parasztság sorakozott föl. Ez a helyzet olyan mélyseges elégedetlenséget és türelmetlenséget tár fel, amely szinte jelzés nélkül húzódott meg a helyi társadalom mélyén, de már robbanással fenyegetett.³¹ A zalaegerszegi választókerületben 1920 óta minden esetben kormánypárti jelöltet „választot-

29 Így például Boncodföldre községben a szavazók között 14 „kisbirtokos”-t említ a névjegyzék, közülük hárman szavaztak Farkasra, egy Árvátfalvira, tizen ellenben Eitnerre. (A táblázatban ezeket a földművesek közé soroltuk.)

30 Vö. Paksy 2001: 206–207. Természetesen itt nem egyedi, ezen a választáson vagy régióban megfigyelhető jelenségről van szó. Pécs esetében hasonló tendenciát figyelhetünk meg, a város két választókerületében is a tisztviselői kar bizonyult – kiegészítve néhány más társadalmi csoporttal – a kormánypárt leghűségesebb szavazójának 1935-ben és 1939-ben is.

31 Az ország más tájain jelentkező hasonló helyzetről a népi írók művei tudósítottak.

tak” meg.³² A parasztságnak, amely hiába várta képviselőitől sorsának jobbra fordulását, csupán az újra és újra elhangzó ígéretekkel kellett megelégednie. Ezúttal jelentős részük azt a politikai erőt választotta, amelyik a leggyorsabb és legegyszerűbb megoldást kínálta helyzetük javítására, egyben könnyen érthető választ adott arra, hogy mi az oka sanyarú életkörülményeiknek. A paraszti élet zártsága és konzervatív formái lehetővé tették azt is, hogy bűnbakként a zsidókat jelöljék meg, akiket mindig is kívülállónak és jövevénynek tekintettek. Ezzel élt vissza a nyilas párt, könnyen érthető, végtelen demagóg és primitív, de logikus formába öntött ideológiájával.

Végezetül a választók politikai orientációjának elemzésekor megragadható egy eddig még nem érintett dimenzió, lévén ezt az adatot a források nem tartalmazták. Ez a szempont a vallás, konkrétan a zsidóság szavazói magatartása. A választókerület területén az 1930. évi népszámlálás alkalmával 1379 személy vallotta magát izraelita vallásúnak (a teljes népesség 2,3%-a). Megoszlásuk rendkívüli aránytalanságot mutat, hiszen nagy többségük (1041 fő) Zalaegerszegen élt, a falvak egy részében csak egy-egy család telepedett meg, 43 faluban pedig egyáltalán nem éltek zsidók.

A zsidóság politikai orientációját egy érdekes kísérlet segítségével próbáltuk meg feltárni. Az 1935-ös választásokon a választójoggal rendelkezők vallási hovatartozásáról konkrét információ nem áll a kutató rendelkezésére, azonban a következő – 1939-es – választáson az 1939 májusában megszületett második zsidótörvény kapcsolódó rendelkezései szerint a választói névjegyzékben feltüntették az izraelita polgárok ezirányú törvényi érintettségét. (Ez tehát azt jelentette, hogy nem a szűkebben vett izraelita vallásúakat, hanem a törvény szövege által meghatározottan, kibővítetten, a zsidó leszármazás alapján jelölték meg a személyeket.) A bejegyzések kigyűjtésével megkaptuk valamennyi Zalaegerszegen 1939-ben választójoggal bíró, és az 1939. IV. törvénycikk hatálya alá eső személy nevét. Természetesen ezen lista felhasználása az adott választáson lett volna kívánatos, azonban az már az új törvény értelmében titkos voksolás volt. E névlistát ezért a négy évvel korábbi, jelen tanulmányban vizsgált választás szavazóival, az akkor még nyílt szavazás névjegyzékeivel és szavazási jegyzőkönyveivel vetettük össze, hiszen az eltelt néhány évben a népesség gyökeres átalakuláson nem ment át. A zsidó nevek jellegzetes volta megkönnyítette az elemzést, az esetleges névcserékből adódó hibák elkerülését. Az időeltolódásból fakadóan természetesen sok név nem volt beazonosítható, azonban a megtalálható nevek egy olyan – a statisztikai elemzéshez megfelelő számú – választói csoportot alkottak (259 fő), amely kielégítően reprezentálhatja a zsidóság adott körülmények közötti szavazói magatartását. (A hiányzó nevek különböző okokból hiányozhattak, vagy az 1938-as választójogi törvény alapján összeállított új választói névjegyzékből maradtak ki, vagy egyéb természetes okok miatt: életkor, elköltözés, névváltozás, névváltoztatás stb.) Az összegzésben szerepel továbbá

32 1920-ban Szmrecsányi Görgy KNEP, egyhangú, 1922-ben Farkas Tibor akkor „pártonkívüli, Bethlent támogató” jelöltként lépett fel, 1926-ben és 1931-ben Kray István KGSZP, előbb Farkas ellenében, utóbbi esetben egyhangú. A választási rendszer sajátosságaiból fakadóan a szavazók sok alternatíva közül eddig nem választhattak.

néhány olyan szavazó, aki egyértelmű zsidó hangzású neve miatt került be a csoportba.³³ Az izraelita szavazók megoszlása a két szóba jöheto jelölt között a meghatározott keretek között a következőképpen festett:

Árvátfalvy (NEP):	201
Farkas Tibor (KGSZP):	58

A NEP jelöltjét tehát csaknem négyszer annyian választották, mint a legitimista kereszténypárt képviselőjét, ami a miniszterelnök világnézetének és politikai programjának ismeretében talán meglepőnek tűnhet. Az eredmény érvényességét megerősíti az a tény, hogy mind a zalaegerszegi hitközség főabbija, Junger Mózes (és felesége), mind elnöke, Rosenthal Jenő neve a NEP-szavazók között található.

A kereszténypárt legitimizmusa és a dualizmus iránti nosztalgiája kétségtelenül vonzó lehetett a zsidóság számára. Ehhez járult a jelölt személye, Farkas Tibortól ugyanis távont állt az antiszemitizmus (igaz Árvátfalvi sem hozakodott elő ezzel), ráadásul Farkas, mint a helyi notabilitás tagja, személyes ismeretséggel és széles kapcsolatrendszerrel rendelkezhetett körükben. Mégsem őt választották, amelynek okát abban kereshetjük, hogy Gömbös az 1920-as évek során vallott fajvédő és antiszemita retorikájával miniszterelnökként szinte teljesen felhagyott. A gazdasági válság társadalmi hatásainak felszámolásában és a konszolidációban a zsidóság éppen úgy érdekelt volt, mint minden más réteg.³⁴ Vonyó József idézett tanulmányában utal arra, hogy a zsidóság egy része kifejezetten bizakodva fogadta Gömbös kinevezését, akitől a rend és a nyugalom helyreállítását várta. Ez különösen érvényes lehetett a zalaegerszegi választókerületben, ahol érzékeltettük a nyilas párt erejét és térhódítását. A helyi zsidóság jól látta azt is, hogy a Gömbös-párti főispán milyen keményen lépett fel a nyilasok ellen, több esetben a törvénytelenység határát is súrolva.³⁵ A főispán célja az volt, hogy a kormánypárti jelölt megválasztását tűzzel-vassal keresztülvigye. Ha nincs ez a beavatkozás, akkor a nyilasok a megye valamelyik választókerületében egészen biztosan megszerzik a mandátumot.³⁶ Ez a szándék ezúttal teljesen egybeesett a helyi zsidóság érdekeivel is, akik mindezt testközelből látva, továbbra is csak az államhatalom védelmében bízhattak. A kormánypárti jelölt támogatásával tulajdonképpen ezt a nézetüket fejezték ki.

A zsidóság választói magatartása a belpolitikai helyzet alakulása következtében a következő választás összefüggésében válik érdekessé, hiszen 1939-ben a zsidótör-

33 Ez esetben kizárólag a következő családneveket vettük számításba: Berger, Brüll, Böhm, Büchler, Friedlieb, Grünbaum, Grünhut, Gutmann, Fuchs, Fried, Fürst, Kohn, Korein, Krausz, Landler, Löwinger, Löwy, Pollák, Rechnitzer, Rosenberg(er), Schlésinger, Schwarcz, Singer, Spiegler, Stern, Trautmann, Weisz. Mivel Zalaegerszegen német etnikum gyakorlatilag nem élt, így ezek a nevek csak a zsidósághoz köthetők.

34 Vö. Braham 1988: 49–50; Vonyó 2001b: 31–32.

35 Gondoljunk a már fentebb említett, választásokat megelőző letartóztatási hullámra. A dolog pikantériája egyébként, hogy ezért éppen Farkas Tibor tett feljelentést, aki nem a nyilasokat védve, hanem a törvényes eljárást számon kérve tett beadványt a főispán ellen. Farkas képzett jogász lévén aligha lépett volna fel, ha nem történt volna valós törvénytértés. A bíróság végül elutasította beadványát. ZML Főisp. biz. 69/1935.

36 A megye másik három választókerületében, ahol nyilas jelöltek indultak, arányaikban még a zalaegerszeginél is jobb eredményeket értek el az első fordulóiban, igaz azokban csupán két-két jelölt állt egymással szemben.

vény kapcsolódó rendelkezései a zsidóság többségét olyan feltételek elé állították, amelyeket nem tudtak teljesíteni. Ebből következően legtöbbször a választójogukat sem gyakorolhatták. A zsidótörvényeket megszavazó kormánypárti képviselők a törvények megalkotásakor bizonyára nem gondoltak arra, hogy ezekkel a törvényekkel és azokból fakadó rendeletekkel saját szavazóbázisukat gyengítik! Az olyan választási szituációkban ugyanis, amikor kormánypárti (akkor már Magyar Élet Pártja) és nyilas jelölt állt egymással szemben, a zsidóság, legyen bár a kormánypárti jelölt személye bármilyen visszaszító, akkor is őt választották volna. Márpedig 1939-ben Zala megye 7 választókerületéből³⁷ a nyilasok hatban indítottak jelöltet, valamint sikerült listát is állítaniuk. A nyilas pártok³⁸ szavazási eredményének kialakulásában a zsidó szavazók ellensúlyának hiánya mellett természetesen más tényezők is szerepet játszottak, melyek összességében kiugró sikert eredményeztek: a továbbra is fennálló közigazgatási nyomás ellenére a nyilasok hét egyéni kerületből kettőben győztek, a négy listás képviselői helynek pedig a felét szerezték meg.

Összegezve az 1935-ös parlamenti választás tapasztalatait, azt látjuk, hogy a zalaegerszegi választókerületben nemcsak az országos politika erővonalai rajzolódtak ki, hanem megmutatkozott egy sor olyan konfliktus és probléma is, amely a korabeli magyar társadalom mélyén feszült. A kormánypárt – bár reformokat hirdetett – politikai hegemoniáját a hagyományos módon igyekezett biztosítani. Az, hogy egy teljesen katolikus régióban – ahol ráadásul egy agilis és nagytekintélyű apátplébános tevékenykedett – a NEP református képviselőjelöltet állított, arra utal, hogy a jelölt megválasztását eleve a megszokott hatalmi befolyásolás eszközeivel kívánták elérni, elsősorban az új – ugyancsak református – főispán révén. Ezen eszközök közé tartozott a közigazgatás vezető tisztviselőinek beavatkozása a választás menetébe,³⁹ az állami alkalmazottak szavazatainak begyűjtése, a radikális ellenzéki párt elleni kemény hatósági fellépés, a kormánypárti földbirtokosok érdekkörébe tartozó gazdasági cselédek és törpebirtokos parasztok szavazatainak biztosítása, a mindenkori hatalomhoz lojális szavazók voksait pedig, a nyílt szavazásnak köszönhetően biztosra vehették. Ezek mellett nem zárhatjuk ki azt sem, – bár erre nincs bizonyíték – hogy a zsidóság szavazatainak megszerzése is irányított módon történt.⁴⁰

37 Az 1938. évi új választójogi törvény átalakította Zala megye választókerületeit, a pártok 7 egyéni és 4 listás képviselői helyért mérkőzhetek.

38 1939-ben Zalában egymással együttműködve már három nyilas párt indította jelöltjeit: Pálffy Fidél Egyesült Nemzeti Szocialista Pártja, a Keresztény Nemzeti Szocialista Front (Meizler Károly) (ezek listán koalíciót alkottak), valamint a Nyilaskeresztes Párt – Hungarista Mozgalom (Szálasi, Hubay). Utóbbi kettő a két választás között vetette meg lábát a megyében.

39 A Közigazgatási Bíróság a választások után, visszaélések miatt két zalai választást is megsemmisített, mindkét esetben a kormánypárti képviselő mandátumát törölte. Az egyik esetben, Keszthelyen a mandátumot automatikusan az ellenzéki – akkor még kereszténypárti, később nyilas – Meizler Károly kapta meg, míg a másik esetben a bíróság a választás megismétlését rendelte el. *Ruszóly 1995: 282–287.*

40 Az 1926-os zalaegerszegi választás során a főispán a következőképpen zsarolta meg az izraelita hitközség egyik legtekingélyesebb tagját egy ellene folyó bírósági eljárás kapcsán: „Tudtára adtam, hogy amennyiben befolyását úgy a zsidóságnál, mint a falvakban teljesen a kormány hivatalos jelöltje mellett érvényesíti, számíthat arra, hogy felsőbb helyen, olyan értelemben fogom ügyét képviselni, mely őt a megszégyenítő eljárástól és a meghurcoltatástól mentesíti.” Az ügyet részletesen lásd Németh–Paksy 2004: 178–185.

Az egyre erősödő ellenzékét a kormány még kordában tudta tartani a törvényesség látszatának fenntartásával. A választás társadalmi hátterének elemzése bebizonyította, hogy a szerveződő nyilas mozgalom társadalmi bázisa az 1930-as évek közepén szinte teljes egészében falusi lakosságra épült. Ez a paraszti népelességen belül megfigyelhető elégedetlenséget mutatta, egyben lehetőséget teremtett arra, hogy a kormánypárttal szemben egy szélsőséges mozgalom tartós ellensúlyt képezzen és megvesse a lábát a politikai közéletben.

FORRÁSOK

Zala Megyei Levéltár (ZML)

Főisp. biz: Zala vármegye főispánjának bizalmas iratai

Zeg. Kir. Tsz: A Zalaegerszegi Királyi Törvényszék iratai

Zala Vm. Közp. Vál: Zala Vármegye Központi Választmánya iratai, 1935–1939.

Zalaegerszeg, jegyzőkönyvek és névjegyzékek.

Képviselőházi Napló

Zalai Napló

Zalamegyei Újság

HIVATKOZOTT IRODALOM

Békássy Jenő 1930: *Zala vármegye feltámadása Trianon után*. Budapest

Braham, Randolph L. 1988: *A magyar Holocaust*. Budapest

Gergely Jenő – Glatz Ferenc – Pölöskei Ferenc (szerk.) 1991: *Magyarországi pártprogramok 1919–1944*. Budapest

Haeffler István (szerk.) 1940: *Az 1935–39. évi országgyűlés almanachja*. Budapest

Németh László – Paksy Zoltán 2004: *Együttélés és kirekesztés. Zsidók Zala megye társadalmában 1919–1945*. /Zalai Gyűjtemény 58./ Zalaegerszeg

Paksy Zoltán 2001: Az 1935. és az 1939. évi parlamenti választások Pécssett. In: Varga Lajos és Vonyó József (szerk.) *Tanulmányok Pécs történetéből*. 10–12. Pécs, 201–226.

Ruszoly József 1995: Zalai választások a Közigazgatási Bíróság előtt (1926/27 – 1939/40) In: Máthé Gábor – Zlinszky János (szerk.) *Degré Alajos emlékkönyv*. Budapest, 279–289.

Sipos Péter 1999: Őrségváltás szavazócédulákkal. In: Földes György – Hubai László: *Parlamenti választások Magyarországon 1920–1998*. Budapest

Vonyó József 1994: Meskó pártja Zalában. Adatok a nyilasok Zala megyei szerepéről és társadalmi bázisáról 1933–1935. In: Bilkei Irén (szerk.) *Zalai Gyűjtemény* 35. Zalaegerszeg, 277–304.

Vonyó József 2001a: A Nemzeti Egység Pártja a magyarországi polgári kormánypártok sorában. In: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus (Tanulmányok)*. Pécs, 9–29.

Vonyó József 2001b: A Gömbös-kormány nemzeti munkaterve és a fajvédelem. In: Vonyó József: *Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus (Tanulmányok)*. Pécs, 30–51.

Kiss László

Egészség és politika – az egészségügyi prevenció Magyarországon a 20. század első felében

A 19. század második fele Európa-szerte az új szociális jellegű intézmények kialakításának, a modern gyáripari termelés által létrehozott újszerű társadalmi viszonyoknak megfelelő intézkedések megtételének időszaka. Szociális kérdés, szegényügy, egészségügy – megannyi terület, ahol új problémák, új kérdésfelvetések, új feladatok és lehetőségek merültek fel. A nagyipari termelés előtérbe helyezte a munkáság szociális problémáit; a városi népesség gyors szaporodása új helyzet elé állította az egészségügyet, a városi szegénység megjelenése az igazgatást. A német és angol minták között ingadozó magyar törvényhozás a század végén jelentős lépéseket tett az új kérdések szabályozásának ügyében. Csak említés szintjén utalhatunk az 1872-es és 1884-es ipartörvényre, az iparfelügyeleti rendszer 1893-as létrehozására, vagy az 1891-es kötelező betegbiztosítási és az 1907-es balesetbiztosítási törvény megalkotására.¹

Szociális és egészségügyi kérdés a korszakban nem, vagy alig vált el egymástól. Érthető mindez: a nyomor betegség és járvány forrása lehetett, ezek pedig az egész társadalomra nézve veszélyesek voltak. A járványok gyakran a legszegényebb rétegek körében jelentkeztek először, de elterjedésük után nem válogattak. A kolera- és tifuszjárványok világosan megmutatták, hogy a hiányos szociális rendszer, a kezdetleges állapotban lévő infrastruktúra, a környezet-egészségügy hiányosságai mennyire súlyos következményekkel járhatnak. A század első felében az egészségügy még csak a betegek gyógyítását, kezelését jelentette. A század közepe felé vált világossá, hogy a betegségek összefüggésbe hozhatók egyéb kérdésekkel, mindenekelőtt a környezettel és a szociális állapottal. Az egészségügy fogalomköre ekkoriban bővült ki a betegségek megelőzésének, a prevenciónak a problematikájával.²

Magyarországon az egészségügy terén mérőföldkőnek számító 1876-os közegészségügyi törvény már az új egészségügy-fogalom értelmében született, megjelentek benne az egészségügyi prevenció, elsősorban a környezet-egészségügy első szabályozási kísérletei is. A törvény az öt létrehozó korszak jellegzetes terméke is

1 Gortvay–Parassin 1927: 268–276; Bódy 2001.

2 Az egészségügy-fogalom átalakulása mindenképpen összefüggésbe hozható a társadalmi átalakulással, a modernizálódással. Nem véletlen, hogy az egészségügy preventív értelmezésében élenjáró ország az iparosodási folyamat (és a proletarizálódási folyamatok) akkori éllovasa, az Angol Királyság. Anglia a többi európai államot messze megelőzve fedezte fel az elemi higiéné jelentőségét, kezdte kiépíteni az ezzel összefüggő nagy környezet-egészségügyi berendezéseket, vízvezetékeket, csatornákat. (Weis 1926: 4)

volt: a liberális eszmekör jegyében ahol csak tehetett, mellőzte a közvetlen állami irányítást és végrehajtást, törvényhatósági, illetve községi szintre utalta a feladatokat. Sem a törvénykezés, sem a kiépülő állami és községi fennhatóság alatt álló egészségügyi intézményrendszer nem foglalkozott azonban az egyén szintjén értelmezett, az egyes egyénre irányuló egészségügyi prevenció kérdésével.³ Ezen a téren a klasszikus liberális minta jegyében a „társadalmi” jelleg dominált. Társadalmi alapon szerveződtek a „népbetegségek” elleni harcot zászlajukra tűző szervezetek. 1886-ban Országos Közegészségügyi Egyesület alakult, programjában a magyar társadalom közegészségügyi szemléletének átformálását, ember és környezet viszonyának javítását tűzte ki célul. 1887-től *Egészség* címen népszerűsítő folyóiratot is kiadtak és megindították az *Egészség Könyvtára* című ismeretterjesztő könyvsorozatot.⁴ A tuberkulózis elleni védekezés szervezését Korányi Frigyes professzor vállalta magára, a munkások Kék Kereszt egyesülete az 1890-es években megkezdte az alkoholizmus elleni harcot. Létrejött a Budapesti Szegénysorsú Tüdőbetegek Szanatórium-Egylete, a József Főherceg Szanatórium-Egyesület, a nemi betegségekkel kapcsolatos felvilágosító munkát feladatául kitűző Teleia Egyesület, majd 1913-ban a Venereás Betegségek Elleni Országos Védő Egyesület. 1911-ben Müller Kálmán vezetésével megalakult a Tuberkulózis Elleni Küzdelem Országos és Központi Bizottsága.

Szociális téren a társadalmi jóléteknység a század közepe óta főleg különféle jótékony nőegyesületekben, „jóltevő egyletekben” öltött testet. Ez kijelölte tevékenységük fő irányát is: a részt, „lokális, részint felekezeti alapon szerveződő egyletek elsősorban támasz nélkül maradt polgárasszonyok, árva gyermekek segélyezését vállalták.”⁵ A nő és a gyermek megjelenése a társadalmi gondoskodásra érdemes csoportok közt a polgárosodás (és a városok) terméke. A 19. század második felében a hangsúly az özvegyek és az árvák segítésén volt; a fővárosban árvaházak, ingyennyoknyhák, óvodák nyíltak. 1870-ben jött létre gróf Károlyi Istvánné és gróf Károlyi Korniss Clarisse szervezésében az Első Pesti Gyermekekmenhely, amely évi 100 gyermek befogadására volt alkalmas. Az elhagyott vagy árva gyermekek gondozása tipikus városi (még inkább fővárosi) ügy volt. Az országban működött néhány kisebb árvaház (Kolozsvár, Nyitra, Balatonfüred), de a probléma a fővároson kívül csaknem teljesen megoldatlan volt.⁶

A gyermekvédelem ügyének további szélesedését hozta Szalárdy Mór, Szt. Rókus kórházi szülészorvos felépése, aki az 1870-es évek végétől egyre több alkalommal hívta fel a figyelmet a törvénytelen gyermekek rettentően magas halálozására. „Tény, hogy egyetlen művelt állam sem oly mostoha a társadalom árvái iránt, mint a miénk s tény, hogy ezen igazi árvák árvaságuk következtében tömegesen elvesz-

3 Az egészségügyi stratégiákra, az értelmezési keretekre vonatkozóan Kearns–Lee–Rogers 1995.

4 Kapronczay 2001: 23–24.

5 Persze nem maradt el teljesen az általában értelmezett szegények, illetve hátrányos helyzetűek támogatása sem, a Budai Jótékony Nőegyesület és a Pesti Jóltevő Asszonyi Egyesület vakok és munkaképtelen szegények számára is szervezett intézeteket.

6 Pik 2001: 20–45.

nek.” – fogalmazott.⁷ Az árvák és elhagyott gyermekek szociális segítése az orvosi szakma érdeklődésének megjelenésével kapott egészségügyi színezetet is. A szegény beteg gyermekek ügye egyre exponáltabb témává lett. Szalárdy szervező munkájának eredményeképpen létrejött a Szegény Beteggyermek Egyesület, melynek tiszteletbeli elnöki posztját a miniszterelnök, Tisza Kálmán vállalta el, aki nem mellékesen fel is hívta a törvényhatóságok figyelmét az egyesület működésére. Az egyesület célja a szegény beteg gyermekek ingyenes orvossággal, orvoslással és táplálékkal való ellátása, a szegény szülő nők elhelyezése, gondozása és anyagi támogatása, valamint menhelyek és „dajkatelepek” létrehozása volt. 1887-ben az egyesület felvette a Fehér-Kereszt Egyesület nevet – nagyszabású munkája révén jelentősen csökkentek a gondozottak körében a halandóság, emelkedett a dajkaközvetítések aránya.⁸

1889-ben Országos Gyermekvédő Egyesület alakult, 1899-ben nemzetközi gyermekvédelmi kongresszust szerveztek Budapesten. A kormányzati beavatkozás is megkezdődött: ugyanettől az évtől a lelencek és az elhagyottak nyilvánított gyermekek gondozását 7 éves korukig az állam az Országos Betegápolási Alap terhére biztosította. Az állam a feladatok ellátására szerződést kötött a Fehér-Kereszttel, majd 1901-ben állami feladattá nyilvánította az árva gyermekekről való gondoskodást. 1906-ban megalakult az Országos Gyermekvédő Liga – fő célja az árvák gondozásának megszervezése és az ehhez szükséges források előteremtése lett.⁹

AZ ORSZÁGOS STEFÁNIA SZÖVETSÉG

1914 júliusában Budapesten megalakult a Városi Népsegítő Iroda. Madzsar József, a *Huszadik Század* munkatársa kezdeményezésére Bárczy István, Budapest polgármestere az Iroda munkaterületei közé sorolta az anyák és csecsemők szociális és egészségügyi védelmét, és egyben megalakította az Iroda Központi Segítő Bizottságának anyavédő osztályát két szülőotthonnal. Bárczy koncepciója továbbment az Anyavédő Osztálynál, és felvetette az anya- és csecsemővédelem országos megszervezésének ötletét. A nagyszabású munkát széleskörű összefogás alapján lehetett csak elképzelni. Az ötlet kidolgozó állami, helyhatósági és társadalmi együttműködést kívántak, minden résztvevő számára kidolgozott speciális munkafeladatokkal. A szervezés orvosi vonatkozásainak kidolgozását a gyermekgyógyászat kiválóságai, Heim Pál, Bókay János, Berend Miklós, Tauffer Vilmos vállalták magukra. Terveik alapján 1915. június 13-ára kitűzhetők az országos anya- és csecsemővédő szervezet alakuló ülését.

Az eseményre a budapesti új városháza közgyűlési termében került sor. Az alakuló szövetség munkájába a hazai politikai élet, az arisztokrácia, illetve az orvosi

7 A budapesti kir. orvosegyesület felterjesztése a belügyérséghez a közárvaházak ügyében. *A budapesti kir. orvosegyesület 1879. évi évkönyve*. 65. Idézi Hahn 1960: 72.

8 Az Első Pesti Gyermekmenhely gondozottai közül az első három évben például még minden második meghalt. (Pik 2001: 45)

9 Rottenbiller 1936.

kar prominensei is be kívántak kapcsolódni. Az alakuló ülésen beszédet mondott gróf Apponyi Albert, a képviselőház volt elnöke, volt vallás- és közoktatásügyi miniszter, Lónyay Elemérné, született Stefánia belga királyi hercegnő, Bárczy István, Prohászka Ottokár székesfehérvári püspök, az egyetemi tanár Bókay János és Tauffer Vilmos, valamint a gyermekvédelmi szakember Ruffy Pál is. Az alapszabályok elfogadása után Apponyi Albert bejelentette az anya- és csecsemővédelem első magyarországi országos szervezete, az Országos Stefánia Szövetség megalakulását. Elnökké Apponyi Albertet, társelnökké báró Bánffy Györgynét, gróf Czebián Istvánnét, gróf Teleki Sándornét, Bárczy Istvánt és gróf Zichy Rafaelt választották. Stefánia hercegnő elvállalta a Szövetség fővédnöki tisztét.¹⁰

A Szövetség elsődleges munkaterületei között a terhes nők, a szülő nők, a gyermekágyas nők és a szoptató nők védelmét (anyavédelem), valamint az újszülöttek, csecsemők és kisgyermekek védelmét jelölte meg.¹¹ Komplex egészségvédelmi, szociális, oktató-nevelő munkaszervezet kiépítését célozták. A védő tevékenység alapfeltételeinek biztosítását az államtól és a törvényhatóságoktól várták. Felvetették a kötelező anyasági biztosítás bevezetését, állami intézkedéseket sürgettek a bábaügy, a dajkaügy rendezése, a házasságon kívül szült nők és a házasságon kívül született gyermekek jogvédelme ügyében. Apponyi képviselőházi beszédében is hangsúlyozta az egészségügyi prevenció fontosságát. Szólt a szociális biztosítási rendszer megreformálásának, az orvosi és egyéb egészségügyi szakképzés bővítésének és javításának, a gyermekorvosok, szülésznők, bábák létszámemelésének szükségességéről is.¹²

A Stefánia Szövetség a munka koordinálására Központi Irodát hozott létre. Ezen belül kezdték meg működésüket az egyes szakosztályok, az Orvosi, a Szociálpolitikai, a Propaganda-, a Jogi és a Közigazgatási Osztályok. Az egészségvédelem gyakorlati megvalósítását a Stefánia alkalmazásában álló orvosok mellett egy új egészségügyi intézménnyel, az egészségügyi védőnők rendszerével tervezték. 1915 novemberében indult a Szövetség szervezésében az első anya- és csecsemővédőnői tanfolyam. A tanfolyamra jelentkező nőktől 4 elvégzett polgári iskolai osztályt, magyar nyelven írni-olvasni tudást, valamint feddhetetlen előéletet követeltek. 1916 májusában beindult a második tanfolyam, majd innentől kezdve féléves rendszerességgel újabb csoportok oktatását kezdték el. Az okleveles anya- és csecsemővédőnők a Stefánia Szövetség alkalmazásába kerültek, elhelyezésükről, munkába állításukról a Központi Iroda gondoskodott.¹³

1916-ban a Stefánia Szövetség megkezdte az országos hálózat kiépítését: az első évben Szeged, Arad, Debrecen, Újpest, Kolozsvár, Salgótarján városában és Pakson alakult meg a helyi Stefánia Fiókszövetség. 1917-ben Temesvár is csatlakozott hozzájuk. A Fiókszövetségek és a központ viszonya jogi értelemben egyelőre rendezetlen volt. A fiókszövetségek az Országos Szövetség mintájára kiépítették saját szervezetüket, bár nem feltétlenül másolták egyértelműen a Központi Iroda szer-

10 *Jelentés a Stefánia Szövetség működéséről. 1915. jún. 13.–1917. jún. 15.* Budapest, 1917. 9–37.

11 Madzsar 1915: 6.

12 Apponyi 1916.

13 *Jelentés a Stefánia Szövetség működéséről. 1915. jún. 13.–1917. jún. 15.* Budapest, 1917. 50.

vezetrendszerét. Az 1917-es év döntő fontosságú lett a Stefánia Szövetség életében. A 39.088/1917.BM és a 135.840/1917.BM sz. rendelet állami feladattá nyilvánította az anya- és csecsemővédelmet, ellátásával pedig az államtól átruházott hatáskörben az Országos Stefánia Szövetséget bízta meg. A rendelet a Stefániát a Belügyminisztérium felügyelete alá helyezte, feladatai közé sorolta a védőintézeti anyavédelmet, a védőintézeti csecsemő- és kisgyermekvédelmet, egészségügyi propaganda folytatását, valamint egyéves védőnőképző tanfolyamok szervezését.¹⁴ Hosszú távú feladatként megfogalmazódott az anya- és csecsemővédelemnek városoktól a falvak felé haladó megszervezése, majd az egészségvédelem kiterjesztése a tuberkulózis- és a nemibeteg-védelemre. A végső cél tehát egy, a speciális védekezési ágakból kiinduló, azokat fokozatosan egyesítő, az egész országra kiterjedő általános egészségvédelmi rendszer kialakítása lett.¹⁵

Az 1918-as összeomlás, majd a Trianoni határmódosítások erősen megrázták a Stefániát is, mivel elsősorban a leginkább veszélyeztetett erdélyi, délvidéki, illetve felvidéki területeken kezdte meg a szervezést, intézményeinek és személyzetének jelentős része a szomszédos országokhoz került. Az első segítséget 1920-ban kapták: a magyarországi Hollandi Misszió támogatásával tejkonyhát és rendelőintézetet tudtak létesíteni Budapesten. A tejkonyhát 1924-ig az Uránia Nővédő Egyesülettel közösen üzemeltették. A következő évben újraindult az egyelőre továbbra is hat hónapos védőnőképzés, majd 1921 júniusában megnyitotta kapuit a budapesti Apponyi Albert Anyaotthon. Újraindult a fiókszövetségek alakulása is: az 1920-as 27-ről 1921 végére 45-re emelkedett a számuk. Máshonnan is érkezett segítség: az Amerikai Vöröskereszt Egylet a Stefánia Szövetséggel együttműködve az 1921-es év folyamán megszerezte 56 anya- és csecsemővédő-intézetet állított fel, újratertve ezzel a magyarországi anya- és csecsemővédelem intézményi alapjait. 1922. június 1-gyel a Stefánia átvette a Vöröskeresztől a védőintézetek fenntartását és igazgatását, és újra önállóan intézte az egészségvédelem szervezését.¹⁶

1921–22-ben a Stefánia Szövetség a külső segítségeknek köszönhetően az immár megkisebbedett országterületen megkezdhette az anya- és csecsemővédelem intézményeinek rendszeres kiépítését, az intenzív prevenciók munkát.¹⁷ 1923-ban belügymi-

14 Melly–Zuckermann 1931: 93. A védőnőképzés fontosságát jelzi, hogy Ugron Gábor belügyminiszter külön rendeletben is kihirdette a védőnői intézmény megszervezését, valamint az állam részéről elvállalta, hogy viseli a védőnők szakképzésének teljes költségét. Az állam emellett további költségeket is átvállalt a Stefániától, így a higiénikus segélyezés egy részét, az országos és törvényhatósági biztosok tiszteletdíját és útiköltségeit, a központi és törvényhatósági védőnők fizetését és útiköltségeit, valamint a helyi védőnők javadalmazásának azt a részét, amelyet a helyi társadalom és az önkormányzat nem tud előteremteni. Atzél Elemér (szerk.) *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1913–1926*. Budapest, 1928. Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó. 163–164.

15 Szénásy 1997: 178–179.

16 *Tájékoztató az anya- és csecsemővédelem kérdéséhez*. Budapest, 1932.

17 A munka egységesítését szolgálta a központi mintaintézetek (Országos Magyar Anya- és Csecsemővédelmi Központ – Zita Királyné Intézet) létrehozása. Ezek keretén belül működött a központi Védőnői Iroda, amely tanácsadással, terhes- és csecsemőelhelyezéssel, anyák munkába állításának segítségével, valamint különböző segélyezések intézésével foglalkozott; a bírósági, házassági, gyermektartási, törvényesítési, örökbefogadási, stb. ügyekben eljáró Jogvédő Iroda; a 25 ágyas Gróf Apponyi Albert Anyaotthon; a Központi Laboratórium; a Központi (Hollandi) dispensaire;

niszteri rendelet kötelezte a védőintézettel ellátott törvényhatóság területén működő állami anyakönyv vezetőket, hogy minden születést 24 órán belül közöljenek a területileg illetékes anya- és csecsemővédőállomással.¹⁸ A következő évben a 151.317/1924.NMM rendelet kijelentette, hogy anya- és csecsemővédelmet társadalmi egyesületek, községek, városok csak az Országos Stefánia Szövetség ellenőrzése és irányítása mellett végezhetnek. A Stefánia Szövetség a magyarországi egészségvédelem csúcsszerve lett. 1925-ben miniszterelnöki rendelet (41.000/1925.ME) utasította az egyes törvényhatóságokat, hogy alkossanak szabályrendeletet a Stefánia Szövetség helyi munkálkodásának támogatására.¹⁹

Nagy ütemben folyt az országos hálózat szervezése. Ennek jegyében védőintézeteket, tejkonyhákat, bölcsődéket és napközi otthonokat, anya- és szülőotthonokat hoztak létre. Az ellátó-intézmények típusainak megalkotásánál elsődleges cél volt az anyák és a csecsemők, kisgyermekük minél szélesebb körű gondozásba vétele. A szülésekkel kapcsolatban alapelveként fogalmazták meg, hogy azok lehetőleg otthon is lebonyolíthatók legyenek. Ennek természetszerű velejárója volt az otthoni higiénés körülmények optimalizálása, a fertőzés veszélyének lehetséges minimumra csökkentése. Ennek érdekében az egyes fiókszövetségeket arra utasították, hogy a központtól ún. „szülészeti vándorládát” béreljenek. A vándorláda azokat az eszközöket tartalmazta, amelyek a biztonságos szülés levezetéséhez nélkülözhetetlenek.²⁰

Rendellenesnek ígérkező szülés esetén az orvos a terhes anyát szülőintézetbe utalta. A szülőintézetek rendszerét csak 1925-ben kezdte kiépíteni a Szövetség, viszont számuk a harmincas években szép emelkedésnek indult. A szülőotthonok mellé 1930-ban kezdték meg a csecsemő- és gyermekkórházak létesítését; 1930-ban 2, 1933-tól 3, 1935-től pedig már 4 stefániás gyermekkórház üzemelt az országban. Más célt szolgáltak az anyaothonok: itt azokat a gyermeküket megszült anyákat helyezték el (gyermekükkel együtt) ideiglenesen, akik lakáskörülménye alkalmatlan volt a gyermektartásra, akik szülésük miatt átmenetileg hajléktalanná és/vagy állás-talanná váltak (pl. volt házicselédek). Az anyaothoni elhelyezés meg nem határozott időre szólt, de a Szövetség fontos feladata volt, hogy az anyaothonból minél hamarabb jobb megoldást nyújtó helyre közvetítse ki az anyákat és gyermeküket. 1926-ig egy stefániás anyaothon (az Apponyi Albert Anyaothon) működött Magyarországon, ezután fokozatosan újabbakat alapítottak, de számuk nem érte el a szülőotthonok számát.

a Központi (Hollandi) Tejkonyha; valamint a M. kir. áll. Anya- és csecsemővédőnőképző Intézet és Internátus. A központi intézményekhez később a budapesti Fehérkereszt Kórházban működő gyermekgondozónői tanfolyam, valamint egy anya- és csecsemővédelmi múzeum társult. Az *Országos Stefánia Szövetség az anyák és csecsemők védelmére ismertetése*. Budapest, 1925. 2–4.

18 137.681/1923.BM, közli Atzél Elemér (szerk.): *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1913–1926*. Budapest, 1928. Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó. 441–442.

19 Melly–Zuckermann 1931: 93.

20 *Mi a célja az „Országos Stefánia Szövetség anyák és csecsemők védelmére” (községi) fiókszövetségeinek?* Budapest, 1933. 10.

A csecsemők és a kisgyermek egészségvédelmét szolgálták a Stefánia által létesített és üzemeltetett tejkonyhák, valamint a bölcsődék és napközi otthonok. A tejkonyhák az anya által anyatejjel nem táplálható csecsemők ellátására, illetve a helytelen táplálásból fakadó nagy arányú nyári csecsemőhalandóság visszaszorítására jöttek létre. A csecsemők a tejkonyhákból a védőintézeti orvos által rendszeresen ellenőrzött minőségű napi tejadagban részesültek. Az első tejkonyha a már fentebb említett budapesti Uránia Tejkonyha volt, ez 1924-ben Központi Tejkonyhává alakult és a mintaintézetek sorába emelkedett. 1924-től kezdve országsszerte megindult a tejkonyhák szervezése. 1933-ban már 100 fölé emelkedett a számuk, 1938–39-ben pedig 150 Stefánia-tejkonyha üzemelt az országban.

A Stefánia Szövetség célkitűzései közé tartozott az újszülöttkor utáni egészségvédelem szervezése is. Az egészségvédelemben részesített gyermekek köre egészen a három éves felső korhatárig terjedt ki. Az egészségvédelem eszméjét mint már fentebb láttuk, szociális célkitűzésekkel, illetve nevelési célokkal is kiegészítették. Fontos szempont volt, hogy a szülés illetve a kisgyermek ellátása miatt az anya ne essen ki a társadalomból, ne szenvedjen kárt a család megélhetéséhez gyakran nagyban hozzájáruló asszonyi munkavégzés. A Stefánia kezdetben bölcsődék létesítésével igyekezett egyrészt tehermentesíteni az anyákat, másrészt ellenőrzött körülmények között ellátást és felügyeletet biztosítani a csecsemők részére. Hamar felmerült azonban a csecsemőkoron túllévő kisgyermek ilyen irányú elhelyezésének igénye. Az 1920-as évek végétől a bölcsődéket napközi otthonokkal egészítették ki, így már az összes 3 év alatti gyermekkel rendelkező szülő számára biztosíthatták a gyermek napközbeni szakszerű felügyeletét. Természetesen a bölcsődei, illetve napközi otthoni ellátás kiépítése anyagi és személyzeti szempontból is komoly kihívások elé állította a Szövetséget, így a rendszer kiépítése meglehetősen lassan ment végbe, és a korszak végére is csak 61 ilyen intézményt sikerült megalakítani.

Az országos szervezet alapját a Stefánia-fiókszövetségek hálózata adta. Fiókszövetségek a Szövetség kiépülési elveinek megfelelően elsősorban a 10.000 főnél népesebb településeken szerveződtek, de a Szövetség kísérletképpen néhány 1–2000 fős faluban is megkezdte a védelmi rendszer létrehozását.²¹ A fiókszövetségek munkája igazán az 1929-es gazdasági válság következtében vált fontossá. A válság hatására az addigi stabil állami támogatás nemhogy nem követte az intézményhálózat bővülését és ezáltal a fenntartási terhek növekedését, hanem 1932-ben az akkor már 5 éve rendszeresen folyósított 1.200.000 pengős támogatást még csökkentették is. A pénzelvonás megakasztotta a Stefánia Szövetség addigi intenzív terjeszkedését. A fiókszövetségek munkája szociális természetű lett: gyűjtéseket, ünnepélyeket rendeztek, ezek bevételét részint segélyezésre fordították, részint pedig felhalmozták – az új előírások szerint ugyanis nekik (valamint az adott községnek) kellett finanszírozniuk a felállítandó védőintézet megalakítási költségeit.²² A fiókszövetség saját forrásból szerezte be a szülészeti vándorládát illetve a vándorkelengyét, de gyűjtésekből, felajánlásokból étkeztetési akciókat, tejakciókat is szervezett. Ezekon

21 Keller 1931.

22 *Tájékoztató az anya- és csecsemővédelem kérdéséhez*. Budapest, 1932. 5.

kívül „szervezte a helyi társadalmat”, propagandamunkát végzett, bekapcsolódott a községi vagy megyei ínségakciók lebonyolításába. A fiókszövetségek feladatává tették (védőintézet és védőnő hiányában) a terhesek felkutatását és segítségét, esetleges szülőotthonba juttatásuk költségeinek előteremtését, de a majdani egészségvédő feladatot ellátó orvos felkutatását, megnyerését is.²³ A Stefánia Szövetség tevékenysége tehát egyre markánsabban kétfelé vált: egészségügyi szakmunkára és szociális-karitatív tevékenységre. Előbbi a hivatásos alkalmazottak feladatköre maradt, utóbbit azonban már a „társadalom”, pontosabban fogalmazva a fiókszövetségbe tömörült helyi társadalom látta el.

A Stefánia Szövetség egészségügyi szakembergárdáját a Szövetség alkalmazásában álló orvosok, illetve az anya- és csecsemővédőnők alkották. Az orvosok szerepe egyértelmű: ők végezték a tényleges prevenciós szakmunkát, ők látták el az anya- és csecsemővédelem szűken vett orvosi részfeladatait. A Stefánia alkalmazásában álló orvosok száma a védőintézetek számával együtt gyorsan gyarapodott, a korszak végére a 600-at is meghaladta. A munka nagy részét az „egészségügyi segédszemélyzet” besorolás alá eső védőnői kar végezte. A védőnők az Anya- és Csecsemővédőnőképítő Intézet tanfolyamán végeztek, 1925-től kezdve csak az itt kiadott oklevél birtokában lévők tevékenykedhettek ebben a munkakörben.²⁴ 1917-ben a képzés decentralizációját szem előtt tartva Szegeden, Temesváron, Kolozsvárott, Nagyváradon, Szombathelyen és Debrecenben is indítottak védőnői tanfolyamokat.

A háború után csak Budapesten indult újra a képzés, ekkor 6 hónapos tanfolyamokat szerveztek. A nagy újjászervezésre 1925-ben került sor. A felvételhez ekkor már 4 elvégzett gimnáziumi osztályt követeltek. A tanfolyam 6 hónap előzetes gyakorlati munkával kezdődött. Ezt 10 hónapos elméleti képzés, majd újabb 6 hónap gyakorlat követte, a védőnőjelölt csak ezután kapta kézhez oklevelét.²⁵ A védőnők – bár fizetésüket az államtól kapták – nem minősültek állami alkalmazottnak, nyugdíjjogosultságot sem élveztek.²⁶

A védőnők feladata meglehetősen sokrétű volt. Segédkeztek az orvosnak a tanácsadások és vizsgálatok alkalmával, rendszeresen látogatták a védőintézet által látott családokat, oktatták az anyákat a csecsemők és a gyermekek helyes gondozásának, táplálásának, öltöztetésének elveire. Egészségügyi tevékenységük mellett szociális tevékenységet is végeztek, megkeresték a segélyezésre jogosultakat, gazdasági, szociális jellegű tanácsokkal látták el a körzetükbe tartozó anyákat.

Az egészségvédelmi tanácsadás helyi szerve az anya- és csecsemővédő intézet volt. A védőintézet tevékenységi körébe tartozott a terhesvédelem, a gyermekágyas és szoptató nő védelme, valamint a csecsemő- és kisgyermekvédelem is. A védőintézetek mun-

23 *Mi a célja az „Országos Stefánia Szövetség anyák és csecsemők védelmére” (községi) fiókszövetségeinek?* Budapest, 1933. 3–9.

24 A képzés kezdetben 6 hetes volt. A tanfolyam anyagát szülészeti, csecsemő- és gyermekgondozási, ápolási, táplálási ismeretek, általános gyermekvédelmi ismeretek, törvényi és közegészségügyi ismeretek adták. 1918-ban 3 hónaposra növelték a tanfolyam időtartamát, a tanmeneten azonban ekkor még jelentősen nem változtattak. (Keller 1926: 10–11)

25 Keller 1926: 22.

26 *Az anya- és csecsemővédőnők szolgálati szabályzata.* Budapest, 1927.

káját nagyban megkönnyítette a fentebb említett rendeleti szabályozás a születések kötelező bejelentéséről. A prevenciós munka ellenőrzése, esetleges javítása érdekében nagy horderejű volt a belügyminiszter 1924-es rendelete, melyben kötelezővé tette a hároméves kor alatt elhalt gyermekek halálesetének 24 órán belüli bejelentését az illetékes védőintézetbe.²⁷ A védőintézetek számára a legfőbb nehézséget a terhességvédelem megszervezése okozta – a bábák nem voltak kötelesek bejelenteni a tudomásukra jutott terhességi eseteket, ezért azok sok esetben elkerülték az intézetek figyelmét.

A Stefánia Szövetség szerepének értékelésénél nem hagyható figyelmen kívül, hogy az újszülöttek és csecsemők egészségügyi viszonyainak tekintetében Magyarországon az európai országok között a legrosszabb helyzetűek közé tartozott: a száz évesülöttre jutó csecsemőhalálozás európai összehasonlításban a 20. század első felében végig a legmagasabbak között volt, rosszabb arányokat csak Romániában, Bulgáriában és néhány évben Portugáliában valamint Litvániában regisztráltak.²⁸ Budapest csecsemőhalandósága az 1920-as évek közepén Európa nagyvárosait tekintve szintén a legmagasabbak közé tartozott (12–15%), hozzávetőleg Velencével párhuzamosan mozgott. Rosszabb arányokat csak Varsó, Moszkva és Sevilla mutatott.²⁹

A csecsemőkor betegségei között az inkább „elfedő” diagnózisként értékelhető „veleszületett gyengeség”, a fejlődési hiányok és rendellenességek; az emésztőszervi megbetegedések: a gyomor- és bélhurut és az ezekből következő hasmenések; a megfázások, tüdőgyulladások, valamint az idegrendszer – gyakran „görcsök, rángások” néven feljegyzett – betegségei okozták a legtöbb problémát. A fertőző betegségek közül elsősorban a vérhas, a szamárköhögés, az influenza, továbbá a világra hozott szifilisz szedett sok áldozatot a csecsemők körében.³⁰

A vármegyék csecsemőhalandósága lényegesen rosszabb volt a városokénál. Az 1920-as évek elején a vármegyékben száz évesülöttre 19,6, a törvényhatósági városokban 17,2 csecsemőhalott jutott, a 30-as évek végén az arány 13,6 illetve 10%.³¹ A tanyák csecsemő-egészségügyével foglalkozó vizsgálat 20 alföldi város és község tanyáin 25,7%-os csecsemőhalálozási arányt tárt fel, míg az érintett települések belterületein a mutató „csak” 15,2%-ot ért el.³² A Stefánia Szövetség keretében működő védőintézetek eredményesen felvették a küzdelmet a vetélések, az illegális fogamzásgátlások és magzatelhajtások ellen, és jó eredményeket értek el a nyári csecsemőhalálozás visszaszorításában is (1. ábra). Nem tudtak azonban javítani a téli betegségek okozta halálozási statisztikán – itt a csak preventív munka kevésnek bizonyult. A megfázásból, tüdőgyulladásból bekövetkező csecsemő- és gyermekhalandóság visszaszorítására egyértelműen több anyagi erőforrásra, hatékonyabb szociális segítő tevékenységre lett volna szükség.

27 4563/1924.BM közli Atzél Elemér (szerk.) *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1913–1926*. Budapest, 1928. Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó. 506.

28 Szél 1930: 295; Szél 1937: 871; Szél 1939: 1030; Petrilla 1943: 121. Sajnos a Balkánra és a Szovjetunióra vonatkozóan nem rendelkezünk megbízható adatokkal.

29 Thirring 1926: 547.

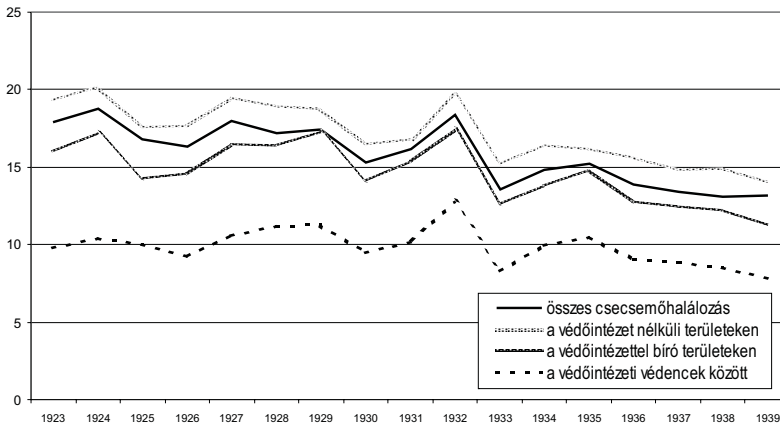
30 Szél 1930: 301–302., Petrilla 1943: 127.

31 Pfeiffer 1926; Szél 1937: 871; Szél 1939: 1031.

32 Fekete 1928: 40–41.

1. ábra

A csecsemőhalandóság Magyarországon a Stefánia Szövetség működésének tükrében
(1923–1939)

(Forrás: Összesített kimutatás az országos szervezet fejlődéséről, működéséről és az elért eredményekről. In: *Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1939. évi működéséről*. Kalocsa, 1940. 41. old.)

A KÖZEGÉSZSÉGÜGY ÉS AZ EGÉSZSÉGVÉDELEM ÁLLAMI SZERVEZÉSE – AZ ORSZÁGOS KÖZEGÉSZSÉGÜGYI INTÉZET

Az állami fennhatóság alatt álló központi egészségvédő intézmény ötlete már a 19. század második felében felmerült Magyarországon. Fodor József, a közegészségtan első magyarországi egyetemi tanára 1874-ben tett először javaslatot „Központi Észlelde” alakítására. Az Észlelde nyomon követte volna a közegészségügy alakulását, a járványok terjedését és ezáltal egységesen szervezhette volna az ellenük való védekezést – a közegészségügyi hiányosságok feltárása mellett azok pótlásának módszereit is kidolgozta volna.³³ Fodornak életében nem sikerült elfogadtatnia terveit, a központi intézet ötlete azonban nem ment feledésbe. 1912-ben a kormány előkészületeket tett egy központi közegészségügyi intézet felállítására, de a munkát a világháború kitörése miatt nem kezdték meg. A háború után, 1918-ban Müller Kálmán, a tuberkulózis elleni küzdelem kormánybiztosa újra rámutatott a központi szerv szükségességére.³⁴ A segítség ezúttal is külföldről érkezett. Az amerikai központú Rockefeller Alapítvány, amely egészségügy-szervező tevékenységét a világháború után Kelet-Európára is kiterjesztette, megnyerhetőnek tűnt a magyar egészségvédelem hathatós támogatására.³⁵

33 Hahn–Melly 1965: 27–28.

34 Erdős–Szlobodnyik 1998: 9.

35 Az Alapítvány a korábbiakban már Franciaország, Csehország és Lengyelország számára is segítséget nyújtott a tbc-elleni küzdelem kiépítésében illetve központi intézmények létrehozásában. Támogatásukkal Varsó és Prága felépítette saját központi közegészségügyi intézetét.

Az Alapítvány európai vezetője, Solskar M. Gunn professzor támogatásáról biztosította a puhatolózó magyar kormányt, de az intézet felállítását a magyar orvosi karra kívánta bízni. 1922-re Liebermann Leó vezetésével kidolgozták az intézet terveit. A Rockefeller Alapítvány ekkor „környezettanulmányozásba” kezdett, Gunn hosszú körutat tett az országban, felmérte, megvizsgálta az egészségügyi helyzetet, a lakosság és az egészségügyi intézményrendszer állapotát. Az Alapítvány végleges döntését nagyban elősegítette, hogy időközben sikerült megfékezni az országban dúló inflációt, megindult a gazdaság helyreállítása. Gunn kedvező jelzéseinek köszönhetően 1924-ben a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium hivatalos kérvényt küldött a Rockefeller Alapítványhoz, amelyben egyszeri támogatást kértek az intézet létrehozására, valamint öt évi csökkenő összegű pénzsegélyt az intézet dologi kiadásainak fedezésére. A kérvény kedvező elbírálást nyert, 1924 decemberében az Alapítvány 245 ezer dollár egyszeri segélyt szavazott meg, és vállalta egy öt éves, csökkenő kulcsú (80, 60, 40, 20, 10%) fenntartási támogatás folyósítását. Az intézet létrehozásában a magyar kormány, valamint a főváros is komoly szerepet vállalt: az állam a fenntartási költségeket saját költségvetésébe illesztette, vállalta az addig működő, gyenge hatásfokú Központi Bakteriológiai és Közegészségügyi Vizsgáló Állomás felszámolását, annak felszerelését az új intézetnek ígérte. A székesfőváros 1925. május 10-én ellenszolgáltatás nélkül 2240 négyszögöles telket biztosított az építkezés céljaira.³⁶ Az 1925:XXXI. törvény hivatalosan is rendelkezett az M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet felállításáról. A Vizsgáló Állomás az építkezés befejeztével, 1927. június 30-án beszüntette munkáját, és 1927. július 1-én az OKI hivatalosan megkezdte működését.³⁷ Igazgatója Johan Béla lett. Hatásköre Budapest kivételével az egész országra kiterjedt, a székesfővárosban az 1893 óta működő Székesfővárosi Közegészségügyi és Bakteriológiai Intézet maradt illetékes.³⁸

1927 októberében az OKI megindította oktatási munkáját: kéthetes szociálhigiénés tárgyú tisztiorvosi továbbképző tanfolyamot szervezett. A tisztiorvosok képzése és a tisztiorvosi munka különböző feltételekhez kötése a századforduló óta megoldhatatlan feladatok elé állította az egészségügy reformját tervező szakembereket. 1894-től a törvényhatósági orvosoknak kötelező tisztiorvosi vizsgát írtak elő, tisztiorvossá csak azt nevezhették ki, aki a vizsgát sikeresen abszolválta. A vizsga előtti tanfolyamot csak 1919-ben rendszeresítették. A tanfolyam működtetéséhez azonban hiányoztak az elemi feltételek: nem állt rendelkezésre állandó helyiség az elmé-

36 Johan 1925: 861–863; Erdős–Szlobodnyik 1998: 9–10.

37 Az OKI-n belül négy osztály kezdte meg a munkát. A Patohisztológiai és Parazitológiai Osztály kórszövet-tani vizsgálatokba, valamint az élősködők elleni küzdelem kidolgozásába kezdett. Fontos munkaterületet kapott a Bakteriológiai Osztály: itt végezték a fertőző betegségek kórokozójának keresését, ide tartozott a vakcinatermelés, valamint a vidéki mozgó laboratóriummal történő vizsgálatok szervezése és koordinálása. A Szerológiai Osztály a Bakteriológiaihoz kapcsolódva a szérumok és a fertőző betegségek vizsgálatával foglalkozott, ellenőrző funkciókat kapott. A legnagyobb létszámmal a Kémiai Osztály állt fel: ennek a részlegnek a munkáját képezte a gyógyszerkészítmények ellenőrzése, az élelmiszer-ellenőrzés, valamint az egyik legnagyobb hangsúlyt kapó munka – a vidéki vízellátás, a vidéki kutak vízminőségének vizsgálata. (Johan 1926)

38 Erdős–Szlobodnyik 1998: 10.

leti képzéshez, nem volt lehetőség gyakorlati képzés beindítására. A tisztiorvosi tanfolyamon fennállásának hat éve során 348 orvos végzett. Az OKI felállításáról rendelkező 1925-ös törvény az Intézet feladatává tette a tisztiorvosképzés új rendszerének kidolgozását, illetve a tanfolyamok és vizsgák megszervezését.³⁹ Az első új rendszerű tanfolyamot 1928 februárjában indították. Az első tanfolyamon 24 orvos vett részt, 5 hónapos elméleti és 4 hónapos gyakorlati kiképzésben részesültek. A hangsúly a közegészségtan problémakörein és azok megoldási lehetőségein volt.⁴⁰ 1928 novemberétől rendszeresítették az egy évvel korábban próbaképpen indított tisztiorvosi továbbképző tanfolyamokat is.⁴¹

A tisztiorvosok képzése mellett az OKI feladatkörei közé sorolták az egészségügyi segédszemélyzet képzésébe történő bekapcsolódást is. 1926-ra már készen álltak az OKI felügyelete alatt létrehozandó Állami Ápolónő- és Védőnőképző Intézet tervei. A cél ez esetben is egyértelmű volt: a szétforgácsolt, ellenőrizhetetlen és áttekinthetetlen védőnő- és ápolónőképzést központi intézmény illetékességi körébe helyezni, centralizálni, tananyagát, vizsgaanyagát egységesíteni. 1928-ban az egészségügyi igazgatás állami kézben történő összpontosítását minden szinten támogató Rockefeller Alapítvány 70.000 dolláros segítséget ajánlott fel az állami védőnőképzés megteremtésére. 1929 szeptemberében a Gyáli úton, az OKI szomszédságában elkezdtek az építkezést, 1930. szeptember 15-én pedig megindították az Állami Ápolónő- és Védőnőképző Intézet első tanfolyamát. A képzés alapját az ápolónői ismeretek adták. A betegségek elleni küzdelmet, a prevenciót csak úgy lehet hatékonyan végezni – érveltek a szakemberek –, ha az egészségügyi segédszemélyzet ismeri is a betegségeket, amik ellen a harcot folytatja.⁴²

A védőnőképzés volt az egyik fontos terület, amelyen a centralizációra törekvő Közegészségügyi Intézetnek meg kellett küzdenie a saját befolyását és illetékességi körét féltő Országos Stefánia Szövetséggel. A Stefánia az 1925-ös védőnő-oktatási monopóliumot biztosító 22.707/1925.NMM miniszteri rendelet ismeretében saját jogkörének megcsorbításaként reagált az állami védőnőképzés beindulására. Az OKI a védőnőképzés terén „szavakban” nem törekedett teljes hatalomátvételre: a munkába be kívánta vonni a „társadalmi jótékony intézményeket”, így a Stefánia Szövetséget is.⁴³ Az állami átruházott hatáskörrel működő Stefánia Szövetség „jóté-

39 Johan 1939: 82.

40 A tananyag *közegészségteni és járványtani* – bakteriológia, szerológia, fertőző betegségek elleni küzdelem, környezet-egészségtan, fertőtlenítés, gyógyszer- és gyógyszer-tárvizsgálat, stb., *társadalomegészségteni és egészségvédelmi* – egészségstatisztika, általános egészségvédelem, csecsemővédelem, iskolaegészségtan és iskolafogászat, iparegészségtan, élelmezésügy, mentésügy, tbc- és nemibetegségek elleni küzdelem, egészségügyi propaganda, társadalombiztosítás és balesetvédelem, örökléstan és eugenika, rendőrorvosi szolgálat, szociális gondozás, stb., *egészségügyi közigazgatási* – közigazgatási szervezet, egészségügyi közigazgatás, törvények, rendeletek, valamint *egyéb ki-egésztő tárgyakból* – az OKI munkaköre, gázvédelem, testnevelés, törvényszéki orvosi munka – állt össze. (Johan 1939: 83–85)

41 Jelentés a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet 1928. évi munkájáról. In: A M. kir. Országos Közegészségügyi Intézet *összegyűjtött közleményei*, 1929. Budapest, Országos Közegészségügyi Intézet.

42 Bielek–Kontra 1934: 93–94.

43 Gortvay–Parassin 1927: 73.

kony társadalmi” szervezatként való aposztrofálása természetesen csak olaj volt a tűzre. A Stefánia végleg elbarikádozta magát: csak akkor lett volna hajlandó részt venni az OKI-val közös védőnőképzésben, ha azt az Állami Anya- és Csecsemővédőnőképző Intézetben szervezték volna meg, a képzés alapjává pedig az általuk elképzelt közegészségtani és szociálpolitikai ismeretek tétettek volna.⁴⁴

1927 végén megkezdte működését az Országos Közegészségügyi Intézet Külső Munkák Osztálya. Induláskor feladatköre kettős volt: megszervezni a járványügyi és laboratóriumi vizsgáló munka decentralizálásának alapjait és beindítani az általános egészségvédelem szervezeti rendszerének tesztelését szolgáló mintajárás-akciót. A decentralizálási munkálatok során Magyarországot járványügyi szempontból kerületekre osztották. Az egyes kerületek vizsgálati anyagai a vidéki fiókállomások felállítása után már nemcsak a budapesti központba futhattak be, ezzel a központi laboratóriumok válláról nagy terhet sikerült levenni. 1928-ban négy fiókállomás kezdte meg a munkát, a következő évben újabb három: csatlakozott hozzájuk, így 10 kerülettel (9 fiókállomás és a központi laboratórium) hosszú időre kialakult az OKI országos vizsgálati szervezetrendszere.⁴⁵ 1930-ban az egészségügyi kormányzat elrendelte a kötelező laboratóriumi vizsgálatokat egyes fertőző betegségek gyanúja, illetve diagnosztizálása esetén. Ez hirtelen többszörösére duzzasztotta az OKI-hoz és a fiókállomásokhoz beérkező vizsgálati anyagok számát. A további folyamatos és megbízható működés biztosítása végett a munkavégzésre jogosult laboratóriumok körét bővíteni kellett. Mivel további fiókállomások felállításához sem anyagi, sem személyzeti lehetőség nem adódott, 1931-ben a fiókállomások mellett egyes közkórházi laboratóriumokat is feljogosítottak járványügyi hatósági vizsgálatok elvégzésével.⁴⁶ A fiókállomások rendszere a harmincas évek közepéig nem változott.⁴⁷

Az OKI Külső Munkák Osztálya létrejötte után azonnal hozzálátott az egészségügyi mintajárások rendszerének kiépítéséhez is.⁴⁸ A mintajárás kialakításának gondolata megelőzte a Közegészségügyi Intézet tényleges munkakezdésének időpontját.

44 *Az Országos Stefánia Szövetség memoranduma a népjóléti és munkaügyi miniszterhez a védőnők képzése és munkábaállítása tárgyában.* Budapest, 1930. Országos Stefánia Szövetség. 9–10. Elleztek az ápolónői és a védőnői képzés részleges összevonását is. A Stefánia elképzelése szerint ugyanis a védőnő nem foglalkozik betegápolással, tevékenységi körét a prevenció és a szociális segítés alkotja. A védőnők természetesen az OKI elképzelése szerint is végeztek volna prevenció és tanácsadó munkát – a különbség az arányokon volt: míg a Stefánia szakemberei a védőnői kar munkáját elsősorban a szociális, szociálhigiénés munkások tevékenységi körébe sorolták (Keller 1927: 16–17), addig az OKI egyértelműen egészségügyi segédmunkának minősítette a védőnői szolgálatot: Johan Béla megfogalmazásában: a védőnő az orvos segédje, „tényleges orvosi segédmunkás”. (Johan 1929: 68–69)

45 1928: Pécs, Debrecen, Miskolc, Székesfehérvár; 1929: Szeged, Baja, Hódmezővásárhely.

46 1931-ben vizsgálati jogot kapott a győri, kaposvári, nyíregyházi, szombathelyi, szekszárdi, balasgyarmati, sátoraljaújhelyi, soproni kórházi laboratórium, valamint a pécsi egyetemi belklinika, 1932 novemberében pedig az újpesti kórház laboratóriuma.

47 Bővítési lehetőség 1936-ban nyílt, ekkor Szombathelyen és Gyulán létesítettek új vizsgáló állomásokat. (Bakács 1959: 124–126)

48 A mintajárás eredeti formájában az Amerikai Egyesült Államokból átvett elgondolás. A „public health demonstration district” célja mintaszerű egészségügyi intézmények és irányítási formák létesítése és tesztelése, az országosan megteremtendő egészségügyi berendezkedés alapjainak gyakorlati kipróbálása, a közegészségügyi törvényalkotás számára kísérleti telep biztosítása. (Pfeiffer 1927: 72)

Az egészségügyi kormányzat megbízásából Gaál András Kálmán és Stoll Kálmán már 1926-ban széleskörű adatfelvételt végzett Pest vármegye gödöllői járásában. A felvétel során általános földrajzi és néprajzi adatokat, halálozási és morbiditási adatokat gyűjtöttek, felmérték a terület gazdasági viszonyait, megvizsgálták az infrastruktúra állapotát.⁴⁹ 1927 folyamán a Rockefeller Alapítvány támogatásával létrehozták az első magyarországi egészségügyi mintajárást a gödöllői járásban.⁵⁰

A Külső Munkák Osztálya 1928 októberétől fő feladatának a mintajárások rendszerének bővítését, illetve a mintajárásokban folyó munka kiszélesítését tekintette. A gödöllői járásban megindították a rendszeres és teljeskörű vízvizsgálatot, kútjavításokat kezdtek, mintakutakat létesítettek. A mintajárást használták fel a tisztiorvosok, illetve az egészségügyi védőnők gyakorlati kiképzésében is.⁵¹ 1928-ban befejeződtek a mezőkövesdi és a berettyóújfalui járásban folytatott előzetes felvételek és az év végén megalakultak a mezőkövesdi és a berettyóújfalui egészségügyi mintajárások. 1929-ben a népjóléti és munkaügyi miniszter rendeleti úton hivatalosan megbízta a Közegészségügyi Intézetet a mintajárások szervezésével és az ott folyó munka irányításával. 1930 márciusában a váci egészségügyi mintajárás, 1931-ben pedig a Pécs-városi és a Kisbéri Egészségügyi Mintakerület kezdte meg működését.

A mintajárásokban kezdődött meg az általános egészségvédelem intézményeinek kísérleti megszervezése. Egészségházak épültek, megalakultak a különböző védőintézetek. Bevezették az egészségügyi védőnő és az egészségőr intézményeit. A Vallás- és Közoktatásügyi Minisztérium mintaóvodákat és mintaiskolákat létesített.⁵² Az iskolákban megindult a gyermekek rendszeres szűrővizsgálata, amely speciális tevékenységként a súlyos népbetegségként felismert fogszuvasodás megfékezésére kialakított iskolafogászati munkával kapcsolódott össze.⁵³ 1930-ban a mintajárásokban folyó egészségvédőnői munka irányítására az OKI létrehozta az Ápolónői és Védőnői Irodát, az év októberében pedig útjára indította a *Népegészségügy* című folyóirat mellékleteként megjelenő, kézzel sokszorosított *Zöld Kereszt* című havi értesítő kiadványt.

1930-ban a népjóléti és munkaügyi miniszter a Közegészségügyi Intézet státusát nagyban befolyásoló rendeletet hozott: a fertőző betegségek bejelentését nemcsak az első- és másodfokú közegészségügyi hatóságok, hanem az OKI felé is kötelezővé tette. Ezzel újabb lépés történt az egészségügyi intézményrendszer központosítása terén: az OKI Járványügyi Alosztálya a fertőző betegségek követésének, a védekezés megindításának, irányításának központi szervévé vált. A Járványügyi

49 Gaál–Stoll 1926.

50 A gödöllői járás kiválasztásban több tényező is szerepet játszott. Fontos volt természetesen, hogy Pest vármegye és a járás egyaránt szívesen fogadta a tervet, de nem volt elhanyagolható az a szempont sem, hogy a járás Budapesthez való közelsége révén valóban könnyen tanulmányozható mintaként szolgálhatott, a kiépítendő egészségügyi berendezéseket pedig könnyen be lehetett kapcsolni a központi intézmények működésébe. (Pfeiffer 1927: 73)

51 Johan 1928: 19–20.

52 Pfeiffer 1927: 73–74.

53 Johan 1928: 1424–1425.

Alosztály a beérkezett jelentésekről heti rendszerességgel készített kimutatásokat, és a pontos, naprakész ismeretek terjesztése végett rendszeresen szétküldte azokat az egyes törvényhatóságok tiszti főorvosai számára.⁵⁴ Növelte az Intézet tekintélyét és befolyását az is, hogy az 1932 júniusával megszűnő Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium helyett a Belügyminisztérium vette át felette a felügyeleti jogkört. Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter Scholtz Kornél orvosállamtitkár javaslatára 1933 őszén megbízta az OKI-t az egész országra kiterjedő egészségvédelmi rendszer megszervezési terveinek részletes kidolgozásával. Az Intézet részéről Johan Béla és Gaál András Kálmán 10 éves munkaprogramot dolgozott ki, amelyet a kormány 1933 telén elfogadott. Ezen munkaterv alapján az OKI megkezdte az általános egészségvédelem (a „zöldkeresztes” egészségvédelem) országos kiépítését.⁵⁵

Az OKI belső szervezete a harmincas évek folyamán tovább bővült és specializálódott. Johan Béla 1934-es évi jelentésében rámutatott, hogy jelentős átfedések vannak a Belügyminisztérium illetve a Közegészségügyi Intézet egyes osztályai által végzett munkák között. Racionalizálási javaslatát a minisztérium elfogadta, és 1936 júniusában létrehozta a BM Egészségvédelmi és Járványügyi Osztályt (BM XV. ügyosztály), és az Országos Közegészségügyi Intézet épületében helyezte el. Vezetője az OKI igazgatója lett, aki ezzel párhuzamosan címzetes miniszteri tanácsosi címet kapott. Átszervezték az 1913 óta működő közegészségi felügyelői rendszert is: az addigi általános felügyeleti jogkört gyakorló kerületi felügyelői intézményt megszüntették, helyükbe szakfelügyelőket állítottak. A közegészségügyi felügyelők rendszeren a Belügyminisztérium alkalmazásában álltak, de az egészségvédelmi feladatokat ellátó felügyelők az OKI alkalmazottai lettek. Az OKI Külső Munkák Osztálya vezetését a BM-alkalmazott közegészségügyi főfelügyelő vette át.⁵⁶ Megkezdődött a Belügyminisztérium és a Közegészségügyi Intézet szervezetének és apparátusának összefonódása.

1936-ban változás történt az Intézet élén: az államtitkári székbe távozó Johan Béla helyett Tomcsik József lett az igazgató. Az év további szerkezeti bővülést hozott. Június 1-én önálló osztályként szerveződött meg az OKI Vízügyi osztálya, amely fő feladatául a vidéki (falusi) lakosság ivóvízellátásának javítását, illetve megoldását, a kútellenőrzések és kútlétesítések végrehajtását kapta. A városok és főleg a községek vízellátásának ügye az 1920-as évek végéig az igazgatás és az egészségügy mostohagyermekéi közé tartozott. A vízellátó rendszer kiépítettsége rendkívül hiányos volt: a trianoni országterület lakosságának 22%-át látták el vezetékes vízzel, a többiek kútvizet használtak.⁵⁷ A rosszul megépített, könnyen elszennyeződő kutak súlyos járványügyi kockázatot jelentettek: nagyobb esőzések után gyakorta jelentkezett és pusztított a hastífusz, a vérhas, a járványszerű hasmenés. 1928 óta az OKI mintegy 30000 falusi kutat vizsgált meg, és, bár a hivatalos nemzetközi standardoknál enyhébb megítélést alkalmaztak, mindössze 30%-uk vizét találták fo-

54 Johan 1939: 188–189.

55 Johan 1939: 262–263.

56 *Jelentés az Országos Közegészségügyi Intézet 1936. évi működéséről.* Budapest, 1937: Országos Közegészségügyi Intézet. 8.

57 Jendrassik 1942: 738.

gyasztásra alkalmasnak.⁵⁸ A kültétesítésnek az 1928 után meginduló vizsgálatok eredményeinek hatására komoly feltételei lettek. Bár nem csak artézi kutak, hanem kellő mélységig ásott aknás kutak telepítését is engedélyezték és javallották, a munkálatokat minden esetben tisztiorvosi helyszíni szemlének kellett megelőznie. Az ily módon létesített kutakat zöld kereszt „Jó ivóvíz” feliratú táblával látták el, törzskönyvezték, vizüket évente kétszer újraellenőrizték. Az OKI 1938 végén 1534 „zöldkereszt” kutat tartott nyilván.⁵⁹

A Külső Munkák Osztálya 1936-ban tbc-gondozási alosztállyal bővült, ennek vezetésével illetve a munkavégzéssel a belügyi alkalmazásban álló tbc-szakelőadókat bízták meg.⁶⁰ A tbc-gondozás központi irányítás alá helyezése, és általában a prevenció kiterjesztése a falusi lakosságra mindenképpen döntő jelentőségű lépésnek tekinthető. A tuberkulózis – amely a 20. századra megörökölte a kiütéses tífusztól a „morbus hungaricus” elnevezést – a legelterjedtebb népbetegségnek számított. A korabeli, faluval, parasztsággal, „néppel” foglalkozó irodalmi, publicisztikai írások a falu legpusztítóbb betegségeként tartották számon. Tény: a falusi lakosság körében is igen jelentős volt a tbc-halálozás aránya, ennél is magasabb volt azonban a városi lakosoké. Három különböző időszak halálozási adatait összevetve megállapíthatjuk, hogy ez az összefüggés az egész vizsgált korszakunkban igaz marad; a törvényhatósági jogú városok tbc-halálozása mintegy 1,2–1,3-szorosa a községekének.⁶¹

Tbc-halandóság törvényhatóság-típusok szerint (ezer főre)

	1920–23	1930	1939
Vármegyék	2,8	1,9	1,3
tj. városok	3,8	2,3	1,6

(Forrás: Pfeiffer 1926; Szél 1931: 763; Szél 1940: 561.)

A trianoni területen az 1920-as évek elején két – többé-kevésbé összefüggő – magas tbc-halálozást mutató régió rajzolható ki. Az egyik Dél-Magyarországon Bács-Bodrog vármegye Bajával, valamint Csanád, Arad és Torontál megye. A másik hosszan elnyúló terület Észak-Magyarországon található, Komárom és Esztergom vármegyétől indulva kelet felé Nógrád és Hont, Heves, Miskolc város, majd az ország legkeletibb részén kissé különválva Szabolcs és Ung valamint Szatmár, Ugocsa

58 Johan 1938: 448.

59 Johan 1939: 172–182.

60 A tüdőbeteg-gondozást 1936-ig több közsület és egyesület végezte, általában állami és törvényhatósági támogatással. A munka irányítását a Tuberkulózis Elleni Küzdelem Országos Bizottsága végezte. 1936-ban a bizottságot megszüntették, a tbc elleni védelem irányítását és szervezését pedig a tbc-gondozási alosztályra bízták. A védekező munka egységesítésének szimbolikus jeleként a tbc-prevenció szolgálatában álló *Tuberkulózis*, valamint az ugyanilyen tárgyú *Tüdőbeteggondozás és Tuberkulózis* című lapokat egyesítették, és 1937-től *Tuberkulózis Elleni Küzdelem* címen adták ki. 1937-ben új önálló osztályként megszervezték az OKI Influenzakutató Osztályt, amely még abban az évben bővítette profilját és Víruskutató Osztály néven folytatta működését. (Bakács 1959: 217–218)

61 A rendezett tanácsú városokra és a községekre vonatkozóan csak az 1920–23-as időszakból rendelkezünk különválasztott adattal: tbc-halálozásuk 3,3%, tehát a két másik településtípus között helyezkedik el. A későbbi évekre vonatkozó adatokban a községek és a megyei városok összevontan, a „vármegyék” kategóriában szerepelnek.

és Bereg megyével. A két régiót az ország közepén az ugyancsak magas tbc-mortalitási arányú Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegye kötötte össze. A harmincas évekre a tbc-halálozás csökkenésnek indult. Az északi területeken a nagyvárosok, valamint Esztergom és Heves megye kivételével lényegesen javult a helyzet, nagyobb összefüggő tbc-s góc csak a Pest-Pilis déli részén és Bács-Bodroiban maradt.

1937–38-tól az OKI kezdte szervezni a malária illetve a nemibetegségek elleni védekezést is. 1937-ben először a Zala megyei Letenyén, majd a következő években Mándokon (Szabolcs vm.), Jánkon (Szatmár vm.) és Beregszászon is malária-állomásokot létesítettek. Az állomások feladata a betegellátás, a fertőzések kezelése és a fertőzés forrásainak kutatása mellett a malária-szúnyogok tenyészőhelyeinek felkutatása, a szúnyogok irtása illetve egy részüknek további vizsgálatok végzése céljából összegyűjtése és a központi laboratóriumba küldése lett.⁶² A munka eredményeként először is lényegesen javult a maláriás betegségek bejelentettségi szintje, majd a szúnyogirtás, illetve a betegséget terjesztő szúnyogfaj élőhelyének visszaszorítása a malária-morbiditás csökkenéséhez is vezetett.

1938-ban az addig társadalmi egyesületek, közületek irányításával és szervezésében zajló nemibeteg-gondozás is az OKI illetékességi körébe került.⁶³ Általánosan elfogadott tézis, hogy a nemi betegségek inkább a városokhoz, a városi lakossághoz kapcsolódnak. A magyarországi adatok részben igazolják is mindezt: az 1920–24-es évek átlagának szifiliszhalandósági mutatói szerint a törvényhatósági városok mindegyikében 1‰ fölött volt a szifiliszhalandóság, míg a vármegyék közül csak Békés, Csongrád, Csanád, Arad és Torontál, Hajdú, Jász-Nagykun-Szolnok és Tolna érte el ezt a szintet.⁶⁴ A községek veneriás fertőzöttségét leggyakrabban a vándorló népelemek hordozták. A summások, vándorló iparosok, vándorcigányok, illetve a városokba eljáró munkások könnyen széthurcolták a kórt az országban. Johan Béla arra mutatott rá, hogy minél gyakoribb, szorosabb volt az érintkezés egy-egy falu és valamely város lakossága között, annál nagyobb esélye lett az adott községben a különböző veneriás betegségek elterjedésének.⁶⁵ Az OKI irányításával kialakított szűrő- és gondozóintézetek – bár inkább a városokban koncentrálódtak – igen jelentős szerepet játszottak a teljes lakosság veneriás fertőzöttségének csökkentésében.

A harmincas években tovább fejlődött és bővült az OKI oktatási tevékenysége is. 1932-ben elindult az első községi és körorvosi tanfolyam, a tantárgyak között a közegészségtan, járványtan, társadalomegészségtan, egészségvédelem és az egészségügyi közigazgatás szervezetének ismerete szerepelt. A tanfolyam végén a hallgató az Orvosi Továbbképzés Központi Bizottsága által kiállított bizonyítványt kapott. 1932–35 között négy tanfolyamon 127 hallgató vett részt. 1936. június 30-tól megnőtt a községi és körorvosi tanfolyam jelentősége. Az 1936:IX. törvény

62 *Jelentés az Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évi működéséről.* Budapest, 1940: Országos Közegészségügyi Intézet.

63 Bakács 1959: 219–221.

64 Doros 1926: 316–317.

65 Johan 1939: 243–245.

a községi orvosi, illetve körorvosi kinevezést a tanfolyam sikeres letételéhez kötötte. A tanfolyamok és a vizsgák szervezését a Községi Orvosi Vizsgabizottság intézte, a végzett hallgatók ettől kezdve Községi Orvosi Képesítő Bizonyítványt kaptak.⁶⁶ A tisztiorvosi kar és az egészségvédelmi intézményrendszer jobb összeforrasztásának eszköze volt az 1936:IX. törvény, amely a tisztiorvosi kart államosította, és eltiltotta a magángyakorlattól. A tisztiorvos feladata lett az iskolás gyermekek egészségvédelmének irányítása, az oltások megszervezése is.⁶⁷ A törvény értelmében a továbbiakban tisztiorvossá, illetve tisztifőorvossá csak azt lehetett kinevezni, aki az OKI tisztiorvosi tanfolyamát elvégezte és annak végeztével sikeres tisztiorvosi vizsgát tett.⁶⁸

Az ápolónő- és védőnőképzés intézményrendszerének bővítésére csak a harmincas évek végén került sor. Addig a budapesti M. Kir. Ápolónő- és Védőnőképző Intézet, valamint az OKI ellenőrzése alatt, de a Debreceni Tudományegyetem szervezésében működő Ápolónő- és Védőnőképző Intézetben folyt az oktatás. 1938. február 1-én nyitotta meg kapuit a Szegedi M. Kir. Ápolónő- és Védőnőképző Intézet. A visszacsatolt területek védőnő-igényeinek ellátására 1939 elején megszervezték a felvidéki hallgatók számára induló tanfolyamot. A tanfolyam ideiglenesen Szegeden kezdte meg működését, majd 1939 végén Kassára költözött – 1939. november 15-én hivatalosan megnyílt a Kassai M. Kir. Ápolónő- és Védőnőképző Intézet. A védőnőképzés kiterjesztésének utolsó állomása 1940. november 14-én a Kolozsvári M. Kir. Ápolónő- és Védőnőképző Intézet megnyitása volt.⁶⁹

A ZÖLDKERESZTES EGÉSZSÉGVÉDELMI SZOLGÁLAT

Az általános egészségvédelmi munka, a zöldkeresztes egészségvédelem megszervezése az OKI felállításával vette kezdetét. A Külső Munkák Osztály által szervezett mintajárás-mozgalom már a későbbi zöldkeresztes egészségvédelmi rendszer alapjainak kidolgozását célozta. 1930-ban a beszervezett négy mintajárás (gödöllői, berettyóújfalui, mezőkövesdi, váci) egészségvédelmi tevékenysége összesen körülbelül 220.000 lakost érintett.⁷⁰ A kezdeti munka, amely egész járások egészségvédelmi rendszerének kiépítését célozta, 1930-tól átalakult: a járások teljeskörű beszerzése helyett áttértek egyes kisebb körzetek megszervezésére.

66 Johan 1939: 89–92.

67 Johan 1939: 264–265.

68 Johan 1939: 82.

69 A védőnőképzők mindenhol egységes tanterv és egységes vizsgakövetelmények szerint működtek. A felvétel feltételül 18–30 éves életkort, gimnáziumi érettségit vagy tanítónői oklevelet, valamint testi alkalmasságot követeltek meg. A képzés öt hónapos előkészítő tanfolyammal kezdődött, ezt egy év egy hónapos gyakorlati és elméleti képzés, majd fél év falusi egészségvédelmi munka követte. Az egyes tárgyak után kollokviumot, a tanfolyam végén pedig záróvizsgát rendszeresítettek. (Johan 1939: 93–95)

70 Johan 1939: 250.

Az egészségvédelmi körzetek kialakítása 1933-tól vett nagy lendületet.⁷¹ Ebben az évben fogadta el a kormány az általános egészségvédelem kiépítésének koncepcióját, az OKI pedig egyre nagyobb energiát fordított a Zöld Kereszt szervezésére. A Zöld Kereszt több esetben is illetékességi vitába keveredett az egészségvédelmet saját elvei szerint kiépítő Stefánia Szövetséggel. Sok helyen a már meglévő stefániás anya- és csecsemővédelem mellett szerveződött meg a zöldkeresztes tanácsadó – ezekben az esetekben a településen az anya- és csecsemővédelem nem került be a zöldkeresztes munkaterületek közé, hanem a Stefánia irányítása alatt maradt. A súrlódások elkerülésére végül a két szervezet a BM által jóváhagyott szerződést kötött: ennek értelmében a Stefánia Szövetség – a meglévő intézmények meghagyása mellett – nem folytatta a 6000 fő alatti települések egészségvédelmi szervezését, azokat egységesen a Zöld Kereszt illetékességi körébe tartozónak ismerte el.⁷²

Az egészségvédelmi körök átlagos lélekszáma kezdetben 6–8000 fő körül mozgott. A védőnői és orvosi apparátus fokozatos bővülésével vált lehetővé kisebb lélekszámú, 4–6000-es, esetleg még kisebb körzetek szervezése.⁷³ Az egészségvédelmi körök szervezésénél alapelveként merült fel, hogy az egészségvédelmi kör lehetőleg egybeessen az 1908:XXXVIII. törvény által létrehozott orvosi körökkel. Erre azért is szükség volt, mert a Zöld Kereszt, ellentétben a Stefánia Szövetséggel, nem kizárólag saját alkalmazású orvosok munkájára számított, sőt éppen ellenkezőleg: az általános törekvés az volt, hogy a helyi lakosság egészségügyi viszonyait legjobban ismerő illetékes községi vagy körorvost nyerjék meg az egészségvédelmi munka vezetésére. Az egészségvédelmi kör és az orvosi kör összetartozásából kiindulva az 1936:IX. törvény az „orvosi kör” elnevezést megszüntette, és helyette a „közegészségügyi kör” nevet alkotta meg.⁷⁴ A két intézményrendszer egyre inkább egymásra épült: az 1939-es új közegészségügyi körbeosztás során már csaknem teljes volt az egyezés – az új beosztás következtében az egészségvédelmi és a közegészségügyi körök átlagos lélekszáma 4900 fő lett.⁷⁵ Az egészségvédelmi kör általános munkája a csecsemővédelmet, a tuberkulózis és más fertőző betegségek elleni küzdelmet, az iskolaegészségügyet, az ideg- és nemibeteg-gondozást, a házassági és foglalkozási tanácsadást, a szociális gondozó munkát, az alkoholizmus elleni küzdelmet, oktatási tevékenységeket és a környezethigiéné javításának előmozdítását ölelte fel.⁷⁶

Nagyobb községekben illetve a több községből álló körök székhelyközségeiben az előzetes tervek egészségházak létesítésére irányultak. A létesítés költségeiről, illetve a működéssel kapcsolatos dologi kiadások fedezéséről az illető község volt köte-

71 Az egészségvédelmi körzetek legtöbbször egy település képezte, kisebb falvak esetében azonban több helység összevonására is sor került.

72 Johan 1939: 266.

73 Bakács 1959: 212.; Johan 1939: 257.

74 A zöldkeresztes egészségvédelmi kör élén a tanácsadó orvos, több orvos esetén a vezető orvos állt. A járási egészségvédelmi körök alkották a járási egészségvédelmi szolgálatot, a városi körzetek a városi egészségvédelmi szolgálatot. Ennek vezetője, a körzeti személyzet és segédpersonnel vezetője a városi feljebbvalója a járási vagy városi tisztiorvos volt. A tisztiorvosok az OKI igazgatójának utasításai alapján jártak el.

75 Johan 1939: 257–258.

76 Bielek–Kontra 1934: 13–14.

les gondoskodni.⁷⁷ Az egészségházak létesítése meglehetősen nehezen indult meg. A községek számára vállalhatatlan teher volt új speciális épületek létesítése, így az első időszakban főleg meglévő falusi lakóházak átalakításával próbálkoztak, természetesen ezáltal az egyes helyiségek célszerű és biztonságos elhelyezésének központi-
lag elkészített terveit nem minden esetben lehetett érvényre juttatni.⁷⁸ Az egészség-
ház-program tervszerű kiépítéséhez széleskörű társadalmi összefogásra volt szükség. 1937 telén Imrédy Béla, a Magyar Nemzeti Bank elnöke és Keresztes-Fischer Ferenc, akkor a Pénzügyi Központ vezetője három és fél millió pengős „Falusi Szociális Alap”-ot hozott létre. Az Alap elsődleges célja a szegény falvak egészség-
ház-építéseinak anyagi támogatása lett.⁷⁹

A zöldkeresztes egészségvédelem talán legfontosabb alakja az egészségügyi (zöldkeresztes) védőnő volt. Ő volt az, aki munkája révén napi kapcsolatba került községi lakóival, aki oktató-nevelő és egészségügyi tevékenységével a legtöbbet tette a falu egészségvédelmének megszervezéséért. Munkájuk fő területei közé az anya- és csecsemővédelem, az iskolaegészségügyi tevékenység, a nemibetegségek és a tuberkulózis elleni küzdelem, a szegény betegek otthoni gondozása és a szociális gondozás tartozott.⁸⁰ Az ő feladata volt az orvosi utasítások betartásának ellenőrzése, ismeretterjesztő előadások szervezése, tartása, valamint általában az orvosi tanácsadó és vizsgáló munka előkészítése és segítése.⁸¹

A zöldkeresztes védőnők az Országos Közegészségügyi Intézet alkalmazásában álltak. Beosztásukról, munkába állításukról az OKI igazgatója döntött. Illetményük havi tiszteletdíjából – törzsfizetésből és lakáspénzből állt. Az első években a védőnői illetményeket a Rockefeller Alapítvány állta, majd a támogatások megszűnésével az állam vállalta át annak folyósítását. Törzsfizetésük szolgálati éveik száma szerint emelkedett. A védőnői fizetések – különösen a komoly képzettségi szint ismeretében – meglehetősen alacsonynak mondhatók. A szolid kispolgári életnívót biztosító 200 pengő körüli havi fizetést a védőnő csak több mint 25 év munkaviszony után érthette el. A nehéz munkafeltételek, a megterhelő szolgálat következtében valószínűsíthető, hogy csak kevesen maradtak ennyi ideig szolgálatban. Nagy nehézséget okozott a házasság és gyermekvállalás kérdése is – nemcsak a potenciális házastár-

77 Bielek–Kontra 1934: 38.

78 Johan 1939: 103.

79 A területvisszacsatolások az egészségház-építés terén is új nehézségeket támasztottak. A Falusi Szociális Alap 1941-re kimerült, nem tudta kielégíteni a megnövekedett igényeket. A visszacsatolt területeken végül két újabb társadalmi mozgalom, a felvidéki „Magyar a Magyarért” illetve az „Erdélyért” gyűjtéséből sikerült beindítani az építkezéseket. (Johan 1941a: 492)

80 Johan 1939: 64–65.

81 A védőnő iskolaegészségügyi tevékenységét az 52.231/1933. VKM rendelet szabályozta. Ennek értelmében a védőnő minden iskolában egészségügyi és tisztasági ellenőrzést tarthatott – ahol zuhanyfürdővel ellátott egészségház üzemelt, ő gondoskodott az iskolás gyermekek rendszeres fürdetéséről is. Nagy szerepe volt az iskolaorvosi szűrővizsgálatok és ellenőrzések során is: az orvosi vizsgálat előtt megmérte a gyermekek testsúlyát, magasságát, feljegyezte a látásélesség eredményeit, elvégezte a Pirquet-oltásokat. Az orvosi vizsgálat ezek után elsősorban a nemibetegségek, tuberkulózis, trachoma, a féregbetegségek (helminthiasis) illetve a hiányos táplálkozás kiszűrésére irányult. Az elemi iskola I–VI. osztályos valamint az ismétlő iskola I–III. osztályos tanulói körében az orvos és a védőnő időközönként részletes szív-, tüdő-, száj-, idegrendszer-vizsgálatokat, valamint ortopédiai vizsgálatokat is végzett. (Svoboda 1939: 804–806)

sak alacsony száma miatt, hanem a házasság utáni további munkavégzés szempontjából is. A házasságkötést követő gyermekszülés aztán végképp összeegyeztethetetlennek bizonyult a védőnői munkával. A védőnő elvileg bármikor munkára rendelkezési, a hosszú utazásokkal egybekötött családlátogatások és a saját gyermek gondozása, nevelése nem fért meg egymással. A házasságkötést követően a legtöbb védőnő hamarosan kénytelen volt megválni állásától.⁸²

„Az egészséges életnek egyik elengedhetetlen feltétele, hogy a táplálkozási, ruházati és lakásviszonyok biztosítsák az organizmus fejlődésének zavartalanságát, illetve teljesítőképességének épségben maradását. A gondozottak jelentékeny csoportjánál – önhibájukból, vagy önhibájukon kívül – hiányzik a lehetősége annak, hogy az egészséges élet feltételeit maguknak biztosítsák. Ennek következtében a segélyezés lehetősége – a socialis gondozás – szükségképeni kiegészítő része az egészségvédelmi munkaprogramnak.”⁸³ Az egészségvédelmi tevékenység fentiek szerint értelmezett szociális intézmény-csomagja a harmincas évek közepétől kezdve hódított teret az egészségügyi, egészségvédelmi reformtörekvések sorában.

Az intézkedések közül a zöldkeresztes cukorakció beindítása volt az első. Ennek keretében a segélyben részesülők utalvány ellenében 1 hónapra 1 kg kristálycukrot kaptak. A segélyjogosultak körének kijelölése a zöldkeresztes védőnő hatáskörébe tartozott. A ráutaltság feltételeként megszabták, hogy a családban legyen 12 éven aluli gyermek, illetve terhes anya, a család évi összkeresete pedig nem haladhatta meg a 600 pengőt. Az akció 1935-ben kezdődött 10 vagon ingyencukor szétosztásával. A mennyiség a következő évek során rohamosan növekedett: 1938-ban 40 vagon, 1939-ben 148 vagon, 1940-ben 155 vagon, 1941-ben pedig már 186 vagon cukor képezte az akció alapját.⁸⁴ 1939-ben 16.000 terhes és szoptató anya, 80.000 6 év alatti és 75.000 7–11 éves gyermek részesült cukorjuttatásban.⁸⁵

A harmincas évek végén kezdődött meg a cukorakcióhoz hasonlóan szervezett zöldkeresztes tejakció. Az igényjogosultak köre, az utalványozás mechanizmusa ugyanaz volt, mint a cukorakciónál. A ráutalt terhes nők (a terhesség negyedik hónapjától) és a szoptató anyák (a szoptatás hatodik hónapjáig), valamint a három év alatti gyermekek napi fél liter, a 3–11 éves gyermekek napi negyed liter tejben részesülhettek. Az akció méreteit mutatja, hogy 1939-ben összesen 17 millió liter tej került szétosztásra.⁸⁶ A következő évben mintegy 20.000 terhes és szoptató nő, 50.000 3–5 éves és 100.000 3–11 éves gyermek alkotta a segélyezettettek körét.⁸⁷ A visszacsatolt területeken is megindult a tejakció szervezése. 1939-ben a „Magyar a Magyarért” mozgalom 2 millió liter tej vásárlására elegendő összeget adott át az akció szervezési céljaira az Országos Közegészségügyi Intézetnek.⁸⁸

82 Johan 1939: 69–70.

83 Bielek–Kontra 1934: 98–99.

84 Bielek 1942a: 734.

85 Johan 1939: 163.

86 Johan 1939: 162.

87 Bielek 1942a: 731–732.

88 Johan 1939: 162.

1938 májusában a Békés megyei Doboz községben a Népelelmezési Bizottság tervei alapján kísérleti gyermekétkeztetési akció kezdődött.⁸⁹ 300 kiválasztott szegény sorsú gyermekből 159-en kerültek az étkeztetési akcióban résztvevő csoportba.⁹⁰ Az akció rendszeres orvosi felügyelet és ellenőrzés mellett folyt, a munkában részt vevő orvoscsoport rendszeres jelentésekben számolt be az étkeztetett gyerekek általános egészségügyi állapotának és testi jellemzőinek alakulásáról. A kísérleti akcióval kapcsolatban szociális célzatú zöldkeresztes gyermekétkeztetési akciókat is szerveztek. Az étkeztetési akciók pénzügyi fedezetül egyrészt a tejakció adott területre eső részéből elvont összeg adta, de az étkeztetés költségeinek kétharmadát helyi forrásokból kellett előteremteni.⁹¹

1935-ben indultak el az első zöldkeresztes népelelmezési (főző-) tanfolyamok. Célkitűzésük az volt, hogy általuk „a falu fiatalabb asszonyai és leányai megtanulják az egyes vidékek termelvényeinek minél változatosabb elkészítését, rászokjanak a változatos táplálkozásra, megismerjék és megkedveljék a zöldfőzelékeket, s elsajátítsák néhány olyan diétás étel elkészítését, amelyek az otthon ápolt vagy a kórházból hazakerült lábadozó betegek, továbbá a kisdedek táplálásában szükségesek.”⁹² A tanfolyamok szervezését 1937-ig központilag a Belügyminisztérium közjóléti osztálya támogatta. 1935-ben 1500, 1936-ban 4000, 1937-ben 6500 pengőt fordítottak a tanfolyamok szervezésére. 1937-től a vármegyék közjóléti költségvetésében biztosították a fedezetet, majd ezeknek a Nép- és Családvédelmi Alapba olvasztása után, 1941-től az ONCSA vette át a finanszírozást, törvényhatóságunként 1500, összesen körülbelül 80.000 pengőt folyósított.⁹³

1939 márciusában Csongrád vármegye kísérletképpen új típusú népelelmezést javító akcióba kezdett. Szegény újszülöttek családjainak 100 m²-es veteményeskert beültetéséhez szükséges vetőmagokat és palántákat, illetve 4–5 gyümölcsfacsemétet adtak. Az anyáknak 3–4 napos oktatást tartottak, amelyen a kert telepítésére, gondozására, a termelt anyagok helyes és célszerű felhasználási módjára vonatkozó

89 A népelelmezési akciók megindításának háttérében a néptáplálkozásnak az első világháborút követő években nemzetközi szinten is megindult kutatása állt. 1928 februárjában felmerült egy nemzetközi táplálkozás-higiénés társaság alapítása, amely végül a Népszövetség keretein belül meg is kezdte működését. A társaság 1937-es genfi értekezletén felhívást tett közzé, hogy az egyes államok állítsanak fel nemzeti népelelmezési bizottságokat, amelyekben szaktudósok és gazdasági szakemberek együttes munkával felkutadják a népelelmezés esetleges hiányosságait, problémáit és egyben javaslatokat is tesznek azok megoldására. Hazánkban a felhívás után röviddel, még 1937-ben meg is alakult a Magyar Népelelmezési Bizottság. Elnöki tisztét a belügyminiszter foglalta el, helyettese a belügyminisztérium orvosállamtikára lett. (Sós 1942: 35)

90 Johan 1939: 164–165.

91 Az akciót 1940 januárjában négy községben, Nagyigmádon, Banán, Csanádpalotán és Tápén kezdték meg, februárban kiterjesztették Füzesgyarmatra, Neszmélyre és Szegvárra, majd márciusban Bokodra, Kisbérre és Balkányra is. Egy gyermek ellátása körülbelül havi 9 pengőbe került, a helyi társadalom fokozott adakozásának köszönhetően a 30 fős induló létszámokat fokozatosan 50–60 főre sikerült bővíteni. Az étkeztetési akciók májusban értek véget, összesített mérlegük szerint a befolyt 11787 pengőből 8709-et költöttek el, a tíz érintett községben 419 gyermeket részesítettek ellátásban. (Bielek 1942a: 734–735; Mezey 1940a: 8–10; Mezey 1940b: 63)

92 Johan 1939: 165–166.

93 1935 és 1941 között a főzőtanfolyamokon összesen 19.282 lány és asszony vett részt. A család-fenntartó foglalkozása szerint földműves volt közülük 12.552, iparos 3010, „teljesen nincstelen” 990, és egyéb foglalkozású 2730. (Kovách 1942: 331–332)

ismereteket adtak át nekik. A részesülőket az egészségvédelmi szolgálatok orvosai, illetve a községi orvosok választották ki. A „zöldkeresztes kiskert”-akció szimbolikus megindításaként március 25-én Johan Béla és Bonczos Miklós államtitkár, Kádár K. Levente miniszteri osztályfőnök és a Csongrád vármegyei főispán egy nagymágocsi szegény család udvarán 1–1 fát ültetett el. Az összes többi érintett községben is erre a napra időzítették a fák, magvak és palánták ünnepélyes átadását.⁹⁴

A védőintézet-szervezés és a védőnőképzés kapcsán már többször említésre került az Országos Stefánia Szövetség és az Országos Közegészségügyi Intézet, illetve a Zöld Kereszt között fel-fellángoló vita, rivalizálás. Az egyet nem értés, a szembenállás szakmai szempontból egy mindent megalapozó kérdés körül bontakozott ki: nevezetesen az eltérő egészségvédelmi koncepciók közül melyik a hatékonyabb, melyik méltóbb a támogatásra, melyik szolgálja jobban az ország érdekeit. A Stefánia Szövetség – mint már szó volt róla – tevékenységét a szakvédelmi rendszer keretében építette ki. A szakvédelmi rendszer az egészségvédelem egységének az egyént tekintette, a program kiépítése során a halálozási arányok alapján felállított fontossági sorrendet kívánta követni. Ennek megfelelően ágazati jelleggel először a csecsemőhalálozás visszaszorítását célzó anya- és csecsemővédelem, majd a tuberkulózis halandóság elleni harc jegyében a tbc-védelem rendszerének kiépítésére törekedett. Szakembergárdáját szakorvosok és szakvédőnők alkották. A szakvédelmi rendszer elméletével szembenálló általános vagy családi egészségvédelem ugyanakkor legkisebb egységnek a családot tekintette. „(A) család egészségvédelmi szempontból egy egységet alkot. A család egy tagjának betegsége (pl. tuberkulózisa) nem közömbös a család többi tagjára, például a csecsemőre nézve sem. A csecsemővédelem kapcsán foglalkozni kell az egész család egészségi és szociális viszonyaival, ami sokkal könnyebb, ha a család összes tagjának gondozását egy szervezet végzi.”⁹⁵

További szembenállási pont volt az állami, illetve társadalmi irányítás kérdésköre. A Stefánia Szövetség „államtól átruházott hatáskörben” ugyan, de végső soron társadalmi szervezetként végezte egészségvédelmi munkáját. A Rockefeller Alapítvány magyarországi szerepvállalása előtérbe tolta az állami szervezésű prevenció gondolatát. A Rockefeller Alapítvány egészségügy-szervező tevékenysége során kizárólag államokkal volt hajlandó szerződéseket kötni, ebből következően egyértelműen csak az állami szervezetszerű egészségvédelmi rendszer kiépítésére kívánt támogatásokat nyújtani. Az állami intézményként létrehozott Közegészségügyi Intézet, mint központi közegészségügyi és egészségvédelmi szerv felállása törést okozott az addigi egységesen társadalmi alapon, a Stefánia Szövetség irányítása alatt szerveződő egészségvédelem terén. Az egészségvédelmi mintajárások megal-

94 1939 tavaszán 500 kiskert létesült, ezekben 1500 fiatal gyümölcsfát ültettek el. 1940-ben az akció már 18 csongrádi községet érintett, ezekben összesen 890 kiskert kialakítására került sor. A költségeket a vármegye közjóléti alapjából fedezték. 1940 tavaszán Csanád-Arad-Torontál vármegye is megindította a zöldkeresztes kiskert-akciót. (Havas 1939: 705–706; Kovách 1941: 363) A következő évben a Népélemezési Bizottság javaslatára a Belügyminisztérium felhívta a vármegyéket az akcióhoz való csatlakozásra. A költségek ekkortól már központilag, az ONCSÁ-nál kerültek elkülönítésre. (Havas 1939: 704–705; Havas 1942: 282)

95 Johan 1939: 251.

kítása, és ezzel párhuzamosan a nem tisztázott státusú és jogkörű Zöld Kereszt szervezése pedig már komolyan veszélyeztetni kezdte a Stefánia Szövetség jól kiépített, addig biztosnak és rendíthetetlennek tűnő hegemon pozícióit. Johan meghaladottan minősítette a szakvédelmi rendszert, és a modernség jegyében saját intézményeinek igényelte a vezető szerepet: „Ma már a közönség többet kíván, mint az egészségvédelemnek csak egy ágát és a socialis egészségügy más ágazataiban azóta elért haladás új irányokat jelöl ki a munka számára és új, más eredményeket is vár. Az egészségvédelmi munka első fázisa után el kell következnie a második fázisnak. E második nem akarja feláldozni az első eredményeit, csak biztosítani akarja az emberi élet későbbi szakaira is.”⁹⁶

Az Állami Ápolónő- és Védőnőképző Intézet felállítása tovább borzolta a kedélyeket a Stefánia vezetőségében. 1930 októberében a Stefánia Szövetség memorandummal fordult a népjóléti és munkaügyi miniszterhez a szakvédelmen alapuló prevenció rendszer fenntartása és további kiépítése és az általános egészségvédelem terjeszkedésének meggátolása érdekében. Az egyes egészségvédelmi problémák a gyakorlatban nem azonos súlyúak – érveltek, ennél fogva először lehetőleg minden erőforrást a legfontosabb csecsemőhalálozás- és tbc-elleni küzdelemre kell összpontosítani. Állításuk szerint az általános egészségvédelem rendszere Németországban már megbukott, ezért nem érezték jogosnak a Zöld Kereszt fokozatos előtérbe állítását. Ernszt József népjóléti miniszter válaszában támogatásáról biztosította az aláírókat, helyeselte az egészségvédelmi munkában kialakult munkaközösséget állam, önkormányzat és társadalom között – érdemben azonban nem tett, nem tehetett ígéretet a követelések teljesítésére.⁹⁷

1930 márciusában az Országos Orvosszövetség hasábjain Szénásy József kísérelt meg új támadást intézni, kemény hangú cikkét az első számú ellenfélnek tekintett Johan Bélának szánta. Felsorolta a Stefánia Szövetség által addig elért eredményeket és óva intett a meglévő rendszer, az addig elért eredmények megbontásától, esetleg szétzúzásától.⁹⁸ Az események váratlan fordulatot vettek: a támadásra nem Johan, hanem a Népjóléti és Munkaügyi Minisztérium államtitkára, Scholtz Kornél válaszolt. Scholtz – békítő szándékkal – biztosította a Stefánia Szövetséget addigi pozícióinak fennmaradásáról, ugyanakkor hitet tett az új típusú általános egészségvédelmi rendszer kiépítésének szükségessége mellett.⁹⁹ Az egészségvédelem megszervezéséért folytatott harc eldőlni látszott a Közegészségügyi Intézet javára.

A harc azonban még nem csitult: az OKI a gazdaságosság érvét vitte a küzdelemben – a harmincas évek elején beköszöntő súlyos gazdasági válság időszakában ez az érv rendkívül hatásosnak bizonyulhatott.¹⁰⁰ A Stefánia Szövetség az őt ért bírálatokra azzal próbált válaszolni, hogy saját tevékenységét mint természetesen kialakult rendszert, mint a hazai viszonyokra specializálódott, azokkal együttélő, azoknak

⁹⁶ Johan 1929: 60.

⁹⁷ Az Országos Stefánia Szövetség memoranduma a népjóléti és munkaügyi miniszterhez a védőnők képzése és munkábaállítása tárgyában. Budapest, 1930. Országos Stefánia Szövetség. 8–13.

⁹⁸ Szénásy 1930.

⁹⁹ Scholtz 1930.

¹⁰⁰ Johan 1931: 5–6.

megfelelő rendszert tekintette, és szembeállította azt a külföldről importált, külföldi mintákat követő, új és idegen rendszerrel. „Az államnak nem szabad megengednie azt, hogy ugyanazon munkaterületen két különálló szerv dolgozzék, még kevésbé szabad a ki nem próbáltat, a kísérletezgetést favorizálni a régen bevált munka rovására.” – fogalmazott Ugron Gábor.¹⁰¹

Az 1930-as memorandum aláíróinak névsora jó alkalmat kínál a Stefánia társadalmi-közeleti kötődéseinek megfigyelésére. Bókay János, aki már a Szövetség kialakításában is jelentős szerepet vállalt, a budapesti egyetem gyermekgyógyászat-tanszékét töltötte be 1929-es nyugdíjba vonulásáig. Hainiss Elemér ugyancsak nyilvános rendes tanár, a gyermekgyógyászat professzora volt előbb a szegedi, majd éppen Bókay visszavonulása után a budapesti egyetem orvosi karán; Tóth István ugyanitt a szülészeti és nőgyógyászati nyilvános rendes tanára. Ruffy Pál jogász hosszú ideig az állami gyermekmenhelyek főfelügyelője, Parassin József a fővárosi tüdőbeteg-gondozó intézeteinek igazgató-főorvosa, Fáy Aladár orvos, tüdőgyógyász, egykori közegészségügyi főfelügyelő pedig a tuberkulózis elleni országos bizottság kormánybiztosa volt. Aláírta a memorandumot Fekete Sándor, az Apponyi anyaothton vezető főorvosa, a budapesti egyetemen a szülészeti-nőgyógyászati magántanára, Szénási József szülész-nőgyógyász, a Stefánia Szövetség főorvosa és természetesen Keller Lajos, a Szövetség ügyvezető igazgatója is. Már ezekből is látható, hogy bár a vezető és befolyásos tagok egyfelől a szakmai elemet képviselték, a Stefánia erősen Budapest-centrikus intézmény volt; vezetőinek köre jórészt a budapesti szülész- és gyermekgyógyász professzorok, illetve a tüdőbeteg-gondozás intézményi vezetői közül került ki.

Az aláírók között azonban nem csak orvosokat, hanem politikusokat is találunk. Mindenekelőtt Ugron Gábort, a Szövetség elnökét, az Esterházy- majd a harmadik Wekerle-kormány egykori belügyminiszterét, 1930 és 1935 között a 33-as országos bizottság elnökét és Bárczy Istvánt, Budapest volt főpolgármesterét, a budapesti Pátria szabadkőműves páholy tagját. Ugron és Bárczy 1919–21-ben a Nemzeti Szabadelvű, majd a Vázsonyi Vilmos-féle Polgári Demokrata Párttal való egyesülés után a Nemzeti Demokrata Párt vezetői, a '20-as és '30-as években a kormány liberális ellenzékének oszlopos tagjai voltak.¹⁰² Csilléry András orvos (közelebbről fogorvos) ugyan, számunkra azonban érdekesebb, hogy a később nyilas kormánybiztossá avanszált politikus, a Friedrich-kormány egykori népegészségügyi minisztere ekkor még az ellenzéki Keresztény Gazdasági és Szociális Párt híve volt, befolyásos budapesti várospolitikus, a budai I. sz. választókerület országgyűlési képviselője. A nevek a liberális illetve keresztény ellenzék, valamint az országos vezetéssel szemben politizáló fővárosi politikusok csoportjait – és a fővárosi érdekeket – sejtetik a Stefánia mögött.

A Stefánia és az OKI küzdelme a 19. és a 20. század uralkodó eszméinek, az ebből következő szerepfelfogásoknak csatájaként is értelmezhető. A klasszikus liberális, társadalomra építő, az állami beavatkozást minimálisra korlátozó régi szemlélet

101 Ugron 1931: 392.

102 Vö. L. Nagy 1980.

ütközött a központosító, az állam szerepét kiterjesztő, befolyási és ellenőrzési övezetét növelni szándékozó konzervatív politikával. A '30-as évek szociálpolitikájában, a gömbösi „reformtervek” állami megalapozásában a Stefánia társadalmi szervezetként már nem játszhatott komoly szerepet. Az intézmények küzdelme a harmincas évek közepére dőlt el. Az OKI tízéves egészségvédelmi tervének elfogadása, majd Johan Béla 1934-es államtitkári kinevezése után nyilvánvalóvá vált, hogy kormány szinten a Közegészségügyi Intézet és a Zöld Kereszt a befutó. 1934-től az egészségvédelem szervezésének elsődleges szerve az Országos Közegészségügyi Intézet lett. A hatékonyabb állami szervezés az egészségügy területén is háttérbe szorította a társadalmi jótékonyásra épülő alapelveket.

AZ EGÉSZSÉGVÉDELEM AZ 1940-ES ÉVEKBEN

A Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat 1927-ben tulajdonképpen bármiféle törvény vagy rendelet nélkül született meg. A Közegészségügyi Intézet felügyelete és ellenőrzése alatt tevékenykedett, az államigazgatás, a központi kormányzat nem szabályozta működését. 1940 végére a területvisszacsatolások következtében jelentkező súlyos egészségvédelmi problémák, valamint a romló gazdasági helyzet szükségessé tette az egészségvédelem intézményrendszerének átfogó szabályozását, az egymás mellett, egymástól függetlenül (de egyaránt állami támogatással) működő szervezetek munkájának egységbe szervezését. 1940 őszén az állami pénzügyi támogatás folyamatos csökkenése következtében ellehetetlenült Stefánia Szövetség felajánlotta, hogy a működésének alapját képező anya- és csecsemővédelmi intézményrendszert, valamint tanácsadó orvosi és védőnői karát átadja a Zöld Keresztnek.¹⁰³ Kivételt csak a budapesti intézmények jelentettek – az OKI illetékességi köre továbbra sem terjedt ki a fővárosra, a Stefánia itteni intézeti székesfővárosi kezelésbe mentek át – itt az egészségvédelmi tevékenység továbbra is a szakvédelmi rendszer keretei között valósult meg. A Stefánia összesen 334 védőintézetétől és 850 védőnőjétől volt kénytelen megválni.¹⁰⁴

Az 1940 szeptemberében kiadott 730/1940.BM és az 1000/1940.BM rendeletek 1941. január 1-től egységesítették a magyar egészségvédelmet. Az egészségvédelmi szakmunka lebonyolítását az Országos Közegészségügyi Intézet központi felügyelete és irányítása alatt álló Zöldkeresztes Egészségvédelmi Szolgálat feladatkörébe utalták. 1941-től a zöldkeresztes egészségvédelmi munkát „állami tevékenység”-nek tekintették. Vezetője a tisztifőorvos illetve a tisztiorvos lett, a védőnők állami tiszteletdíjas alkalmazottnak minősültek, fizetésüket közvetlenül az állam folyósította. A 888/1940.BM rendelet értelmében az nyerhetett védőnői kinevezést, aki valamely állami ápolónő- és védőnőképző intézet által kiállított oklevéllel rendelkezett, továbbá 1940. december 31-én szakvédőnői minőségben az Országos Stefánia Szövetség alkalmazásában állt. A védőnők 1942. január 1-től végül – egy

¹⁰³ Johan 1941b: 25–27.

¹⁰⁴ Szénágy 1997: 177.

hosszú ideje fennálló probléma megoldásaként – nyugdíjjogosultsággal járó „rendszeres állami állásba” kerültek.¹⁰⁵

Az Országos Stefánia Szövetség 1940. december 31-gyel kimondta megszűnését és Országos Egészségvédelmi Szövetség néven szerveződött újjá. Az elnöki tisztet Ugron Gábortól Johan Béla vette át.¹⁰⁶ Feladata az lett, hogy a zöldkeresztes egészségvédelem munkáját szociális háttértevékenységgel egészítse ki. Az egészségvédelmet ezzel intézményesen kétfelé bontották: egészségvédelmi szakmunkára, amelyet állami szerv, a zöldkeresztes szolgálat végez, valamint szociális munkára, amelyet társadalmi szervezet, az Országos Egészségvédelmi Szövetség lát el. Az Egészségvédelmi Szövetség jelvénye a zöld kereszt, fővédnöke Horthy Miklósné lett.¹⁰⁷

Az Egészségvédelmi Szövetség a Stefánia Szövetség volt fiókszövetségi hálózatára épült rá. Az OESZ fiókszövetségek feladata lett az egészségvédelem működési feltételeinek biztosítása valamint a karitatív segítyezés. A fiókszövetségek szervezték a háztartási kisegítő szolgálatokat (a leventeleány-rendszer segítségével), BM és ONCSA támogatással bonyolították a szülészeti vándorláda- és csecsemőkelenye-akciókat és bekapcsolódtak a gyermekétkeztetésbe.¹⁰⁸ A fiókszövetségek kezelésében maradtak továbbá a Stefánia Szövetség egykori anyaotthonai, szülőotthonai, bölcsődéi és napköziotthonai is. Ezek fenntartásának költségeit részben ugyancsak társadalmi gyűjtésből kellett fedezniük.¹⁰⁹

Az általános egészségvédelem egységes állami szervezésének meghirdetése a felügyeleti jogkört gyakorló Közegészségügyi Intézet számára komoly többletmunkát jelentett, ami az osztályok számának jelentős bővülését hozta.¹¹⁰ A tüdőbeteg- és a nemibeteg-gondozás már a harmincas évek végétől (1936-tól illetve 1938-tól) az OKI hatáskörébe tartozott, de egységes központi irányításuk megszervezésére csak 1940-ben került sor. Az 1940:VI. tc. az OKI-t bízta meg az immár állami feladattá emelt tbc- és nemibeteg-védelemmel. A törvény 30 ezer főnél nagyobb településen nemibeteg-gondozó intézet létesítését írta elő. A nemibeteg-gondozó feladata lett a jelentkezők orvosi vizsgálata, a fertőzőforrások felkutatása, a szegénysorsú és biz-

105 *Zöld Kereszt*, 1941/11. 241.

106 Az elnökváltás a Szövetség 1940. december 27-i ülésén történt meg. A két szervezet közti folytonosságot Keller Lajos, volt Stefánia Szövetségi ügyvezető igazgató alelnökké választása jelképezte. Az Országos Egészségvédelmi Szövetség közleményei. *Zöld Kereszt*, 1941/1. 16–17.

107 Bielek 1942b: 1; Johan 1941b: 26.

108 Bielek 1942b: 17.

109 Bielek 1941: 52–53.

110 1940-tól az OKI Egészségvédelmi Csoport keretében megszervezték a Tüdőbeteg-gondozó Osztályt, a Nemibeteg-gondozó Osztályt és a Zöldkeresztes Egészségvédelmi Osztályt, majd 1942-ben a munka koordinálására felállították az OKI Általános Egészségvédelmi Osztályt. Az egészségvédelmi osztály keretében működött ekkortól az Ápolónői és Védőnői Iroda, az Iskolafogászati-, a Tüdőbeteg-gondozó- valamint a Nemibeteg-gondozó Alosztály. 1940-ben a Szerológiai Osztály Oltóanyag-termelő Osztályra és Oltóanyag-ellenőrző Osztályra vált szét, 1942-ben önálló osztályként szerveződött meg a korábban alosztályként működő Egészségügyi Műszaki Osztály. A fertőző betegségek elleni védekezés egységesítése jegyében 1942. január 1-én Pasteur Laboratórium néven az OKI-ba olvasztották veszettség elleni védőoltásokat végző Budapesti Pasteur Intézetet. 1942-ben Sós József dietetikus, egyetemi magántanár megbízást kapott az OKI-n belül működő Népelelmezéskutató Osztály és egy ezzel összhangban működő Golyvakutató Állomás létrehozására. (Bakács 1959: 222–223)

tosított betegek rendszeres kezelése, a házasság előtti orvosi vizsgálat és tanácsadás, nyilvántartás vezetése, valamint a nemibetegségekkel kapcsolatos felvilágosító munka végzése. A nemibetegek gondozását a törvény a Zöld Keresztre bízta.¹¹¹ A tbc-gondozó és a nemibeteg-gondozó intézetek szakorvosok vezetése alá kerültek. A tbc-gondozó intézetek igazgatásilag a járási vagy városi, míg a nemibeteg-gondozók a törvényhatósági egészségvédelmi szolgálat részei lettek.¹¹² A kistelepeüléseken és a tanyás területeken „gépesített” vándor tüdőgondozókat rendszeresítettek.¹¹³ 1943-ban ismét Johan Béla vette át az Intézet vezetését immár főigazgatói minőségben. Tovább szaporodott a külső intézmények hálózata: Csengeren (Szatmár vm.), Nagykanizsán és Ungváron újabb malária-állomások alakultak, a Kárpátalját fenyegető kiütéses tífusz elleni hatékonyabb védekezés céljából pedig ugyancsak Ungváron kiütéses tífusz elleni védőanyagtermelő intézetet létesítettek. A külső állomások hálózata is a visszacsatolt területek bekapcsolásával bővült tovább.¹¹⁴ A következő évben az ország hadszíntérré válása, a gyakori bombázások súlyos károkat okoztak az Intézetnek és a külső létesítményeknek. A központi laboratóriumokat a bombatámadás-veszély miatt ki kellett telepíteni Budapestről – a Laboratóriumi és Járványügyi Csoport Tihanyba, az Egészségvédelmi Csoport és a BM Egészségvédelmi és Járványügyi Osztály Balatonlellére míg az Egészségügyi Műszaki Osztály a nyugati határhoz közeli Jánosházára menekült.¹¹⁵

* * *

A preventív egészségügy kérdésköre a második világháború utáni szaktudományos munkák részéről meglehetősen mostoha elbírálásban részesült. A századforduló és a két világháború közötti korszak szociál- és egészségpolitikáját bíráló szerzők¹¹⁶ a '30-as évek szlogenjére utalva a „filléres egészségügy”-et állították a kritika középpontjába, mondván a szociálisan érzéketlen kormányok a drága betegápolási rendszer kiépítése, a kórházak hálózatának bővítése helyett az olcsó és egyszerű egészségügyi propagandát és tanácsadást, szociális látszatintézkedéseket, színjátékszerű akciókat valósítottak meg. Az egészségügyet érő vádak – részleges igazságtalanságuk mellett – azért is méltánytalanok, mert nem veszik figyelembe, hogy a 20. századra már kevésbé jellemző a szociálpolitika és az egészségügy századfordulón még nehezen megbontható egysége. A két világháború közötti korszak szociálpolitikájának megítélése meghaladná a tanulmány kereteit, így a kritikák és bírálatok értékelésére sem vállalkozhatunk. Azonban egészségügyi prevenció felismerése mint tudományos és egészségpolitikai felismerés kétségkívül a modernizáció korszakalkotó

111 Domahidy 1942: 649–650.

112 Kontra 1942: 437–438.

113 Schütz 1942: 627.

114 1939-ben Kassán, Komáromban és Ungváron, 1940-ben Nagyváradon, 1942-ben pedig Újvidéken fiókállomás, Kolozsvárott pedig fiókállomási jogkörrel felruházott higiéniai laboratóriumot létesült. (Bakács 1959: 59)

115 Erdős–Szlobodnyik 1998: 19.

116 Hahn 1960; Bezerédyné–Hencz–Zalányi 1967.

találmányai közé tartozik. Az egészségügy- és a társadalomtörténet számára egyaránt nagyon fontos, hogy a meginduló új kutatások a régi rögzült értékelési és értelmezési sémákat levetve, méltányosan és mértékadóan ítéljék meg a 19. és 20. század társadalompolitikáját, egészségügyi és szociális vívmányait.

FORRÁSOK

- Az anya- és csecsemővédők szolgálati szabályzata.* Budapest, 1927
- Atzél Elemér (szerk.) *Az egészségügyre vonatkozó törvények és rendeletek gyűjteménye 1913–1926.* Budapest, 1928. Mai Henrik és Fia Orvosi Könyvkiadó.
- Jelentés a Stefánia Szövetség működéséről.* 1915. jún. 13.–1917. jún. 15. Budapest, 1917
- Jelentés az Országos Stefánia Szövetség 1939. évi működéséről.* Kalocsa, 1940.
- Jelentés az Országos Közegészségügyi Intézet 1936. évi működéséről.* Budapest, 1937: Országos Közegészségügyi Intézet. 8.
- Jelentés az Országos Közegészségügyi Intézet 1939. évi működéséről.* Budapest, 1940: Országos Közegészségügyi Intézet.
- A M. kir. *Országos Közegészségügyi Intézet összegyűjtött közleményei,* 1929. Budapest, Országos Közegészségügyi Intézet.
- Mi a célja az „Országos Stefánia Szövetség anyák és csecsemők védelmére” (községi) fiókszövetségeinek?* Budapest, 1933.
- Az Országos Stefánia Szövetség az anyák és csecsemők védelmére ismertetése.* Budapest, 1925. 2–4.
- Az Országos Stefánia Szövetség memoranduma a népjóléti és munkügyi miniszterhez a védők képzése és munkábaállítása tárgyában.* Budapest, 1930. Országos Stefánia Szövetség
- Tájékoztató az anya- és csecsemővédelem kérdéséhez.* Budapest, 1932.
- Zöld Kereszt,* 1940–1941. évfolyamai

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Apponyi Albert 1916: *Az anya- és csecsemővédelem a képviselőházban.* Budapest
- Bakács Tibor 1959: *Az Országos Közegészségügyi Intézet működése 1927–1957.* Budapest
- Bezerédyne Hertelendy Magdolna – Hencz Aurél – Zalányi Sámuel 1967: *Évszázados küzdelem hazánk egészségügyéért.* Budapest
- Bielek Tibor 1941: Az Országos Egészségvédelmi Szövetség mint a zöldkeresztes egészségvédelem társadalmi háttere. *Zöld Kereszt,* 1941/3. 51–53.
- Bielek Tibor 1942a: Zöldkeresztes tej-, cukorakció és gyermekétkeztetés. In: Mártonffy Károly (szerk.) *A mai magyar egészségügyi közszolgálat.* Budapest, 730–736.
- Bielek Tibor 1942b: *Jelentés az Országos Egészségvédelmi Szövetség 1941. évi működéséről.* Budapest
- Bielek Tibor – Kontra László 1934: *A falu egészségvédelme.* Pécs
- Bódy Zsombor 2001: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése. *Korall,* 2001. Ősz–Tél. 72–93.

- Domahidy György 1942: A nemibetegségek elleni küzdelem. In: Mártonffy Károly (szerk.) *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Budapest, 645–652.
- Doros Gábor 1926: A syphillis mortalitása. *Népegészségügy*, 1926/6. 316–317.
- Erdős Gyula – Szlobodnyik Judit (szerk.) 1998: A „Johan Béla” Országos Közegészségügyi Intézet hetvenéves működése 1927–1997. *Jubileumi emlékkönyv*. Budapest
- Fekete Sándor 1928: A tanyai csecsemővédelemről. *Népegészségügy*, 1928/1–2.
- Gaál András Kálmán – Stoll Kálmán 1926: A gödöllői járás egészségügyi felvétele. *Népegészségügy*, 1926/23. 1350–1374.
- Gortvay György – Parassin József (szerk.) 1927: *Közegészségügyi feladataink. Az 1926 október 24–30-ig tartott Közegészségi és Társadalompolitikai Országos Értekezlet munkálatai*. Budapest
- Hahn Géza 1960: *A magyar egészségügy története*. Budapest
- Hahn Géza – Melly József 1965: *Fodor József élete és munkássága*. Budapest
- Havas Imre 1939: Népelelméletet javító kísérletek Csongrád vármegyében. „Zöldkeresztes kiskertek.” *Népegészségügy*, 1939/14. 702–706.
- Havas Imre 1942: Az egészségvédelmi szolgálatok vezető orvosainak feladatai a zöldkeresztes kiskertakcióval kapcsolatban. *Népegészségügy*, 1942/4. 281–283.
- Jendrassik Aladár 1942: A falu ivóvízellátása. In: Mártonffy Károly (szerk.) *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Budapest, 737–740.
- Johan Béla 1925: Adatok a M. Kir. Országos Közegészségügyi Intézet felállításának történetéhez. *Népegészségügy*, 1925/24. 861–867.
- Johan Béla 1926: *A létesülő m. kir. Országos Közegészségügyi Intézetről*. Budapest
- Johan Béla 1928: Az egészségügyi mintajárásokban folyó munkáról. *Népegészségügy*, 1928/20. 1424–1426.
- Johan Béla 1929: *Az ápolónő- és védőnőkérdésről*. Budapest
- Johan Béla 1930: *Állami Ápolónő- és védőnőképző Intézet*. Budapest
- Johan Béla 1931: Az egészségvédelmi rendszerről, a védőnőkről és a hatósági orvosokról. Különnyomat az Orvosi hetilap 1931/5. számából. In: *A m. kir. Országos Közegészségügyi Intézet összegyűjtött közleményei, 1931*. Budapest
- Johan Béla 1938: A magyar falu ivóvízellátása. *Népegészségügy*, 1938/10.
- Johan Béla 1939: *Gyógyul a magyar falu*. Budapest
- Johan Béla 1941a: Mi várható a szervezett közegészségügyi munkától? *Népegészségügy*, 1941/8. 490–496.
- Johan Béla 1941b: A Zöld Kereszt és a társadalom. *Zöld Kereszt*, 1941/2. 25–29.
- Kapronczay Károly 2001: Felvilágosítás az egészségért. In: uő.: *Fejezetek 125 év magyar egészségügyének történetéből*. Budapest, 23–35.
- Kearns, Gerard – Lee, W. Robert – Rogers, John 1995: Politikai és gazdasági tényezők kölcsönhatása a városi közegészségügy fejlődésében. In: Gyáni Gábor (szerk.): *A modern város történeti dilemmái*. Debrecen, 127–157.
- Keller Lajos 1926: *Az Országos Stefánia Szövetség 10 éves működése*. Budapest: Országos Stefánia Szövetség.
- Keller Lajos 1927: *Az egészségügyi segédszemélyzet képzése és munkája*. Budapest
- Keller Lajos 1931: *Az Országos Stefánia Szövetség 15 éves működése (1915. június 13. – 1930. december 31.)* Budapest
- Kontra László 1942: A zöldkeresztes egészségvédelmi munka. In: Mártonffy Károly (szerk.) *A mai magyar egészségügyi közszolgálat*. Budapest, 434–439.
- Kovács György 1941: Zöldkeresztes kiskertek létesítése. *Népegészségügy*, 1941/6. 361–363.

- Kovács György 1942: A zöldkeresztes népelemezési tanfolyamokról. *Népegészségügy*, 1942/5. 331–335.
- L. Nagy Zsuzsa 1980: *Bethlen liberális ellenzéke. (A liberális polgári pártok 1919–1931)* Budapest
- Madzsar József 1915: *Az anya- és csecsemővédelem országos szervezése.* Budapest
- Melly József – Zuckermann Ferenc 1931: *A magyar egészségügyi közigazgatás útmutatója.* Budapest
- Mezey Mária 1940a: Gyermekétkeztetési akció. *Zöld Kereszt*, 1940/1. 8–10.
- Mezey Mária 1940b: Beszámoló a zöldkeresztes gyermekétkeztetéséről. *Zöld Kereszt*, 1940/6. 61–66.
- Petrilla Aladár 1943: *Közegészségügyi statisztika.* Budapest
- Pfeiffer Miklós 1926: *Magyarország halálozási és természetes szaporodási viszonyai.* Budapest
- Pfeiffer Miklós 1927: A mintajárás. *Társadalomtudomány*, 1927/1–2. 72–74.
- Pik Katalin 2001: *A szociális munka története Magyarországon (1817–1990).* Budapest
- Rottenbiller Fülöp 1936: *Az Országos Gyermekvédő Liga 30 évi működése.* Budapest
- Sajó Lajos 1942: A m. kir. közegészségügyi felügyelők. In: Mártonffy Károly (szerk.) *A mai magyar egészségügyi közszolgálat.* Budapest, 198–201.
- Scholtz Kornél 1930: Hozzászólás a preventív egészségügy kérdéséhez. *Országos Orvos-szövetség*, 1930/4.
- Schütz Ottó 1942: A tuberkulózis megelőzése és a közigazgatás. In: Mártonffy Károly (szerk.): *A mai magyar egészségügyi közszolgálat.* Budapest, 623–639.
- Sós József 1942: *Magyar néptáplálkozásán.* Budapest
- Svoboda Ferenc Vilmos 1939: „Zöld Keresztes” egészségvédelem a falusi iskolákban. *Népegészségügy*, 1939/16. 803–806.
- Szél Tivadar 1930: *Egészségügyi statisztika.* Budapest
- Szél Tivadar 1931: A tuberkulózishalandóság újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1931/8.
- Szél Tivadar 1937: A csecsemőhalandóság újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1937/10.
- Szél Tivadar 1939: A csecsemőhalandóság újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1939/9.
- Szél Tivadar 1940: A gümőkórhalandóság újabb alakulása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1940/7.
- Szénásy József 1930: Rögtörés a preventív egészségügy parlóján. *Országos Orvos-szövetség*, 1930/4.
- Szénásy József 1997: *Versenyfutás a halállal.* Budapest.
- Thirring Lajos 1926: Nagyobb városok gümőkórhalálózása. *Magyar Statisztikai Szemle*, 1926/9. 550–552.
- Ugron Gábor 1931: Pár szó a szociális és egészségügyi embervédelem racionalizálásáról. *Any- és Csecsemővédelem*, 1931/6. 387–393.
- Weis István 1926: *Egészségügyi politikánk alapelvei.* Budapest

Nagy Ágnes

Hatalom – lakásrendszer – társadalom

Egy lipótvárosi bérház lakói 1941 és 1960 között

Milyen hatást gyakoroltak Budapest egyik városrésze, a Lipótváros társadalmára a politikai hatalom lakásforgalomba beavatkozó intézkedései? A politikai hatalom – társadalom-átalakító céljainak részeként – 1944/1945-ben, 1951-ben és 1956-ban a lakások kisajátítása és újraosztása révén erőszakkal avatkozott be a budapesti társadalom életébe. A fővárosi zsidóság 1944. júniusi összeköltöztetése, Budapest ostroma, az 1951. nyári budapesti kitelepítés és az 1956-os emigráció ugyanis a budapesti lakások tömeges megüresedésével és hatósági igénybevételével járó migrációs hullámok voltak. Tanulmányomban e kérdésfelvetés alapján egyetlen lipótvárosi bérház, a lakásállományával a két világháború között is a dualizmus középosztályi lakásideálját és felső középosztályi reprezentativitását őrző Nádor utca 5. szám mikrotársadalmán vizsgálom, milyen mértékű és jellegű társadalmi átrendeződést idéztek elő a lakóközösségekben az 1950–1960-as évek fordulójáig a lakások újraosztásának felsorolt hullámai.

Szakdolgozatom keretében hét, nem statisztikai mintavétel, hanem a forrásadottságok véletlenszerűsége alapján kiválasztott lipótvárosi bérházon elvégzett statisztikai vizsgálat fő vonalaiban kirajzolta, hogy az egyes társadalmi rétegeket mennyire érintették a direkt politikai beavatkozások által kiváltott cserélődési hullámok.¹ Kimutathatóvá vált, hogy az egyes társadalmi rétegek milyen arányban tizedelődtek meg, vagy maradtak éppen ellenkezőleg kontinuusak, illetve milyen rétegek beáramlása ment végbe a politikai akarattal a lakásrendszer keretei közötti érvényesítésével. E korábbi kutatás statisztikai szintjéhez képest egyetlen bérház mikroszkopikus vizsgálata képes kimutatni az egyének és családok lakások közötti mozgását, és ezáltal az 1945 előtti és utáni társadalom folytonosságát és törését az azt szervező mechanizmusokban: az egyéni – családi stratégiákban és a személyes kapcsolatokban. A vizsgálat e szintje adhat választ arra a kérdésre, mennyiben módosította a társadalom térbeli szerveződését, a térbeli mozgásokat szervező mechanizmusokat a politikai hatalom központi lakáselosztás útján végbemenő beavatkozása.

Az I. világháború alatt rendeleti úton bevezetett lakásforgalmi korlátozásokat a megüresedő lakásokat érintően 1926-ban, majd a lakáspiac egészére érvényesen 1933-ban szüntették meg. Az 1933-tól 1944-ig ismét piaci elveken alapuló, a lakáskiutalást kizárólag szociális és szolgálati jelleggel gyakorló lakásrendszer működött, melyet 1944/1945-től a lakáspiac hatósági monopolizálása révén a központi lakás-

1 Nagy 2003. A hét vizsgált ház: Nádor u. 5., Nádor u. 6., Mérleg u. 9., Mérleg u. 11., József Attila u. 12., József Attila u. 16. és Hercegprímás u. 13. Ezúton is szeretnék köszönetet mondani témavezetőmnek, Benda Gyulának a szakdolgozatom keretében megkezdett lipótvárosi kutatás iránti odaadásáért és segítségéért.

elosztás rendszere váltott fel.² Az 1945 első hónapjaiban kiadott, a fővárosi zsidóság összeköltöztetésével megüresedő lakások újraosztása és az ostrom folytán felborult lakásviszonyokat ideiglenesen szabályozó rendeletek a lakásforgalom hatósági ellenőrzését és irányítását vezették be.³ Az „indokolt lakásszükséglet” I. és II. világháborús lakásügyi rendeletekben egyaránt felbukkanó, majd az 1944 tavaszán a zsidónak minősített állampolgárok lakáskörülményeibe beavatkozó rendeletekben is alkalmazott fogalmának fenntartásával és mértékének meghatározásával, valamint az ezen mértéken felüli lakások és lakásrészek igénybevételével és igényjogosultak számára történő kiutalásával az állam közvetlenül avatkozott be a lakáspiaci forgalomba. A háborús viszonyok között átmenetileg központosított lakásgazdálkodási rendszert 1948. május 16-án a lakásügyek rendezéséről kiadott 6.000/1948. Korm. számú rendelet véglegesítette, amely a lakásügyek 1956. szeptemberi újraszabályozásáig maradt érvényben.⁴ A piaci bérlakás-forgalom egyre szűkülő mozgásterének maradékát az államosított bankok és más vállalatok, valamint nyugdíjpénztáraik tulajdonában álló ingatlanok 1948. évi gondnokság alá helyezésével, majd az 1952. évi házingatlan-államosítással veszttette el.⁵ A Magyar Jelzálog Hitelbank Nyugdíjpénztárának tulajdonában álló Nádor utcai bérház tulajdonjoga is az 1948. évi rendelkezés nyomán kebeleztetett be az Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztára javára.⁶ Az állami gondnokság alá, majd állami tulajdonba kerülő bérház 1950-től a tanácsi lakáskiutalás rendszerébe tagolódott be.

A bérlőkör társadalmi rétegződésének változásait az egyéni életpályák és családi sorsok direkt politikai beavatkozások pillanataihoz kötött nyomon követése mellett időbeli keresztmetszetek összehasonlításával vizsgálom. A ház bérlőkörének lakások szerinti teljes keresztmetszetét adó népszámlálási lakásívekre építve az 1941-es állapotot tekintem kiindulási pontnak, és ezt vetem össze egy 1954-es rekonstruált állapottal. Az 1941-es keresztmetszet az 1930-as évek során kialakult lakóösszetételt tükrözi: 1938 és 1941 között már nem történt bérlőcsere a házban. Ugyanakkor a ház 1941-es népessége volt az, amely 1941-hez képest lényegében változatlanul érte meg az 1944-es évvel bekövetkező első nagy kényszerű cserélődési hullámot. Az 1945-ből három különböző időpontból rendelkezésünkre álló források alapján – az ostromot követő legelső statisztikai felmérésként az 1945. március 25-i állapotot rögzítő budapesti

2 Az I. világháború alatti és a két világháború közötti lakásügyi szabályozások összefoglalását lásd: Borsos–Németh 1938.

3 Az Ideiglenes Nemzeti Kormány már a front Pestről való továbbvonulása napján elrendelte, hogy „a háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakásokat kizárólag a lakáshivatal útján lehet igénybe venni oly módon, hogy az igénylő a lakáshivatalhoz benyújtott kérelmével bérbevételre irányuló szándékát bejelenti, egyben kéri meghatározott lakásnak kiutalását.” (34/1945. M. E. sz. r. 3. § (1) bek., 1945. január 18.) A lakásügyeket ideiglenes jelleggel szabályozta továbbá az 1945. február 25-i 404/1945. M. E. sz. rendelet, valamint az 1945. március 12-i 140.040/1945.–IX. sz. polgármesteri rendelet.

4 35/1956. (IX. 30.) M. T. sz. rendelet.

5 9.040/1948. Korm. számú rendelet az Állami Vállalatok Központi Nyugdíjpénztáráról, 9.390/1948. Korm. számú rendelet a Közületi Ingatlan Központ szervezése tárgyában, valamint az 1952. évi 4. sz. törvényerejű rendelet egyes házingatlanok állami tulajdonba vételéről.

6 Budapest Főváros Levéltára (BFL) XXIII. 205. b. 3270/1364/1951. Nádor u. 5. III. 2. Dr. Gál József lakásmegosztási ügye. A tulajdoni lap másolata.

népösszeírás lakásívei, az 1945. október 7-én megtartott községi választások választói névjegyzékai, és az 1945. december 1–10-e között a KSH által végzett háborús kárstatisztikai felmérés házi gyűjtőívei révén⁷ – az 1944–1945-ös változások rekonstruálhatók a legteljesebben. A bérlőösszetétel és a lakások bérleti rendszere 1954-es keresztmetszetének rekonstruálásához az 1954-es törvényhatósági választói névjegyzék és a ház 1967-ben megnyitott lakónyilvántartásának névsorait használhatjuk. Mivel a lakónyilvántartás vezetésének gyakorlata szerint egy új könyv megnyitáskor a megnyitás időpontjában a házban lakó valamennyi lakót újonnan be kellett vezetni, és az ettől kezdve újonnan beköltözők ezt a névsort bővítették tovább, így az egyébként a vizsgálat időintervallumán messze kívül eső 1967-es lakónyilvántartás használhatósága sem kétséges. A források által le nem fedett időbeli távolság azonban még e lehetőségek keretében is korlátozza a megismerést: az 1950-es évek folyamán használt lakónyilvántartás és az 1954 utáni választói névjegyzék hiányában nemcsak egy 1960-as keresztmetszet nem rekonstruálható, de még a ház 1954-es választói névjegyzékébe felvett lakók közül is összesen húsz egyedülálló személyt, illetve házaspárt vagy családot nem sikerült lakáshoz köthettn azonosítani. Mindamellett, még e korlátokon belül is, két kérdésre adhat választ az 1954-es keresztmetszet. Minthogy ebben az időpontban a választójoggal rendelkezők névsora a hét házban végzett kutatás tapasztalata szerint lefedi egy-egy ház nagykorú lakóinak teljességét, így a névsor foglalkozási megnevezései alapján képet kaphatunk a lakók társadalmi összetételében az 1941-es keresztmetszethez képest végbement átalakulásról.⁸ Másrészt, mivel csak az újonnan beköltözöttek egy részét nem tudjuk lakás szerint azonosítani, a régi lakók kontinuitásának, valamint az 1944–1954 közötti időszak cserélődési arányainak megítélését is lehetővé teszi.

A bérlőkör társadalmi összetételének vizsgálata döntően a foglalkozási adatok alapján kialakított kategóriákra támaszkodik. Az 1941-es népszámlálás ugyanakkor a bérlők társadalmi státusát több dimenzióban teszi érzékelhetővé. A foglalkozási adatokra épülő elemzés egyoldalúságát a háztartásszerkezet vizsgálatával feloldva alkothatunk többdimenziós képet a bérlők társadalmi rétegződéséről. Az életmód lakásnagyság és háztartásszerkezet – a lakásban élők száma, cselédtartás és albérlőtartás összevetése – alapján feltáruló különböző formáit a társadalmi státus finomabb különbségtételre is érzékeny mutatójaként kezelhetjük.

7 A KSH vezetésével 1945. december 1–10-e között végrehajtandó háborús kárstatisztikai összeírásról a 8.816/1945. M. E. sz. rendelet intézkedett.

8 Azt, hogy az általános választójog keretében a politikai kizárást fenntartó választójogi rendelet alapján az 1954-es törvényhatósági választói névjegyzék milyen arányban fedi le egy ház nagykorú lakóinak összességét, két esetben tudjuk ellenőrizni a lakónyilvántartó könyvek segítségével: a Nádor utca 6. és a József Attila utca 12. számú ház esetében fennmaradt az 1954. március elejétől vezetett lakónyilvántartó könyv. Az összevetés eredménye szerint a József Attila utca 12-ben a nagykorú lakók mindegyike szerepel a választói névjegyzékben, míg a Nádor utca 6. szám lakói közül öt fő hiányzik. Hiányukat a fegyveres testületek kötelékében való foglalkoztatottságuk magyarázhatja, ugyanis a tanácsi választást szabályozó törvény a fegyveres és rendészeti testületek választójogosult tagjainak és polgári alkalmazottainak névjegyzéke összeállítását az illetékes parancsnokságokra bízta. Ennek következtében ők feltehetően külön jegyzékben szerepelnek. Így az öt hiányzó személy közül csak egyetlen személy, egy takarítónő hiányának okát nem ismerjük. Mindezek alapján az 1954-es választói névjegyzék szempontunkból megbízhatónak tekinthető, annál is inkább, mivel még az 1954-ben frissen beköltözött lakók is felvették a választói névjegyzékbe.

A bérlők 1950-es évekbeli társadalmi összetételének leírása az 1941-es, az 1944/1945-ös, sőt, még az 1947-es és 1949-es keresztmetszet kategorizálásához képest is eltérő kategóriák bevezetését teszi szükségessé. Miközben egyes foglalkozási-társadalmi kategóriák, mint például a magántisztviselők vagy az önálló kereskedők, eltűnnek, egyes kategóriák tartalma, mint az értelmiségieké vagy az önálló iparosoké, megváltozik. Minthogy az 1950-es évekre vonatkozóan már csak a választói névjegyzékek foglalkozási megnevezéseire hagyatkozhatunk, így kategóriáimat a választói névjegyzékek adta lehetőségek keretei között alakítottam ki. A szellemi foglalkozások körében különválasztottam a vezető beosztású tisztviselőket – főosztályvezető, osztályvezető, főkönyvelő – a tisztviselőket, és az egyéb szellemi dolgozókat – mint a gépírók, adminisztrátorok, technikusok, fordítók.⁹ Értelmiségi kategóriaként külön kezeltem a felsőfokú végzettséget feltételező foglalkozásokat: az ügyvédek, orvosokat, mérnököket, pedagógusokat, valamint a művészeket. Az értelmiségi pályákra is kiterjedő államosítás következményeiről a választói névjegyzékek a foglalkozási viszony meg nem jelölése folytán nem nyújtanak kellő információt. Csak mikroszintű vizsgálat útján deríthető ki, hogy egy-egy orvos, ügyvéd vagy mérnök esetében lehet-e magánpraxissal is számolni, vagy kizárólag mint állami alkalmazásban álló diplomásokról beszélhetünk róluk. Ugyanezzel a nehézséggel állunk szemben az önálló iparos egzisztenciák esetében is. A választói névjegyzék következtlenül hol a foglalkozási viszonyt kifejező megnevezéseket használ, mint szövetkezeti tag, vagy szövetkezeti dolgozó, miközben a gyakorolt szakmáról nem informál, hol a szakmai besorolásra korlátozódik, mint műszerész, kőműves, asztalos, és mellőzi a foglalkozási viszony megjelölését. Így nem dönthetjük el, hogy iparendéellyel dolgozó magánkisiparosról, vagy alkalmazásban álló szakmunkásról van-e szó. Az 1950-es évek társadalmi rétegződésének a választói névjegyzékek foglalkozási adataira épülő értékelése mellé mindemellett a legnagyobb kérdőjelet a foglalkozás és a társadalmi identitás egymástól való elszakítotttsága teszi. Míg például a szövetkezeti tag megnevezés mögött általában a volt önálló iparosokat – fodrászokat – találjuk, addig a szövetkezeti dolgozó és a háziiparos foglalkozások több esetben a munkát vállaló „osztályidegen” nőket fedik. Csak az egyéni adatok nyomán követésével állapítható meg, mely esetekben állunk szemben e „deklasszált” egzisztenciákkal. A Nádor utca 5. szám alatt dr. Vida Zoltán 1950. és 1954. évi választói névjegyzékben felbukkanó személye erre példa. Dr. Vida Zoltán pályája az 1940-es évek elején köztisztviselőként indult. A ranglétra fokozatain haladva 1940-ben, húsz évesen, a M. Kir. Postatakarékpénztár gyakornoka volt, három évvel később pénzügyminisztériumi számellenőr. Egészen 1950-ig maradt, illetve maradhatott a tisztviselői pályán, majd valószínűleg apósa és anyósa 1951-es kitelepítésével is összefügghet, hogy 1954-ben szállítómunkásként találhatott csak megélhetést. Esetében az életpálya 1950-es évekbeli törését, mint látni fogjuk, az 1956-os emigrálás ténye is megerősíti.

9 Az egyéni foglalkozások besorolásánál a KSH 1960. évi népszámláláshoz készített utasításait, valamint a *Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszerének* besorolásait követtem.

TÁRSADALMI KERESZTMETSZET 1941-BEN

„A ház azé a textilgyáré volt, amelynek apám volt az igazgatója; maga az üzlet a földszintet foglalta el. A háznak már a külseje is előnyösen különbözött a Gyár utcáitól. Sima, komoly-szürke homlokzata szerényen illeszkedett a városrész legnemesebb hagyományaihoz, melyeket a leghatározottabban a Főkapitányság és a Trieszti Biztosító empire épületei testesítettek meg. [...] A házat azelőtt teljes egészében elfoglalták a raktárak és az irodák. Most az emeleket átalakították lakások céljára, központi fűtéssel, vadozatúji fürdőszobákkal. Apámnak előnyös helyzete volt: olyanná alakíthatta át a lakását, amint neki tetszett. És olyan keretet alakított ki, amibe belefért volna mindaz, amit az élet akkor ígért neki, az üzleti siker, a még több pénz, a vendégek jókedve.”¹⁰

A terézvárosi Gyár utcából (ma Jókai utca) a Lipótvárosba átköltöző Vas Pál részvénytársasági igazgató esetével megegyező módon jutott új lakáshoz a Nádor utca 5-ben Schmidt Albin, a Trieszti Általános Biztosító budapesti vezérigazgatójának titkárhelyettese. A biztosítóintézet vezető beosztású tisztviselője 1902-ben költözött át az Andrassy út 72. szám alól a Trieszti Általános Biztosító 1897/1898-ban megvásárolt, és szállodából frissen bérházzá alakított ingatlanának egyik új, harmadik emeleti ötszobás lakásába.¹¹ Budapest cityjében, azaz a Lipótvárosban összpontosuló kereskedelmi és pénzvilág cégei és vállalatai a tulajdonukba került, felújított és korszerűsített bérházakban számos esetben biztosítottak reprezentatív lakást vezető beosztású tisztviselőiknek. Az 1917-ben a Trieszti Biztosítótól a Magyar Jelzálog Hitelbank által megvásárolt Nádor utca 5. szám alatti húszlakásos bérházban 1941-ben négy, egy kivételével a legnagyobbak közé tartozó lakás bérlője töltött be vezető pozíciót az egykori és a jelenlegi tulajdonosnál. 1941-ben a házban lakott Schmidt Albin fia, aki apja elhunytá után vette át a bérleményt, továbbá a Magyar Jelzálog Hitelbank két ügyvezető igazgatója, dr. Oltványi Imre és dr. Ferenczi Lajos, valamint a francia kötvényesek bankhoz delegált megbízottja, gr. Tascher Benjamin is.¹² Statisztikai minta hiányában ugyan nem tudjuk, mennyiben koncentrált a menedzserek csoportja a részvénytársasági tulajdonban álló bérházakban, de a hét lipótvárosi bérház vizsgálatának tapasztalata alapján feltételezhető, hogy a háztulajdonos kiléte meghatározó tényezőként hatott a lipótvárosi tár-

¹⁰ Vas 1983: 27–28.

¹¹ Bibó 1988: 157. 65. lábjegyzet. A Nádor utca 5. szám alatti műemléképület előbb Tigris, majd Európa néven 1898/1899-ig működött szállodaként.

¹² A ház fennmaradt lakbérvein a legkorábbi időponttól kezdve, 1924-től találunk egy bérleményt a Magyar Jelzálog Hitelbank francia hitelezőinek képviselére fenntartva. Minthogy éppen 1924 januárjában született megegyezés a francia hitelezők képviselével a bank francia adósságai ügyében (*Nagy Magyar Compass* 1925–1926: 121.), és e megállapodás nyomán jelentek meg a bank vezetőségében a vele kapcsolatban álló francia pénzcsoportok képviselői, így feltehetően a Nádor utcai bérházban is ettől az évtől kezdve tartottak fenn bérleményt a számukra. Gr. Tascher Benjamin, mint a francia Felülvizsgáló és Kiegészítő Hivatal igazgatója, a francia kötvényesek párizsi bizottságának kiküldött biztosaként (administrateur délégué) foglalt helyet 1925-től 1939-ig a bank igazgatóságában. (*Compass Finanzielles Jahrbuch* 1935, Personenverzeichnis: 1127.)

sadalom térbeli szerveződésére.¹³ A részvénytársaságok által saját vezető tisztviselőiknek bérebe adott lakások körén túl általában beszélhetünk a banki és ipari szférában vezető pozíciókat betöltő magántisztviselők hálójával átszőtt lipótvárosi bérháztömbökről. A Jelzálog Hitelbank vezetőségi tagjain kívül Sterk Emil Antal, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank nyugalmazott cégvezetője, és Bíró Márton, az Alföldi Cukorgyár Rt. cégvezetője képviselte még a Nádor utca 5. szám bérlői között a vezető beosztású magántisztviselők csoportját. A nyugalmazott Sterk Emil Antallal, és a Jelzálog Hitelbank vezetőségében helyet foglaló gr. Tascher Benjammal¹⁴ együtt öt képviselővel a ház húsz főbérlőjének egynegyedét adó részvénytársasági menedzserek csoportján belül azonban nem találjuk meg a gazdasági elit tagjait.¹⁵ Még a politikai elit reprezentánsával, Scitovszky Béla nyugalmazott belügyminiszterrel azonos, nagypolgári szinten élő dr. Oltványi Imre sem tekinthető pozíciói alapján elit-tagnak.¹⁶ Míg e két, a ház legnagyobb, hatszoba-hallos, illetve hétszobás lakását 1941-ben évi 2600, illetve 3100 pengőért bérlő egzisztencia felső középosztályinak nevezhető, addig a vezető beosztású magántisztviselők csoportjának többi tagja, a házban ugyancsak dominánsan jelenlévő szabadfoglalkozású értelmiségiekkel és kereskedőkkel együtt középosztályi szinten élt. A Scitovszky- és az Oltványi-háztartástól eltérően, ahol a hat-hétszobás lakóteret nem szűkítette annak munkahelyként való használata, és ahol a szokásos egy minden cseléd helyett külön szobalányt és külön főzőnőt, illetve a gyermekek mellé nevelőnőt alkalmaztak, a magántisztviselők, az értelmiségiek és a kereskedők évi 1700 pengőért bérelt három-, és évi 2300–2400 pengőért bérelt négyszobás lakásokban laktak. A harmadik emelet egymással szomszédos három négy-, és egy ötszobás lakását két egyedülálló ügyvéd, dr. Gál József és dr. Várkonyi Oszkár, Simontsits Béla hites könyvvizsgáló, egyben a hidegküti Cyklamen Simontsits és Társa Virágkertészet, Kertgazdasági Rt. igazgatósági tagja, valamint dr. Schmidt Albin sebész-urológus és egyetemi magántanár bérelte. Az 1926 körül elhunyt Montag Lipót, az 1935-ben összességében 5300 kh-at birtokló izraelita terménybizományos-terménykereskedő Montag Mór és

- 13 A Nádor utca és a Mérleg utca kereszteződésében a Nádor utca 5. számmal szemközt székelő Magyar-Cseh Iparbank Rt. – 1941 augusztusától Szlovák Gazdasági Bank Rt. – székházának bérházként üzemeltetett felsőbb emeletein 1941-ben az igazgatóság két tagján kívül a jogügyi osztály egyik tisztviselője bérelt lakást. Eközben néhány háztömbnyire, a gr. Tisza István utca (ma József Attila utca) 12. szám alatt a Takarékpénztárak és Bankok Egyesületének tulajdonaként 1940-ben felépült modern bérház egyik lakását a TÉBE Nyugdíjpénztárának igazgatósági tagja, egyben a Fuarhitelintézet vezérigazgatója bérelte.
- 14 Az 1941. évi népszámlálás időpontjában a gr. Tascher-család Tokióban tartózkodott. Távollétükben a lakásívet kitöltő házfelügyelő a családfőt, gr. Tascher Benjammint földbirtokosként jelölte meg. A különböző magyarországi és külföldi részvénytársaságoknál 1935-ben betöltött pozíciói alapján azonban a vezető beosztású magántisztviselők csoportjába tartozónak tekintetem. (*Compass Finanzielles Jahrbuch* 1935, Personenverzeichnis: 1127.)
- 15 A gazdasági elit fogalmának használatában Lengyel György definícióját vettem alapul. Ennek értelmében bankok esetében a 10 millió pengő, egyéb részvénytársaságok esetében pedig az 5 millió pengő feletti alaptőkével rendelkező cégek elnökeit, igazgatósági tagjait és igazgatóit tekintetem a gazdasági elit Lengyel György által intézményi elitként definiált képviselőjének. (Lengyel 1993: 34–35.)
- 16 Dr. Oltványi Imre, született Artinger Imre, nem sokkal a népszámlálás időpontja előtt változtathatótt nevet édesanyja családi nevének felvételével. Az *Új Magyar Életrajzi Lexikon* helytelenül 1945-ben adja meg a névváltoztatás időpontját. Miután a népszámlálási lakásíven már Oltványi-ként nevezte meg magát, így én is e névhasználat mellett maradtam.

Fia cég tagja, 1910-ben vette bérbe az első emelet egyik négyszobás lakását, amit halála után özvegye lakott tovább. Végül a ház egyik földszinti üzlethelyiségét bérlő Fuchs László bortermelő és borkereskedő a második emeleten lakott egy háromszobás lakást.

E stabilnak nevezhető középosztályi egzisztenciák köre akkor határolható körül a legvilágosabban, ha a ház négyszobás lakáskategóriáján belül a háztartásszerkezetet vizsgáljuk. A négyszobás lakások kategóriájában ugyanis a négy utcai, vagy három utcai és egy udvari szobás lakásokat bérlő háztartások, és a két utcai és két udvari szobás lakásokat bérlő háztartások eltérő típust alkotnak. (1. táblázat)

1. táblázat

A négyszobás lakások bérlőinek háztartásszerkezete 1941-ben a Nádor u. 5-ben

	Évi lakbér	Cseléd-tartás	Albérlő-tartás (az albérlő által fizetett évi lakbér)	A lakásban lakók száma	Albérlőknek átengedett szobák száma	Munkahelyként használt szobák száma	A főbérlő foglalkozása
4 utcai szoba	2400 P	+	-	4	-	-	hites könyv- vizsgáló
+ cselédszoba	2300 P	+	-	2	-	2 iroda	ügyvéd
3 utcai szoba	2400 P	+	-	3	-	-	járadékos özvegy
+ 1 udvari szoba	2300 P	+	-	2	-	2 iroda	ügyvéd
+ cselédszoba	2300 P	n.a.	n.a.	n.a.	n.a.	-	bankigazgató
	2200 P	+	+ (1800 P)	6	2 szoba	-	szabómester özvegye
2 utcai szoba	2000 P	+	+ (960 P)	6	1 szoba	1 műhely	textilkereskedő (volt szabó mester)
+ 2 udvari szoba							
+ cselédszoba	2000 P	-	+ (1440 P)	6	2 szoba	műhely	szabómester

n.a. = nincs adat

Forrás: BFL IV. 1419. j. Az 1941. évi népszámlálás lakásívei.

A lakások eltérő fekvéséből adódó minőségi különbség már piaci értékükben, az éves lakbér összegében is megjelent. A három, vagy mind a négy szobával az utcára néző lakásokat bérlő vezető beosztású magántisztviselő, szabadfoglalkozású értelmiségi és kereskedő családfők háztartásában legfeljebb négy főt találunk. E háztartások egyike sem tartott albérlőt 1941-ben. Tőlük eltérően a két szobával az udvarra néző lakástípust bérlő Dávid Izsák szabómester, özv. Spitzer Fülöpné, egy szabómester özvegye, és Szabó Sándor, férfiszabóból lett textilkereskedő¹⁷ háztartása kivétel nélkül tartott albérlőt, ami egyrészt az évi 2000–2200 pengős lakbér

17 Szabó Sándor 1936-ban mint férfiszabó költözött a házba, majd a szabómesterséget félretéve 1939/1940-ben bérbevett egy üzlethelyiséget az egyik szomszédos háztömbben – a gr. Tisza István utca (ma József Attila utca) 6. szám alatt – az újonnan megnyitott szövét-bélés-textiláru kereskedése számára.

felét-háromnegyedét fedezte, másrészt már önmagában is kivont egy vagy két szobát a család használatából, ami ezekben a négyszobás lakásokban másfajta lakótérhasználatot eredményezett. Ugyanakkor e családok öt-hat fős létszáma kétszerese az előző típus egy-három fős családjainak. A háztartásszerkezet elemzése alapján tehát a négyszobás lakáskategórián belül egy belső megosztó vonal rajzolódik ki. Amennyiben a négy utcai szobás, vagy három utcai és egy udvari szobás lakások bérlőit a háztartásszerkezet alapján stabil középosztályi egzisztenciaként határozzuk meg, úgy a két utcai és két udvari szobás olcsóbb lakásokat bérlő nagyobb háztartások nem tekinthetők ugyanezen életmód képviselőinek.

Az egyszobás lakáskategória hiányában a ház legalacsonyabb státusú bérleményeit a kétszobás udvari lakások jelentették. Ezeket a lakásokat évi 1000 pengőért Kis (Klein) Miksa Miklós divatáru-kereskedő segéd, Schwartzter Konrád fodrázsmester és Balogh Tessza iparművész bérelte. A lakások lakbérekben tükröződő rangsorában egy lépcsőfokkal feljebb álltak az ugyancsak kétszobás, de az egyik szobával az utcára néző évi 1100 pengő lakbérű lakások. E kategória három lakását bérelte dr. Gergely Emil sógora, Sterk Emil Antal, a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank nyugalmazott cégjegyzője, az elváltként egyedül élő Bíró Márton, az Alföldi Cukorgyár Rt. cégvezetője, és a feltehetően külföldi illetőségű, a népszámlálás idején éppen Tokióban tartózkodó gr. Tascher-család.¹⁸ Végül a kétszobás kategória legmagasabb státusú típusát, a mindkét szobájával az utcára néző és cselédszobával is ellátott lakást Rausch Gyula fodrázsmester bérelte évi 1300 pengőért. A kétszobás lakásokban a rendelkezésre álló lakótérrel arányosan kisebb háztartásokkal találkozunk. Albérlőt csak az egyedülálló Balogh Tessza tartott, a hozzátartozóként megjelölt Lévay Gyula színművész személyében. Az 1941-es adatok szerint cselédet csak Schwartzter Konrád alkalmazott. Az ő háztartása érte el a legnagyobb méretet hat fővel: feleségén, fián és a cseléden kívül két rokonát tüntette fel a lakásban lakóként. Az ő esetétől eltekintve a többi kétszobás háztartásban vagy egyedülállókat, vagy nukleáris családokat találunk – gyermekes vagy gyermektelen házaspárokat –, egy-két-három fős háztartásokban.

A Nádor utca 5. szám alatti bérház 1941-ben a szabadfoglalkozású értelmiségiek, vezető beosztású magántisztviselők, kereskedők és kisiparosok négyesével leírható bérlőösszetétele megfelelt a lipótvárosi népesség budapesti megoszláshoz képest e rétegek felülreprezentáltságával leírható társadalmi összetételének. (2. táblázat) A ház szűkebb környezetét képező, a gr. Tisza István utca és az Arany János utca által határolt 31/a számú statisztikai alkerület foglalkozási összetételéhez képest viszont már a szabadfoglalkozású értelmiség felülreprezentáltságát mutatja, miközben a foglalkozási megoszlás, illetve társadalmi hierarchia túlsó pólusán elhelyezkedő munkás és segédszemélyzet réteg, még a lipótvárosi alulreprezentáltsághoz képest is, teljesen hiányzik. Ha pedig az ugyanezen statisztikai alkerületbe tartozó másik hat bérház mikrotársadalmával vetjük össze, a magántisztviselői csoporton belül is a vezető beosztásúak házbeli fokozott koncentrációja rajzolódik

18 A család távollétében a házfelügyelő által kitöltött lakásív nem tájékoztat a családtagok állampolgárságáról.

ki.¹⁹ Saroktelki fekvéséből adódóan az utcai lakások 85%-os arányú jelenléte, a központi fűtés- és melegvíz-szolgáltatással is felszerelt magas minőségű lakásállomány, és az ebből adódóan 1000 pengőnél kezdődő, és túlnyomórészt 2000 pengő fölé eső éves lakbérek miatt a banki tulajdonban álló ház legalább fele részben középosztályi és felső középosztályi egzisztenciáknak szolgált lakóhelyül. Társadalmi heterogenitása skálájának alsó fokain pedig nem a városrészből egyáltalán nem hiányzó munkás és altiszt rétegek, hanem a kétszobás lakásokat bérlő fodrász, iparművész és kereskedősegéd egzisztenciák álltak.

2. táblázat

A lakások százalékos megoszlása a Lipótvárosban a családfő foglalkozása és statisztikai alkerületek szerint 1935-ben

	Deák Ferenc u.–gr. Tisza István u. (30. számú statisztikai kerület)	gr. Tisza István u.–Arany János u. (31/a számú statisztikai alkerület)	Arany János u.–Báthory u. (31/b számú statisztikai alkerület)	Báthory u.–Szt. István krt. (32. számú statisztikai alkerület)	Lipótváros (Deák Ferenc u.–Szt. István krt.)	Budapest
Munkás	10,8	13,9	15,7	6,5	11,2	32,7
Közszolgálati alkalmazott	0,5	1,0	1,9	3,1	2,1	5,2
Iparos	13,4	12,3	7,7	5,4	8,2	6,8
Kereskedő	7,2	9,4	11,4	11,0	10,5	4,7
Kofa, utcai árus stb.	0,1	0,1	0,6	0,1	0,3	0,9
Kereskedelmi alkalmazott	2,9	3,7	2,2	1,9	2,4	3,8
Magántisztviselő	18,5	21,1	20,2	22,0	21,0	10,8
Köztisztviselő	6,6	4,6	5,1	7,4	6,0	8,5
Szabadfoglalkozású	10,7	9,7	9,2	15,6	12,0	3,2
Nyugdíjas, vagyonából élő	12,5	11,9	13,7	15,7	14,0	13,5
Egyéb és ismeretlen	16,8	12,3	12,3	11,3	12,3	9,9
Összesen	100	100	100	100	100	100
N (=100%)	665	1645	2541	3255	8106	259.454

Forrás: A százalékos megoszlást mutató táblázat Pásztor [1940]: 221. „Lakások megoszlása a Szent István-városban a családfő foglalkozása és alkerületek szerint 1935-ben” című táblázat szám szerinti adatai alapján készült.

19 Míg a Nádor u. 5-ben a húsz főbélből – az egy nyugdíjossal együtt – öt volt vezető beosztású magántisztviselő, és egy egyéb magántisztviselő, addig a hét házban az összesen 119 főbélből hét volt vezető beosztású magántisztviselő, és tizenöt egyéb magántisztviselő.

A POLITIKAI AKARAT ÉS A LAKÁSOK ÚJRAOSZTÁSA: CSERÉLŐDÉSI HULLÁMOK, 1944–1956

Zsidónak minősülő személyek lakásának igénybevételét a Sztójay-kormány az 1944. április 28-án kihirdetett és ugyanezen a napon hatályba lépő 1.610/1944. M. E. számú, „a zsidók lakásával és lakóhelyének kijelölésével kapcsolatos egyes kérdések szabályozásáról” szóló rendeletével írta elő. A bérlőit tekintve 1941 óta változatlan Nádor utca 5-ben azonban már e rendelkezést, sőt, a német megszállást megelőzően bérlőmozgás történt: az izraelita özv. Montag Lipótné I. 1. szám alatti négy-szobás lakásába 1944 februárjában Rapcsányi László, a nyilaskeresztes párt országgyűlési képviselője költözött be rokonával, a nyugdíjas özv. Büki Istvánnéval.²⁰ Adataink alapján nem lehet eldönteni, hogy a nyilaskeresztes képviselő izraelita bérleményhez való hozzájutásának körülményei az 1944-ben már 90. életévében járó izraelita özvegyasszony esetleges elhalálózásával függték-e össze, és így a beköltözésben sejtethető zsidóellenes tartalom egy már megüresedett lakásra irányult-e. Montag Lipótnéval 1941-et követően többé nem találkozunk. Háztartásából egyedül cselédje, Lipták Ilona maradt, vagy tért vissza 1945-ben néhány hónapra az akkor már négyes társbérletben megosztott lakásba. Bár az 1941-es népszámlálás lakásívein a zsidónak minősülő személyekre vonatkozó piros ceruzás megjelölések alapján a házban a Montag-lakással együtt tíz bérleményt kellett, hogy érintsen a zsidó lakások ügyében intézkedő április végi rendelet, mégsem e rendelet váltott ki tömeges mozgást a ház mikrokörnyezetében.²¹ Egyedül a Kis-lakás hatósági igénybevételére került sor 1944 májusában, Klempa Bertalan számlázási osztályvezető javára. A drasztikus mértékű cserélődést a fővárosi zsidóság 1944. június 20–23-a között végrehajtott összeköltöztetése hozta.²² E három nap alatt üresedett meg a harmadik emelet Gál-, és Várkonyi-, a második emelet Fuchs-, Bíró- és Ferenczi, valamint az első emelet Spitzer-, Gergely-, és Sterk-lakása. A kényszerűen elhagyott

20 Rapcsányi László pályájáról lásd: *Országgyűlési almanach 1939–1944*: 291. Özv. Büki Istvánnéról, azon túlmenően, hogy Rapcsányi László rokona, semmilyen további információnk nincs. Sajnos a Montag-lakás 1945. évi népösszeírás lakásíve az ott lakók lakáshoz jutásának módját nem személyekhez kötötte közli. Tekintve, hogy 1945 tavaszára a lakásban négyes társbérlet alakult ki, nem lehet tudni, hogy a lakáshoz jutás módjaként feltüntetett hatósági igénybevétel és önkéntes megegyezés kire is vonatkozott.

21 A tíz közül egy bérlemény, a Ferenczi-lakás esetében maradunk bizonytalanságban e ponton, minthogy a lakás 1941-es népszámlálási íve nem fellelhető. Az 1945 tavaszától a lakásban lakó két rokon, özv. dr. Ferenczi Sándorné és a hagyatéki ügyet hátrahagyó Alcsuti Sarolta személyén keresztül sikerült dr. Ferenczi Lajost dr. Ferenczi Sándor ideg orvos testvéreként, és a miskolci Ferenczi (Fraenkel) Bernát könyvkereskedő fiaként azonosítani. Bár másik testvérüket, Ferenczi Károly könyvkereskedőt 1944 júniusában Auschwitzba deportálták, ahonnan nem tért haza, dr. Ferenczi Lajosné 1943–1944-ben is rendelkezett választójoggal. Így néhai férje izraelita származása ellenére is kérdéses marad, hogy érintették-e a család ezen ágát a zsidóellenes intézkedések. (*Új Magyar Életrajzi Lexikon*)

22 A német hatóságok a zsidóság központi gettóba koncentráció helyett az úgynevezett csillagos házakba való összegyűjtés mellett döntöttek, így a polgármester az 1944. június 16-án kiadott, 147.501/1944.–IX. számtól a 147.514/1944.–IX. számig terjedő tizennégy rendeletével kerületenként utasított a kijelölt csillagos házakba történő összeköltöztetésre. Június 22-én a polgármester rendeletileg módosította és véglegesítette a csillagos házak listáját a törölt és az újonnan felvett épületek jegyzékével (Budapest székesfőváros polgármestere 148.452/1944.–IX. sz. rendelete).

lakások kiutalása már a következő hónapban, 1944 júliusában megkezdődött. Elsőként az összeköltöztetés előtt két nappal, június 18-án otthonában végrendelkező, 72 éves izraelita ügyvéd, dr. Várkonyi Oszkár III. 1. szám alatt megüresedett lakásába költözött be hatósági kiutalás útján családjával Tóth Sándor, férfi és női szabó.²³ Az ő addigi lakhelyéről, az Erzsébet tér 14. szám²⁴ alól két másik új bérlő is érkezett a megüresedett lakásokba hatósági lakáskiutalással. Augusztus 22-én a Ferenczi-lakásba Fülöp Gyula szabómester – aki december közepén feltehetően egy rokonát, Fülöp István szövömestert fogadta önkéntesen a lakás társbérlőjévé –, szeptemberben pedig a Fuchs-lakásba Bánhegyi Istvánné sz. Bencze Julianna fűzőkészítő nő költözött be. Az Erzsébet tér 14. szám alól érkező három kisiparos addigi két-, illetve háromszobás, évi 1200–1400 pengő bérlő udvari lakásából a Nádor utca 5. szám 1700 és 2300 pengő éves lakbérű, három- és négyosztós, utcai fekvésű lakásaiba költözött be. Lakáskörülményeik gyökeres megváltozása annak fényében különösen érdekes, hogy „a bombakárosultak az előljáróságok által részükre kiutalt lakás használatáért a korábbi bérlő által fizetett bért tartoznak a háztulajdonosoknak megfizetni”.²⁵ Miután az Erzsébet téri ház elhagyásának körülményeit illetően – eddigi ismereteink szerint – semmi nem utal kényszerű kiköltözésre – a ház nem lett csillagos házzá nyilvánítva, és az 1945-ös népösszeírás tanúsága szerint a három család által hátrahagyott lakásokba csak hónapokkal később utalt be a kerületi előljáróság új bérlőket –, talán a fővárosi zsidóság összeköltöztetését elrendelő polgármesteri határozat egy pontja utalhat a Nádor utca 5. szám alatti lakásokhoz való hozzájutásuk körülményeire. A polgármester ugyanis előírta, hogy „a zsidók által lakható házaknak ki nem jelölt [...] épületekben levő olyan lakások jegyzékét, amelyeket az eddig ott lakó zsidó bérlők kiürítenek, a háztulajdonos a ház kapuján a lakás fekvésének, szobaszámának és évi bérének megjelölésével kifüggeszteni tartozik”.²⁶ Talán a lakáskiigénylésnek ez az útja állhatott a háttérben, amikor az egyazon házból, azonos lakáskörülmények közül érkező három bérlő, a megüresedett zsidónak minősített lakásokba beköltözve, korábbi lakásánál nagyobb, és jobb fekvésű lakásokhoz jutott hozzá.

A fővárosi zsidóság összeköltöztetésével kialakult budapesti lakáshelyzet még nem eléggé ismert előttünk. Ahogy az Erzsébet téri házból a Nádor utca 5-be átköltöző három bérlő, úgy egy 1944. október 16-án ugyancsak ide beköltöző izraelita lakó esetében is csak tapogatózunk lakáshoz jutása körülményeit illetően. Az 1945. évi népösszeírás szerint az I. 5. szám alatt megüresedett Gergely-lakásba éppen ezen a napon költözött be Donáth Mór, izraelita autókereskedő. Mint lehetséges magyarázat, feltételezhetjük, hogy beköltözésének 1945 márciusában már nyíltan bevallható időpontja nem bérlőként való beköltözését jelentette, hanem egészen más kö-

23 BFL, VII. 12. e. V (I) 304/1947. Dr. Várkonyi Oszkár kihirdetett végrendelete.

24 Az Erzsébet tér 14. szám alatti ház ma már nem áll. Az egész háztömböt, romos és avult állapota miatt, 1962-ben lebontották. (Tóth (főszerk.) 1981: 89.)

25 „Ne rohanja meg a közönség a lakáshivatalt!” *Új Magyarország* 1944. június 29. 7. Közli: Benochofszky–Karsai 1960: 335.

26 „Zsidók által lakható épületek kijelölése a székesfőváros I–XIV. közigazgatási kerületében.” *Fővárosi Közlöny* 1944. június 16. Melléklet.

rülmények közötti – talán mint bújtatott zsidó – érkezésének időpontját. Zsidónak minősülő személyek bújtatásához azonban a Nádor utca 5. szám fokozottan veszélyes helyszínt jelentett. Nemcsak a volt Montag-lakást bérlő nyilaskeresztes Rapcsányi László jelenléte miatt, hanem különösen a ház földszinti üzlethelyiségeinek egyikét bérlő, magát 1941-ben német anyanyelvűnek valló, nyilas érzelmű trafikosnő tevékenysége folytán. Ugyanis „a trafik a német Gestapo tiszték valóságos főhadiszállása volt. [...] Köztudomású nevezettek német barát és később nyilas érzésük [...] Dr. Gál ügyvédet feljelentették és egy alkalommal Dr. Gálnak ki is jelentette N.-né [a trafikosnő], hogy a zsidóknak el kell pusztulni és nagyon jól tudja, ha a németek nem győznének, ő akasztófára kerül.”²⁷ Talán éppen a férje halála után az 1937 óta bérelt üzlethelyiséget átvevő trafikosnő játszott szerepet abban is, hogy 1944 februárjában Rapcsányi László beköltözött a Montag-lakásba. Annál is inkább lehetséges ez, mert már „a német megszállás után néhány nap múlva [a földszinti] Kovács írógép üzletnek német katonák által való kifosztása fent nevezett két nő látható irányítása mellett történt.”²⁸

A nyilaskeresztes párttagon, valamint a náci- és nyilasbarát trafikosnőn kívül ráadásul 1944. augusztus 1-e óta egy rendőrségi detektív is lakott a házban. Kelemen József nyomozó főhadnagy a Várkonyi-lakással szomszédos Gál-lakásba költözött be. 1945. január 18-ig a rendőrség ezt az egy zsidónak minősített lakást vette igénybe a házban. A rendőrségi igénybevétel azonban az ostrom után folytatódott. Özv. Montag Lipótné Rapcsányi László és rokona által már kettős társbérletben lakott bérleményébe 1945 márciusában egy 25 éves rendőrfelügyelő gyakornok és egy 18 éves ideiglenes rendőr költözött be. Miközben Kelemen József nyomozó főhadnagyot még a kárstatisztikai összeírás is a házban érte a hazatérő dr. Gál József ügyvéd társbérelőjeként, addig a rendőrség két másik tagjának házbeli tartózkodása oly mértékben bizonyult átmenetinek, hogy már szeptemberben, a választói névjegyzék összeállítására idején sem laktak a házban. Talán éppen az ő, valamint az ekkorra már ugyancsak eltűnő nyilaskeresztes képviselő helyére érkezett viszont dr. Szabó Miklós, 1944-ben a IX. kerületi rendőrkapitányság főtanácsosi rangban lévő 49 éves vezetője.²⁹

A fővárosi zsidóság összeköltöztetésével megüresedett, majd hatóságilag új bérlőknek kiutalt lakásokba a korábbi bérlők 1945 első hónapjaiban megkezdődő hazatérése, és az ostrom nyomán támadt tömeges hajléktalanság problémájának rendezése céljából 1945. január 18-án rendelkezett első ízben az Ideiglenes Nemzeti Kormány.³⁰ Noha a rendelet a „háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakások”-ról szólva nem említi külön esetként a zsidónak minősített személyektől hatóságilag elvett, és igénylőknek kiutalt lakások ügyét, a Budapesti Nemzeti Bizottság az újabb tömeges hajléktalanná válás elkerülésének szándékát szem előtt tartva három nappal később, január 21-én felszólította a főváros lakosságát a lakáskonflik-

27 BFL XVII. 2. 19. kisdoboz 38/1. csomó. 100–103.

28 BFL XVII. 2. 19. kisdoboz 38/1. csomó. 100–103.

29 *Magyarország tisztí címm- és névtára* 1944: 156.

30 34/1945. M.E. számú rendelet a háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakásokkal kapcsolatos kérdések szabályozása tárgyában.

tusok békés, együttműködésen alapuló rendezésére.³¹ Az 1944. március 19-e után megüresedett „zsidó” bérleményekbe hatósági kiutalás vagy önkényes lakásfoglalás útján beköltözött új, és a hazatérő, 1944. március 19-e előtti régi bérlők jogviszonyának ügyében a főváros polgármestere intézkedett először.³² A régi bérlő jogfolytonosságának elismerésével egyidejűleg a behelyezett új bérlő lakásigényének kielégítése, amennyiben erre más megoldás nem volt, a lakás társbérletben való használatát eredményezhette.³³

A ház 1941-ből ismert, zsidónak minősített bérlői neve mellett az 1945. márciusi népösszeírásban feltüntetett, 1945 első hónapjaira eső beköltözési időpontok valószínűleg a korábbi bérleményükbe való visszatérésük időpontjának nyomát őrzik. A lakásügyi rendezés céljából elsőként kiadott január 18-i rendelet hatályba lépésének napján, február 1-én tért haza dr. Gál József, mint Kelemen József nyomozó főhadnagy társbérlője. Hozzá hasonlóan Gergely Magda is csak mint társbérlő térhetett volna vissza 1945 tavaszán az akkor már Donáth Mór autókereskedő, Arnotzky János szabómester és az izraelita Neumann-család által hármastársbérletben, és legalább hét személy használatában megosztott I. 5. szám alatti háromszobás lakásába. Nyilván e körülmények nyomására választott a család más megoldást: Gergely Magda 1945. március 1-étől a szomszédos I. 4-ben sógora, Sterk Emil Antal és húga, Gergely Anna társbérlője lett, és maradt 1949-es elköltözésükig, amikor is Schwarzkopf Mór Marcell műszerész-kisiparos vette bérbe az I. 4. szám alatti lakást.³⁴

A III. 6. szám alatti lakásba már csak Kis Miksáné és fia térhetett vissza: az 1945. május 15-én holtá nyilvánított Kis Miksa – a ház bérlői közül egyetlenként – a zsidóüldözésnek esett áldozatul.³⁵ Az 1945 végén hazatérő Kis Miksáné az oda 1944 májusában beköltöző vagy beköltöztetett Klempa Bertalantól kapta vissza bérleményét.³⁶ A III. 1. szám alatti lakás bérlője, dr. Várkonyi Oszkár, bár az 1945 tavaszi népösszeírás őt tartja nyilván a Nádor utca 5. szám alatti lakás főbérlőjeként, valójában nem tartózkodott itt. Valószínűleg a zsidóság összeköltöztetését és az ostromot túlélve került a Károly körút 24. szám alatt élő rokonához, és ott is halt meg

31 „Irányvonalként közöljük, hogy az összes zsidótörvényeket hatályon kívül helyeztük. Ugyanakkor felhívjuk mind a zsidó mind keresztény érdekeltek figyelmét arra, hogy vitás esetekben, főként lakáskérdésekben keressék a békés megegyezés útját. Utcára tenni, vagy utcán hagyni lakót senkinek sincsen joga! Az erőszakoskodók ellen eljárunk és a vitás kérdéseket feltétlenül ellenük döntjük el.” (A Budapesti Nemzeti Bizottság rendelete a közhivatalai munka megkezdéséről és az ún. „zsidótörvények” hatályon kívül helyezéséről. 1945. január 21. In: Gáspár (szerk.) 1973: 22–23.)

32 140.040/1945.–IX. sz. rendelet. *Fővárosi Közlöny* 1945. március 13. 46–49.

33 A rendelkezés szerint a már hatóságilag igénybevett lakásba a korábbi bérlő visszatérésekor „abban az esetben, ha a lakáshivatal a lakásba behelyezett részére lakáshiány miatt újabb lakást kiutalni nem tudna, úgy őt és a lakás korábbi bérlőjét a lakásba együtt helyezi el (közös bérlemény)”.

34 Az izraelita felekezeti Gergely- és Sterk-családot a vér szerinti rokonság mellett házassági kapcsolat is összekötötte. Sterk Emil Antal ugyanis nővére, dr. Gergely Emilné sz. Sterk Elza egyik lányát, Gergely Annát vette feleségül. Így az I. 4-ben 1945 tavaszán Gergely Magda húgával és nagybáty-sógorával élt együtt.

35 A holtá nyilvánításra vonatkozó bejegyzést Lázár Ferenc közjegyzői irodája vezette be a hagyatéki ügyek nyilvántartásába. (BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai. Hagyatéki ügyek betűsoros mutatója, 1928–1946/1952. 180/1948.)

36 Klempa Bertalant az 1945. évi választói névjegyzék már nem tartja nyilván a Nádor u. 5. szám alatt. Így viszont lehetséges, hogy már a Kis-család hazatérése előtt elhagyta a bérleményt.

1946. augusztus 12-én.³⁷ A volt bérleményén Tóth Sándor hármastársbérletben osztozott Ivánca Eszterrel, dr. Várkonyi Oszkár volt takarítónőjével és annak férjével, Ligeti Györggyel, valamint dr. Várkonyi Oszkár ügyvédtársával, a vele együtt 1944-ig előbb a Dorottya utcában, majd a Nádor utcai lakásban közös irodát fenntartó dr. Harmos Viktorral. Ő azonban nem lakott a házban, csak a lakás két utcai szobáját használta ügyvédi irodaként egészen az 1950-es évek elejéig.³⁸ Tóth Sándor és Ivánca Eszter társbérlete az 1950-es évek második felében szakadt meg: a lakást még 1967-ben is bérlő Tóth Sándor mellé 1957 júliusában érkezett új társbérelő. Végül, miután a Fuchs-család 1945 tavaszára vissza tudott térni lakhelyére, Bánhegyi Istvánné nem maradt, vagy nem maradhatott a lakásban, és a ház egy másik bérleményébe, a II. 5. szám alatti volt Scitovszky-lakásba költözött át valamikor 1945 márciusa és decembere között, ahol a hatszobás-cselédszobás lakás akkor már négyes társbérletében két utcai szoba használatát kapta meg.³⁹

A korábbi otthonukba való visszatérésben nem akadályozott lakók mellett – Gergely Magda házbeli helyzetéhez hasonlóan – 1945 első hónapjaiban jelentek meg a Nádor utcai házban azok a korábbi otthonukba visszatérni nem tudó izraelita családok, amelyek feltételezhetően 1944. június 20-a előtti bérleményüket elveszítve hatósági kiutalás útján jutottak a Nádor utca 5-ben új lakáshoz. 1945. január 25-én az I. 5. szám alatti Gergely-lakás kettős társbérletét a gr. Teleki Pál utca (ma Október 6. utca) 11. szám alól érkező özv. Neumann Mórné és három gyermeke – egy női szabónő, egy magánalkalmazott és egy gépi hurkoló segéd – behelyezésével terheltek meg. Március 18-án pedig az I. 2. szám alá, gr. Tascher Benjamin bérleményébe Beer Imre, Vilmos császár úti (ma Bajcsy-Zsilinszky út) divatáru-kereskedő költözött be.

A zsidóellenes rendeletek által feltehetően érintett lakások közül háromban, a Sterk-, a Spitzer- és a Bíró-lakásban nincs nyoma hatósági igénybevételnek. Bíró Márton, miközben a népösszeírás időpontjában felesége és fia a ház Mérleg utcai frontjával szemközt álló Mérleg utca 9. szám egyik első emeleti lakásában került összeírásra mint társbérelő, ő maga a Nádor utcai lakásban tartózkodott. 1945 márciusát követően azonban már nem ő, hanem felesége a lakás bérlője, egészen 1950-ig. A négyoszobás Spitzer-lakásban – a Sterk-lakáshoz hasonlóan – rokonok befogadásával alakult társbérlet. Özv. Spitzer Fülöpné lányával, Spitzer Erzsébettel és vejével, Révész (Róth) Jenővel alkotott háztartása 1945 március végére a Wekerle Sándor utca (ma Hercegprímás utca) 3. szám alatt bombatámadás folytán lakhatatlanná vált otthonából kiköltözni kényszerülő özv. Róth Adolfné sz. Wilcsek Jeanette és lánya, Erdész Miklósné sz. Róth Irma, Spitzer Erzsébet anyósa és sógornője, valamint Róth Adolfné pesterzsébeti illetőségű testvére, özv. Gertler Jenőné sz.

37 BFL VII. 171. Hedry Aladár közjegyző iratai. 184/1946. Dr. Várkonyi Oszkár hagyatéki ügye.

38 Dr. Harmos Viktor (ügyvéd) a Nádor utca 5. szám egyetlen választói névjegyzékében sem szerepel. A telefonkönyv tanúsága szerint ügyvédi irodája 1950-ben még a házban működött, majd 1954-ben már nem itt, hanem a Személynök utca (ma Balassi Bálint utca) 19. szám alatti előfizetőként tartatott nyilván.

39 1945. március 25-én még a II. 3-ban, az 1945. decemberi kárstatisztikai összeírás idején, és ekkortól kezdve folyamatosan már a II. 5-ben találjuk.

Wilcsek Hedvig beköltözésével alakult át. A családból Erdész Miklósné és édesanyja lesz az, aki a lakást egészen az 1960-as évek első feléig lakja, miután özv. Spitzer Fülöpné lányával és vejével együtt 1949 körül elköltözött. Mint izraelitákat, feltehetően mind a Spitzer-, mind a Róth-családot érintette az 1944. júniusi összeköltötetés, de a Spitzer-család bérleményében semmi nem utal beköltöztetésre.

1945 márciusában a ház húsz főbérleti lakása közül tizenháromat többszörös társbérletekben megosztva laktak. A II. 1. szám alatti négyszobás Ferenczi-bérlemény 1945 márciusára hármas társbérletté alakult. Fülöp Gyula, majd rokona, Fülöp István családjának beköltözésével a lakásban lakók száma nyolc főre emelkedett. Dr. Ferenczi Lajos özvegye további két kibombázott rokonát fogadta be: dr. Ferenczi Sándor orvos özvegyét és – feltehetően az ő testvérét – Alcsuti Saroltát gondozójával, Gondi Jolánnal együtt.⁴⁰ Miután dr. Ferenczi Lajos özvegye 1945-öt követően rövid időn belül elhagyta a házat, Fülöp Gyula és Gondi Jolán társbérlete lett az, ami egészen az 1960-as évek végéig fennmaradt. A zsidóság hazatérése és az ostrom nyomán előállt lakásinség kezeléseként foganatosított hatósági intézkedések első tömeges társbérletesítési hullámának jogi alapjául az „indokolt lakásszükség” egy családra eső mértékének szabályozása szolgált.⁴¹ Az 1945 első hónapjaiban jelentkező teljesen újfajta fenyegetésre, amely az idegen társbérlok kényszerű befogadását jelentette, különböző stratégiák kialakításával válaszoltak a veszélyeztetett nagylakások bérlői. A házunkkal szemközt álló Nádor utca 6. szám alatt egy ötszoba-hallos cselédszobás lakást bérlő Szinyei Merse-család esete teszi kétségtelenné, hogy egyes családoknál valóban a társbérlok kényszerű befogadásának kivédésére alkalmazott stratégiáról kell beszélnünk. Szinyei Merse Jenő, a Kállay-kormány volt belügyminisztere kétségen kívül igyekezett biztosítani magát idegen családok otthonába való beköltöztetésével szemben. Stratégiájuk keretében az 1941-ben még hét fős, a nukleáris családot és két háztartási alkalmazottat felölelő háztartás 1945 márciusára tíz főre bővült. Az eredetileg szülők és gyerekek által alkotott családot 1945-ben a nagyszülői generáció, és két további rokon bővítette ki ötös társbérletté. Azt, hogy a két előszobás, két fürdőszobával és három WC-vel felszerelt

40 Gondi Jolán családhoz fűződő viszonyát Alcsuti Sarolta végrendelete fedi fel: „Hasonlóképpen nyugodtan bízhatom rá [általános örököséül megnevezett berni illetőségű unokahúgára], hogy még megmaradt csekély ingóságaimból rokonaimnak és barátaimnak, ezek közt az engem hűségesen ápoló Gondi Jolánnak megemlékezésemül mit és mennyit juttasson.” (BFL VII. 12. e. V (I) 277/1949. Alcsuti Sarolta kihirdetett végrendelete.)

41 Az „indokolt lakásszükséglet” fogalmát már az I. világháború alatt a szabad lakáspiaci forgalmat korlátozó lakásügyi rendelkezések is alkalmazták (5.434/1918. M. E. sz. rendelet a lakásszükség enyhítéséről. 1. §). Lakásrészek igénybevételét – ekkor még szobaszám megadása nélkül a nagy lakás önálló lakás céljára is alkalmas részeként definiálva – az 1941. szeptember 19-én hatályba lépő 6.740/1941. M. E. sz., a nem hivatásos katonai szolgálatot teljesítő személyek, valamint a közszolgálati alkalmazottak lakásszükségletének biztosításáról szóló rendelet vezette be újra. Míg az indokolt lakásszükséglet mértékét meghaladó, zsidónak minősített lakások igénybevételét lehetővé tevő 1.610/1944. M. E. sz. rendelet a lakásszükséglet mértékének elbírálását a polgármesterre bízta, a lakásszükséglet mértékét először az 1945. március 13-án megjelent 140.040/1945.-IX. sz. polgármesteri rendelet definiálta: „Az indokolt lakásszükségletet úgy kell megállapítani, hogy minden család részére egy lakószoba érintetlenül maradjon. Ha a családnak háromnál több tagja van, legalább két lakószoba, ha hatnál több, három lakószoba és így tovább az indokolt lakásszükséglet.” (2. §)

lakás önkéntes családi megosztását mennyiben a háborús károk szülte kényszer, és mennyiben a társbérletnek az ekkorra már megjelent lakásügyi rendeletben pontosan felmérhető, és szinte bizonyos fenyegetése eredményezte, jól mutatja a családfő megjegyzése, amit a népszéferási lakásíven a kérdőpontok alatt külön feltüntetett: „Megjegyzés: A társbérlok eddigi állandó lakásai bombatalálat, tűzvész stb. folytán az ostrom, illetve a harcok alatt elpusztultak és teljesen használhatatlannak és helyreállíthatatlannak váltak. A most bejelentett (V. Nádor-utca 6. szám alatti) lakásba mint állandó társbérlok költöztek be.”⁴² Az indokolt lakásszükséglet mértékét szabályozó március 13-i polgármesteri rendelet pontjait visszhangozva a megjegyzés – állításainak akár kettős aláhúzással is nyomatékot adva – kétségbevonhatatlanul igyekszik bizonyítani a lakás „megtelt” voltát. E stratégiát a négy-hétszobás lakások dominálta Nádor utca 5-ben egyedül a Simontsits-család alkalmazta: a négyszobás-cselédszobás lakásban Simontsits Béla lányával, Simontsits Zsuzsannával alakított társbérletet 1945 tavaszára. A ház négy-hétszobás lakásaiban a hat személy által lakott és munkahelyként – szabóműhelyként – is használt Dávid-lakást, vagy a kibombázott családtagok befogadásával hármas társbérletben hat fő által lakott Spitzer-lakást, ahol két szobát albérletbe adva, egy további szobát pedig Erdész Miklós-né fűzőszalonjaként használtak, valamint a már 1944 során hatósági igénybevétel alá eső lakásokat már nem fenyegethette az 1945-ös társbérletesítés. Az ugyancsak négyszobás lakásban lakó Szabó Sándor feltehetően albérlője, Frekány Ferenc társbérllőve fogadásával oldotta meg a helyzetet. Dr. Schmidt Albin ötszobás lakásában pedig önkéntesen lépett társbérletbe Farkas Mátyás Lajos sportújságíróval.

A ház két legnagyobb bérleménye közül a hétszobás Scitovszky-lakásban, formálisan legalábbis, már 1944 tavaszán társbérlet alakult a Kolossváry-család hatósági beköltöztetésével, aminek folytán a lakásban elvileg öt fő és legalább két háztartási alkalmazott lakott. Az 1945. évi igénybevétel alól azonban nem mentesült a bérlemény. Bánhegyi Istvánnának a Fuchs-lakásból történt átköltözésével, valamint dr. Lékay Géza pénzügyi tanácsos és Brüll Miklós szücsmester beköltözésével 1945 decemberére négyes társbérlet alakult ki tíz lakóval a hétszobás lakásban. A lakás négyes társbérletben való használata az 1950-es évek végéig nem változott. Míg három társbérllő személye többször is cserélődött, a Kolossváry-család 1976-ig követően helyben maradt. Mindennek fényében dr. Oltványi Imre bérleménye mutat rendkívüliséget: a hatszoba-hallos-cselédszobás, kizárólag lakásként használt bérleményt ugyanis 1945-ben nem érintette a társbérletesítés. A főbérllő politikai szerepvállalása és kapcsolatai azonban maradéktalanul megmagyarázzák a jelenséget: Oltványi Imre, a Kisgazdapárt Kommunista Párt felé orientálódó tagja, 1945 januárjától az Ideiglenes Nemzetgyűlésben és a Budapesti Nemzeti Bizottságban elfoglalt helye mellett a Nemzeti Bank elnöki pozícióját is betöltötte.⁴³ Oltványi Imre 1945-ben költözött el a házból, a közeli Zoltán utca 18. szám alá. 1945 nyarára vagy őszére eső költözése a hatósági lakáselosztástól függetlennek tűnő költözést je-

42 BFL XXI. 517. g. V. Nádor u. 6. I. 2. (kiemelés az eredetiben).

43 Dr. Oltványi Imre életpályáját ismerteti Borbándi 1997: 336–337, Vida–Vörös 1991: 147–148, és az *Új Magyar Életrajzi Lexikon*.

lentett a Lipótvároson belül. Kiköltözése után az I. 3. számú lakást az 1934 óta a gr. Vigyázó Ferenc utca 8. szám alatt élő izraelita belgyógyász, dr. Gansel Imre vette bérbe, és lakta egészen 1974-ben bekövetkezett haláláig. A zsidóellenes intézkedésektől függetlenül 1944–1945 során további két bérlemény üresedett meg, és kapott teljesen új bérlőt. A Scitovszky-család 1945. március 25-e előtti távozásának ismeretlen körülményei mellett gr. Tascher Benjamin esetében is csak feltételezésekkel élhetünk: talán már Magyarország háborúba való belépését követően elhagyta az országot.

A ház lakásainak háromnegyedét érintő hatósági igénybevétel és társbérletesítés hulláma alól hat lakás – a négyszobás Dávid-, Simontsits- és Szabó-, valamint a kétszobás Schwartzter-, Rausch- és Balogh-lakás – került ki érintetlenül. Ugyanakkor az 1941-ben már a házban lakó családok közül tizennégy lakásban maradt folyamatos a családi jelenlét legalább 1949-ig. A lakásukat 1944–1945 folyamán kényszerű megszakítás nélkül lakó családoknál is jelentkezett azonban a politikai kényszerből fakadó változás egy sajátos formája: a névváltoztatás. A zsidóellenes intézkedéseket elszenvedő, 1945 márciusára hazatérő, majd 1945 decemberében már a Vitányi nevet viselő Fuchs-családon kívül a Schmidt-, Schwartzter- és Rausch-családban döntöttek a névmagyarosítás mellett. Dr. Schmidt Albin 1945. március 25-én már mint dr. Siklós Albin nevezte meg magát. Bár Rausch Gyulát nem, csak feleségét zárták ki német származás miatt a választójogból, ő maga valamikor 1945 márciusa után vett fel magyarosított nevet: a decemberi kárstatisztikai összeírás már Radványiként tartja nyilván. Tőlük eltérően Schwartzter Konrád megmaradt eredeti nevének használata mellett: családjában lánya, Schwartzter Éva lett az, aki mint egyetemi hallgató, 1949-ben már a Sásdi nevet viselte.

Az átmeneti kényszerállapotok elmúltával a házban lakók létszáma az 1945–1948 között 96–101 főben elért tetőzés után az 1941. évi helyzethez közeli állapotba állt vissza, 80 helyett 86 fővel.⁴⁴ Az 1944–1945-ben beköltöző huszonöt új fő- és társbérlő közül tíznek a jelenléte ideiglenesnek bizonyult: 1945 után már nem találjuk őket a Nádor utcai házban. Az 1944. június 20-a és 1945 márciusa között a lakhatatlanná vált romlakásokba és a hatóságilag igénybevett lakásokba egy-egy házon belül is tömegesnek nevezhető arányokban beköltöző rendőrtisztek és nyomozók csoportja tipikusan átmeneti jelenségnek számított. Csoportjukból Kelemen József nyomozó főhadnagy 1947. évi elköltözése után mindössze dr. Szabó Miklós rendőrezredes maradt a ház bérlője hosszabb távon.

Az 1951. május 21-én megkezdett budapesti kitelepítésnek azonban éppen ő lett az egyik házbeli célpontja. Életpályájában a törést nem 1951 hozta: az 1945 után változatlanul rendőrezredesi rangban szolgáló Szabó Miklóssal 1950-ben már csak mint tisztviselővel találkozunk a választói névjegyzék listáján, és ezzel egyidejűleg, 1949/1950-ben addig háztartásbeli felesége munkába állt. Dr. Szabó Miklós I. 1. szám alatti társbérletén kívül az 1951-es kitelepítés kapcsán a fővárosi tanács lakásügyi osztályának nyilvántartókönyvei szerint a Nádor utca 5. szám alatt két

44 A lakásokban lakók létszámát 1947-ből, 1948-ból és 1949-ből a házbérijedelembevallási ívek rögzítették. (Magyar Országos Levéltár (MOL) Z 915. 1. csomó 8. tétel.)

másik lakás – a II. 3. (Vitányi László) és a III. 3. (Simontsits Béla) – ügyében is lépéseket tettek.⁴⁵ A nyilvántartás az ügyiratszám mellett hatóságokat is feltüntet, feltehetően az ügyben érintetteket. A felsorolt három lakásra vonatkozó ügyszámok esetében az „ÁVH”, a „Rend.” és a „H.M.” megjelölés olvasható. Bár egyetlen ügyirat sem maradt fenn, a ház e három lakása volt az, amelyeknek bérlőit az 1951. nyári budapesti kitelepítés során kitiltották Budapestről.⁴⁶ Az 1950-es évekből fennmaradt lakónyilvántartás hiányában, amely az árukladó 1951. nyári beköltözési időpontokat regisztrálta volna, a fenti három, az ÁVH-ra, a rendőrségre és a hadseregre utaló rövidítésen kívül nem sokat tudunk a házból kitelepített három család bérlményének további sorsáról. Simontsits Zsuzsanna az őt 1946-ban adoptáló nevelőszülei kitelepítése után is a lakásban maradhatott férjével együtt.⁴⁷ A Simontsits-család esete azért igazán szembetűnő, mert egy családtag egyedüli főbérlőként, társbérlők behelyezése nélkül maradhatott a négyszobás lakásban. A felsőbb vezetés által aránytalanak ítélt elosztás, az önkényes lakásfoglalások, és a megüresedett lakások feletti rendelkezés hatásköri átfedéseiből származó zűrzavar miatt 1951. decemberéig is elhúzódott az adatfeldolgozás, nem zárhatjuk tehát ki, hogy a Vitányi (Fuchs)-lakásba 1952. február első napjaiban egyszerre beköltöző két új bérlő, egy mérnök és egy IBUSZ-alkalmazott Vitányi (Fuchs) László kitelepítése nyomán, a hatósági igénybevétel útján érkezett.⁴⁸ Az I. 1. szám alatti, dr. Szabó Miklós által kényszerűen hátrahagyott lakásban két társbérlő maradt, ez lehet az oka, hogy nincs nyoma újabb beköltöztetésnek.

Az életpályák töréseinek a választói névjegyzékek foglalkozási adataiból kiolvasható nyomai a ház két bérlője esetében sejtetik az 1956-os emigráció mögött álló motivációkat. Az apósa és anyósa kitelepítését átélő dr. Vida Zoltán, volt köztisztviselő, aki 1954-ben szállítómunkásként dolgozott, 1956-ban elhagyta az országot. Hasonló indok, a politikai hatalom erőszakos beavatkozásait elszenvedő családi tapasztalat és egyéni életpálya sejthető a Kolossvály-család esetében is. Talán nem véletlen, hogy a Kolossvály-család egyik tagja, Szy Tibor, volt m. kir. repülő százados, 1956-ban az emigrációt választotta. A döntés hátterében sejthető családi tapasztalatok a vele egy háztartásban élő rokona, Kolossvály László életpályájából rajzolódhatnak ki. Az 1940-es években egészen 1948-ig gazdasági főtanácsosi rangban álló tisztviselőt, Kolossvály Lászlót 1949-ben mint alkalmi munkást tartja nyilván a választói névjegyzék. Az 1940–1950-es évek fordulóján kétségkívül „deklasszált” egzisztencia 1954-ben, a Nagy Imre-kormány működése alatt került vissza vezető, főelőadói pozícióba. Kolossvály Lászlóról ugyan nem tudjuk, hogyan alakult a sorsa 1954-es utolsó felbukkanása után, de pályájának politikai kényszerekből fakadó törései megengedik, hogy összefüggést feltételezzünk Szy Tibor emigrálásának motivációival.

45 BFL XXIII. 116. Budapest Fővárosi Tanács VB Lakásügyi Osztályának iratai. Nyilvántartók (1950–1956). V. kerület.

46 BFL XXIII. 106. h. Kimutatás a kitelepítettek fennmaradt lakásairól.

47 BFL VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai. 72/1946. Simontsits Béla, Mandel Etelka és Dorner Jozefa Zsuzsanna örökbe fogadási szerződése.

48 Az elhúzódó adatfeldolgozásról: Gáspár-Szabó (szerk.) 1985: 81, továbbá: BFL XXIII. 106. h. Jelentés a kitelepítettek következtében megüresedett lakások szétoztásáról. 1951. július 18.

Dr. Vida Zoltán és Szy Tibor mellett a kerületi tanács „disszidensek”-ként tartotta nyilván Frekány Ferencet és egy lakás szerint nem azonosítható villanyszerelőt. Rajtuk kívül a lakónyilvántartásban bejegyzett beköltözési időpontok és az új bérlő beosztása alapján egy további bérleményben sejthető az 1956-os eseményekkel összefüggő cserélődés.⁴⁹ Ahogy a II. 6-ban, Szabó Sándor társbérlőjeként lakó Frekány Ferenc helyén 1957. június elejétől egy BM-dolgozó és családja tűnik fel, ugyancsak a megüresedett „disszidens” lakások kiutalásának időszakában, 1957 áprilisában költözött be az Országos Terhivatal egy főelőadója a III. 6. szám alatti Kis-lakásba. Szy Tibor és dr. Vida Zoltán esetében viszont a rokonok továbbra is a lakásban maradtak, és nincs nyoma, hogy helyükre valakit is behelyeztek volna.

Fenntartva az egyes esetek homályosságából származó bizonytalanságot – mint például a Radványi (Rausch)- és a Schwartzler-család 1954 utáni sorsának ismeretlenségét –, öt lakásról állíthatjuk biztonsággal, hogy legalább az 1970-es évek végéig követhető az 1941-ben megismert bérlők családi kontinuitása. Az ötből négy lakás a harmadik emelet egymással szomszédos négy-, illetve ötszobás bérleménye. A III. 2-es számú lakásban az azt 1934 óta bérlő dr. Gál József ügyvéd feleségének, Gerencsér Annának 1990-ben bekövetkezett halálával szakadt meg a család jelenléte. A III. 3-as számú lakást egészen 1985-ös elköltözéséig Simontsits Zsuzsanna bérelte, aki örökbefogadó szülei 1951-es kitelepítését, majd férje, dr. Vida Zoltán 1956-os emigrálását is a lakásban maradván élte át. Az III. 4. szám alatti lakást 1902 óta napjainkig is folyamatosan bérlő Schmidt-családban három generáción keresztül szállt apáról fiúra a bérlemény. A III. 5. számú lakást az azt 1933-ban bérbe vevő Dávid Izsák szabómester két sógornője lakta a családból legtávolabb, 1978-ban, illetve 1980-ban bekövetkezett halálukig. Az ötödik lakás az I. 7. szám alatti kétszobás-teakonyhás udvari lakás, ahol a Balogh Tesszával együtt 1936-ban beköltöző albérlő-hozzátartozó Lévay Gyula 1975-ben bekövetkezett halála után Balogh Tessza halálával 1985-ben szakadt meg a személyi folytonosság.

AZ ÁTRÉTEGZŐDÉS TENDENCIÁI

Az 1941. évi keresztmetszet húsz főbérlőjéhez képest a társbérlétesítések és a műszaki lakásmegosztások következtében 1954-re a legalább kétszeresére, minimum 39 főre emelkedő fő- és társbérlői létszám mögött egy társadalmi összetételében átalakult bérlőkör állt. Miközben a szellemi foglalkozásúak, azaz a tisztviselők, értelmiségiek, és az egyéb szellemi foglalkozást gyakorlók együttevén, arányuk enyhén csökkenése mellett továbbra is a bérlők legnépesebb kategóriáját alkották, addig az egyéb foglalkozási-társadalmi csoportok kicserélődtek. Az 1941-es, a vezető beosztású magántisztviselő – szabadfoglalkozású értelmiségi – kisiparos – kereskedő összetétellel leírható bérlőkört számarányuk szerinti sorrendben a kisiparos – tisztviselő – értelmiségi – munkás összetétel váltotta fel. (3. táblázat)

49 BFL XXIII. 205. b. V. Kerületi Tanács Igazgatási Osztály. Disszidált személyek iktatója (1959, 1960, 1962).

3. táblázat

*A Nádor utca 5. szám fő- és társbérelőinek foglalkozási megoszlása
1941-ben és 1954-ben⁵⁰*

	1941	1954
Politikai elit	1	–
Vezető beosztású magántisztviselő	4	–
Egyéb magántisztviselő	1	–
Köztisztviselő	–	8
Tisztviselő k.m.n.	–	–
(Szabadfoglalkozású) értelmiségi	4	5
Egyéb szellemi foglalkozású	–	2
Önálló kereskedő	2	–
Szolgáltató kisiparos	3	6
Szövetkezeti tag	–	1
Szövetkezeti dolgozó	–	2
Szakt munkás, segéd	1	2
Egyéb munkás (segédmunkás)	–	4
Kereskedelmi alkalmazott	–	1
Segédszemélyzet	–	3
Járadékos	1	–
Nyugdíjas	1	2
Háztartásbeli	2	1
Eltartott	–	1
Egyéb	–	1
Összesen	20	39

Források: BFL IV. 1419. j. Az 1941. évi népszámlálás lakásívei.
BFL XXIII. 119. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzék.

A vagyonukból élők eltűnése mellett a kereskedők utolsó házbeli képviselője a kitelepítés hullámaival hagyta el kényszerűen otthonát. A férje örökösei által folyósított járadékból élő özv. Montag Lipótné már valószínűleg nem érte meg a II. világháború végét, és ahogy Vitányi (Fuchs) Lászlót, úgy Montag Lipótné Lipótváros más házaiban élő családtagjait is kitelepítették 1951 nyarán.⁵¹ Szabó Sándor pedig, minden valószínűség szerint kényszerből, feladta a textilkereskedést, és visszatért eredeti szakmájához, a szabósághoz. A forrásainkból róla kirajzolódó kép egy több lábón álló, rugalmasan alkalmazkodni képes egzisztenciát mutat. 1945 márciusában, a népösszeírás alkalmával, gazdálkodóként nevezte meg magát, miközben feleségével együtt, immár kétszeres területen és kétszeres összegért, továbbra is bérelte

50 Az 1954-es rekonstruált metszet csak a fő- és társbérelőként lakáshoz köthető személyeket tartalmazza. A tényleges fő- és társbérlők létszáma ennél magasabb lehetett.

51 Montag Lipót 53 éves unokaöccsét, Montag László nagybányai földbirtokost a lipótvárosi Személynök utca (ma Balassi Bálint utca) 25. szám alól telepítették ki, ahol szülei, Montag Sándor és Montag Sándorné sz. Steigenberger Szerén 1929 óta laktak. (BFL XXIII. 102. c. 003–13/1961. A kitelepítettek jegyzéke.)

a jelek szerint jól menő gr. Tisza István utcai textilüzletet. A feltehetően a már 1941-ben is meglévő 6 kh-as birtokára alapozott gazdálkodói tevékenységet a választói névjegyzékek tanúsága szerint az 1940-es évek második felében végig folytatta, miközben – a házadóbevallási ívek szerint legalábbis – ezzel párhuzamosan a textilkereskedést is fenntartotta. Az üzletet még 1949-ben is vezette, azonban öt évvel később, 1954-ben már ismét mint szabómester bukkan elő.

Noha házbeli stabil dominanciájuk kétségtelen, a szellemi foglalkozások halmozódásán belül is átrendeződés ment végbe. A Horthy-kor politikai elitjének reprezentánsa, a házból 1945 márciusára már távozó Scitovszky Béla 1945 utáni sorsát nem ismerjük, bár 1959-ben Budapesten bekövetkezett halála az emigráció választását és a kitelepítettséget már önmagában kizárja.⁵² Az 1941-ben négy főbérllővel a Nádor utca 5. szám egyik meghatározó – és, mint láttuk, a környék átlagához képest felülreprezentált – kategóriáját alkotó vezető pozíciót betöltő részvénytársasági tisztviselők csoportja, mint foglalkozási csoport, 1954-re eltűnt. Az állami tisztviselők vezető beosztásban álló rétegét 1954-ben egyedül Kolossváry László képviselte, „deklasszált” státusából főelőadói pozícióba visszatérve. A vezető beosztású állami tisztviselők egy további képviselőjével csak 1956 után találkozunk a házban, az Országos Tervhivatal főelőadója személyében. Az értelmiségiek fő- és társbérllők közötti aránya a tisztviselők számbeli gyarapodása mellett kis mértékben csökkent. Az 1941-es négy szabadfoglalkozású értelmiségi főbérllő személyi folytonosságát dr. Gál József ügyvéd, és a Schmidt-család két tagja, dr. Siklós (Schmidt) Albin orvos és dr. Schmidt Jenő ügyvéd képviselte. Az 1946-ban elhunyt dr. Várkonyi Oszkár helyére érkező ügyvédtárs, dr. Harnos Viktor soha nem lett a ház lakója. Simontsits Béla hites könyvvizsgáló pedig egyike volt az 1951 nyarán a házból kitelepített három bérllőnek. Bár adoptált lánya férjével együtt a lakásban maradhatott, ők azonban nem az értelmiségi kategóriába besorolt foglalkozásokat gyakoroltak 1954-ben. Az 1954-es választói névjegyzék lakáshoz nem köthető, és így fő- illetve társbérllőként nem meghatározható nevei között egy orvostanhallgatót, egy tanárt és egy tanárnőt, valamint egy festőművészt találunk. Hogy az 1945-ben beköltöző dr. Gansel Imre belgyógyász-urológus-bőrgyógyással, és egy 1952-ben beköltöző mérnökkel együtt az értelmiségiek foglalkozási csoportjának kontinuuus jelenléte 1954-ben mennyiben jelentette a két világháború közötti szabadfoglalkozású státus kontinuitását, az csak két személy esetében ítéltető meg. Az 1954-ben fő-, illetve társbérllőként a házban lakó értelmiségiek közül dr. Gál József 1951-ben még biztosan folytatott ügyvédi magánpraxist a lakásán,⁵³ s ezt tette Dr. Gansel Imre orvos is, aki egyidejűleg OTI körzeti orvosként is alkalmazásban állt.⁵⁴

52 Scitovszky Béla halálozási dátumát a *Magyar Életrajzi Lexikon* közli, anélkül azonban, hogy bármit is elárulna 1945 utáni sorsát illetően.

53 1951 januárjában a lakás folyamatban lévő műszaki megosztásának ügyében Tóth Sándor házmegebízott nyilatkozik a lakásban lakók személyéről és lakáshasználati jogcíméről. E nyilatkozatból tudjuk, hogy dr. Gál József a lakásrészét irodaként is használta. Lásd: BFL XXIII. 205. b. 3270/1364/1951. Dr. Gál József (V. Nádor utca 5. III. 2.) lakásmegosztási ügye.

54 BFL XXIII. 205. b. 3701/728/1951. Dr. Gansel Imre (V. Nádor utca 5. I. 3.) lakásmegosztási ügye. Tóth Sándor házmegebízott igazolása az érintett lakásban lakók személyazonosságáról.

Az 1950-es évek bérlőkörének markánsan új jellegű heterogenitását egyrészt a kisiparosok arányának döntően az 1944/1945-ös beköltözéseknek köszönhető felduzzadása, másrészt a munkások és altisztek – a ház magas státusú lakásállományából adódóan a két világháború között hiányzó rétegeinek – 1954-re a bérlők együtödét meghaladó arányban való jelenléte idézte elő. (3. és 4. táblázat) 1954-ben a lakás szerint azonosítható fő-, illetve társbérlők körében két segéd munkáson, egy tűzoltón és egy bejárónőn kívül ott találjuk az 1941-ben már a házban lakó volt háztartási alkalmazottakat – mint Alcsuti Sarolta gondozóját, az 1954-ben hivatalsegédként dolgozó Gondi Jolánt, dr. Gál József cselédjét és egyben későbbi feleségét, Gerencsér Annát,⁵⁵ valamint a Várkonyi-lakásban társbérlőként ott maradó volt takarítónő, Ivánca Esztert és férjét, Ligeti György asztalossegédet –, továbbá szerszámkiadóként Donáth Mór egykori autófuvarozót és autókereskedőt. A választói névjegyzékben rajtuk kívül lakás szerint nem azonosíthatóan találunk – mint esetleges fő- és társbérlőket – egy takarítónőt, egy alkalmi munkást, egy büfékezelőt, egy tűzoltót, valamint három szakmunkást (asztalossegéd, kőműves, villanyszerelő). E változásnak a hét házban tapasztalt mértéke tömegesen végbemenő átstrukturálódásra utal: a munkások és altisztek csoportja 1941-es arányának több, mint háromszorosára növekedett. Az 1941-es, a városrész heterogenitásának szerves részét képező, de csak 6%-ot kitevő arányuk 1954-ben már 21%-ra duzzadt. Miközben e réteg 1944–1945-ben gyakorlatilag nem szenvedett veszteséget, már 1944 tavasza és 1945 tavasza között, a zsidó lakások igénybevétele és az ostrom alatti és utáni hatósági lakáskiutalás nyomán e csoportnál tapasztalható a legnagyobb mértékű létszámgyarapodás. Ugyanakkor az 1944–1945-ben újonnan beköltözött fő- és társbérlők körében az átlaghoz képest kisebb arányban bizonyultak átmeneti jelenségnek: az átlagosan 50%-ban átmenetinek bizonyuló jelenléthez képest kétharmad részük maradt tartósan helyben. A munkás- és altiszti kategória 1944–1945-ben megindult növekedésének folyamata 1960-ig egyenletesen magas szinten maradt, a tisztviselők után a második helyet foglalva el a beköltöző fő- és társbérlők között.

Az altisztek és munkások, különösen a segéd munkások nagyarányú létszám-növekedésének megítélésében ismereteink döntő ponton akadályokba ütköznek: a választói névjegyzékek foglalkozási megnevezései közül számos esetben nem tudjuk kiszűrni a „deklasszált” egzisztenciákat. Míg a Nádor utca 5-ben a lakás szerint azonosítható fő- és társbérlők között 1954-ben nem kell számolnunk velük, addig a választói névjegyzékben lakáshoz nem köthető, de potenciális fő- és társbérlőként megjelenő segéd munkások és altisztek körében, ahogy valamennyi házban, úgy a Nádor utca 5-ben is ott lehetnek az „osztályidegen”-nek minősített személyek.

55 Gerencsér Anna az 1954-es választói névjegyzékben még lányneven szerepel, csak az 1967-ben megnyitott lakónyilvántartásból tudjuk, hogy dr. Gál József a későbbiekben feleségül vette.

4. táblázat

Az 1944–1945-ben újonnan beköltözött fő- és társbérlok foglalkozási megoszlása a Nádor u. 5-ben és a hét vizsgált házban

	Nádor u. 5.	A hét vizsgált ház
Országgyűlési képviselő	1	3
Vezető beosztású köztisztviselő	2	3
Egyéb köztisztviselő	–	2
Vezető beosztású magántisztviselő	–	7
Egyéb magántisztviselő	–	5
Tisztviselő k.m.n.	–	9
Szabadfoglalkozású értelmiségi	2	7
Önálló kereskedő	2	5
Szolgáltató kisiparos	6	10
Szakmunkás, segéd	2	10
Egyéb munkás	2	7
Rendőrség	4	7
Segédszemélyzet	–	6
Házfelügyelő	–	4
Nyugdíjas	1	2
Háztartásbeli	1	10
Egyéb	1	2
Összesen	24	99

Források: BFL XXI. 517 g. Az 1945. év budapesti népösszeírás lakásívei.

BFL IV. 1404. 1945. évi törvényhatósági választói névjegyzékek.

BFL XXI. 517 f. A budapesti háborús kárstatisztika.

A kisiparosok foglalkozási–társadalmi csoportja foglalkozási és személyi összetételében egyaránt kontinuus köre maradt a Nádor u. 5. szám bérlőinek. Az önálló kisiparosok 1941-ben három főbérlővel jelen lévő csoportja 1954-re – a magánkisiparosok kategóriájába sorolva a potenciális magánkisipari szakmákat is – tizenegy fővel már a bérlők egynegyedét tette ki. A tizenegy főből azonban mindössze két személy az, aki 1945 után költözött a házba: 1947/1948-ban Schwarzkopf Mór Marcell műszerész, és Ligeti György asztalossegéd. Négyen, Fülöp Gyula és Tóth Sándor szabómesterek, valamint Erdész Miklósné és Bánhegyi Istvánné fűzőkészítők az 1944/1945-ös cserélődési hullámmal kerültek a házba. Közülük egyedül Erdész Miklósné kényszerült feladni önállóságát, 1954-ben mint szövetkezeti dolgozó tűnik fel. A kisiparos bérlők házbeli jelenlétének felerősödése azonban csak részben volt köszönhető a személyi cserélődéseknek, öten ugyanis már 1944/1945 előtt is a ház lakói voltak. A foglalkozási kontinuitást vizsgálva körükből Schwartzter Konrád és Radványi (Rausch) Gyula fodrásmesterek 1954-ben is szakmájukat gyakorolták, bár Radványi Gyula már szövetkezeti tagként. Frekány Ferenc úriszabó ugyancsak a kisiparosok kontinuus rétegének képviselője, albérlőből társbérlővé válva. A személyükben kontinuus

főbérlok közül ketten 1954-re ugyancsak a kisiparos csoportba kerültek át. Szabó Sándor életpályája, mint láttuk, 1954-re oda tért vissza, ahonnan a házba való 1936-os beköltözésekor indult: a textilüzlet feladását követően szabó szakmájából tartotta fenn magát. A négy polgárit végzett iparművész, Balogh Tessza pedig 1950-ben mint szabósegéd, 1954-ben mint szövetkezeti dolgozó került felvételre a választói névjegyzékbe: sejtethetően a háború előtti iparművészi munkájához közel álló ruházati szakmával biztosította megélhetését.

A Balogh Tessza és Szabó Sándor által reprezentált, töréseket mutató életpályák mellett a többiek egy személyileg és szakmailag is kontinuos kisiparos réteg stabil jelenlétét jelzik. Az 1941-ben már a házban lakó, önálló műhellyel rendelkező három kisiparosi család mindegyike a ház lakója 1954-ben is, és csak a Dávid-családon belüli lakásátadás járt a szakmai folytonosság megszakadásával. A kisiparosok arányának változásait illető megfigyeléseink egybevágóan a hat másik házban mért tendenciákkal. Bár 1954-re a hét ház magánkisiparosainak csoportja elvesztette képviselőinek egyharmadát, a fő- és társbérlok 1954-es szociális összetételét kirajzoló tisztviselő-értelmiségi és munkás-altiszt réteg mellett a magánkisiparosok alkották a harmadik domináns kategóriát. Az 1941-ben már jelen lévő önálló iparos főbérloknak mintegy fele az 1950-es években is helyben maradt és mint magánkisiparos gyakorolta a szakmáját. A vizsgált házak kisiparának szakmai összetételét 1941-ben uraló ruházati szakmák túlsúlya változatlanul érvényesült. Miközben 1944–1945-ben egyharmaduk tűnik el szemünk elől, az új fő- és társbérlo személyében a második legnagyobb arányú utánpótlást éppen e réteg kapta. Újonnan beköltözött képviselőik háromnegyed részben meg is maradtak új lakóhelyükön. A hét házban mért tendenciák szerint azonban az 1944/1945-ös népmozgást követően a kisiparosok beköltözési aránya oly mértékben esett vissza, hogy az 1946–1958 közötti tizenkét év alatt ugyanannyi képviselőjük érkezett, mint az 1944–1945-ös egy év alatt.⁵⁶ Mindez azt jelenti, hogy e réteg 1945 után már nem kapott utánpótlást, és csak a II. világháború előtti szakmák és családok maradtak kontinuosak, a kontinuitás foglalkozási csoportok szerinti megoszlásában az élen állva: a kisiparos réteg maradt a vizsgált házak legstabilabb lakócsoportja. Ha tekintetbe vesszük, hogy a Nádor utca 5. szám alá 1944/1945-től kezdődően újonnan beköltöző kisiparosok közül Fülöp Gyula és Tóth Sándor az Erzsébet tér 14. szám alól, Erdész Miklósné a Wekerle Sándor utca 3. szám alól költözött a Nádor utca 5. szám alá, Schwarzkopf Mór Marcellt pedig legalább a Vilmos császár út lipótvárosi oldalán, a Báthory utca sarkán bérelt varrógép- és kerékpárjavító műhelye biztosan a Lipótvároshoz kötötte, akkor kifejezetten egy lipótvárosi kisiparosi réteg kontinuitásáról beszélhetünk.⁵⁷

56 Miközben az 1945 után beköltözők mintegy felét a szellemi foglalkozásúak, tisztviselők és értelmiségiek, egynegyedét a munkások és a segédszemélyzet tette ki, addig a magánkisiparosok csak 7%-nyi arányban képviseltették magukat.

57 Schwarzkopf Mór Marcell korábbi lakcímét nem ismerjük, azonban mint műszerézmestert 1931-ben már a lipótvárosi Bank utcában tartja nyilván az ipari címtár. A Vilmos császár út és a Báthory utca sarkán található műhelyhelyiséget 1939-ben bérelte ki.

A TÁRSADALOM VÁLTOZÁSA ÉS VÁLTOZATLANSÁGA: A LAKÁSOK KÖZÖTTI MOZGÁSOK SZERVEZŐDÉSE

Az erőszakos lakásügyi beavatkozások hullámaiban megüresedő lakások újraosztásának mechanizmusai egyelőre még nincsenek rekonstruálva.⁵⁸ A hét lipótvárosi bérház vizsgálatának eredménye szerint a helyi társadalom 1941 és 1960 között tömeges méretekben végbement átrendeződése, mindenekelőtt a munkás és altisztiretegek – eltűnő társadalmi csoportok helyébe lépő – kétszeres-háromszoros létszám-növekedése, a lakások újraosztásának társadalmi rétegek szerinti differenciáltságára enged következtetni. Az a tény, hogy 1944–1945-ben, a zsidó lakások igénybevétele és az ostrom utáni hatósági lakáskiutalás periódusában éppen e rétegek éltek át a legnagyobb mértékű létszámgyarapodást, arra mutat, hogy már a pártállami központosított lakásgazdálkodás keretei között végbemenő elit- és apparátus-csere, illetve az extenzív iparosítás által kiváltott, és a lakások újraosztásával járó mobilitási folyamatok előtt megindult az átstrukturálódás.

A zsidónak minősített lakások újraosztása és a bombakárosultak elhelyezése által dominált 1944–1945-ös cserélődési periódusban adataink a lakások közötti mozgások erős helyi, városrészen belüli kötöttségét mutatják. Az 1944/1945-ben beköltözött huszonnégy új fő- és társbérletet illetően fele részben, tíz esetben – miután Jesny András kertész és Ligeti György asztalossegéd személyét feleségüknek a ház valamely főbérlet családjánál való háztartási alkalmaztatása folytán leszámitthatjuk – sikerült azonosítani az előző lakhelyet. Az 1935-ben még a józsefvárosi Röck Szilárd utca 28-ban lakó dr. Szabó Miklós rendőrezredes, és a Vilmos császár út páratlan, terézvárosi oldalán a 7. szám alatt divatáru-kereskedést vezető Beer Imre kivételével nyolc személy, illetve család érkezett a Lipótvárosból.⁵⁹ A Kolossváry-család a Mérleg utca 4. szám alól, és az izraelita Neumann-család a gr. Teleki Pál utca 11. szám alól a Nádor utca 5. szám közvetlen környékét alkotó, onnan egy-két saroknyira eső bérházakból költözött át. Az Erzsébet tér 14. szám három bérletjén kívül dr. Gansel Imre, dr. Harnos Viktor és Erdész Miklósné ugyancsak a Lipótváros környező háztömbjeiből érkezett. A jelenséget két tényező magyarázza. Egyrészt a városrészt behálózó rokoni kapcsolatoknak a bombakárosultak térbeli mozgását szervező mechanizmusát látjuk működésben például az Erdész Miklósnét befogadó Spitzer-lakás esetében. Másrészt a kerületi szinten szerveződő hatósági lakáskiutalásnak a lakásokat feltehetően a városrészen belül újraosztó mechanizmusait vélhetjük felfedezni. A zsidóság összeköltöztetésével megüresedett lakások felletti rendelkezés jogát a bombakárosultak elhelyezése érdekében a polgármester

58 Az 1945 utáni évtizedek lakáspiacának működését Hegedűs József és Tosics Iván vizsgálta a lakás-piac irányítási rendszerének nézőpontjából, a lakosság mozgására gyakorolt hatásának felmérése nélkül. (Hegedűs–Tosics 1982.)

59 Beer Imre 1944/1945 előtti lakhelyét nem sikerült azonosítani. A Vilmos császár úti üzlethelyiségről felvett 1941-es népszámlálási ív hátoldalán olvasható utólagos – feltehetően az összeíróbiztos által írt – feljegyzés szerint „a bentnevezett kérdőívet a lakásán nem szolgáltatta be”.

a kerületi elöljárók hatáskörébe utalta.⁶⁰ Hogy e két tényezőt túl a rokonság mellett más személyes kapcsolatok szerveződésének térbeli vetülete mennyiben hatott ugyanebbe az irányba, két esetben is megfogható. Bár az Erzsébet téri és a Nádor utcai két bérházat a zsidó összeköltöztetés után összekötő szálak egyelőre rejtve maradnak, a Scitovszky- és a Várkonyi-lakás esetében részben sejthetők, részben felfedhetők a régi és új bérlőket összekötő személyes kapcsolatok. A volt Scitovszky-lakásban 1947/1948-ban a Veszprém megyei birtokos nemesi családból származó Kolossváry László gazdasági tanácsost és volt országgyűlési képviselőt, dr. Lékay Gézát, az 1944-ben a pénzügyminisztérium alkalmazásában álló pénzügyigazgatót és pénzügyi tanácsost, és dr. Mártzy Károly közellátási felügyelőt találjuk társbérletben.⁶¹ A Kolossváry-család 1944. márciusi átköltözése a szomszédos Mérleg utca 4. szám alól, dr. Lékay Géza 1944. őszi-téli és dr. Mártzy Károly 1947/1948. évi, egyazon lakás többszörös társbérletébe való beköltözése hátterében a politikai élet, illetve a minisztériumi közhivatali pálya személyi kapcsolatai húzódnak meg. A dr. Várkonyi Oszkár volt bérleményében 1945-től 1950-ig ügyvédi irodát fenntartó egykori társ, dr. Harmos Viktor esetében a személyes kapcsolat ugyancsak nem kétséges. A lakások közötti mozgásokat irányító személyes kapcsolatok a tanácsi kiutalás rendszerében is utat találtak maguknak. Az 1940–1950-es évek fordulójának társbérletesítési hullámában dr. Gál József ügyvéd négyszoba-hallos lakását 1951-ben a vele egykorú dr. Friedmann Gyula ügyvéd özvegyével kívánta megosztani.⁶² Ahogy dr. Gál József hangsúlyozza is az V. kerületi tanács építésügyi osztályához benyújtott kérelmében, „rendeleti jogával” élve maga kívánja kijelölni özv. dr. Friedmann Gyuláné személyében a megosztás útján keletkezett új lakás bérlőjét.⁶³

Az 1941-es keresztmetszetben megragadott két világháború közötti mikrotársadalom és az 1944-től jelentkező erőszakos hatalmi beavatkozások hatására formálódó mikrotársadalom szerveződési mechanizmusait, és azok változásait egyelőre csak felvázolni lehet. A Nádor utca 5. szám mikroszkopikus vizsgálatával az egyes cserélődési periódusok kapcsán több esetben sikerült megmutatni, hogyan reagáltak a lakók a politikai hatalom beavatkozásaira, és hogyan használták ki a lakásrendszer hatalom által kijelölt keretei között a számukra feltáruló, vagy éppen egyedül

60 „Közli a polgármester, hogy a légitámadások hajléktalanjainak elhelyezése a lakhatatlanná vált lakás fekvése szerint illetékes kerületi elöljáróságok hatáskörébe tartozik. A kerületi elöljárók már megkapták az utasítást arra, hogy az elhagyott zsidó lakások igénybevételével haladéktalanul gondoskodjanak a bombakárosultak elhelyezéséről.” („Ne rohanja meg a közönség a lakáshivatalt!” *Új Magyarország* 1944. június 29. 7. Közli: Benoschofszky–Karsai 1960: 335.)

61 Kolossváry László pályájáról a legrészletesebben lásd: *Országgyűlési almanach* 1935–1940: 300. Őt is, valamint dr. Lékay Gézát is megtaláljuk a *Tiszti cím- és névtárban*.

62 BFL XXIII. 205. b. 3270/1364/1951. Dr. Gál József (Nádor u. 5. III. 2.) lakásmegosztási ügye.

63 Dr. Gál József a lakás megosztással keletkezett új lakás tekintetében szabad bérbeadási jogára hivatkozik. A bérlő ezen jogának azonban sem az 1950/1951-ben érvényben lévő lakásrendeletekben, sem a lakások műszaki megosztásáról szóló rendeletben (8.650/1948. Korm. sz.) nincs nyoma. Ugyanakkor, a lakás megosztásának ügyében eljárva, a lakásmegosztást végző bérlőt megillető kedvezmények keretében az V. kerületi tanács végrehajtó bizottsága dr. Gál József lakását „szabadrendelkezési jogú lakás”-sá nyilvánította. A „szabad rendelkezésű lakás” fogalmával viszont eddig csak a 35/1956. (IX. 30.) M. T. számú rendeletben találkoztam (71. § (1) bek.), az 1950/1951-ben hatályos lakásrendeletekben nem, az előbbi keretében is csak az öröklakásokra és a szövetkezeti lakásokra vonatkozóan.

megmaradó lehetőségeket. További, mikrotörténeti módszerekkel dolgozó kutatások feladata lesz, hogy az 1941–1960 között kitapintott jelenségeket, mint a munkás és altiszti rétegek már 1944/1945-ben megkezdődő beáramlását és meggyökerezését, a kisiparosok foglalkozási és személyi kontinuitását, valamint a nagylakásoknak az 1944–1945-től radikálisan megváltozott lakáspiaci feltételek közepette, a társbérletesítésnek és megosztásnak fokozottan kitéve is továbbélő erősebb megtartó képességét a politikai akarat és a társadalmi folyamatok kölcsönhatásában alakuló lakásszerzési csatornák feltárásával magyarázzák.

Melléklet

A Nádor utca 5. szám lakásállománya 1941-ben

1 szobás (házfelügyelői lakások)	2
2 szobás	7
3 szobás	2
4 szobás	7
4 szoba-hallos	1
5 szobás	1
6 szoba-hallos	1
7 szobás	1
Összesen	22

Forrás: BFL IV. 1419. j. Az 1941. évi népszámlálás lakásívei.

FORRÁSOK

- Belváros-Lipótváros Vagyonkezelő Rt. Önkormányzati Tulajdonú Ingatlanokat Kezelő Irodája. Lakónyilvántartó könyvek
 Budapest Főváros Levéltára (BFL)
- IV. 1405. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai. 1935. évi országgyűlési választói névjegyzékek
- VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai. A Budapest-székesfővárosi országgyűlési képviselőválasztók 1938. évre készült végleges névjegyzéke
- IV. 1405. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Központi Választmányának iratai
 1943. évi országgyűlési választói névjegyzékek; 1944. évi országgyűlési választói névjegyzékek
 1947. évi országgyűlési választói névjegyzékek; 1949. évi országgyűlési választói névjegyzékek
- IV. 1404. Budapest Székesfőváros Törvényhatósági Bizottsága Igazoló Választmányának iratai
 1945. évi törvényhatósági választói névjegyzékek; 1950. évi törvényhatósági választói névjegyzékek

- XXIII. 119. Budapest Fővárosi Választókerületi Választási Bizottság iratai. 1954. évi törvényhatósági választói névjegyzékek
- IV. 1419. j. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1941. évi budapesti népszámlálás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye
- XXI. 517. g. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. Az 1945. évi budapesti népösszeírás felvételi és feldolgozási iratainak gyűjteménye
- XXI. 517. f. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatalának iratai. A budapesti háborús kárstatisztika felvételi és feldolgozási iratai
- XVII. 2. Budapesti Nemzeti Bizottság iratai
- XXIII. 106. h. Budapest Fővárosi Tanács VB Igazgatási Osztályának iratai. A kitelepítéssel kapcsolatos iratok
- XXIII. 102. c. Budapest Fővárosi Tanács Végrehajtó Bizottságának iratai. VB TÜK iratok. 003–13/1961. A kitelepítettek jegyzéke
- XXIII. 205. b. Budapest V. Kerületi Tanács iratai. A szakigazgatási szervek iratai
- XXIII. 111. Budapest Fővárosi Tanács VB Építési Osztályának iratai
- XXIII. 116. Budapest Fővárosi Tanács VB Lakásügyi Osztályának iratai
- XV. 17. e. 306. Budapest Főváros Tanácsa tervei. Budapesti Műemlék Felügyelőség
- VII. 171. Hedry Aladár közjegyző iratai
- VII. 178. Barcs Béla közjegyző iratai
- VII. 179. Lázár Ferenc közjegyző iratai
- VII. 12. e. V (I). A Budapesti Központi Királyi Járásbíróság iratai. Kihirdetett végrendeletek

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Z 915. 1. csomó 8. tétel. Magyar Jelzálog Hitelbank Rt. Elismert Vállalati Nyugdíj-pénztára. Nyugdíjintézeti bérházak adóbevallási ívei (1924–1949)

Fővárosi Közlöny
Új Magyarország

1948. év hatályos jogszabályai. Grill Károly, Budapest, 1949.

Magyar Törvénytár. Franklin-Társulat, Budapest

Törvények és Rendeletek Hivatalos Gyűjteménye

Az új lakásrendelet (140.040/1945. IX.). Magyarázatokkal ellátta: Dr. Takács László budapesti ügyvéd. Előszót írta: Dr. Varannai István budapesti ügyvéd. Budapest, é. n. [1945]

1960. évi népszámlálás. *Utasítás az egyéni foglalkozások kódolásához. Egyéni foglalkozások rendszeres jegyzéke. 7. sz. segédlet.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960.

1960. évi népszámlálás. *Utasítás az egyéni foglalkozások kódolásához. Egyéni foglalkozások betűrendes jegyzéke. 8. sz. segédlet.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1960.

Benoschofszky Ilona – Karsai Elek (szerk.) 1960: *Vádirat a nácizmus ellen. Dokumentumok a magyarországi zsidóüldözés történetéhez. 2. 1944. május 15 – 1944. június 30. A budapesti zsidóság összeköltöztetése.* A Magyar Izraeliták Országos Képviselőlete, Budapest

Budapest és környékének betűrendes távbeszélő névsora

Budapesti cím- és lakjegyzék. Franklin-Társulat, Budapest

- A budapesti egységes hálózat betürendes távbeszélő névsora*
Budapesti távbeszélő névsor
Compass Finanzielles Jahrbuch. Begründet von Gustav Leonhardt. Wien
- Foglalkozások Egységes Osztályozási Rendszere. Statisztikai nomenklatúrák. I–III.* Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1975.
- Gazdasági, pénzügyi és tőzsdei kompasz.* Szerk. Kallós János, Budapest
- Gáspár Ferenc (szerk.) 1973: *Források Budapest múltjából IV. 1945–1950.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest
- Gáspár Ferenc – Szabó Klára (szerk.) 1985: *Források Budapest múltjából V/A. 1950–1954.* Budapest Főváros Levéltára, Budapest
- Magyar Életrajzi Lexikon.* Második, változatlan kiadás. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1982.
- Magyarország földbirtokosai és földbérlői. (Gazdacímtár). A 100 kat. holdas és ennél nagyobb földbirtokok és földbérletek az 1935. évi adatok alapján.* Magyar Királyi Központi Statisztikai Hivatal, Budapest, 1937.
- Magyarország kereskedelmi, ipari és mezőgazdasági címtára.* Harmadik, teljesen átdolgozott kiadás. Rudolf Mosse R.T., Budapest, 1931.
- Magyarország tisztii cím- és névtára.* M. Kir. Központi Statisztikai Hivatal, Budapest
- Nagy Magyar *Compass* (Azelőtt Mihók-féle). Szerk. Galánthai Nagy Sándor, Budapest
- Országgyűlési almanach az 1935–40. évi országgyűlésről. (Stern-féle országgyűlési almanach.)* Szerk. Haeffler István, Magyar Távirati Iroda Rt., é. n.
- Országgyűlési almanach az 1939–44. évi országgyűlésről.* Szerk. Haeffler István, Budapest, 1940.
- Tóth Endréné (főszerk.) 1981: *Budapest enciklopédia.* Harmadik, bővített kiadás, Corvina, Budapest
- Új Magyar Életrajzi Lexikon.* Főszerk. Markó László, Magyar Könyvklub, 2002.
- Vida István – Vörös Vince 1991: *A Független Kisgazdapárt képviselői 1944–1949. Életrajzi lexikon.* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bibó István 1988: Az egykori Tigris szálló története. In: *Tanulmányok Budapest Múltjából XXII.* Budapest Történeti Múzeum, Budapest, 135–195.
- Borbándi Gyula 1997: *Magyar politikai pályaképek 1938–1948.* Európa, Budapest
- Borsos Endre – Németh Béla 1938: *Magyarország lakáspolitikája.* Budapest
- Hegedűs József – Tosics Iván 1982: Lakásosztályok és lakáspolitikai. A budapesti lakáspiaci irányításának változásai az elmúlt három évtizedben I–II. *Mozgó Világ* 1982. 9. 12–21. és 10. 95–105.
- Lengyel György 1993: *A multipozicionális gazdasági elit a két világháború között. (Fejezetek egy történet-szociológiai kutatásból.)* ELTE Szociológiai és Szociálpolitikai Intézet, Budapest
- Nagy Ágnes 2003: *A Lipótváros társadalmának változása, 1928–1960.* Szakdolgozat, ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék
- Pásztor Mihály [1940]: *A százötven éves Lipótváros.* Statisztikai Közlemények 93. 4. Budapest Székesfőváros Statisztikai Hivatala
- Vas István 1983: *Nehéz szerelem. Előjáték. Elvesztett otthonok. Első rész. A tavalyi hó.* /Vas István összegyűjtött művei 10./ Szépirodalmi Kiadó, Budapest

Heltai Gyöngyi

Fedák Sári mint „emlékezeti hely”

A bulvárszínházi kulturális örökség átértékelése

Az Ernst Múzeumban 2003 őszén rendezett *Dívák, Primadonnák, Színésznők* című kiállítás Jászai Mari, Fedák Sári és Karády Katalin pályáját mint jelentős női karriereket mutatta be. Közülük Fedák Sári – 1900-tól 1944-ig a zenés szórakoztatás sztárjaként közismert, majd 1945 után a színpadtól eltiltott, lényegében „tabusított” primadonna – eme kiállítással is kezdeményezett újraértékelése alkalmat ad arra, hogy a magyar színházi hagyomány jellegéről elmélkedjünk. Fedák végig „színházi ipari” közegben, annak logikája szerint bonyolódó pályáját értelmezve ugyanis a 20. század első felének meghatározó hazai színházi modelljére kérdezzük rá. Ennek a – Bourdieu kifejezésével élve „szimbolikus javak tömegtermelésére”¹ berendezkedett – kulturális mezőnek a vizsgálata több okból is szükséges. Elsősorban, mivel ez az üzleti alapon, a közönségigény kiszolgálására szerveződött gyakorlat, a maga bulvár- és külvárosi színházaival, iparszerűen termelt, „öncélú” humorú, sablonos poénteknikájú operettjeivel és komédiáival uralta a kínálatot, ami máig befolyásolja a közönségízlést, az elvárás-horizontot. Másodszor azért, mert ezt az örökséget 1945, de főleg a színházak államosítása után – ideológiai okból – megtagadandónak, értéktelennek, károsnak állították be. A formálódó diktatúra szűkülő nyilvánosságában e „kapitalista”, kozmopolita bulvárszínház szolgáltatta azt a negatív példát, mellyel szemben az új világ új művészetét, a szocialista realista színházat meg kell teremteni. Maga Fedák is e radikális és erőszakos társadalmi átalakítás farvizén zajló kultúrharc, az „elrendelt felejtés” áldozata lett. Csak 1989 után – mikor a színházak állami támogatása csökkent, s a nézők érdeklődése újra repertoár- és stílus meghatározó tényezővé vált – derült ki, hogy a színházi tömegkultúra termékei iránt máig van érdeklődés, s az ott kimunkált humorfelfogás és játéktípus is piacképes. Épp a mai magyar színházi tendenciák – pl. a „művész színház” és bulvárszínház változó arányának – árnyaltabb megközelítése érdekében ajánlatos e lebecsült szórakoztató színházi örökség elfogulatlan vizsgálata. E kulturális mező működése alapelveiben hasonlított ugyan az európai és amerikai nagyvárosi mintákéra, de a specialitásokat, s e gyakorlat tagadhatatlan kulturális és társadalmi jelentőségét csak a sematikus, sokszor alkalmi darabok, és a szerepeiket egyéniségükre szabható sztárok által közvetített jelentések kontextuális vizsgálatával érzékelhetjük. Az általános lebecsülés pozíciójából nem értelmezhető a pesti színházi ipar produktumainak exportképessége, képviselőinek a nemzetközi szórakoztatóiparba való betagozódottsága sem. Ráadásul a Fedákhoz hasonló, a tömegkultúra terepén több évtizedig aktív személyiségek – szerepeikkel és nyilvános állásfoglalásaikkal – tükrözték

1 Bourdieu 1971.

és alakították azokat a feldolgozási technikákat, értelmezéseket is, melyekkel a magyar társadalom „kezelni” próbálta a 20. század első felének radikális történelmi változásait, elsősorban a Monarchia összeomlása és Trianon után bekövetkező sokkot. Az Ernst múzeumbeli kiállítás, s a hozzá kapcsolódó, e három színésznő kultuszával foglalkozó, Gajdó Tamás által szerkesztett kötet² is színház és társadalom bonyolult kapcsolatrendszerének felderítésére indul.

Az alábbiakban Fedák életpályájának 1945–1955-ös szakaszára vonatkozóan, jó pár öt támadó *Ludas Matyi* írás, majd a temetéséről szóló titkos jelentések kommentárjával elsősorban azt kívánom jelezni: milyen meghökkentő eszközöket használt a szovjet támogatással gyorsan meghatározóvá váló kommunista kultúrpolitika a bulvárszínházi örökség átértékelésére. Ezzel kapcsolatban a dolgozat arra tesz kísérletet, hogy a műelemzés módszerével bemutassa: miként és milyen eredményességgel működött a vicclap-műfajok agitációs politikai célú kisajátítása.

Először azonban azt próbálom megvilágítani, miért nevezhető Fedák „emlékezeti hely”-nek. E fogalmat – melyhez tetemes szakirodalom kapcsolódik – egy kilenc kötetes történettudományi munkából³ kölcsönöztem, melynek szerzői a francia identitást egyes konkrét és szimbolikus helyekhez – emlékművekhez, ünnepekhez, történelmi személyiségekhez, szokásokhoz, tájakhoz – fűződő, koronként változó értelmezések kritikai elemzésével közelítették meg. A budapesti Néprajzi Múzeumban, 1994-ben rendezett, *Magyarok „Kelet” és „Nyugat” közt. Nemzeti jelképek és legendák* című kiállítás is hasonló felfogást követett. Tanulmányomban azt kívánom bizonyítani, hogy a jelen fent vázolt nézőpontjából e jelképek és legendák közé sorolható a színházi tömegkultúrát reprezentáló Fedák is, s erre nemcsak a 20. század első felére jellemző kultusza, hanem 1945 utáni szándékos elfeledtetése is utal. E perspektívát azért hangsúlyozom, mert Jacques Le Goff szerint az „emlékezet helyeinek” kutatása során az egyes „helyeket” nem lezárt, vagy csupán elszenvedett, illetve újjáélesztendő, „nosztalgikus” hagyományként érdemes vizsgálni, hanem a jelen számára felkínált jelentéseiket kutatva.⁴ Fedák Sári „emlékezeti hely” státusát elsősorban az jelzi, hogy nemzedékeket és társadalmi rendszereket átívelő karrierje révén, a színházi szakmán kívül is közismert és „jelentésteli” volt. Az, hogy szerepeiből, harcos és szélsőséges, a színházi iparban teljesen logikus sztár-személyiségéből, valamint a kor sajtója és Fedák írásai által sugallt elemekből összeálló „figurája” mennyire része volt az 1945 előtti hétköznapi kultúrának, most csak vázlatosan jelezhető. Rendkívüli népszerűségének voltak a szűkebb előadás kontextusban, s a tágabb kulturális kontextusban gyökerező okai. Az elsőt illetően kiemelendő, hogy a színház, azon belül az operett szerepe a századelőn, a mozi uralkodóvá válásáig meghatározó volt a pesti tömegkultúrában. Az operettszínházak működési logikája szerint, a drága produkciók megtérülését csak a több száz előadásos szériák biztosították. Hosszú távon tehát csak azok az alaptörténetek, melódiák és sztárok bizonyultak életképesnek, amelyek és akik emberek tömegeinek érdeklődését és érzelmi azonosulását tudták kiváltani.

2 Gajdó 2003.

3 Nora 1984, 1986, 1993.

4 Le Goff 1994.

Fedáknak – 1899-től 1944-ig tartó pályáján – jó néhány olyan, alapvetően az ő személyéhez kötődő emblemikus szerep⁵ volt, melyek a magyar kulturális emlékezet részévé váltak. S hogy kultúrabeli, illetve tömegkultúrabeli ismertsége az őt általában befogadó pesti magánszínházak, elsősorban az operettre szakosodott Király Színház közönségén messze túlterjedt, abban döntő szerepe volt a színházi sajtónak, különösen az 1910-től 1938-ig megjelenő *Színházi Élet*nek, melynek példányszáma az alapító főszerkesztő, Incze Sándor visszaemlékezése szerint⁶ az első világháború idején elérte a 36 ezret. A terjedelmes hetilapból a vidéki, illetve az emigrációban élő magyarság is követhette a Fedák-mítosz kialakulását. A húszas években szinte minden lapszám több cikkben is taglalta színpadi vagy magánügyeit. Mi több, jórészt e terjedelmes diskurzból kristályosodott ki a tehetséges színésznőnőn immár túlmutató Fedák-image. Így vált az első világháború után, a bulvársajtó hathatós közreműködésével a boldog békeévek nosztalgikus megtestestítőjévé, továbbá jelentős külföldi színpadi sikerei révén, az újjászületés lehetőségének hordozójává, mind a trianoni Magyarországon, mind az emigrációban, mind pedig az elszakított területeken.⁷ Már

5 György herceg (Huszka–Martos: Bob herceg, Népszínház 1902), Kukoricza Jancsi (Kacsóh–Bakonyi: János vitéz, Király Színház 1904), Renée (Lehár–Wilner–Bodanzky: Luxemburg grófja, Király Színház 1911), Sybill (Jacoby–Martos–Bródy: Sybill, Király Színház 1914), Marcsa, mosogatólány (Szirmai–Bakonyi: Mágna Miska, Király Színház 1916), Antónia (Lengyel: Antónia, Víg-színház 1924), Darimond Odette (Kálmán–Brammer–Grünwald: A bajadér, Király Színház 1922), Borcsa (Emőd–Török: Borcsa Amerikában, Budai Színház 1927), Özvegy Pereszlényiné, Bodolay Katinka (Szilágyi–Huszka: Gyergyói bál, Magyar Színház 1941).

6 Incze 1987: 155.

7 Néhány példa. Részlet Szép Ernő Fedák című cikkéből:

„Azt az igazi, azt a gyönyörű, érdekes, azt a dalos gazdag Magyarországot lássák Önök Fedák Sári-ban, azt, amely a mi fájó lelkünk álma marad. Ez a mi büszkeségünk, a Fedák, akinek az arca egy szép nő, egy huncut fiúé és egy lelkes emberé, ez a mi Fedákunk sugározza a világba mindazt, amit nem akarnak már az idegenek látni mirajtunk.” (*Színházi Élet* 1920. 38: 1.)

Rátkai Márton levele a János vitéz New York-i premierjéről:

„Drágáim! Ez volt eddig a legragyogóbb napja a magyarságnak, amelyet csak Kossuth Lajos fogadtatásával lehet összehasonlítani. [...]

A dollárok harcában meggyötört szívek kitágultak, ahogy Zsazsa karikás ostorának forgása behatott a színpadra a friss alföldi levegőt. Bégetett a nyáj, kalimpált a kolomp, felcsendült János vitéz nótája és ennek a drága nőnek a művészete becsalta háromezer ember szívét a patakparti kis magyar faluba, ahol »most virít a pipacs és a szarkaláb«. Felvonásról felvonásra forróbb lett a levegő, az emberek kis gyerekek módjára sírtak, három és fél órán keresztül nem maradt itt rosszaság senki szívében.” (*Színházi Élet* 1922. 12: 16.)

Részlet a határon túli *Beregi Újság* „Fedák Sári Beregszászon” című cikkéből:

„A közönség mámoros élvezettel hallgatta s a csodálatos elragadtatás az előadás végén megható ünnepléssé erősödött. Nemescsak a körutazó művésznőt láttuk benne, hanem a hosszú szomorú évek után megtért egyetlen beregszászit, akit a porból, sárból, a kisváros sivár szürkéségéből kiragadt az isteni végzet és viszi magával csodálatos diadal útján. Nemescsak őt láttuk, hanem a még sárosabb, porosabb régi Beregszászt, amelyben bár nem égett villanylámpák, tán csak egyetlenegy petróleumlámpa az Ardó-utcán végig, de a szívekben sokkal melegebb és fényesebb láng világított.” (*Színházi Élet* 1922. 41: 11.)

Részlet a *Színházi Élet* „Molnár Ferenc és Fedák Sári” című vezércikkéből: „Ők ketten állanak ma a magyar érdeklődés homlokterében, a siker csúcán, a hírnév legmagasabb ormán. Nevük túlrépiült már a régi boldog, teljes ország határára s most a kis, szomorú ország dicsősége, mely távol, túl a tengeren is hirdeti, hogy élünk, álmodunk, éneklünk. New York estéről-estére tapsol a Liliomnak, Molnár Ferenc budapesti játéknak s az amerikai szívek hazadobbantak, visszafajtkák, mikor Kukoricza Jancsi, Petőfi hőse kibontotta a nemzetiszín pántlikát és Fedák Sári a Tisza vizéről dalolt.” (*Színházi Élet* 1922. 42: 1.)

a tágabb kulturális kontextus meghatározó szerepére utalok, ha arra hívom fel a figyelmet, hogy Fedák több százszor eljátszott főszerepei nemcsak az operett-történet sarokkövei voltak, a Fedák bemutatók, illetve a gyakran évtizedekkel későbbi reprízek gyakran kapcsolódtak társadalmi fordulópontok interpretációihoz is. Így értelmeződött át az 1904-ben főszereplésével bemutatott, akkor „függetlenségpárti” Kacsóh operett, a *János vitéz* ötszázadik, politikusok és Bandholtz tábornok jelenlétében megtartott pompázatos díszelőadásán 1920-ban, a nemzetek közösségébe újra befogadást és elismerést kereső magyarok kulturális erejének demonstrációjává a korabeli sajtó⁸ és a közönség számára. A nemzeti identitáshoz, célokhoz kapcsolódó megfogalmazások tehát igen gyakran s évtizedeken keresztül Fedák személyéhez vagy szerepeikhez kötődő interpretációkkal jelentek meg a populáris sajtóban.⁹ Mi több, Fedák is hamar konstataálta, s ki is használta e személyétől már elválaszthatatlan – kulturális, politikai – jelentésrendszert, mind nyilatkozataiban,¹⁰ mind cikkeiben. A *Színházi Élet* hasábjain ugyanis maga is bekapcsolódott a Fedák-legendák építésébe.¹¹ Többször a közönséghez, illetve a „magyar nőkhöz” fordulva igyekezett interpretálni saját szerepét,¹² persze a korabeli, Trianon utáni, alapvetően a jóvátételhez kötődő retorika szabályai szerint. Közkultúrabeli döbbenetes súlyát mutatja, hogy 1924-ben, a *Színházi Élet* karácsonyi körkérdésére adott válaszok eredménye szerint – Ottó, Zita, Horthy Miklós, József főherceg, Augusztia főhercegnasszony és Bethlen István után – a hetedik legismertebb élő magyarnak választották. A lap, példányszámát növelendő, gyakran élt az olvasókat bevonó, szavazásra ösztönző körkérdések, kampányok eszközével. Erre, a legismertebb ötven magyar név eldöntését célzó pályázatra¹³

- 8 „A magyar operettszínpad egész diadalmas fejlődését, másfél évtized legnagyobb magyar sikerét jelenti ez a dal nekünk. Hogy tombolt a taps! Hogy zúgott az éljen! [...] A régi népszínművek aligha jönnek vissza, de a régi „János vitéz”-nek vissza kellett jönnie. Vissza kellett jönnie éppen most, amikor olyan idöket élünk, amelyekben különös szükség van magyar faji öntudatunk ápolására és fenntartására, amikor könny borítja szemünk a háromszínű lobogó láttán és édes melegség szállja meg szívünket, mikor a derék Bagó ajkán felcsendül ez az egyszerű nótá.” („Fedák Sári a Királysínházban” *Színházi Élet*, 1919. 52: 1.)
- 9 „Többet jelent ennek a szegény országnak a Fedák turnéja, mintha száz politikust és száz vagon propagandakönyvet küldött volna ki a kormány Amerikába.” („Kábel a Színházi Élethez Fedák newyorki sikeréről” *Színházi Élet* 1924. 42: 29.)
- 10 Így nyilatkozott például a „A budapesti színészek és a politika” körkérdés kapcsán: „Az én politikám a színpad és a mostani politizálásomban nagy élvezetem telik. Ugyanis minden este a magyar zászlóval a kezemben politizálgatok a közönséggel.” (*Színházi Élet* 1920. 5: 36.)
- 11 „Néha arra gondolok, hogy rosszul kezdem meg pályámat az operettel, de aztán rájövök, hogy mégis csak ez volt a legjobb iskola, a könnyedséget, az ötletet, a graciozitást voltaképp itt tanulja meg az ember. [...] Azután? Alkalmasint Párizs, ahova máris nagyon hívnak. Nem akarom meghódítani a világot, de alig hinném, hogy a mai Párizsban nem tudnék érvényesülni. Amit Madame Popescu, Bukarestből jövet, el tudott érni a francia fővárosban, miért ne érhetné el Madame Fedák is, aki Budapestről jött? Maga a nyelv nem nehézség, ha akarom, ezt is csak úgy meg tudom tanulni a maga tökéletességében, mint a németet. Budapest? Minden idegszálam, minden gondolatom ideköt, de e pillanatban még nem is sejtem, hogy mikor kerülhetek ismét a drága magyar közönség elé. [...] legnagyobb örömem talán nem is művészi kielégítemem, hanem emberi sikerem, mely nem a színésznőnek szól, hanem a személyemnek és az egyéniségemnek.” (Szomaházy István: „Fedák Sári húszórás látogatása Budapestre” *Színházi Élet* 1925. 19: 13.)
- 12 Fedák Sári: „Pesti asszonyok! Isten áldjon benneteket!” (*Színházi Élet* 1924. 38: 2), Fedák Sári: „Nyílt levél a pesti asszonyokhoz” (*Színházi Élet* 1925. 2: 3).
- 13 „A Színházi Élet karácsonyi száma közölni fogja a legismertebb ötven magyar ember arcképét, annak az ötven embernek arcképét, akiknek a neve éppoly ismert Budapesten, mint vidéken, kastély-

például 15.738 levél érkezett. Az eredmény egyszerre mutatja a *Színházi Élet* olvasóiban élő markáns nosztalgiát a Monarchia korszaka iránt, s Fedák színésznői státuson már 1924-ben messze túlnyúló jelentőségét. Akiket maga mögé utasított: 8. Jászai Mari, 9. Csernoch János, 10. Rákosi Jenő, 11. Vázsonyi Vilmos, 12. Molnár Ferenc, 13. Prohászka Ottokár, 14. Herczeg Ferenc, 15. Hegedűs Gyula, 16. Kálmán Imre, 17. Apponyi Albert gróf, 18. Lehár Ferenc.

Ismertsége nem korlátozódott a színházba járókra és a *Színházi Élet* előfizetőire, hanem a háború előtti magyar társadalom egészére kiterjedt, amit a nevére épített kifejezések listázásával érzékeltethetünk. A Király színházba nem járók is értették vagy sejtették, miért jelenti a „Fedáksári” a kártyanyelvben a legnagyobb kockázatú bemozdást.¹⁴ Zolnay Vilmos és Gedényi Mihály *Budapest a fattyúnyelvben* című gyűjteményében Fedák nemcsak a mindenki által ismert Zsazsa becenévvel szerepel, hanem egy mára a használatból kikopott, tagadást jelentő fordulattal is. „Nuná? Fedáksári” (jelentése: Hát még mit nem!). Nem áll messze a kétértelmű nyelvi humorral operáló bulvárszínházi eljárásoktól Fedák nevének egy durva kifejezést rövidítő kiszólásban való felhasználása sem. Az „elefes”, vagy „l. f. s.” egy régóta ismert káromkodás monogramja. Ennek durva egyértelműségét oldották a szótár¹⁵ szerint a következő eufemizmushoz folyamodva: „láttam Fedák Sárít”. Használatával tréfásan fejezhették ki bármivel kapcsolatos elégedetlenségüket.

Épp e színházi szférán túlnyúló ismertsége, s figurájának a *show business*hez kapcsoltsága révén válhatott Fedák ideális célpontjává az „öncélú humor, a kispolgári operett” – valójában a két háború közti tömegkultúra és mentalitás – ellen 1945-től indított politikai támadásoknak. Nem arra a közismert tényre utalok, hogy népbíróság elé állították, s népellenes büntetért 1946-ban először két év börtönre és vagyonekobzásra, majd másodfokon, a Donausender rádióadónál kifejtett működése miatt nyolc hónap börtönre ítélték, s három évre eltiltották foglalkozása budapesti gyakorlásától. (Fontos annak tudatosítása is, hogy Fedák nem követte el a terhére rótt bűncselekményt, ahogy azt a Magyar Köztársaság Legfelsőbb Bírósága 1995. június 12-i felmentő ítéletében megállapította.¹⁶) A négy évtizedes karriert „honoráló” gyászos véggel kapcsolatban csak azt villantom fel, miként vették be saját kulturális mezőjének eszköztárát Fedák, s az általa reprezentált színházi örökség diszkreditálására.

A gyakran a szovjet hadsereggel érkező, a szocialista realizmust egyeduralkodóvá tenni kívánó kultúrpolitikusok nem titkolták ellenségességüket az „öncélú humorral”, a magyar szórakoztatóipari hagyománnyal szemben. Elég elolvasni Gábor

ban és palotában, utcán és kávéházban, kaszinóban és parlamentben, iskolában és színházban, családi asztalnál és törvényszéken, hivatalban és vonaton, minek folytassuk, mindenütt, ahol érdekes emberekről beszélgetni szoktak.” (*Színházi Élet* 1924. 45: 43)

14 „Fedák Sári” 1. Figura a régi alsósban: Piros királlyal vinni haza a negyedik ütést. 2. Rablólúttiban indokolatlanul magas kontrázási fokozat, Díjazása: hatvannégyszeres (Berend 1993: 104).

15 Zolnay–Gedényi 1960: 860.

16 Gajdó 2003: 80.

Andor¹⁷ *Prológjának* második részét: e beharangozó költeménnyel indították a *Ludas Matyi* című szatirikus hetilapot 1945. május 20-án. Ebben pregnánsan kifejezésre jut az a dogmává váló kommunista álláspont, mely az öncélú humort a „Horthy fasizmus” korával azonosítja, s a háború veszteségeire hivatkozva jogot formál annak meghatározására, hogy a továbbiakban kin és hogyan kell nevetni.

[...] Ne vess, magyar...
 Nem, Próbálj meg nevetni,
 De nevetésed emberibb legyen,
 Mint volt a szennyes esztendők során,
 Mikor betyárság volt, aljas cinizmus,
 Mely minden szépre jóra röhögött,
 Mely hahotázott, hol hördült halál.

Ne vess, magyar...
 Nem. Csak tanulj nevetni,
 Elülről kezd e drága tudományt,
 Mit természetből csak gyermek kapott,
 Mint ártatlan, csilingelő kacajt,
 De az élet gondba és munkába görnyedt
 Sok millió felnőttől elrabolta,
 S helyébe vinnyogó sírást adott.
 Az élet? Nem. Az bőtejű anya
 Szült gyermekét szoptatná szent mosollyal,
 De voltak s vannak karmos, rút kezek,
 Mindent elosztók, sírást és kacajt is,
 Azok kiosztották a nevetést.
 Oda, hol bőség – nem dolog gyümölcse –
 De mégis bőség állott garmadában,
 S a sírást adták mind a többieknek...
 Ezen, magyar, mert túlnagy háború volt,
 Most mindörökké változtatni kell,
 Derű legyen, hol eddig csak ború volt,
 Kacaj kincsét most másképp osszuk el.

A nevetés újraelosztásának eme – a színházi szórakoztatóipar képviselői számára fenyegető – programja prózában is megfogalmazódott, például Gádor Béla 1949-ben kiadott *Ne vess jobban!* című kötetében:

A humorista a maga eszközeivel szintén változtatni akar a világon. A nevetető, könnyed olvasmány mögött meghúzódik ez a szándéka. Harcol, küzd, bírál és leleplez

17 Gábor Andor (1884–1953) színpadi szerző, fordító, kommunista író, költő, publicista. A kommunin alatt a Közoktatási Népbiztosság sajtó- és színházügyi referense. 1920-tól külföldön él (Bécs, Berlin, Moszkva). 1945-ben hazatér s a *Ludas Matyi* alapító főszerkesztője lesz.

a maga módján. És hogy miért harcol és mit leplez le, itt mutatkozik meg az igazi értéke. [...] Az a humor, amely nem önmagáért van, nem *l'art pour l'art* humor, nem összevissza vagdalkozik, hanem egy cél érdekében harcol. A világ szabad népeinek nagy célja, a szocializmus érdekében.¹⁸

A FEDÁK-AKCIÓ

A Gábor Andor által javasolt új humor-felfogás kipróbálására jó alkalmat teremtett a Fedák elleni népbírósági per.¹⁹ A *Ludas Matyi* ezzel kapcsolatos vicceinek, humorreszkeinek karikatúráinak, blüettjeinek célja nemcsak megfélemlítés volt, hanem Fedák tömegkultúra mítoszának lerombolására, s az általa reprezentált kulturális örökséghez való viszony átalakítására tett kísérlet is. Az alkalmazott technika szofisztikált volt, amennyiben épp a támadott bulvárkultúra toposzaira és eljárásaira, pontosabban azok kisajátítására épült. Az 1945. november 4-i „Függöny mögött!” című, színházi plakátot utánzó címlap-karikatúra humorát a bírósági tárgyalás és a színházi előadás analógiájára – közönség jelenléte, meggyőzés szükségessége – törekszik építeni. A rajzhoz mellékelt szöveg jelzi az új humor döntően politikai tendenciáját.

Péter Gábor²⁰ rendező (az ügyelőhöz): Megmondhatja a szerzőnek, hogy a színészkedő politikusok után most a politizáló színészek következnek!

A színen vannak:

Ries István dr.,²¹ a társulat igazgatója

¹⁸ Gábor 1949: 5.

¹⁹ Fedáknak a népszerű színésznői státuson már a század első felében túlmutató kulturális, társadalmi jelentőségét jelzi, hogy a Tanácsköztársaság alatti fellépése ugyanúgy politikai támadásokat, sőt hatósági eljárást „eredményezett”, mint az 1940-es években tanúsított magatartása. Az 1945-ös, Fedákot fasiztáknak vádló népbírósági tárgyalást megelőzte egy 1919-es, Fedák állítólagos kommunistaságával kapcsolatos hivatalos vizsgálat. A szinte komikus párhuzamon kívül persze jelentősek az eltérések is. Például, hogy az 1919-es vizsgálatot Fedák maga kérte. A már akkor is „nemzeti intézménynek” számító operett divával a Kommün után nem kívántak példát statuálni. Annál is kevésbé, mivel a vesztes háborút követően az ő, a boldog békeévek prosperitását idéző, sikeres, energiától duzzadó színészi és emberi figurája testesítette meg sokak számára a dolgok jobbra fordulásának halvány reményét. Így karakteres ellenpontként a *Ludas Matyi* támadó gúnyával szemben, a *Színházi Élet* „Rehabilitált Zsazsa” című cikkében együtt tapsol a nézőkkel és a vizsgálóbizottság tagjaival Fedák ártatlanságának bebizonyosodásán: „Az igazoló bizottság megállapítja, hogy Fedák Sári a proletárdiktatúra alatt tanúsított magatartásával nem vétett a minden igaz magyar honleányt kötelező hazafias viselkedés ellen. Még az inkriminált, folyó évi április 6-án tartott toborzáson való részvétele is csak a diktatúra kíméletlen terrorjának volt az eredménye. Ennélfogva az alulírott igazoló bizottság tagjai egyhangúan kijelentik, hogy a Fedák Sári ellen emelt vádak, gyanúsítások és rágalomok őt teljesen érdemtelenül és igazságtalanul érték. A miniszterelnök felkérése folytán Balla Aladár s. k., Rákosi Jenő s. k., gróf Bánffy Miklós s. k.” (*Színházi Élet* 1919. 46: 3.)

²⁰ Péter Gábor (1906–1993) szabósegéd, rendőr altábornagy. 1945-től a budapesti főkapitányság politikai rendészeti osztályának, majd a budapesti Államvédelmi Osztályának, a BM Államvédelmi Hatóságának a vezetője. 1953-ban leváltják, kizárják a pártból, letartóztatják, életfogytiglani, majd 14 évi börtönre ítélik, 1959-ben szabadul, utána könyvtárosként dolgozik.

²¹ Ries István (1885–1950) jogász, ügyvéd szociáldemokrata politikus. 1945–1950 között igazságügyi miniszter. 1950-ben letartóztatják, a vizsgálati fogságban meghal.

Major Ákos,²² a szerző
 Farkas Mihály,²³ ügyelő
 Péter Gábor, rendező
 Továbbá a bűntársulat tagjai:
 Mohai-Mohaupt,²⁴ a hidrobantó siker főszereplője
 Görgy Vince,²⁵ a „Szigorúan bizalmas” című rovat vezetője szigorúan bizalmas arccal
 Sztrache Gábor, nyilas lakáskormánybiztos, aki már szívesen kiegyezne egy Andrassy-út
 60. sz. alatti öröklakással
 Bágyoni Váró Andor, nagyvágó, aki az ellesetteket (sic!) mindig igyekezett felzsarolni
 Zöldi Márton,²⁶ az újvidéki hóhérré, aki éppen olyan hóféhér lelkületű, mint Feketehal-
 my-Czeydner²⁷
 Hain Péter,²⁸ a Gestapo mesterdetektívje és neje, aki élete végéig férje mellett – ül
 Páger Tényi,²⁹ az Első³⁰, akiből Harmincadik, majd egy utolsó lett
 Szeleczy Zita,³¹ a szerkesztőség macskája a Magyar Futárnál
 Hajmássy Mackó³², az ő hosszúléjárátú termetével és még hosszabb bűnlajstromával
 Fedák Sarolta, legújabb színváltozása közben
 A nagyérdemű közönség szíves pártfogását kéri az Igazgatóság.

-
- 22 Dr. Major Ákos (1908–1987) jogász, hadbíró, a Budapesti Néptörvényszék első elnöke, 1946 novemberében és 1948 augusztusa között a Népbíróságok Országos Tanácsának (NOT) elnöke. 1953. nyári eltávolításáig a Legfelsőbb Bíróságon ítélkezik, majd ügyvédként dolgozik. Major Tamás színész, rendező testvére.
- 23 Farkas Mihály (1904–1965) kommunista politikus, nyomdász. 1945-től 1955. márciusig az MKP, illetve az MDP KV, PB és Titkársága tagja. 1946-tól a párt főtítkárhelyettese, a szervezőbizottság vezetője. 1948–1953 között honvédelmi miniszter. 1956 júliusában kizárják a pártból és letartóztatják. 1957-ben 16 év börtönrre ítélik, 1961-ben szabadul, s könyvkiadói lektorként dolgozik.
- 24 Mohay Gyula ügyvéd, 1944. november 8. után Budapest főpolgármestere.
- 25 Görgy Vince (1914–1948) újságíró, honvédszázados, haditudósító. 1944-ben a Hunyadi SS páncélgrenátos hadosztály propagandaosztályának vezetője. A Népbíróság 1946-ban háborús büntetékért halálra ítéli, 1948-ban kivégzik.
- 26 Zöldi Márton (–1946) csendőroronagy. Az 1942. januári bácskai vérengzésben való részvétele miatt 1946-ban átadják a jugoszláv kormánynak, kivégzik.
- 27 Feketehalmy-Czeydner Ferenc (–1946). Az 1942. januári bácskai vérengzésben való részvétele miatt 1946-ban átadják a jugoszláv kormánynak, kivégzik.
- 28 Hain Péter (1895–1946) detektív-főfelügyelő a budapesti rendőr-főkapitányság politikai rendszeti osztályán. A német megszállást követően az Állambiztonsági Rendészet vezetője is. Tisztségeit a nyilas uralom idején is megtartja. A népbíróság háborús bűnösként halálra ítéli, kivégzik.
- 29 Páger Antal (1899–1986) Kossuth díjas, kiváló művész. A háború előtt több pesti magánszínházban játszik. 1944-ben elhagyja Magyarországot. 1948–1954 között Argentínában a Magyar Színháztársulat vezetője. 1956-ban visszatér Magyarországra, a Magyar Néphadsereg Színház, majd a Vígszínház művésze.
- 30 Utalás Cserépy László 1944-ben forgatott filmjének címére. Ez volt a háború vége előtt az utolsónaként bemutatott magyar hangosfilm, főszerepét Páger Antal játszotta.
- 31 Szeleczy Zita (1915–1999) a Nemzeti, majd a Fővárosi Operettszínház tagja. 24 magyar film főszereplője. 1945-ben elhagyja Magyarországot, Ausztriában, Olaszországban, 1948-tól Argentínában és az USA-ban játszik. Előadóstjeivel bejárja Dél-Amerika, Kanada, az Egyesült Államok és Ausztrália magyarlakta városait. 1993-ban a Magyar Köztársasági Érdemrend Középkeresztjével tüntetik ki. A Legfelsőbb Bíróság az ellene hozott vádak alól felmenti, rehabilitálja.
- 32 Hajmássy Miklós (1900–1990) a háború előtt több pesti magánszínházban szerepelt. 1945-től Ausztriában, Argentínában, Brazíliában játszik, rendez, s színházgazdálkodóként működik.

Azzal, hogy a karikatúra a politikusokat s az 1945 előtt népszerű színészeket közös „büntársulat” tagjaiként ábrázolja, azt sugallja, ők is hasonló mértékben felelősek a háború bűneiért. S ahogy régen az előadások közönsége, most a népbírósi tárgyaláson a „nép” fog ítéletet mondani az élet színpadán nyújtott alakításukról. A politikusokat és színészeket azonos felelősség-platformra helyező, korántsem közkeletű vélekedés elfogadtatása érdekében rendezett előadás-tárgyaláshoz kéri az új „Igazgatóság” (a szovjetek által támogatott hatalom) a „közönség pártfogását”. Ez a Gábor Andor verséhez hasonló nyíltsággal fogalmazó felhívás azt sem lepeli, hogy az új élet új darabjának színre állítói zömében kommunisták.

Fedák, eddigi pályájához méltóan, e népbírósi előadás-per egyik főszereplője lesz a satirikus hetilap hasábjain. Újabb és újabb humoros műfajokban kísérleteznek elidegenítésével. Az 1946. január 13-i számban rögtön egy viccel cáfolják baloldali múltjára hivatkozó védekezését (1919-ben részt vett a vörös hadsereg toborzó-felvonulásán). A humorforrás itt még hagyományos: az akkor 67 éves primadonna életkora.

Hallotta Fedák Sárít?

- Olvasta, Kelemen úr? Fedák Sári kijelentette, hogy ő huszonöt éves kommunista.
- Érttem. Úgy kommunista, mint ahogy huszonöt éves.

A február 3-i számban megjelenő, szerző nélküli „Fedák Sári naplója” a primadonna önéletírásának, cikkeinek, s gyakran maga inspirálta operettfiguráinak stílusát idézi, s egyben gúnyolja. Itt már tetten érhet a Fedák által használt humoresz-köztár kisajátítása.

Január 17.

Ejdes egy közönségem, itt vagyok ebbejah zamatos Andrassy-út hatvanba. Zágson, a teremburáját. Ejsze én már évek óta jól benne vagyok a hatvanban.

Január 18.

Fene nagy sikerem volt! Ma rengetegszer kihíjtak, igaz, hogy osztán vissza is kísérték a cellámba. Eszem a májátokat!

Január 19.

Olvassa minden héten a Képes Füttyülőt!

Január 20.

Mert az a legjobb képes hetilap.

Január 31.

Ejdes egy közönségem, javul a helyzet. Éngem nem lehet a víz alá nyomni, a fűzfánfüttyülőjét! Már nem vagyok az Andrassy út hatvanba, csak a 40-ben. Húszat für alle Fülle letagadtam ebből is.

Az ál-napló egyszerre, illetve egymásra vonatkoztatva használja humorforrásként a népieskedő (ejsze, a teremburáját, a fűzfánfüttyülőjét) és a „pesti” kifejezéseket (zágson), valamint egy kabaréban konstruált tájszólást. Nem marad ki a disznó kabarék utalásos humora sem (Olvassa minden héten a Képes Füttyülőt!). A stiláris elemek, a szilaj rikkantások tehát olyanok, mint amilyeneket Fedák ténylegesen használt, csak kontex-

tusuk, a népbíróági tárgyalás és a börtön új. Következésképpen azt kellene nevetségességnek találni, hogy Fedák „csak azért se” konstatálja közege jóvátehetetlen megváltozását, s még most is folytatná a közönséggel fenntartott több évtizedes dialógusát. A mű-népies beszéd és a pesti jassz ütköztetéséből sarjadó humor szimbolikus elsajátítása, s Fedák ellen fordítása még nem is durva eljárás, különösen, ha két, Fedák-ellenes blüettel hasonlítjuk össze. A blüett – egy ismert muzsikához új, aktuális, humoros szöveg illesztése – szintén népszerű és bejáratott műfaj volt a háború előtt, elsősorban a Feld-féle városligeti színház operett paródiáiban használták.³³ A produktum iránti érdeklődést, s a humoros hatást itt az alpmű dallamának és szövegének közismertsége biztosítja, pontosabban az átkontextualizált idézetekből táplálkozó komikus hatás. A Fedák-blüettekben az intertextusok terét tovább tágítja, hogy a primadonna legendás szerepeinek slágereit, elsőként Sybill dalát³⁴ alakították a népbíróági tárgyalás komikusnak szánt vallomás kommentárjává. Az első blüett február 17-én jelent meg, „Dol a bohóc” címmel. (Zene: *Sybill levele* Vers: Pártos Jenő.)

Az eredeti:

Népgyűész úr, remélem megbocsátja
Hogy mult héten leintettem magát,
De „nemzetvezető” vagyok s belátja,
Hogy ok nélkül zúdult én rám a vád!
„Kövesse példám”...ezt mondta
a Führer,
S mivel én mindig jó magyar valék,
Azt mondtam: „Es geht alles vorüber!
Kitartás! Van még elég tartalék!”
...Itt állok most, nyugodtan kart
a karban,
s ha pfujjznak a karzaton,
A lábaim jól megvetem a „rögtalajban”,
És mosoly ül az ajkamon!
Kormányom a mult évi hófuvatban,
Bár elhervadt – még mielőtt kinyílt...
De később az Andrassy út hatvanban
Még folytathattuk ezt a szép idillt!

Kis Petrovom remélem megbocsátja
Hogy bucsunélkül hagytam el magát
Tudom hogy ön Sybillnek jó barátja
S egy jóbarát az mindent megbocsát
Kövesse példám szép vidáman éljen
A sors nekünk a válást rendelé
Ha fáj is kissé Petrovom ne féljen
Azért a szíve nem szakad belé
Ma érkeztünk és máris írok lássa
A szállodánk nagyon finom
Kint hull a hó s a hóhely hullása
közben
Magáról elgondolkodom
Szerelmünk mint virág a hófuvatban
Elhervadt máris mielőtt kinyílt
Szorítsa meg kezem így gondolatban
És kérem hogy felejtse el... Sybillt.”

Én Önt most megrovom ezért,
S felelni fog mindenért!
Tán azt hiszik, hogy vak vagyok?
Jönnek felmentő csapatok...
Fellendül a jobbkar!
Hallom harsonák százát
És a főmet megkoronázzák!
(kitöréssel)
Nézzék e naplót – benn az áll:
Győ-győ-győzelem v a g y halál.”
(a közönség kórusban)
Már a v a g y – nál tartunk,
S mi jön... magára vár!

33 Az operett paródiákról részletesebben: Molnár Gál 1997 és 2001.

34 Jacoby–Martos–Bródy: *Sybill*. OSZK Színházi tár, MM 901, 7–8.

Az eredetivel összehasonlítva látható, hogy a blüett második részében, melyben Fedákra „közönsége” halálbüntetést kér – tehát ahol az agitatív hév eluralkodik – az operett dal ritmusszerkezetére és szövegére történő utalások nem lelhetők fel többé. A halálbüntetés „humoros” kontextualizálása önmagában is az új humor esz-köze, a korabeli *Ludas Matyi*ban gyakran élnek vele. E blüett célja már merészebb, az egykori közkedvelt híresség megbélyegzését, az új társadalomból való végleges ki-rekesztését követeli. Eszköze a pseudo-vallomás forma: Fedák magát társítja a nyi-lasokhoz és Hitlerhez. A korban a megvádolt számára életveszélyt jelentő effajta vé-lekedés tömegkultúrában való meggyökereztetésének szándéka olvasható ki az 1946. március 24-én megjelent, szintén Pártos Jenő által jegyzett blüettből is. En-nek címe Bob herceg belépője. Énekli: Zsazsa testvér. (Az utalások itt Huszka 1902-ben bemutatott Bob hercegére,³⁵ Fedák, s a magyar operett egyik első nagy si-kerére vonatkoznak.³⁶)

Londonban hej, van számos utca
És minden utcán van sarok.
A szívem mélyét rágja a bánat,
Hogy itt ülök s nem ott vagyok!
Szebb lenne ott kinn Albionban
S nem a Markóban, jaj, ahonnan
A népgyész úr rám pirít!
A népgyész úr rám pirít!

Az, ami volt, az elmúlt – s erről
A Zsazsa néni mit tehet?!
Megsüvegelt az utca népe,
Azok a csúf zöld ingesek!
Azután lelke Bécbe mentem,
Csak a Donau-Senderbe zengtem
Hogy a náciizmus hogy virít!
Hogy a náciizmus hogy virít!

Az eredeti:

Bob: Londonban hej! van számos utca
És minden utcán több sarok
És minden sarkon vannak házak,
És minden házon ablakok
De mind egész nagy Albionban
Nincs több oly ablak mint a honnan
A legszebb rózsaszál virít,
A legszebb rózsaszál virít,
Pomponius : Egész kerek nagy Albionban
A legszebb utca tényleg ott van
Hol ó bor, jó bor felhevít
Hipp hipp hurrá a Bowie street!
A Bowie streeten hogyha járok
A legnagyobb úr én vagyok
Megsüvegelnek utca seprők
És csizmadia inasok
Ha pénzem nincs iszom hitelbe

35 Vers: Martos Ferenc.

36 Hogy a *Ludas Matyi* mennyiben épített blüettjeivel egy létező tömegkultúra-gyakorlatra, jelzi, hogy a *Bob herceg* e Fedákhoz kapcsolódó slágere már 1922-ben is intertextusként szolgált, akkor éppenséggel egy Zsazsát dicsőítő blüetthez. Az amerikai magyarok körében bonyolított egyik, hatalmas sikerű vendéjátékát ünnepelte ezzel a szerző, Hafiz, egy amerikai magyar lapban (*Vasárnap, Szabadság Sunday Magazine*). A vendéjáték sikerének tulajdonított magyarországi jelentőséget tükrözi, hogy a verset átveszi s leközi a *Színházi Élet* (1922. 13: 29). Maga a szöveg pedig azt jelzi, hogy az 1904-es egykori szerepében 1922-ben újra Kukoricza Jancsiként fellépő Fedák az amerikai magyarság számára az emigrációban is őrzött nemzeti identitás, s a hatalmas veszteségeket elszennedő óhaza iránti szolidaritás kifejezőjeként szolgált elsősorban.

A Gulyás-évnun hogyha járok.
A legnagyobb úr én vagyok.
Megsüvegelnek bus, keserves
Amerikai magyarok.
Mint a pacsirta énekelve,
Enyém a bujdosók szerelme
Dalomra táncra kész a láb,
S feljő a tarka délibáb...

New Yorkban van, hej, számos utca
És minden utcán van sarok
És minden sarkon vannak házak
És minden házon ablakok.
De minden magyarnak ablakában
Jöttömre szép piros virág van
Szívem szívökre rátalál
S enyém a legszebb rózsaszál.

A Bob herceggel indult a pályám,
 János vitézzel folytatám.
 Utána jött satöbbi – és közben
 Játszta az Élet színpadán!
 És jött a legszebb! Most két éve!
 Remek szerep volt, kár hogy vége!
 Pestre hozták a szép Sybillt
 S lezárták ezt a kis idillt!

Enyém a legszebb lány szerelme
 A legszebb rózsza ott virít.
 A legszebb rózsza ott virít.
 Ha pénzem nincs iszom hitelbe
 Torkom kancsót kancsóra nyel le.
 Hol a hitel vígan virít
 Hípp hípp hurrá a Bowie street.. »

Fess Tábornokné voltam s e rangban
 Zengém a gyűjtő harci dalt:
 Ki hát a frontra, szép katonáim!
 Szálasi győz – amíg kitart!
 S akiket én a harcra kértem,
 Imádtak, sőt meghaltak értem!
 Ezt is elértem! Itt a tény!
 Ilyen művész nő voltam én!

Ez az agitatív blüett is a szovjet példakultúrában nagy népszerűségnek örvendő „önkritikaformát” alkalmazza. Fedák aktív nyilasként, katonák halálba kergetőjeként jeleníti meg magát a satirikus hetilap olvasói előtt. Az elsődleges propagandacél itt is megöli a szellemességet: épp csak becsalja az olvasót a sláger szöveg- és dallamterébe, de az „eszmei mondanivaló” kiemelése érdekében ettől elkanyarodik, hogy a Fedákért halni induló katonák képével rajzolhasson kellően elriasztó, a közhangulatot a népszerű primadonna ellen hangoló képet.

A Fedák akció a lap folytatásos műfajaira is kiterjed. 1946. március 31-én jelenik meg a „Taszajtó Nagy Gergely a Fedák-tárgyaláson” című humoreszk. A lap hasábjain visszatérő „népi” figura, afféle korabeli Gugyerákként, a stilizált kabaré tájszólás bejáratott patronjaival kommentálja, mi több, itt-ott ironikusan froclizza a népbírói tárgyalást. Nem sulykolja Fedák nyilas és német elkötelezettségét, ki-nevettetését a hagyományos komikus műfajokhoz jobban alkalmazkodva: korára, hiányos énektudására utaló célzásokkal szeretné kiprovokálni. A humoreszk második sora félreérthetetlenül utal az említett obszcén mondás – elefes – Fedák nevével feloldott tréfás változatára. (Részleteket közlünk.)

- Minek örüsz má megen, te Gergely?
- Láttam Fedák Sárít.
- Láttad Fedák Sárít? Hogy mondhacc ijjet Gergely, abszolút ember létedre?
- Nemcsak hogy láttam, hanem besziltem is vele. Az úgy vót, te Gergely, hogy a Kacsirekékü, akiknek tojást vittem, kaptam egy jegyet a Fedák Sári népbírói tárgyalására. Na, mondok, megniztem én a Bob herceget is, pedig abba énekütt is a Fedák mér ne nézném meg ebbe is és mentem. Ahogy gyütt be a Fedák Sári, mondok a szomszédnénak, hijába, lássa, emmég mindig a régi Fedák Sári. Aszondi a szomszédném, hogy mondhat ijjet, vin marha, hát nem látta azelőtt? Mondok, mán hogy a fenébe ne láttam

vóna, láttam én ütet húsz évvel ezelőtt is, de mán akkor is régi vót. Akkor osztán elkezdtek pisszegni a nipek, mert a Fedák beszilt, de azir az igazat megvallva, látni mán ürajta is a kort, mert a Bob hercegebe sokkal jobbakat mondott. De azir itt is jókat mondott, aztat meg kő hagyni, de legfőképpen sajátmagáru mondott jókat. [...] Főfüggesztettik a tárgyalást akkor szerencsémre, oszt a két szuronyos imádója késerte kifele a Fedákot. Aszondi az egyik, amikor meglát, hogy nicsak, itt a koronatanu, ez az, aki látta, amikor derék magyar embereket megkínzott a Fedák. Mondok, emmég ezelőtt vót, hogy a Szálasiba belegyönyörödött, akkor avval kinozta még csak a magyarokat, hogy énekütt nekik, mit tuttuk mi akkor, hogy emmég a jobbik eset, ha csak énekü, ha tuttuk vóna, jobban megbecsütük vóna magunkat, de egy zsidót mán akkor úgy megkínzott, hogy egisz életibe azt nyögte az árva. Aszongyák, azt mongyam el gyorsan. Mondok, nincs rajta mit elmondani, nyilas vót ez mán húsz évvel ezelőtt, mert nem szánta azt a szeginy zsidót, a Molnár Ferencet, hanem úgy feleségü ment hozzá, hogy az a szerencsétlen izraelita arru kódutt...

A humoreszk Fedák „emlékezeti hely” státusára – melyből következik magánéletének közismertsége – építi belterjes humorát. Meglepő módon, még az ellene felhozott antiszemitizmus vádat is ironikusan kommentálja, amennyiben a Fedák által megkínzott zsidót Molnár Ferencsel, egykori férjével azonosítja.

Ugyanebben a lapszámban Fedákot „kiszerveztették” a szintén periodikusan visszatérő „Ludas Matyi cirkusza” rovatban is. Ez a népbíróságon „fellépőket” – a címlap karikatúrában meghirdetett előadás-tárgyalás analógia tehát mindvégig fennmaradt – ajánlja agitkákkal a közönség figyelmébe. A „nagy áprilisi bolond műsorba” a „légtornász és a szigorú fogházi őrizet csodája Péter von Hain”, s a „fasiszta propaganda nagy alantosa Stefán von Antal” mellé bekerült a „Janus vitéz a népbíróságon” című opus is: „Címszereplő a kétarcú Fedák-Fregoli Sári, / Aki mint Janus vitéz / Nyiluskáért rajongott és nem Bagóért!”.

E hasonló alakú szavak eltérő jelentéseinek komikumára épülő mondóka Fedák Janus-arcát, „színeváltozásait” kárhoztatja. Érzékelteti, hogy részvétele a Tanácsköztársaság katonai toborzóján a „jó oldalon” nem menti későbbi politikai szimpátiáit. A reklám humora azért épülhet a primadonna kétarcúságára rímelő két-neműségére, mert az olvasó tisztában van vele, hogy a színésznő Kukorica Jancsi és Bob herceg szerepét játszotta egykor. E kétértelműségre alapoz az Iluska-Nyiluska szóvicc, a Bagóra, mint az operett-*János vitéz* férfi szereplőjére, s mint sok pénzre (nem bagóért) utaló homonímia. A sugallat szerint Fedák „nem bagóért”, tehát pénzért szolgálta a nyilasokat.

Az 1946. április 14-i számban újabb propagandaeszközzé „fejlesztett” műfajban, a folytatásos képregényben bukkan fel Fedák. Az „Egy kis számár kalandjai a Nagy Budapesten” sorozat „Kuksi látogatása a Markóban” című részében a népbíróság elé idézett – egykor tekintélyes, most börtönben ülő foglyok – megváltozott társadalmi státusa, „megérdemelt felsülése” a humorforrás (csak a bevezető és Fedákra vonatkozó versszakot idézzük).

Lapzártakor így szólt Kuksi:
 „Milyen kaland jöhet szóba?
 Menj vizitbe – mondta Matyi –
 A foglyokhoz a Markóba

Fedák Sári cellájában
 Újtát állták bőrönd-hegyek
 Ne tartsál fel – mondta Zsazsa –
 Vidéki turnéra megyek.

A színházi pozíciójához szükséges toalettjére egykor vagyonokat költő primadonna esetében a „vidéki turné” most – kacsint helyeslően a szerző az olvasóra – a márianosztrai női fegyházat jelenti, ahol Fedák büntetése hátralévő részét tölti. E versikében is érezhető a nehezményezés, amiért a színésznő nem hajlandó elismerni a neki felrótt bűnöket, hanem – ahogy egész életében tette – dacosan harcol. A strófa tulajdonképpen e karrierjéhez és sikeréhez nélkülözhetetlen attitűdöt kívánja neveltségessé tenni.

Egy ugyanebben a számban megjelent karikatúrában az új humorral, Fedák „emlékezeti hely” pozíciójával, valamint a szórakoztató színházi hagyomány 1945-től induló baloldali átértékelésével kapcsolatos kérdéskör tematikusan is összekapcsolódik. A rajzon Gábor Andor látható fehér lovon, előtte Fedák Sári gubbaszt rabruhában egy zsámolyon. A szöveg szerint: „Fedák Sáriról népbírósági tárgyalásán kiderült, hogy azt a kijelentést tette, ha a háborút elveszítjük, Gábor Andor fehér lovon jön vissza Magyarországra.” Erre reagál a Horthy „alatt” a lapban gyakran szereplő állat: „A fehér ló: Zsazsa néni, hálásan köszönöm, hogy a maga jóvoltából ezen a héten is megjelenhetek a *Ludas Matyi*ban.”

Az új humor-stratégia megfogalmazóját, és egyik célpontját összekapcsoló karikatúra nem agresszív – bár Fedákra nézve igen veszélyes a neki tulajdonított mondas. Eme, az „öncélú” humorhoz részben visszatérő hangnemet azonban jócskán ki egyenlíti a július 28-i számban megjelent „Fedák Sári kilépője a börtönből” című blüett. Ez a primadonna színháztörténeti jelentőségű, a *János vitéz* című Kacsóh operettben 1904-től játszott nadrágszerepére, pontosabban Kukorica Jancsi dalára tartalmaz intertextuális utalásokat.³⁷ A Fedákra másodfokon kirótt enyhébb bünte-

37 Ennek a blüettnek is van legalább egy, természetesen egészen más hangolású pretextusa: a már említett Hafiz e Fedákkal összenőtt slágert is beleszötte köszöntőjébe (*Színházi Élet* 1922. 13: 29). Eszerint Fedák a hazai és külföldi magyarokat közös kulturális emlékhálózatba kapcsoló szimbolikus figurává vált. A blüettből az a Fedáknak a húszas évek elején tulajdonított kulturális jelentés olvasható ki, hogy a honi és új hazájukban is a „vesztes népet” képviselő magyarok a trianoni kudarc után Fedákban láttak megtestesülni egy, a világon bárhol exportképes „magyarság-képet”, egyfajta kozmopolita siker lehetőséget. Épp e két összekapcsolódó elem – a két háború közti kompenzatorikus magyarság képhez való kötöttség, s a kozmopolita színházi iparba való beágyazottság – vált a Fedák elleni, háború utáni támadások fő motivációjává.

Én a szíveknek királya,
 Látogatom nyájam.
 Nem törődöm zord idővel
 Nagy Amerikában.
 Kuni puszták forró nyara
 Égeti a lelkem.
 Amikor a vándor fajtám
 Keblemre öleltem.
 Eljöttem én Yenkihonba
 A bus magyarsághoz
 Hadd csináljon nótás kedvet
 Kukoricza, Kukoricza János...

Akácok alatt születtem,
 Ott neveltek engem
 A nevem is csak magyar név,
 De én nem szégyenlem.
 Elég jó az a magyarnak,
 Nemzetközibb nem kell,
 Ragaszkodom a nevemhez
 Igaz szerelemmel.
 Jó magyar név, nem francia
 Angol lári-fári,
 A nevem nem Charlotte, Sarah,
 Marad Fedák Sári.

téstől (két év helyett nyolc hónap börtön) a szerző annyira felháborodott, hogy a kezdő és záró soron kívül az eredetire³⁸ való humoros utalások megteremtésével alig törődik, művét a „csak azért is” megbélyegzés dühe hatja át. Szajkózza tovább azokat a Fedák nyilas vezető szerepére (nyilasok királynője, Szálasiék vén kuruca) vonatkozó vádakát, melyeket még az erős szovjet nyomás alatt működő népbíróság sem látott bizonyíthatónak.

Én, nyilasok királynője,
Kilépek kecsessen (sic!)
Hitler Adolf életrajzát
Hogy befejezhessem,
Fasizmusom ma sem titkos
Hanem általános.
Kibocsát a Bojta Béla
S százhusz évig vígan él a
Szálasiék vén kuruca
Charlotte von Kukurutza János.

Az eredeti:
Én a pásztorok királya
Legeltetem nyájam,
Nem törődöm az idővel,
A szívemben nyár van.
Szerellemnek forró nyara
Égeti a lelkem,
A mióta azt a kis lányt
Egyszer megöleltem.
Be-bejárok minden este
Édes Iluskámhoz,
Az én nevem Kukorica,
Kukorica János.

Kukorica közt találtak,
Ott szedtek fel engem,
A nevem is hej! parasztos,
De én nem szégyenlem.
A juhásznak épp elég ez,
Uribb, cifrább nem kell,
Ragaszkodom a nevemhez
Igaz szeretettel!
Becsületes, jó magyar név
Nem hímez, nem hámoz,
Az én nevem Kukorica,
Kukorica János

A Fedákot Hitlerhez és Szálasihoz kötő blüett név szerint bírálja Fedák „elengedéséért” dr. Bojta Bélát,³⁹ aki másodfokon a Népbíróságok Országos Tanácsa tanácsvezetője volt. Hogy tevékenységével, pontosabban annak politikai irányával a *Ludas Matyi* elégedetlen volt, mutatja egy ugyancsak a július 28-i számban megjelent fociedzést ábrázoló karikatúra, melyen a Major Ákos és Péter Gábor által jól beadott labdákat Bojta Béla képtelen a kapuba juttatni. Ezen kesereg a háttérben álló edző, Ludas Matyi, aki a háború előtti világgal való leszámolásban a radikális baloldali álláspontot jeleníti meg.

Ludas Matyi edző: „Hiába adjátok a legszebb passzokat gyerekek, majdnem minden lövés a kapu mellé megy, mert annak a Bojta Bélának két ballába van.”
Liba segédjegyző: „Két ballába?... Két jobblába.”

38 Bakonyi–Heltai–Kacsóh 1904.

39 Dr. Bojta Béla (1899–1969) ügyvéd, bíró. 1945–1950 között a Népbíróságok Országos Tanácsának tanácsvezetője, majd elnöke. 1950-ben a Legfelsőbb Bíróság tanácselnöke, majd elbocsátása után 1956-ig tisztviselő. 1956-tól ügyvéd.

A Fedák elleni lejárató hadjárat ettől fogva összekapcsolódik a kommunista álláspontot a lap szerint nem kellő eréllyel képviselő Népbíróság, illetve igazságszolgáltatás elleni politikai támadással. Augusztus 25-én a szociáldemokrata igazságügyi minisztert marasztalják el az „Egy kis számár kalandjai a Nagy Budapesten” sorozat „Kuksi és az amnesztia” című epizódjában. Az utóbb, 1950 szeptemberében vallatás közben agyonvert Ries István erélytelenségéből (jobbboldaliságából) eredő társadalmi kárt a már korábban főbűnössé stilizált Fedák szabadon engedése érzékelteti. Az amnesztia azért jóvátehetetlen, mert a primadonnához hasonló „közkedvelt nyilas rabok” szabadlábra kerülhetnek, s netalán folytathatják pályájukat. A radikális és demonstratív új világ teremtéssel, s ezzel együtt, a korábbtól való vehemens elhatárolódással szembeszegülő döntésért a felelősséget az igazságügyi miniszterre hárítják.

Azt mondta Riess (sic!) kinn egy
„meccsen”:
„Gólhelyzetem van most nekem,
Készül már a régóta várt
Amnesztia-rendeletem.”

A Markóba ment Kuksika
S így szólt: na kíváncsi vagyok,
Hogy fogadják ezt a jó hírt
A közkedvelt nyilas rabok?

Új ruhákat próbált Fedák,
Fiatalosan, mint régen,
S lelkendezve dudorászta:
„Jövök ejdes közönségem”

Újra játszom nektek újra.”
Kuksi hallatott egy „i-á”-t,
Aztán így szólt: hagyja őket,
Adjon nekik – amnesztiát.

Fedák négy évtizedes pályájának folytatása a *Ludas Matyi* által reprezentált politikai törekvés képviselői számára azért volt elfogadhatatlan, mert ők a művészet, azon belül a tömegkultúra új feladatát a politikai agitációban határozták meg. Attól félték, hogy Fedák újbóli színpadra lépésével a figurájához, mint „emlékezeti helyhez” kapcsolódó, a század első felére utaló kollektív emlékek is aktivizálódnak, s e dallamok, gesztusok a megszállt országban nosztalgikus-protestációs mellékjelentésre tehetnek szert. Politikai céljaik szempontjából Fedák „jóvátehetetlenül intenzív” színpadi jelenléte azért is elfogadhatatlan volt, mert az némi folytonosságot sugallt volna. Ők a teljes szakítás, a hagyománycserre elkerülhetetlenségét kommunikálták a lét minden szférájában. Ráadásul, a Fedák-féle hatásos és bejáratott szóraztatás megjelenése az akkor korlátozottan még működő színházi piacon gátolta volna a szovjet művészeti modell terjesztését, s a tömegkultúra műfajok megcélzott, agitációs feladatokra való áthangolását is.

Bár 1947-ben már inkább a koalíciós politikai ellenfelek elleni „humoros” támadások töltötték meg a *Ludas Matyi* oldalait, a május 14-i számban „Kuksi interjúja Fedákkal” címmel, a képregény sorozatban még egyszer megdorgálták az elmúlt korszakot jelképező primadonnát elengedő Népbíróságot. Immár azt is jóvátehetetlen bűnnek láttatva, ha Fedák – akár „Mucsán” – újra színpadra léphet.

Azt olvasta a kis Kuksi,
És a hír nem lári-fári:
Kis vidéki színpadokon
Ujból fellép Fedák Sári.

Vajh hol: – kérdezte a NOT-tól.
Léleketét (sic!) visszafojtva,
Mucsán játszik, – válaszolta
Készségesen Doktor Bojta.

Mucsán Kuksi a színházban
Így szól: Nézze meg az ember!
Szebben szól a Zsazsa hangja,
Mint hajdan a Deutschland Zender.

A szünetben így szól Kuksi:
„Mért nem Pesten lép fel, néne?
„Mert itt kevesebb a rendőr,
Pesten folyton félnem kéne...”

Fedákot a NOT a pesti szerepléstől tiltotta el három évre, így elvben vidéken felléphetett volna. De a *Ludas Matyi* által sugallt felfogás szerint ezt akkor is meg kell gátolni, ha Fedák a büntetését letöltötte. Egyébként már a színházak államosítása előtt többféle módszer – például az igazolás, vagy a Színészszakszervezet engedélyének megtagadása – létezett arra, hogy a két háború közti szórakoztató színházi hagyomány veszélyesnek tartott képviselőit megfosszák a nyilvános szereplés lehetőségétől.

E Fedák-fóbia értelmezésére az „emlékezeti hely” fogalma mellett egy másik népszerű művelődéstörténeti koncepció, a Stephen Greenblatt által kidolgozott „társadalmi energia áramlása”⁴⁰ is alkalmasnak tűnik. A szerző a kultúra poétikájának nevezett módszerével azt kutatja „miképpen rejti a szöveg a társadalmi folyamatok nyomait”.⁴¹ Shakespeare drámáin mutatja be, hogy a különösen népszerű művekben, a megírás korabeli társadalmi feszültségekből táplálkozó energia – esztétikai erővé alakulva – máig hat. Mégpedig oly módon, hogy a szerző – leggyakrabban a szimbolikus elsajátítás eljárásai (szimuláció általi, metaforikus és szinekdoché, illetve metonímia általi elsajátítással) segítségével – beemeli alkotásába bizonyos vitatott kulturális gyakorlatok „nyomait”. Úgy véljük, ez a kölcsönzés elterjedt a tömegkultúra műfajaiban, például az operettben is. Utóbbira fokozottan illenek azok a tulajdonságok is (a megjósolhatóság és az adaptálhatóság), melyeket Greenblatt a társadalmi energia esztétikai formáira különösen jellemzőnek tart. A 20. század első felének magyar szórakoztató színházában ugyanakkor nemcsak kultikus operettszövegek, hanem egyes sztárelőadók is birtokolták azt a hatás-potenciált, amit a szerző a művészetbe áramló társadalmi energiának tulajdonít, s melynek megjelenési formáját maga sem korlátozza a szövegre.

A társadalmi energia áramlása a színpad körül és azon keresztül nem egy összefüggő és teljességre törekvő rendszer szerint zajlott. [...] Mi tehát az áramló társadalmi energia? Hatalom, karizma, szexuális izgalom, kollektív álmok, csoda, vágy nyugtalanság, vallásos áhítat, szabadon áramló intenzív tapasztalatok.⁴²

E koncepció szemszögéből tehát úgy fogalmazhatunk, hogy a Fedák színpadi személyisége által koncentrált „társadalmi energia”, a színpadra lépésekor elkerül-

40 Greenblatt 1996.

41 Greenblatt 1996: 359.

42 Greenblatt 1996: 371.

hetetlenül aktivizálódó, a feledésre ítélt közelmúltra vonatkozó kulturális utalások bősége miatt harcoltak oly kitartóan fellépése ellen 1945 után. Ezért kellett neki örökre eltűnni, kiiktatódni a nyilvánosságból, azokkal a 20. század első feléből származó „nyomokkal” együtt, melyeket megjelenése és szerepei előhívtak a nézőkből. Tehát a Fedák elleni támadások e kulturális örökséghez való negatív viszony kifejeződései voltak.

A primadonnát, s az általa reprezentált bulvárszínházi hagyományt radikálisan átértékelni törekvő *Ludas Matyi* opusok azt is jól mutatják, hogy az „új humor” mennyire épített a háború előtti tömegkultúra toposzokra, milyen gyakran élt eme értéktelennek kikiáltott műfajok poéntechikájával. Az alapvető különbség a nevetetés céljában, a pszichológiai dimenzióban rejlett. A Gábor Andor által javasolt eljárás a kigúnyolttól való közösségi elhatárolódást célozta, a kinevetés aktusával kellett volna az olvasónak/nézőnek demonstrálnia a kipécézettel szembeni kérlelhetetlenségét. Fedák esetében e blüettekkel, karikatúrákkal kívánták a tömegkultúra fogyasztói körében, ha nem is a konszenzust, de legalább a közhangulatot megteremteni a büntetéséhez, a színházi életből való örökös kizáráshoz. A *Ludas Matyi* által „metaforikus elsajátítás”-sal (Greenblatt) átkomponált, a megidézett tömegkultúra termékeivel való hasonlóság mellett az eltéréseket is hangsúlyozó produktumok tehát nem a bulvárszférára jellemző „befogadó nevetés”⁴³ kiváltását célozták.

Hogy Fedák ellen saját színházi és kulturális kontextusának eszközrendszerét is bevetették, nem meglepő, ha emlékeztetünk rá, hogy a *Ludas Matyi* későbbi főszerkesztője is e lebecsült műfajok tehetséges művelője volt egykor. Eredeti és fordított operett szövegei révén Gábor Andor inkább megmaradt a kulturális emlékezetben, mint egyéb alkotásainak köszönhetően. Ő volt például a legendás *Csárdáskirálynő* magyar nyelvű dalszövegeinek szerzője.⁴⁴

1949-től a szórakoztató színházi örökséghez fűződő pártállami viszonyt ambivalencia, diskurzus és praxis ellentéte jellemezte. Miközben Fedák Sárinak örökre el kellett (volna) tűnni a nyáregyházi süllyesztőben,⁴⁵ a színházi ipar más sztár-képviselőit – például Honthyt és Latabárt – átigazolták az „újjaszülető műfaj”, a szocialista realista operett Fővárosi Operettszínházban, Gáspár Margit igazgatónő vezényelte csapatába. Itt az „operett ipar” rutinos rendezőire nem tartottak igényt, de az gyorsan kiderült, hogy néhány librettista mesterember – elsősorban Kellér Dezső és Békeffy István – nélkül nem boldogulnak a „polgári elfajulásából népi gyökereihez” (?) visszakormányozni kívánt, szovjet mintájú előadástípus kikovácsolásában. A nézők által elfogadott humor patronokhoz ugyanis nemigen illeszkedtek az

43 Némileg cinikus: mindenki ilyen, senki sem tökéletes.

44 Néhány emlékeztető sor: Bóni: „Hányszor mondtam már magamnak, / Most megházasodsz, / Ezzel minden rendbe jő, / Majd vigyáz a nő. / Hogyha látsz egy szoknyát, / Attól meg ne lázasodj, / Mindamellet ez se ment. Jaj de bus rege, / Egész asszony regement jár szivembe be. / S erről már le nem szokom, / Nők fülebe csak sugom – / Hogy – Jaj szivem eszem azt a csöpp kis szád / Nélküled még a menyország is fád / Ha ülök is a menybe, / Te cica csak üzenj be, / Érted kiugrom cicám.” (Kálmán–Jenbach–Stein 1917: 12).

45 Fedáknak szabadulása után Nyáregyházára kellett költöznie, ahol rokonainál egy egyszobás lakásban lakott. 1948-ban még onnan is kiköltöztették egy tanyára, ahol egy földes szobás házban élt haláláig.

olyan „új viccek”, mint például amilyeneken Hámos György Kossuth díjjal honorált, 1950. november 3-án a Fővárosi Operettszínházban bemutatott *Aranycsillag* című operettjében kellett volna nevetni: (Egy TSZ elnöknő): „Úgy szalad egyik géptől a másikig, mintha őt is motor hajtaná.” „...ha soká elnökösödik ebben a szövetkezetben, még a tehenek is kerekeken fognak járni.”⁴⁶

Békeffy és Kellér ezzel szemben hatékonyan elegyítette az elvárt politikai üzenetet a kipróbált poénszerkezettel, s adta azt a nézőnek ismerős, immár szocialistává áthangszerelt pesti kisemberfigurák szájába. Ennek ellenére, Nagy Imre miniszterelnöksége idején színházak és nézők rögvest vissza kívántak térni a klasszikus és a két háború közti operettekhez. Ezek azonban a diktatúra és idegen megszállás közegében, épp az ellenük 1945-től folytatott kampány következtében, már nem csupán szórakoztató darabokként jelentek volna meg a repertoárban, hanem a közelmúlt örök feledésre ítélt tömegkultúrájának feléledését is jelentették volna. Éppen az 1945-től érvényesülő – a zenés színházi hagyományt a két háború közti korszak egészében negatívnak ítélt politikájához kötő – felfogás miatt tekinthető logikus fejleménynek, hogy a Népművelési Minisztérium repertoárokról döntő kollégiumi értekezletein 1953 és 1956 között a „régí operett dömping” elleni harc elhanyagolása a „baloldali túlzók” egyik gyakran hangoztatott érve lett a „jobboldali elhajlók” ellen. A nézők, a maguk részéről az 1954 végén bemutatott *Csárdáskirálynő* adaptáció jegyeiért indított dühödt rohammal jelezték: egy színházi hagyományt nem lehet kampánnyal lecserélni. A „szocialista” és a „kispolgári” operett verziók tehát a politikai küzdelem eszközeivé váltak: 1954 táján már a sajtó és a szakma sem visszahangozta többé egyöntetűen a könnyű műfaj átpolitizálásának, teljes átalakításának szükségszerűségét. A közönségigény változatlanságát konstatálva már a *Ludas Matyi* is megengedett magának némi iróniát, mikor 1954. március 11-i számában, „Sajnos, ez így van” címmel a „Kultúrfront” rovatban idézte Szabolcsi Bence felszólalását: „Amit kidobtunk az ablakon, mint kozmopolitizmust – az visszajött az ajtón, mint »dolgozó népünk vidám jókedve«!”

Fedák Sári helyzetén ez az operett háború, mely valójában a színházi (áttételesen a társadalmi) örökséghez való engesztelhetetlen viszony megváltoztatása érdekében kifejtett társadalmi és szakmai nyomás volt, már nem változtatott. Bár Szendrő József még megpróbálta szerződtetni a *Nagymama* főszerepére,⁴⁷ ez az előadás már nem jött létre, s Fedák 1955 tavaszán, az egyre erősödő politikai és színházi harcok idején meghalt. S hogy tíz év elrendelt felejtés után még mindig mennyire tartottak a hozzá kapcsolódó emlékek erejétől, azt jól jelzi az a Rákosi iratai közt fennmaradt három (!) titkos jelentés, mely Fedák temetésével foglalkozik.

46 Székely Endre: *Aranycsillag*. Szöveg: Hámos György. OSZK Színházi tár, FM/6500, p. 5-6.

47 Szigethy 2002: 138–139.

A FEDÁK-TEMETÉS HATALMI OLVASATAI

„A jelenlévők fehér virággal szórták be a sírt, ahová a koporsót eresztették, s utána azt mesélték, hogy a koporsót 'nem érintette föld, csak virág'.⁴⁸”

1955-ben a korábbi befolyásért harcoló Rákosi aktívan részt vett a forrongó színházi ügyekben, s láthatóan kiemelt figyelmet fordított az egykori primadonna halálának „szakmai és közönség visszhangjára”. Az egymást időnként átfedő jelentések közlését, dokumentum értékük mellett az is indokolja, hogy eltérő hatalmi viszonyulást ajánlottak a Fedák által reprezentált kulturális örökséghez. Az elsőt, 1955. május 14-én Szilágyi Albert készítette az MDP KV Tudományos és Kulturális Osztálya számára.

Fedák Sári halálakor Honthy Hanna felkereste Darvas elvtársat, Mészáros Ági Kállai elvtársat. Miután az elvtársak közölték velük, hogy Fedák Sárít a minisztérium nem tekintti a „nemzet halottjá”-nak, látszólag visszavonultak az aktív szervezkedéstől. Ugyanabban az időben a Szövetségnél és a Tanácsnál is érdeklődtek, kifejezték azt az álláspontjukat, hogy nem kívánnak részt venni a temetésen, látszólag elálltak attól a szándéktól, hogy Fedák Sári temetését „reprezentatívá tegyék”. Mégis a temetésen igen nagy közönség – köztük sok színész – gyűlt össze. Cigányzenekar a *János vitéz*-ből játszott el egy dalt. A jelenlévők fehér virággal szórták be a sírt, ahová a koporsót eresztették, s utána azt mesélték, hogy a koporsót „nem érintette föld, csak virág”.

Fedák Sári halála előtt is rendszeres támogatást kapott a színészvilág egyes tagjaitól pl. Oláh Gusztávtól (mesélik, hogy a temetésre is 1000 Ft-ot ajándékozott). A temetést is nyilván ugyanazok szervezték meg. Azt mesélik, hogy a „minisztérium felkérése ellenére sem fogadott el színházi szerződést a demokráciában”. A temetés mégsem keltett nagy visszhangot színházi körökben, sőt két nap múlva már teljesen napirendre tértek fölötte. Igen sok színész nem is tudott a temetésről és a legtöbben teljesen közömbösen fogadták. Ennek ellenére, tekintettel arra, hogy a szakma legjobboldalibb emberei résztvettek benne és anyagilag a szervezésük jól sikerült, feltehető, hogy ezt tüntetésnek tervezték.

Bp. 55. Május 14. – Szilágyi Albert⁴⁹

A jelentés írója érzékelte a legendákban, szimbolikus gesztusokban rejlő „társadalmi energiát”. Az efféle érzékenység természetes is egy személyeket, osztályokat, kulturális gyakorlatokat demonstratívan megbélyegző, sőt „kiiktató” diktatórikus hatalom képviselője esetében. Fedák temetése kapcsán konstatálta az arra utaló jeleket, hogy a közönség és a szakma immár nyíltan szakítani kíván a kulturális örökség meghatározásának addig fenntartott állami privilégiumával. Ezt az üzenetet a temetés rendezői az akkor épp ötven éve bemutatott legendás Fedák sikerhez, a *János vitéz*hez kapcsolódó motívumok aktivizálásával közvetítették. Eme utalások még inkább felerősödtek azáltal, hogy a jubileumot nem sokkal korábban, 1954. novem-

48 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34–37. old.

49 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34–37. old.

ber 18-án meg is ünnepelték. E díszelőadásra az Operaház igazgatója már meghívta az első Kukorica Jancsit, de a hetvenöt éves Fedák nem ment el, érezte, hogy hosszú szünet utáni nyilvános megjelenése mindenképp élénk reakciót váltana ki.

A függetlenség hiánya s az elnyomás elleni tiltakozás kifejezésére egy diktatúrában majd minden darab alkalmas, de az, hogy a temetést az 1904-ben bemutatott zászlólengető, a magyar motívumokat előtérbe állító daljátékra való utalások köré szervezték, joggal okozott fejfájást a Moszkvához kötődő hatalom tagjainak. Hisz a puztát és a furulyaszót még Tündérországgal sem felcserélő Kukorica Jancsi-figura, s a premier idején zajló képviselőházi botrány (ellenzéki obstrukció, majd az ülészak feloszlatása) is a nemzeti függetlenség – 1955-ben szintén problematikus – témáját vetette fel újra. A temetésen a *János vitézből* felhangzó dal nemcsak a szerepet halhatatlanná tévő primadonnát idézte meg, hanem a darabhoz a századelőtől kapcsolódó politikai jelentéseket is. Még ha a szervezők nem is voltak ennek feltétlenül tudatában.

A jelentésíró a temetés egy másik, szintén a *János vitézből* kölcsönzött elemére is figyel. Az operettben a „virág” motívum elsősorban Iluskához kapcsolódik, s az igazságtalan szenvedés és az újjászületés képeit asszociálja. Jancsi Iluskát „friss liomszál”-nak, illetve „rózsámnak” nevezi. A legények gúnyból pipacskoszorút tesznek a faluból elűzött Jancsi fejére, míg Iluskáéra búzavirág koszorút. Mikor Bagó hírt visz Iluska haláláról a francia király udvarába, így szól róla: „Szegény lelkem virágom beteg lett”.⁵⁰ Majd tarisznyájából egy szál rózsát vesz elő, s eléneklí híres dalt, melyben a síron növvő virág képe a halhatatlanságéhoz kapcsolódik.

Az ő porából nőtt e rózsza,
Életre kelt a néma rög,
Mehalt a lány, de él hűsége
S égő szerelme, mely örök.
Az átragyog a bús koporsón,
A sírgödörből is kiszáll,
Az ő emléke ez a rózsza,
E rózsza – rózsza – rózsaszál.

(Tündérorszámban Jancsi e rózsaszálat az élet vizébe dobva támasztja fel szerelmét):
Kék tó, tiszta tó,
Melyből az élet tüze támad,
Add vissza nékem, óh,
Szép szerelmes Iluskámat.
Kék tó, tiszta tó,
Sokkal vagy szívemnek adósa,
Add, add vissza, óh,
S legyen tiéd ez a rózsza.⁵¹

A szerzői utasítás szerint ekkor „a tóból egy rózsza bukkan elő, utána másik, még másik, egész rózsabokor, egész rózsaeerdő...” Az „élet vizét” elborító rózsaeerdő, s a Fedák sírját – a jelentés szerint – elborító virágok a jelenlévők tudatában bizonyára felmerülő párhuzama a primadonna halhatatlanságára, s jogtalan üldözésére asszociáltatott. A temetés – eme színelőadáshoz strukturálisan hasonló nyilvános rítus – résztvevői tehát, talán öntudatlanul, de ugyanolyan hatékonyan alkalmazták a Fedákhoz, mint „emlékezeti helyhez” kapcsolódó színházi (*János vitéz*) és kulturális kontextusbeli (cigányzenekar) jelentéstartalmakat a Rákosi-korral szembeni el-

50 Bakonyi–Heltai–Kacsóh 1904: 82.

51 Bakonyi–Heltai–Kacsóh 1904: 101.

lendiskurzus céljaira, mint amilyen hévvel használták az agitatív humor képviselői a szórakoztató színház műfajait Fedák–ellenes érzelmek keltésére. A jelentésíró az „azt mesélik” fordulat kiemelésével érzékelteti a temetésről kialakult informális közvélekedés fontosságát. Sejtetni engedi, hogy a szakmai elit és a közönség nyilvános kiállása Fedák mellett taktikai vereséget jelent. Hisz még az új hatalom által elismert, s a megváltozott színházi közeghez látszólag alkalmazkodó neves művészek, mint Oláh Gusztáv, Honthy Hanna sem fogadják el többé pártállami előjogként a kulturális örökség meghatározását. Ennek ellenére nem javasolja a feszültség további élezését (ekkoriban zajlott az *Ember tragédiája* Nemzeti Színházi előadása beültetésének a szakma és a közönség ellenállásába ütköző kísérlete is). A jelentésíró nem minősíti Fedák tevékenységét, reálpolitikusként számot vet azzal, hogy pályatársai és egykori csodálói – minden eddigi politikai erőfeszítés ellenére – a magyar színháztörténet kiemelkedő személyiségének tartják. Elégséges eredménynek tartja, hogy a fiatalabb kollégák tudatából már sikerült „kiradírozni”, köztük temetésének híre nem keltett nagy visszhangot.

„A temetésnek feltétlen politikai demonstráció jellege volt.”⁵²

Egy 1955. május 16-i jelentésben Kende István, a Népművelési Minisztérium színházi főosztályvezetője adja példáját a Fedák által reprezentált társadalmi és színházi kontextushoz, kulturális örökséghez való engesztelhetetlenül ellenséges viszonyulásnak.

Feljegyzés Fedák Sári temetésének ügyében.

Fedák Sári aktív fasiszta múltú színésznő a napokban meghalt. Fedák komoly munkatársa volt Kiss Ferencnek, a Magyar Színész Kamara akkori elnökének. A felszabadulás előtt számtalan fasiszta film létrehozását segítette elő anyagilag, vagy művészi munkáján keresztül. A felszabadulás után bírósági eljárás indult ellene és két évre elítélték. Kiszabadulása után Budapest környékén lakott, egyes színészek állandó segítségét élvezve. Halála előtt igen aktív mozgalom indult meg megsegítése érdekében. Értesülésünk szerint vezető színészeink komoly összegeket ajánlottak fel javára. Halála után a mozgalom fokozódott és Oláh Gusztáv, Mészáros Ági, Latabár Kálmán, különböző vezetők, így a népművelési miniszter segítségét is kérték Fedák Sári méltó körülmények között való eltemettetéséhez. Miután ehhez támogatást nem kaptak, a Szövetséghez, Szakszervezethez, majd a Nemzeti Színházhoz fordultak. A temetéshez szükséges pénzüsségeket, mintegy 10.000 Ft-ot közadakozásból gyűjtötték össze. A temetés folyó hó 10-én, kedden d.u. történt, ezekre menő tömegekkel, ahol vezető színművészeink, öreg jegyszédők, műszakiak is nagy számban képviselve voltak. Vezető színészeink közül Honthy, Latabár, Ajtay, Mezey Mária, Medgyasszai Vilma, Rózsahegyi Kálmán, Gobbi Hilda, Oláh Gusztáv és sokan mások voltak ott. További neveket még nem tudtunk megállapítani. Az Operett Színház párttitkárától szerzett értesülésünk

52 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34-37. old.

szerint kedden Gáspár Margit elvtársnő hozzájárulásával a próbák idejét délelőtről délutánra tették át, Latabár Kálmán kérésére, hogy a temetésen részt vehessen. A temetés megrendezése nagyvonalú, parádés volt. Értesítéseink szerint Latabár Kálmán kocsiján lement Kiss Ferencért Székesfehérvárra, hogy ő is részt vehessen Fedák Sári temetésén. A férfiak egy része frakkban, a nők gyászfátyollal demonstráltak Fedák mellett. Rengeteg virágot vittek és dobtak a sírba, több mint 100 tagú cigányzenekar játszott. Beszédet állítólag, ellenőrizetlen hírek szerint, többek közt Medgyasszai Vilma Kossuth-díjas kiváló művész mondott, aki Fedák sírjára hatalmas virágkoszorút helyezett el a következő felirattal: „Jancsinak örökké, sírig szerető Iluskája”. Ezután számtalan koszorút helyeztek el, többek között Huszka Jenő hatalmas koszorúját. A temetés közben gyűjtőív járt körül a gyászoló tömegben, ahol mindenki bejegyezte saját nevét és felajánlását Fedák Sári márvány-sírjának felállításához. Egyes hírek szerint Oláh Gusztáv 1.000-, Honthy Hanna 500 Ft-ot adott. A temetésnek feltétlen politikai demonstráció jellege volt. Fedák aktív jobboldali börtönviselt múltja teljesen közismert. Az utóbbi időben ugyanolyan mártír-hírnevet költöttek róla színészkörökben, mint most egy ideje, kiszabadulása óta Kiss Ferenc körül. Mind Fedáknál, mind újabban Kiss Ferencnél gyakori egyes vezető színészek találkozása.

55. május. 16 – Kende István s. k. Főosztályvezető.⁵³

A Fedákkal kapcsolatos *Ludas Matyis* minősítések („aktív fasiszta színésznő”), a sztálini korszak logikáját és stílusát idéző megfogalmazások (ellenséges akciók, fokozódó mozgalmak, frakkal és gyászfátyollal való demonstrálás) a retorziót sürgetik. S nemcsak a „jobboldali” színészek ellen, hiszen még Gobbi Hilda, valamint a Rákosi és politikája iránt abszolút elkötelezett Gáspár Margit is fel van itt jelelve, mivel lehetővé tette, hogy Latabár – ráadásul Kiss Ferencet is odafuvarozva – részt vehessen a temetésen. Utóbbi jelzői (nagyvonalú, parádés) s a régi világhoz kapcsolódó elemeinek (gyászfátyol, frakk, cigányzenekar) hangsúlyozása a Fedákhoz kötődő hagyomány új világgal való kibékíthetlenségét sugallja. A „demonstráció”, az „aktív jobboldaliság” és a „vezető színészek találkozása” (konspiráció) kiemelése az eseményt a kulturális örökség szférájából a politikai küzdelemébe utalná. A temetéssel demonstrált ellenállás veszélyének nagyságát ismétlődő stilisztikai eszközök jelzik (*számtalan* fasiszta film, *komoly* összegek, *ezrekre menő* tömegek, *rengeteg* virág, *hatalmas* koszorú, *számtalan* koszorú). Arra azonban nincs adat, hogy a Fedák temetésén való részvétel miatt valakit retorzió ért volna.

53 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 34–37. old.

„Színészi körökben úgy értékelték, mint a magyar operett megteremtőjét.”⁵⁴

1955. május 19-i dátummal egy Fedák temetéséről szóló belügyi jelentés is található Rákosi iratai között. Paradox módon ez – s nem a Népművelési Minisztérium főosztályvezetőjének jelentése – utal Fedák színháztörténeti jelentőségére. Általában is, e bizonyára személyes megfigyelésen alapuló leírás a legplasztikusabb. Ugyanakkor politikai, művészi és személyes értékelést szándékosan összemósó zavaros nyelvhasználata pontosan jelzi a forradalom előtti időszak hatalmi bizonytalanságát is.

Fedák Sári, a múltrendszer szélsőjobboldali színésznőjének temetése május 10-én volt a Farkasréti Temetőben.

Fedák Sárít jobboldali tevékenysége miatt a felszabadulás után színészi munkájától eltiltották. Ennek ellenére több színigazgató, – egészen Fedák haláláig – megkísérelte szerződtetni. Színészi körökben úgy értékelték, mint a magyar operett megteremtőjét. Még legutolsó hónapjaiban is, amikor már halálos ágyán feküdt, Szendrő Ferenc (valójában József – H. Gy.) a nemrég alakult József Attila Színház igazgatója azzal biztatta, hogy összeköttetései révén elérni, hogy Fedák szerződést kapjon. Fedák Sárít ez év márciusában agyvérzéssel az Irgalmas Kórházban [sic!] szállították. Tekintettel arra, hogy Fedáknak SZTK. tagsága nem volt, így költségeit a színészek adták össze, többek között Pethes, Turay Ida, Dajka Margit stb. Fedák Sári betegségéből felgyógyulni nem tudott és május 5-én meghalt. Halála – jobboldali múltja ellenére – nagy részvétet váltott ki színészi körökben. Fedák temetését Medgyasszai Vilma, Oláh Gusztáv, Mészáros Ági és Latabár Kálmán rendezték. A temetésen Medgyasszai Vilma mondott beszédet, majd egy koszorút helyezett el a következő felírással: „Jancsikámnak örökké, sírig szerető Iluskája.” Fedák temetése előtt a rendezőbizottság először a Népművelési Minisztérium felé, majd a Szakszervezetekhez, onnan pedig a Nemzeti Színházhoz fordult segítségért, hogy anyagilag támogassák a temetés költségeit. Amikor a fenti helyekről elutasító választ kaptak, ekkor kezdték meg a gyűjtést a temetés költségeire. Az összegyűjtött összeg 10–15.000 forint volt. Latabár saját kocsiján ment le személyesen Kiss Ferencért Székesfehérvárra, hogy ő is részt vehessen a temetésen. Rajta kívül még résztvettek: Rózsahegyi Kálmán, Latabár Kálmán, Ajtay Andor, Gobbi Hilda, Medgyasszai Vilma, valamint számos színész. Gáspár Margit a Fővárosi Operett Színház igazgatója, Latabár Kálmán tanácsára az Operett Színház próbáit délelőtről délutánra halasztotta, csak azért, hogy minél több színész megjelenhessen a temetésen. A temetés nagyarányú díszletezés mellett zajlott le. A férfiak fekete frakkban, a nők fekete fátyolba vonultak ki. 100 tagú cigányzenekart akartak kivinni, ebből azonban mindössze csak egy cigány volt. A temetésen kb. 2.500–3.000 személy vett részt. A temetés ideje alatt a résztvevők között ívet hordoztak szét, mely íven márvány sír-emlékmű felállításához gyűjtöttek. Ezen gyűjtésre Oláh Gusztáv 1.000 Forintot, Honti [sic!]

54 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./335. Ö. e., 36–37/a. old., B. M. IV. Osztály Nyt. Sz. 82-4722/955

Hanna 500 Forintot, általában az adakozók 100–200 Forintot adtak. A temetés szervezőinek további felderítésére bizalmas nyomozást folytatunk.

Piros László, Rajnai alez.⁵⁵

Fedák kulturális örökségbeli 1955-ös helyének kijelöléséhez igen fontos az idézett, színész-körökből származó megállapítás, mely szerint a magyar operett megte-remtőjének tartották. Az ezzel az értékeléssel való szembenézést kísérli meg a jelentésíró olyan kompromisszumos stilisztikai eszközök alkalmazásával, hogy Fedákot nem fasiszta, vagy jobboldali, hanem „szélsőjobboldali” színésznőnek nevezi. Kénytelen hírt adni arról, hogy a szakma, a politikai nyomás ellenére sem fogadta el Fedák kirekesztését a kulturális örökségből. E sajnálatos tényt igyekszik olyan, a korabeli retorikát idéző logikátlan megállapításokkal tompítani, hogy „halála – jobboldali múltja ellenére – nagy részvétet váltott ki színészi körökben”. Melléke- sen azt is megtudhatjuk, hogy Fedák három éves pesti szerepléstől való eltiltása va- lójában örökös kiközösítést jelentett. A jelentés „további felderítésre” utaló meg- jegyzése kapcsolódik egy Piros aláírású, 1955. május 19. dátumú, szintén Rákosi irat- tai között található üzenethez: „Rákosi elvtárs, az illetékes beosztottunk tudott a temetésen történekről, de felfelé nem jelentette. Ezért meg fogjuk fenyíteni.”⁵⁶

A fentiekből következtethető, hogy maga Rákosi pirított rá Piros László belügy- miniszterre Fedák gyászszertartásának állambiztonsági elhanyagolása miatt. Komoly politikai jelentőséget tulajdonított tehát a tíz éve a köztudatból kivont pri- madonna temetésének. Az ezzel kapcsolatos iratok alapján kijelenthető, hogy – leg- alábbis míg a biográfiai emlékezet működött – Fedákhoz, s színházi kontextusához való pozitív szakmai és közönség viszonyt sem politikai–adminisztratív eszközök- kel, sem a bulvárkultúra eszköztárának Fedák ellen fordításával nem tudták elérni.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár (MOL)

Magyar Dolgozók Pártja (MDP)

M-KS-276–65 Rákosi Mátyás titkári iratai 1948–1956.

Színházi Élet 1919–1926.

Ludas Matyi 1945–1955.

Bakonyi Károly – Heltai Jenő – Kacsóh Pongrác 1904: *János vitéz*. Budapest

Huszka Jenő – Martos Ferenc: *Bob herceg*. Budapest

Jacobi Viktor – Martos Ferenc – Bródy Miksa: *Sybill*. (Kézirat) OSZK Színházi tár, MM 901.

55 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 36–37/a. old., B. M. IV. Osztály Nyt. Sz. 82-4722/955

56 MOL, Rákosi Mátyás titkári iratai, 276. f. 65. Csop./ 335. Ő. e., 37/b. old.

- Kálmán Imre – Jenbach Béla – Leo Stein 1917: A csárdáskirályné. *Színházi Élet* 15. szám, 4–40.
- Székely Endre – Hámos György: *Aranycsillag*, (kézirat), OSZK Színházi tár, FM/6500.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Berend Mihály (szerk.) 1993: *Kártyalexikon*. Budapest
- Bourdieu, Pierre 1971: Le marché des biens symboliques. *L'Année sociologique* 22. 49–126.
- Gajdó Tamás 2003: Terc, kassza, tuletroá, ultimó, ubu, Fedáksári. Egy primadonna tündöklése és bukása. In: uő. (szerk.) *Dívák, primadonnák, színésznők. Jászai Mari – Fedák Sári – Karády Katalin*. Budapest, 51–81.
- Gádor Béla 1949: *Neves jobban!* Budapest
- Greenblatt, Stephen 1996: A társadalmi energia áramlása. In: uő. *Testes könyv I.* Szeged, 355–372.
- Incze Sándor 1987: *Színházi életem*. Budapest
- Le Goff, Jacques 1994: Franciaország emlékezete. *BUKSZ Tél*, 456–459.
- Molnár Gál Péter 1997: *Honthy Hanna és kora*. Budapest
- Molnár Gál Péter 2001: *A pesti mulatók*. Budapest
- Nora, Pierre (ed.) 1984: *La République*. Paris
- Nora, Pierre (ed.) 1986: *La Nation*. Paris
- Nora, Pierre (ed.) 1993: *Les France*. Paris
- Szigethy Gábor 2002: *A kövér Szendrő*. Budapest
- Zolnay Vilmos – Gedényi Mihály 1960: *A magyar fattyúnyelv szótára*. 5. füzet. (Kézirat) Budapest

Ablonczy Balázs

A kegyelmes úr napjai*

Kísérlet Teleki Pál miniszterelnök határidőnaplójának elemzésére

A Magyar Országos Levéltár K 37-es fondjában (Teleki Pál miniszterelnök félhivatalos iratai) a 3. csomó egy részét Teleki Pál 1939-es és 1941-es határidőnaplói teszik ki. Az ott dolgozó levéltárosok tudják: ez az egyik leggyakrabban kikért forráscsoport. Sokan gondolják úgy, hogy soha nem látott-hallott titkok nyomára jutnak az elsárgult füzeteket lapozgatva, nekik a dokumentumok valószínűleg csalódást okoznak. A nehéz, fényezett, diszkrétén vonalazott papíron végtelen sorban szerepelnek azok a nevek, amelyeknek viselőit a kormányfő meghallgatta. Sokan nyilván vércsöppeket vagy valamiféle, Teleki gyilkosához vezető nyomot is sejtene a füzetekben, holott semmi ilyen nem szerepel a lapokon. 1941 márciusában–áprilisában feltűnően sok a kiradírozott név. Ez minden.

A füzetekben fellelhető adathalmaz azonban hatalmas érték, pontosan feltérképezhető belőle az 1939 és 1941 között kormányzó miniszterelnök kapcsolati tőkéje, hatalmi hálózata és közvetve az általa követett hatalomgyakorlási mechanizmus is. Ebből a felismerésből eleinte merész tervek fogantak: úgy véltük, hogy egy másik hatalmi háló felvázolásával érvényes, és végre kvantifikált megállapításokat tehetünk Bethlen István és Teleki Pál kormányzásának különbségeiről. A magyar szakirodalom ugyanis túl sokszor – s valószínűleg indokolatlanul – beszél Bethlen–Teleki-csoportról, mint a Horthy-korszak informális irányítójáról.¹ Ehhez elengedhetetlen lett volna egy, a Teleki határidőnaplójához keletkezésének körülményeiben, funkciójában és méretében hasonlatos forráscsoport feltárása. Kezdetben a K 468-as fond (Bethlen István miniszterelnök félhivatalos iratai), és a benne őrzött levelezés megfelelőnek látszott e célra. Tüzetesebb szemrevételezés után kiderült, hogy a Bethlen-levelezés ilyes típusú felhasználása nem lehetséges. Egyrészt az utóbbi esetben egy más típusú forrásról van szó: egy levél megírása nem azonos egy, a Sándor-palotában folytatott eszmecserével. Ezen bizonyos önkényes válogatással lehetett volna segíteni, ám ezzel máris egy torzító optikán keresztül tűnt volna elő a rendszer; végül, miután Bethlen utolsó hivatali éve 1931 volt, ekkori működését kellett volna egybevetni Teleki nyolc évvel későbbi egy esztendejével. E három ok (forráscsoport eltérése, önkényes válogatás, időbeli csúszás) már olyan torzításokat

* A dolgozat előtanulmány a 2005 tavaszán az Osiris Kiadónál megjelenő Teleki-életrajzhoz. Az írás elkészítésében nyújtott értékes segítséget köszönöm feleségemnek, Németh Zsófiának és Vedres Balásznak (CEU).

1 Gergely 2001: 7. Nem explicit kellőképpen e kérdésben Ormos 1998: 85–86, 109, 121, 195, 208–210 és Czettler 2000: 598–608 sem.

jelentett volna, amelyek a kapott adatokat használhatatlanná teszik, ezért a komparatív módszertől el kellett tekintenünk.

A network-analízis korlátozott alkalmazhatóságáról menet közben győződünk meg.² Bár történeti források esetében már van példa e módszer használhatóságára,³ jelen esetben ez nem bizonyult járható útnak. Egyrészt a források egyneműsége miatt (azaz csak igen csekély mértékben lehet kontrollálni őket más típusú forrásokkal), másrészt a klasszikus, gazdaságszociológiában használt network-analízisben fontos szerep jut az interjúknak, amelyeket itt szintén mellőznünk kellett, továbbá nem rendelkezünk információkkal az egyes látogatók pontos minőségéről és a találkozóknál elhangzottakról sem.

Az akadályokat látva bele kellett nyugodnunk, hogy itt legjobb esetben is csak egy töredékes ego-network (sugaras elrendezésű, egyközpontú hálózat)⁴ felvázolására tehetünk kísérletet, ezért úgy döntöttünk, hogy hagyományosabb, kvantitatív megközelítést alkalmazunk. Az eljárás során igyekszünk hasznosítani a network-analízis megállapításait, hogy kimutassunk bizonyos sajátosságokat az 1939. év kormányzati politikájában.

MEGKÖZELÍTÉS ÉS MÓDSZER

A füzeteket ezidáig egyszer használták fel elemzésre, azonban annak grafológiai háttere volt, és érdemben nem segítette munkánkat.⁵ A két füzetet áttekintve úgy döntöttünk, hogy az 1939-es határidőnaplót használjuk fel elemzésünkhöz.⁶ A kemény fedélbe kötött, fényezett lapokból álló vastkos kötetben egy nap látogatóit egy oldalra jegyezték fel, ceruzával. A nevek és az időpontok mellé a füzet kezelői (valószínűleg Incze Péter, a miniszterelnök személyes titkára és Kundt Alice, utóbbi titkárnője)⁷ zárójelben odaírták, hogy ki jelentette be az illető személyt miniszterelnöki kihallgatásra. Teleki Pál egyes – főleg esti – programjainál pedig megjegyzésként odarótták, hogy milyen öltözékben (pl. frakk, díszmagyar) és milyen kitételesekkel kell megjelenni, s a programra elkíséri-e férjét 'KA', azaz a Kegyelmes Asszony. A programok és a megjelent személyek száma egy napon a nullától a tizenöt-húszig terjedhetett. Rendkívüli esetektől eltekintve, a miniszterelnök nem vett részt hivatalos programon vasárnaponként, nemzeti és egyházi ünnepeken (például húsvétkor vagy augusztus 20-án), s nem jegyezték be találkozóit, ha külföldön járt, vagy vidé-

2 A módszerről hasznos tudományos bevezető: Wellmann 1983.

3 Érdekes ókori példát hoz Ruffini 2003.

4 Burt 1980: 89–90.

5 Nerpel–Wohlrab 1985. Hozzá kell tennünk, hogy a két írásszakértő nem használhatta fel Teleki saját kezű, a Magyar Országos Levéltárban (MOL) őrzött 1940–41-es határidőnaplóját, mert azok közül az 1940-es ott nincs meg, ráadásul, szemben a cikk állításával, a miniszterelnök nem maga vezette a naplót.

6 MOL K 37, 3. cs., p-dosszié, 1939-es határidőnapló – a továbbiakban, ha nem jelezzük külön, mindig erre a forrásra hivatkozunk.

7 Hogy ketten voltak, arra a kézírások különbözősége utal, a személyekre pedig azok az évődő megjegyzések is, amelyek néha megjelennek a margón. Pl.: 1939. október 28.: „Alice. A kis kísit!”

ken. Ez utóbbi alól kivételt jelentettek szegedi látogatásai (e városban választották meg a kormányfőt képviselőnek) és az 1939-es választási kampány egyes állomásai. 1939-ben a miniszterelnök kétszer is ellátogatott Kárpátaljára (március 24–26., július 20–25.), hivatalos látogatáson járt Rómában (április 17–21.), Berlinben (április 28– május 3.), majd október végén–november elején hat napig a Somogy megyei Nágocson vadászott és pihent Rubido-Zichy Iván volt londoni követ birtokán. A miniszterelnök vendégeinek gyakorta csak a vezetéknevét jegyezték fel, azonosításukra a különböző lexikonok és adattárak mellett felhasználtuk a Petőfi Irodalmi Múzeum honlapján fellelhető *Magyar Életrajzi Indexet*.⁸ Három tucatnyi név maradt azonosíthatatlan. Tovább bonyolítja a forrás értékelését, hogy a névhasználatban is következtelenségek mutathatók ki: egyes magyar kisebbségi vezetők szerepelnek rendes nevükön és a külügyminisztériumban, illetve a Vkf 2-nél kapott fedőneveken. Esterházy János egyaránt szerepel „Tamás”-ként, és saját nevén: egyike volt a leggyakrabban fogadott magyar pártvezéreknél.⁹ „Puma” kilétét csak találgathatjuk (valószínűleg erdélyi politikusról volt szó), csakúgy, mint „Szolnokiét”. A Sándor-palotában, vagy egyebütt tett látogatások tényének elfogadásában óvatosságra int, hogy például 1939. október 10-én az előjegyzett látogatók között volt Györffy István – a néprajzprofesszor azonban egy héttel előbb elhunyt, és nevét nem húzták ki a füzetből. Az első, felületes áttekintésre az is szembeötlő, hogy egyes látogatók csak „ikerként” kerülhettek a miniszterelnök elé. Nagyon kevés olyan kisebbségi magyar vezetőt találunk, akit Pataky Tibor államtitkár, a Miniszterelnökség II., kisebbségi és nemzetiségi osztályának vezetője nélkül fogadott volna Teleki. 1939 késő tavaszán rendszeresek voltak Keresztes-Fischer Ferenc belügyminiszter, Vay László, a Magyar Élet Pártja ügyvezető elnöke és Zsindely Ferenc miniszterelnökségi államtitkár látogatásai: a kormánypárt választásokra való felkészülésében mindnyájuknak kulcsszerepe volt. Szabó Gyula tanonciskolai igazgató, az öregcserkész-mozgalom egyik vezetője és Kádár László, Teleki egykori tanársegéde, a Fialtal Magyarság Szövetség (a cserkészférfiak egyesülete) országos elnöke rendszerint párban jelent meg a kormányfő előtt.

A könnyebb kezelhetőség végett minden egyes adatot táblázatba rendeztünk, majd a kapott eredmények alapján csoportokat alakítottunk ki. Bár a miniszterelnök minden egyes találkozója egy item lett táblázatunkban, el kellett tekintenünk például parlamenti felbukkanásainak számba vételétől, mert a legtöbb esetben semmiféle információval nem rendelkezünk ottani eszmecsereiről. Ha ott adott találkozót hivatalnokainak vagy képviselőtársainak, és ezt feljegyezték a kötetben, akkor azt természetesen feltüntettük a táblázatban. Küldöttségek fogadását, Teleki egyesületekben vagy társasági/társadalmi eseményeken való feltűnéseit javarészt összevontuk, hacsak nem a társadalompolitikai elképzeléseinek bázisát jelentő szervezetelekről volt szó, mint amilyen például az Országos Kaszinó, a cserkészszövetség, az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga, a Fialtal Magyarság Szövetség vagy netán

8 www.pim.hu

9 Utóbbi álnévére lásd Angyal 2002: 187.

a Hunnia Csónakázó Egyesület.¹⁰ Privát elfoglaltságai közé tartozott, hogy fogadta szabóját, illetve szépszámú orvosát (Teleki Pálnak rendkívül súlyos veseelégtelensége volt), vagy fogorvosához kellett mennie. Ezek az alkalmak azonban töredékét teszik ki találkozóinak. Ha egy személlyel egy napon kétszer találkozott – például fogadta őt délelőtt, majd ezek után vele ebédelt, esetleg egy közös értekezlet után négyesemközt is tárgyalt az illetővel –, azt két alkalomnak vettük.

A SZŰK KÖR

1939. február 18., az első bejegyzés és az év vége között eltelt 316 napban Teleki Pál határidőnaplójából 2164 ítemet emeltünk át táblázatunkba, és ezek a találkozók 551 különböző személy, csoport vagy alkalom között oszlottak meg, természetesen korántsem egyenletesen. Ha szemügyre vesszük az első tíz „helyezett”, látható, hogy a kormányfő találkozóinak több mint ötödét hét munkatársával, az államfővel, pártjával, illetve a minisztertanáccsal bonyolította le. Másképpen fogalmazva: a táblázat szereplőinek kevesebb mint két százalékával Teleki Pál eszmecseréinek több mint 20%-án vett együtt részt (1. táblázat).

1. táblázat

A leggyakoribb látogatók

Név	Találkozások száma	Százalékban (N=2164)
Keresztes-Fischer Ferenc	78	3,6
Pataky Tibor	65	3
Horthy Miklós	47	2,17
Pártrendezvény	46	2,12
Csáky István	44	2,03
Minisztertanács	42	1,94
Zsindely Ferenc	40	1,84
Decleva Zoltán	37	1,7
Kovrig Béla	37	1,7
Kunder Antal	33	1,52
Összesen	469	21,67

E névsorban figyelemre méltó, hogy az ipari, valamint a bel- és a külügyminiszteren kívül külön-külön nem szerepelnek benne a kormány tagjai. A minisztertanácsi ülések magas száma (hetente legalább egy, de gyakorta több) az 1939-es év nagypolitikai mozgalmasságának tudható be. A pártrendezvényen (jelesül a kormányzó Magyar Élet Pártja rendezvényein) való gyakori részvétel annyiban meglepő, hogy mind a szakirodalomban, mind a visszaemlékezésekben az szerepel, hogy Teleki Pál nem kedvelte túlzottan saját pártját, és igyekezett a pártkörben minél kevesebb időt tölteni. Vay László, a kormánypárt ügyvezetője, volt debreceni főispán ezért heves szemrehányásokat tett pártvezérének 1940. októberi lemondásakor: „Te

¹⁰ Ezek szerepéről lásd Ablonczy 2004: 151–157.

nem érezted szükségét annak, hogy engem politikai elgondolásaidba bizalmasan bevassál és nem ismerted fel azt, hogyha önérzetet és önbizalmat öntesz a pártba, hogy akkor ez a párt a nemzet érdekében kifejtendő munkádnak nélkülözhetetlen segédeszköze lesz [...] Szent meggyőződés, ha felismered azt az erőt és értéket, amely pártodban ma is megvan és ha utódomnak megadod mindazt, amit részedről jómagam és a párt sajnos nélkülözni voltunk kénytelenek, akkor nem lesz a párttal szemben az a rossz érzésed, amelynek – megítélésem szerint alaptalanul annyiszor kifejezést adtál és ki is mutattál.”¹¹ E két tényező azonban nem zárja ki egymást: a miniszterelnök igyekezett úgy szervezni programjait, hogy a párttal való találkozást egy napra zsúfolja be. Gyakorta előfordult, hogy délután, a pártvezetőség értekezlete után, a miniszterelnök megjelent a pártkörben, majd este pártvacsorán vett részt. Ezt az adatgyűjtés fent ismertetett elvei miatt három itemnek vettük, holott annyit jelentett, hogy Teleki a nap felét az Esterházy utcai MÉP-klubban töltötte.

A Horthyval való találkozások számáról érdemes megjegyezni, hogy nem szerepelnek benne a Legfelső Honvédelmi Tanács alkalmi (a kormányzóval és a vezérkari főnökkel kiegészített minisztertanács), találkozójuk ezen felül azonban számos formát ölthetett. Legtöbbször természetesen kihallgatáson találkoztak, egy-egy jelentősebb politikai esemény vagy külföldi látogatás után, de Horthy többször látta vendégül kormányfőjét vacsorán, sőt 1939. december 21-én együtt vadásztak. Egy-egy részprobléma megbeszélésére Teleki akár napközben is kiautózott a nyaraló államfőhöz Gödöllőre. Decleva Zoltán tábornok a Legfelső Honvédelmi Tanács titkára volt ebben az évben, gyakori megjelenése tehát elsősorban adminisztratív jellegű lehetett: ő készítette például a tanács üléseinek jegyzőkönyvét, amelyet Teleki személyesen ellenőrzött. Három hivatalnok jelenléte figyelemre méltó e listán. A jelentős szociálpolitikus, Kovrig Béla a miniszterelnökség V., társadalmpolitikai osztályát vezette, az általa irányított szervezet volt a miniszterelnök szociális reformterveinek egyik végrehajtója.¹² Bizonyos mértékig érthető Zsindely Ferenc egykori kultuszminisztériumi, majd miniszterelnökségi államtitkár jelenléte is: ő a gyakorlatba igyekezett átültetni a kormányfő belpolitikai szándékait. Pataky Tibor egyik nagy enigmája e listának: Bethlen egykori vadászpártner, két évtized magyar kisebbségpolitikájának első számú szakértője jóval nagyobb jelentőségű szereplője volt a magyar kormányzati politikának, mint azt gondolni lehetett. Szereplésére hihető, de nem elégséges magyarázat már említett „kísérői” funkciója. Jellemző módon a lexikonok többsége még az 1889-ben született Pataky halála időpontját sem ismerteti. Jelenléte mindenestre igazolja a Teleki-féle kormánypolitika nemzetiségpolitikai prioritásait. Keresztes-Fischer Ferenc gyakori előfordulása (átlagban legalább kétszer egy héten – de volt úgy, hogy naponta akár kétszer is) bizonyítani látszik, hogy a minisztertanács tagjai közül ő állt a legközelebb a miniszterelnökhöz, ha együttműködésük nem is volt mindig zökkenőmentes. A miniszterelnök 1939 novemberében átdolgozásra visszaadta az ONCSA tervezetét belügyminiszterének, Keresz-

11 Ráday Levéltár, C/80 Szentiványi Domokos hagyatéka, 1. doboz, *Csonkamagyarország külpolitikája 1/527–528. f.* Teleki és a kormánypárt viszonyáról: Sipos 1970: 100–108, 123–128, 134–144.

12 Lásd erről Hámori 1997.

tes-Fischer pedig a főispáni kinevezések kapcsán néhol különvéleményt fogalmazott meg.¹³ Kunder gyakori szerepeltetése csak az ipari miniszter tárcája iránt tanúsított kormányfői figyelmet demonstrálja; Teleki az év őszén megszabadult korrupcióval vádolt és Imrédy iránt túlzottan lojális miniszterétől, aki a Zsilvölgy-Urikány Rt. elnöke lett.

A vizsgálódások körét némileg kitágítva, amennyiben azt vizsgáljuk, kik találkoztak legalább kéthetente a miniszterelnökkel, azaz az egész évben több mint hússzor, szintén elgondolkodtató adatokat kapunk. Ez 684 itemet jelent, az összes találkozó 31,6%-át, amit Teleki 18 emberrel, illetve csoporttal ejtett meg (ide tartozik a különböző gyűlésekből, kongresszusokból alkotott kategória is). E sorokban miniszterein kívül (Bartha Károly honvédelmi, Reményi-Schneller Lajos pénzügyminiszter) Vay Lászlót, Thuránszky László miniszterelnökségi sajtófőnököt, Perényi Zsigmond kárpátaljai kormányzói biztost, Baranyai Lipótot, a Magyar Nemzeti Bank elnökét és Esterházy Jánost találjuk. Beszédes tény, hogy jónéhány minisztere – köztük olyan fontos tárcák betöltői, mint Teleki Mihály, Tasnádi Nagy András vagy Hóman Bálint – ebben a csoportban sem szerepel.

A havi rendszerességű, legalább egy találkozó mentén meghúzott külső körbe 54 egyén vagy csoport kerül (a teljes minta kevesebb, mint 10%-a), akikkel/amelyekkel a kormányfő találkozóinak több mint a felét (53,09%) bonyolította le. E tágan megvont konzultációs körben immár szerepel az összes miniszter, leghátul Tasnádi Nagy igazságügyminiszter 12 találkozóval, – igaz őt 1939 novemberében felállították székéből. A nem egyes személyekkel folytatott találkozók közül figyelmet érdemel a cserkészvonatkozású események száma (13 item), brit, német, olasz, amerikai látogatók fogadása, a főispáni eligazítások sora és a gazdasági miniszteri értekezletek viszonylag gyakori említése. A volt miniszterelnökök közül Teleki Pál gyakran konzultált Imrédy Bélával – viszonyuk ekkor még jónak mondható –, Darányi Kálmánnal és Esterházy Móriccal. Utóbbi gyakori felbukkanása annak tudható be, hogy a két politikust gyermekkori barátság kötötte össze, annak idején Esterházy nevezte ki Telekit első állami hivatala, a Hadigondozó élére, és az 1939-es választások nyomán radikálisan megrostált kormánypártban is megtalálta a helyét: a Zala megyei lajstromról jutott be a Házba. Mint másutt is, egyesek hiánya feltűnőbb, mint némelyek jelenléte: Bethlen István nincs a havonta legalább egyszer látogatásra hívott „bölcsék” között. Igaz, kevéssel maradt le: a határidőnapló tanúsága szerint kilencszer találkozott Telekivel. Tette mindezt annak ellenére, hogy az év során legalább három kulcskérdésben szembekerült a kormányfővel, távoli rokonával. Bethlen István ellenezte a második zsidótörvény meghozatalát, kételyeit fejezte ki az új képviselőház értékeivel kapcsolatban és a földreformmal kapcsolatban is tett kritikus megjegyzéseket.¹⁴

13 MOL K 27, Minisztertanácsi jegyzőkönyvek, 204. dob., 1939. november 24., 5. n. p. Valamint Shvoy 1983: 210–211.

14 A miniszterelnök erőlyesen visszautasítja Bethlen István gróf cikkének állításait. *Új Magyarország* 1939. június 13., 2. Gróf Bethlen István kritikája – Teleki miniszterelnök válasza Bethlennek. *Pesti Hírlap* 1939. november 23., 3–4; Romsics 1991: 275–276.

E csoportban lelhetünk olyan találkozókra, amelyek utalnak a miniszterelnök sajátos hatalomgyakorlási koncepciójára. Egyik élesszemű tanítványa, Szegedy-Maszák Aladár diplomata írta róla: „Hiányzott belőle a kíméletlenül világos logika, amely például Bethlent, vagy az ösztönös taktikázás, amely Kállayt jellemezte. Nem gondolkodott hatalomban, párthívekben, csak hívekben és főleg tanítványokban, nem többségben, hanem befolyásban. [...] Miniszterelnök korában is szívesen foglaltatott konspiratív eszközökhöz, bizalmi emberekkel, közvetítőkkal operált, sokszor nagyobb súlyt helyezett a kulisszák mögötti, mint a nyilvános szereplésre, a közvetett, mint a közvetlen akcióra.”¹⁵ Nemcsak a kormányzati apparátuson kívülről érkező szakértőkkel (közgazdászokkal, jogászokkal, egyetemi tanárokkal) konzultált meglepően gyakran, hanem rendszeres figyelmet szentelt a két évtizeden át szorgosan épített egyesületi struktúrák képviselőinek is. Itt bukkannak fel azok az egyesületi vezetők, akiket 1921 óta ismert meg, s akik közreműködésével igyekezett megkerülni a rugalmatlan bürokráciát. E csoport jellegzetes képviselője gróf Andrássy Mihály, cserkésztsízt, lapkiadó, motorversenyző, a gödöllői cserkész világdzsembori sajtófőnöke (15 item), Papp Antal nyugalmazott államtitkár, a cserkészszövetség elnöke, a harmincas évek elejéig a kisebbségi magyar szervezetek füllegális finanszírozását végző Társadalmi Egyesületek Szervezetének Központja ügyvezetője (11 item), vagy Biró György mérnök, a Keresztyén Ifjúsági Egyesület egyik vezetője (10 item). Természetesen felbukkan Kozma Miklós is, a korszak egyik szürke eminenciása, ekkoriban még csak a Rádió elnöke, később kárpátaljai kormányzói biztos (10 item).

POLITIKUSOK, TECHNOKRATÁK, MOZGALMÁROK

Amennyiben a minta teljességét nézzük, és nagyobb csoportokat próbálunk alkotni az ott fellelhető nevekből, akkor az öt legnagyobb csoportot az alábbiak teszik ki.

2. táblázat

A legnagyobb látogatói csoportok

Megnevezés	Találkozások száma	Százalékban (N=2164)
„Hivatalnokok”	572	26,43
Miniszterek	372	17,19
Politikusok	288	13,3
Szakértők	196	9,05
„Mozgalmárok”	185	8,54

E felosztás némi magyarázatot igényel. A „hivatalnokok” elnevezés alatt azokat a főtisztviselőket értjük, akik véleményét a miniszterelnök egyes politikai vagy szakmai kérdésekben kérte ki. Nemcsak államtitkárok (Pataky Tibor mellett például Bonczos Miklós vagy Szilassy Béla) vagy minisztériumi tanácsosok (például

15 Szegedy-Maszák 1996: I/248–249.

Kultsár István, értelmiségi – azaz zsidóügyi – kormánybiztos, miniszteri tanácsos) fordulnak elő köztük, hanem e kategóriába tartozónak tekintettük a magyar diplomátákat, akiket a miniszterelnök személyesen fogadott hazalátogatásuk alkalmával (pl. Barcza György londoni, Khuen-Héderváry Sándor párizsi, Pelényi János washingtoni követ). E kategóriába soroltuk még a főispánokat, a Kúria, a Számvevőszék, a statisztikai hivatal, a MÁV és a Magyar Nemzeti Bank elnökét, a vezérkari főnököt, katonatiszteket és tankerületi főigazgatókat (például Fodor Ferencet, Teleki egykori adjunktusát vagy Kemenes Illést). A miniszterek szereplései közé nemcsak az egyéni találkozókat és a minisztertanács üléseit, hanem a gazdasági miniszteri értekezleteket és a Legfelső Honvédelmi Tanács üléseit is besoroltuk. A politikusok közé kerültek a volt miniszterelnökök és miniszterek, államtitkárok, egykori és aktív parlamenti képviselők.

A „szakértők” kategóriája a legnehezebben meghatározható. Mindazokat ide számítottuk, akik nem a szorosan vett államapparátusban dolgoztak, hanem másutt gyűjtött tudásuk érdekelte a miniszterelnököt: egyetemi tanárok, visszavonult diplomáták, a Teleki által életre hívott Államtudományi Intézet munkatársai, üzletemberek, közgazdászok, vagy olyan kutatók, akiknek szakértelmére igényt tartott a kormányfő (mint például Lükő Gábor és Mályusz Elemér). E csoport leginkább exponált tagja Surányi-Unger Tivadar közgazdász, egyetemi tanár (15 item), akinek tanácsait gazdasági kérdésekben rendszeresen kikérte a miniszterelnök. Sokszor felbukkan Rónai András és Révay István gróf az Államtudományi Intézet képviselőjében (13–13 item), Judik József közgazdász (6 item), Egyed István jogászprofesszor, a kárpátaljai autonómiatervek koordinálója (5 item); a többiek esetében mégis inkább az a jellemző, hogy Teleki Pál egyszer-egyszer kérette őket magához, valamely részprobléma jobb megvilágítását kérve a tudományos és az üzleti élet prominenseitől. A miniszterelnök központi eszméje a „tudományos” kormányzás volt, olyan politika, amely nem a számára meddő pártharcokban mutatkozik meg, ahol jól alátámasztott, „szakértői” vélemények alapozzák meg az egyes döntéseket. E személyeket saját, évtizedek óta szívósan épített hálózatából emelte ki: beszédes például, hogy gazdasági kérdéseket nem a Bethlen-korszak még élő pénzügyi tekintélyeivel (Bud János, Kállay Tibor, Walko Lajos; Lamotte Károly két ízben szerepel), esetleg zsidó származású nagytőkésekkel vitatott meg (egyetlen Weiss vagy Mauthner sem bukkan fel a naplóban, Chorin Ferenc négyszer, Vida Jenő és Kornfeld Zsigmond egyszer-egyszer), hanem az egyetemi szférából jöttekkel (az említeteken kívül például Czettler Jenővel), vagy hangsúlyozottan keresztény háttérű pénzemberekkel (Darányi Béla és Ernyey Károly a Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesülettől, Wünscher Frigyes a Hangya Szövetkezettől). Volt pénzügyminiszterek közül Fabinyi Tihamér (5 item), Wekerle Sándor (2 item) és Hegedűs Lóránt (3 item) bukkan fel, ám utóbbi két politikus Teleki régi barátai közé tartozott, és szereplésük nem feltétlenül gazdasági természetű. Wekerle közvetített a felsőházi többség és a miniszterelnök között a második zsidótörvény körüli vitában.¹⁶

¹⁶ Püski 2000: 118.

E csoportba soroltuk be az újságírókat is. A miniszterelnök híres volt arról, hogy ki nem állhatja a sajtót. Ennek kézzelfogható jelét is adta akkor, amikor 1939 őszén a kormányzat különböző ürügyekkel rátette kezét az Est-konzern lapjaira: a nagymúltú *Pesti Napló* megszűnt, az *Est Pest* néven kormánylappá alakult, a *Magyarország*ot pedig Szvatkó Pál, a jótollú felvidéki újságíró vezetése alatt kormánylappá tették – ez volt tulajdonképpen az egyetlen lap, amelyet a miniszterelnök teljesen a sajtójának tekinthetett. A főszerkesztő 5 itemmel szerepel a listán. Teleki hét alkalommal fogadta a sajtó képviselőit 1939-ben. A probléma „nemzetnevelési” oldala is foglalkoztatta: 1939 szeptembere után kétszer is személyesen instruálta a sajtócenzúra intézőit, s vélhetően egy alkalommal e kérdésben tárgyalt Bary Zoltán királyi ügyésszel is.

A „mozgalmárok” tiszteletlen meghatározása alatt az egyesületi élet mindazon szereplőit értjük, akik a miniszterelnök pályáját 1919 után végigkísérték. Ők nem valamiféle szaktudás, esetleg hivatali pozíció révén váltak a kormányfő tárgyalópartnereivé, hanem azt a mindenütt bevethető bizalmi hálózatot szolgáltatták Teleki-nek, amely – ő úgy vélte – hatékonyan segítheti kormányzati céljait, mindenféle speciális képesítés nélkül is.¹⁷ A cserkészet (például Witz Béla), a Keresztyén Ifjúsági Egyesület (KIE, a már említett Biró György) és a KALOT (Nagy Töhötöm, Kerkai Jenő, Varga László) vezetőin kívül az Egyesült Keresztény Nemzeti Liga egyes személyiségei bukkannak fel többször (Balás Károly, Homonnay Tivadar és mások). Számukra mindig talált személyre szabott feladatokat a miniszterelnök: KALOT-nak a ruszin nép megszervezését, nemzetnevelői munkát a *Fiatal Magyarságnak*, informátori hálózat működtetését a katolikus hivatásszervezeteknek.¹⁸ A 2. táblázatból látható, hogy a „szakértőkre” és a „mozgalmárookra” fordított idő kis mértékben ugyan, de felülmúlja a minisztereire áldozott órákat is. Igaz, a prioritás mégiscsak a hatalomgyakorlás bevett technikusainak, a szakhivatalnokoknak és a kormány tagjainak jutott. A kapott eredményeket azért nem adtuk össze, mert bizonyos – ritka – esetekben nehéz volt eldönteni, hogy az illetőt a miniszterelnök milyen minőségében fogadta: Kolozsváry-Borcsa Mihály mint képviselő, vagy mint a sajtókamara elnöke érdekelte a miniszterelnököt? Faragó Ede képviselőként vagy mint a cserkészsövetség országos vezetőtitkja látogatta őt meg? Ilyen esetekben az illető mindkét kategóriában szerepel. A politikusi látogatók között feltűnő, hogy szociáldemokratát egyetlen egyszer sem fogadott; Rassay Károlyt, az ellenzéki szabadelvűek vezérét kétszer, és a pártjába tartozó Gratz Gusztávot is csak egyszer. Több, gyenge reprezentációjú politikus, Magyary-Kossa István, Csia Sándor és Hubay Kálmán a minimumra szorított politikai illendőségnek köszönhette Sándor-palotabeli megjelenését, (hároman összesen 6 item, ebből Hubay egyedül 4): 1939 őszén a nyilasok bojkottálták a képviselőház üléseit, ezért a miniszterelnök

17 Ezekről az elképzeléseiről lásd például Dr. Koszterszitz 1941; Teleki 1934: 21–23.

18 MOL K 28, Miniszterelnökség, kisebbségi és nemzetiségi osztály, 53. cs., 115. t., 1940-P-16179. sz., Kerkai Jenő levele Ottlik Lászlónak, Budapest, 1940. február 17. MOL K 63, Külügyminisztérium, politikai osztály, 70. cs., 7. t., 1939-7-IX. pallium, Kádár László tervezete, Budapest, 1939. november 8. Valamint MOL K 37, 3. cs., j-dosszié, jelentőlapok.

nem volt hajlandó élőlőzban válaszolni interpellációikra. Kisebb nemzetiszocialista pártok vezérei is megjelentek néha a kormányfőnél, Salló János, a Nemzeti Front vezetője például háromszor is. Eckhardt Tibor, a félellenzéki Kiszgazdapárt vezére ellenben kilencszer is konzultált a kormányfővel – a határidőnapló tanúsága szerint. Teleki Pál nemzetiségi problémára fordított figyelmét jelzi, hogy 1939-ben 34 alkalommal találkozott kárpátaljai behívott képviselőkkel, közülük is elsősorban Bródy Andrással és Demkó Mihállyal, ami az összes politikusi látogatás csaknem nyolcada.

LÁTOGATÓK

Teleki Pál külföldi látogatókat is fogadott. A határidőnapló kezelői a fontosabbnak tartott látogatók budapesti tartózkodásának időtartamát is feljegyezték. Mintha kínosan ügyeltek volna arra, hogy a külföldi vendégek, diplomaták között csaknem hajszálra egyforma számban legyenek a tengely és a nyugati szövetségesek képviselői. Megoszlásukat a 3. táblázat mutatja.

3. táblázat

Fontosabb külföldi látogatók (alkalmak száma)

Ország	Látogatók (sajtó stb.)	Diplomaták	Összesen
Nagy-Britannia	21	6	27
Németország	18	7	25
Olaszország	11	8	19
Egyesült Államok	10	7	17
Franciaország	1	2	3
Egyéb (török, észt, brazil, japán stb.)			46
Összesen			137

A miniszterelnök összesen 137 alkalommal fogadott külföldi látogatókat, ami az összes látogatás 6,3%-a. Az említett nagy nemzetek képviselőin felül a többi ország a budapesti diplomáciai kar tagjaival és/vagy egy-egy újságíróval képviseltette magát, így a Szovjetunió és Japán is. Hozzá kell tenni, az év nagyobb részében Magyarország nem volt diplomáciai kapcsolatban Moszkvával, mert az Antikomintern Paktumhoz való csatlakozás után a két ország kölcsönösen visszahívta követeit. 1939 őszén a Szovjetunió és Magyarország helyreállította kapcsolatait. Bár a budapesti brit követ gyakorta panaszkodott Londonnak arról, hogy alig van bejutása a miniszterelnökhöz, az angolszász vendégek gyakori megfordulása a Sándor-palotában szembeötlő.¹⁹ (És ehhez még hozzá kell tenni olyan informális

19 Public Record Office (PRO) (London), Foreign Office (FO) 371, vol. 23113, 30–38. f. O'Malley követ Halifax külügyminiszternek a magyar belpolitikai helyzetről, Budapest, 1939. november 8.

együttléteket is, mint a már említett decemberi gödöllői vadászatot.) E nyugat-európai vagy amerikai vendégek közül bizonyos értelemben kihagyandó a Columbia Egyetem tanára, Francis Deák és Lady Listowel, leánykori nevén Márffy-Mantuanó Judit, Teleki egykori tanítványa. Mindketten magyar származásúak voltak, s a Teleki-féle külpolitika számíthatott rájuk egyéni akcióiban: Deák korábban az optáns-perben a magyar álláspont mellett agitált és 1939-ben sajtó alá rendezett egy, a magyar külügyminisztérium által finanszírozott okmánygyűjteményt. Lady Listowel pedig az évben kétszer is Teleki bizalmas üzeneteit továbbította a brit külügyminisztériumba.²⁰ A brit látogatók között felbukkan C. A. Macartney oxfordi professzor és a magyar népszövetségi kölcsön körül bábáskodó brit tanácsadók némelyike. Meghívásukat Teleki gyakran arra használta fel, hogy informális állásfoglalásait közölje a Foreign Office-szal, s érzékelhetően a meghívások számával is arra utalt, hogy a magyar kormány igyekszik nyitva tartani a kapukat mindkét szemben álló tábor irányában.

A miniszterelnök látogatóinak másik kicsi, ámde jelentőségében nem elhanyagolható csoportját (71 item, 3,28%) a kisebbségi magyar politikusok teszik ki. Közülük Esterházy János a leggyakrabban fogadott politikus (27 item), a titokzatos Puma is viszonylag gyakran felbukkan (9 alkalom), és a miniszterelnök láthatóan letette a garast az erdélyi politikai elitet évek óta megosztó Bánffy Miklós–Bethlen György ellentétben is. A volt külügyminisztert, régi barátját a kormányfő ötször fogadta, míg az Országos Magyar Párt volt vezetőjét mindössze kétszer. A régi ismertség ugyanakkor megtévesztő is lehet: Szüllő Géza, az Országos Keresztényszocialista Párt volt vezetője, ekkor felsőházi tag, Teleki bajtársa volt az első világháborúban, együtt laktak a boszniai fronton, a veterán politikust Teleki mégis lényegesen kevesebb, mindössze három látogatásra méltatta. Ha megfordult Budapesten Szász Pál vagy Gyárfás Elemér, az erdélyi magyar gazdasági élet két kulcsfigurája, a miniszterelnök őket is meghallgatta. Ám kevesen voltak az olyan kiváltságosak, akiket Teleki Pataky Tibor jelenléte nélkül hallgatott meg: erre talán csak Esterházy és Bánffy volt érdemes. Délvidéki politikust nem találtunk.

Figyelmet érdemelnek még a püspökök – látogatásaik azonban inkább protokolláris jellegűek voltak, az alkalmak alig tesznek ki egy tucatot; Serédi Jusztinián esztergomi érsek és Shvoy Lajos székesfehérvári püspök bukkant fel két-két alkalommal.

Érdekes és mindenképpen említésre méltó csoportot alkotnak a miniszterelnök rokonai. Bár Teleki sokszor elmondta, hogy intézményesen kíván harcolni a protekció, e magyar rákfene ellen, úgy tűnik, családtagjai előtt mindig nyitva állt az ajtaja. Általában is igyekezett egyengetni nemcsak a Telekiek, hanem felesége családjá, a Bissingen-Nippenburgok sorsát is. Unokaöccsének, Teleki Andornak elintézte a magyar állampolgárságot, az első zsidótörvény meghozatala idején igyeke-

Hozzá kell tenni, hogy ebben az évben két követ is szolgált Budapesten, és az elutazással, illetve a megbízólevél átadásával nőtt a protokolláris alkalmak száma.

20 Lásd például PRO FO 371, vol. 23113, 249. f., feljegyzés Lady Listowel látogatásáról, London, 1939. augusztus 26.

zett őt bejuttatni egy bank igazgatóságába, majd miniszterelnöksége alatt a Külkereskedelmi Hivatal alelnöke lett.²¹ Teleki István cikkét még 1927-ben elhelyeztette a *Magyar Szemlé*ben, s második miniszterelnöksége alatt számított rokona szövetségi mozgalomban szerzett tapasztalataira.²² Teleki László a KIE-ben játszott szerepe miatt lehetett értékes a miniszterelnök számára. A Telekiek (Ernő, Jenő, Gyula, Domokos, János, Tibor, Béla, József – utóbbiból még képviselőt is akart faragni a kormányfő) mellett feltűnik még vendégei között Zichy Nándor parlamenti képviselő, Teleki Pál veje, valamint gróf Berchtold Kázmér, egyik unokatestvérének férje. Utóbbi érdekében többször fellépett: interveniált, amikor börtönbe vetették 1922-ben, majd 1939 tavaszán ő terjesztette fel Berchtoldot magyar királyi tanácsosi címre.²³ E kicsiny kompánia tagjai 47 alkalommal találkoztak Telekivel, ami a látogatásoknak ugyan csak 2,17%-át teszi ki, ám a csoport jelentősége rögvest megduplázódik, ha tagjainak közéleti jelentőségére gondolunk, Erdélyben és Magyarországon. Az említetteken kívül Teleki Béla Észak-Erdély visszacsatolása után jutott szerephez mint a kormánytámogató Erdélyi Párt elnöke, Teleki Tibor koronaőr volt, Teleki János képviselő, Teleki Jenő pedig – amellet, hogy gyermekkori játszótárs – felesége révén jó kapcsolatokkal rendelkezett a román királyi udvarban. Végül funkciójában e csoporthoz csatlakozik a miniszterelnök konfidensei közül egy-egy olyan magányos vagy rejtélyes alak is, mint herceg Festetics György (5 item) vagy Buday Kálmán banktisztviselő (6 item).

NÉHÁNY KÖVETKEZTETÉS

Ebben az esetben is, mint annyi más alkalommal azok az ismeretségek is érdekesek, amelyek nem jelennek meg a határidőnapló lapjain. Kezdő hipotézisünkben kiindulva feltűnő, hogy a Bethlen István körül tömörülő csoportok milyen gyengén képviseltetik magukat. A már említett, ritkán felbukkanó pénzembereken kívül Bethlen életben lévő miniszterei vagy bizalmasai közül Teleki nem kérte Pesthy Pál, Bernolák Nándor vagy Zsitvay Tibor jogi tanácsait, nem tartott igényt Herrmann Miksa, Rakovszky Iván, Prónay György, Szudy Elemér vagy Szekefi Gyula véleményére. Nem találkozni Lázár Andor vagy Hlatky Endre nevével – bár Lázár fivére, Ferenc, a Keresztény Nemzeti Liga oszlopos tagja, és Teleki közjegyzője volt: ő szerepel a naplóban, Hlatkyt pedig Teleki kormány megbízottá nevezte ki 1940-ben az Erdélybe bevonuló csapatok mellé. Egyszer-egyszer felbukkan Fogler Béla, Bethlen személyi titkára, Kenéz Béla agrárpolitikus, volt földművelési miniszter. Ángyán Béla, Bethlen volt sajtófőnöke háromszor is: ő azonban az Országos

21 Erről lásd MOL P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték, 1. cs., 3. t., Teleki Pál levelei Teleki Andornak, passim.

22 Országos Széchényi Könyvtár (OSZK), Kézirattár, a Magyar Szemle Társaság iratai. Fond 7/2015., Teleki Pál levele valószínűleg Szekefi Gyulának, Budapest, 1927. október 27.

23 PRO FO 371, vol. 7391, 62–63. f., Teleki Pál levele George Clerk-nek, Budapest, 1922. február 5. MOL K 27, 199. doboz, 1939. március 3., 42. n. p. Berchtold 1920-ban megpróbált zempléni birtokai érdekében határmódosítást is elérni befolyásos rokonánál.

Kaszióban már a húszas években is feltűnt Teleki társaságában, ez talán magyarázza jelenlétét. Tekintve a Teleki-féle kormányzat erős nemzetiségpolitikai hangoltságát, legalábbis elgondolkodtató, hogy a Bethlen-korszak vagy a *Magyar Szemle* nemzetiségpolitikai szakértői csak elvétve jelennek meg az 1939-es miniszterelnöki naptárban: Szász Zsombor egyszer, Zilahi-Sebess Dénes kétszer, Pásint Ödön pedig egyszer sem. Bár a szakirodalom felhívja a figyelmet a „gyenge kötések erejére”, a Bethlennel folytatott 9 találkozó ellenére az egész csoport összesen nem jelenik meg annyiszor a miniszterelnök időbeosztásában, mint Esterházy János egymagában.²⁴ Ez a hiány ugyan beszédes, és talán árnyalja a történeti képet egy esetleges „Teleki–Bethlen-csoport” létéről, önmagában azonban nem perdöntő bizonyíték. A két politikus között nem volt szükség közvetítőkre, távoli atyafiságban állottak (Bethlen Margit és Teleki Pálné unokatestvérek voltak, Bethlen édesanyja pedig gróf Teleki Ilona). Elődje tanácsát a miniszterelnök mindig személyesen kérte ki, gyakran nem hivatalos keretek között, hanem a lakásán, egy-egy vacsora alkalmával. Politikai útjaik azonban ekkor már végleg elváltak – már ha együtt haladtak egyáltalán 1919 után. Az 1939-es év három pengevéltása vezethetett oda, hogy amikor 1940-ben, Észak-Erdély visszacsatolása után Teleki benyújtotta lemondását a kormányzónak, jelezte, hogy utódának „régii liberális politikust” (értsd: Bethlent vagy hívét) nem ajánlhatja jó szívvel.²⁵

Mennyiben árnyalják a Teleki-képet az itt kapott – s néhol talán öncélúnak tűnő – adatok? Elsősorban látható, hogy Teleki személyében olyan kormányfő került Magyarországra élére, aki nemzetpolitikai prioritásait új posztján is érvényesíthette. Önálló, Bethlentől megkülönböztethető hatalmi csoportosulást igyekezett egyben tartani, érzékelhetőek voltak a nemzetiség- és kisebbségpolitikával kapcsolatos politikusi hangsúlyai, és erőteljesen támaszkodott saját ismeretségi körére a kormányzásban, arra a hálózatra, amelynek létrejöttét erőteljesen támogatta 1921 és 1938 között. Az Államtudományi Intézet, a közgazdasági kar, a cserkészlet, a Fiatal Magyarság Szövetség olyan tevékenységi formákat jeleztek, amelyeket Teleki arra igyekezett felhasználni, hogy a hivatali apparátussal párhuzamos szakértői és káder struktúrákat építsen ki, megteremtendő egy „tudományos” és „nemzetnevelő” kormányzat kereteit. Ez a hálózat (szakértők + „mozgalmárok” + családtagok) a miniszterelnök hivatali idejének csaknem egyötödét lekötötte, többet, mint amennyit miniszterekre áldozott, és csaknem annyit, amennyit a hivatali apparátusra. A hálózat tehát felépült, s működött is, ellenben hogy mennyire volt hatékony, azt nehéz eldönteni. Maga a miniszterelnök nemcsak lelki konfliktusaival, valamint a kül- és belföldi nyomással szembesült 1941 tavaszán, hanem saját kormányzati politikája (nemzetiségpolitikai elgondolásai, „nemzetnevelői” programja) kudarcával is, amivel egyben jobboldali reformpolitikája sikeréről is véleményét alkotott.

24 Granovetter 1973: 1377–1378; Uő. 1983.

25 Horthy 1972: 234.

FORRÁSOK

Magyar Országos Levéltár

K 27 – Minisztertanácsi jegyzőkönyvek

K 28 – Miniszterelnökség, kisebbségi és nemzetiségi osztály

K 37 – Teleki Pál miniszterelnök félhivatalos iratai

K 63 – Külügyminisztérium, politikai osztály

P 2026, Teleki-Dégenfeld-hagyaték

Ráday Levéltár

C/80 – Szentiványi Domokos hagyatéka

Public Record Office (London)

Foreign Office 371

Országos Széchényi Könyvtár, Kézirattár

A Magyar Szemle Társaság iratai

Pesti Hírlap (1939)*Új Magyarság* (1939),Koszterszitz József 1941: *Emlékezés gróf Teleki Pálról*. Magyar Cserkészszövetség, BudapestTeleki Pál 1934: Irány a fiatal magyarságnak. *Fiatal Magyarság*, 1934. február, 21–23.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ablonczy Balázs 2004: Teleki Pál nemzetről és társadalomról – a visszacsatolások előtt és után. In: Fedinec Csilla (szerk.) *Nemzet a társadalomban*. Budapest, 151–170.Angyal Béla 2002: *Érdekvédelem és önszerveződés. Fejezetek a csehszlovákiai magyar pártpolitika történetéből 1918–1938*. Galánta–DunaszerdahelyBurt, Ronald S. 1980: Models of Network Structure. *Annual Review of Sociology*, vol. 6. 79–141.Czettler Antal 2000: *A mi kis élethalál kérdéseink*. BudapestGergely Jenő: *Gömbös Gyula – politikai pályakép*. BudapestGranovetter, Mark S. 1973: The Strength of Weak Ties. *American Journal of Sociology*, vol. 78. issue 6. 1360–1380.Granovetter, Mark 1983: The Strength of Weak Ties. A Network Theory Revisited. *Sociological Theory*. vol. 1. 201–233.Hámori Péter 1997: Kísérlet egy „propagandaminisztérium” létrehozására Magyarországon. *Századok* 2. 353–382.Horthy Miklós 1972: *Horthy Miklós titkos iratai*. (szerk. és s. a. r. Szinai Miklós-Szűcs László) BudapestNerpel József – Wohlrab József 1985: Írásszakértő és történettudomány. *História*, 1. 20–23.Ormos Mária 1998: *Magyarország a két világháború korában 1914–1945*. DebrecenPüski Levente 2000: *A magyar felsőház története 1927–1945*. BudapestRomsics Ignác 1991: *Bethlen István*. Budapest

- Ruffini, Giovanni 2003: *Six Degrees of Phoibammon: Social Networks and Social Connectivity in a Late Roman Province*. 395–610 CE. (kézirat)
- Sipos Péter 1970: *Imrédy Béla és a Magyar Megújulás Pártja*. Budapest
- Shvoy Kálmán *titkos naplója és emlékirata 1918–1945*. (s. a. r. Perneki Mihály) Budapest, 1983.
- Szegedy-Maszák Aladár 1996: *Az ember ősszel visszanez... I-II*. Budapest
- Wellmann, Barry 1983: Network Analysis: Some Basic Principles. *Sociological Theory*. vol. 1. 155–200.

Luc Boltanski pragmatikus szociológiája

VI. Történelem – Társadalomtudományok Konferencián elhangzottak ismertetése

(Atelier Magyar–Francia Társadalomtudományi Központ, Budapest, 2004. május 27.)

A vitaindító előadást Berkovits Balázs, a Debreceni Egyetem Ph.D. hallgatója tartotta „Boltanski és Thévenot pragmatikus szociológiája: kritika és cselekvésmélet” címmel.¹ Az előadó az általa programadó munkáknak tartott műveket² elemezve nemcsak ismertette Boltanski (és a társszerzők) munkáit, hanem egyszersmind kritikát is megfogalmazott. Az előadásra Némedi Dénes (ELTE Szociológiai Intézet) és Bódy Zsombor (Miskolci Egyetem) referáltak. Némedi Dénes mindenekelőtt arra hívta fel a figyelmet, hogy „pragmatikus szociológián” a nemzetközi szociológia Mead-et és követőit érti,³ majd az előadásban nem ismertetett legújabb, *Le nouvel esprit du capitalisme* című Boltanski könyvet helyezte el az életműben, illetve a „paradigma” vitás pontjait, „tartalmas” paradoxonait tárgyalta. Bódy Zsombor a bourdieu-i kritikait, illetve a „pragmatikus szociológia” társadalomtörténeti recepciójáról illetve ezen irányzatok történetírásba adaptálhatóságáról beszélt, kiemelve Bruno Latour történészek felfedezésére váró munkásságát.

Berkovits Balázs előadásának alapvetése szerint a leginkább Luc Boltanski és Laurent Thévenot nevéhez kapcsolható „pragmatikus szociológia” szándékai szerint paradigmaváltást hajt végre a szociológiaelméletben. Újrdefiniálja a szociológia alanya és tárgya közti viszonyt, és újfajta cselekvésméletet kínál, amelynek kezei közé egy újfajta szociológiai szubjektumot helyez. Mindezt a kritika és vele szoros összefüggésben az ideológia új típusú felfogása határozza meg. A szerzők kiinduló tézise nagyon egyszerű: a kritika képessége valójában minden, a szociológus által potenciálisan megfigyelhető cselekvőt jellemez, és ez a képesség lényegbevágó bizonyos – mindennapi – helyzet kezelésében, tehát szociológiai elemzése igen sokat elárul a cselekvőről. Első közelítésben azonban úgy tűnik, hogy ez a cselekvésmélet tulajdonképpen értelemben nem a cselekvés elmélete, hiszen a vitákat, pontosabban a vitákban felbukkanó igazolásmódokat elemzi, amelyek-

1 Az előadás szövege megtalálható az Atelier honlapján: www.atelier-centre.hu.

2 Luc Boltanski – Laurent Thévenot, *De la justification*, Párizs, Gallimard, 1991, ill. Luc Boltanski, *L'amour et la justice comme compétences*, Párizs, Métailié, 1990. A *Les cadres*, még közel áll a hagyományos paradigmához, amelytől később a szerző elhatárolódni szeretne (*Les cadres*, Minuit, 1982). A Luc Boltanski – Eve Chiapello, *Le nouvel esprit du capitalisme*-ra Berkovits Balázs nem tért ki, a művet a vita során Némedi Dénes ismertette (*Le nouvel esprit du capitalisme*, Gallimard, 1999).

3 Ezt már Berkovits Balázs is említette, illetve a vita résztvevői is elfogadták, jöllehet a „pragmatikus szociológia” elnevezés a továbbiakban is – jobb híján – elhangzott Boltanski(ék) elméletére vonatkozóan. (Ismertetésemben az előadáson elhangzottakhoz tartom magam.)

nek a szerzők meghatározása szerint akkor jön el az idejük, amikor a cselekvés fel-függesztődik.

A kiindulópont tehát az a megfigyelés, miszerint a cselekvők gyakran élnek a kritika fegyverével, ha a helyzet úgy kívánja tőlük, s e képességüket a „kritikai szociológia” – mellyel szemben a „pragmatikus szociológia” pozicionálni kívánja magát – elvitatni látszott. Azonban, mivel meghaladási kísérletről van szó, a „pragmatikus szociológia” nem a módszertani individualizmus valamely megújított változatát kínálja, nem a cselekvők autonómiáját próbálja szavatolni a kényszerítő társadalmi feltételekkel szemben. Nem csak a cselekvőket meghatározó külső kényszerítő tényezőktől és belső diszpozícióktól tekint el, de az érdek, cél, avagy indok fogalmaival operáló elemzést sem tartják gyümölcsözőnek. A „pragmatikus szociológia”, anélkül hogy számításba venne bármiféle kikristályosodott társadalmi struktúrát, egyenlőtlenségi rendszert, hatalmi viszonyt, figyelmét a mindennapi gyakorlatokra irányítja, az elvben mindenkor újratárgyalható mikrostruktúrákra, amelyek, úgy tetszik, eleve magukban hordozzák legitimitásukat, egyúttal minden esetben felforgathatóak és újralegitimálhatóak.

Ugyanakkor a létrejövő rend megkérdőjelezése is mindig legitim. A cselekvők gyakorlatában többféle politikai filozófiából származtatható normativitás is fellelhető, a létezők között többféle sorrend állítható fel. Ezek tisztázásához segítenek hozzá a különböző politikai filozófiai művek, illetve általuk konstruálhatók meg a „*cité-k*” (*civitas*) fajtái. A „*cité-k*” olyan igazolásmódok ideáltípusait nyújtják, amelyek tisztázni hivatottak a cselekvők kritikai kompetenciáit. A „*cité*” fogalma az univerzális jelleget hivatott kifejezni, hiszen az ezen igazolásmódokhoz folyamodók, cselekvésük vagy vitában való álláspontjuk legitimálása érdekében önnön partikuláris mivoltukat haladják meg valamely általánosan elismert vagy elismertetendő közjó nevében. Egy bizonyos „*cité*” a többi lehetséges, általánosságot megalapozó elv kizárásával jön létre, a hivatkozási alap megteremtése értelmében, az igazságot eldöntő viták során. A többi lehetséges elv partikulárisnak nyilvánítatik, azonban ezen elvek mentén kialakulhatnak más „*cité-k*” is.

Boltanski és Thévenot hat „*cité*”-típust azonosít, vagyis hat olyan legfelsőbb igazolási elvet, amelyek képesek egy bizonyos típusú közjó nevében (ez lehet a hírnév, a hatékonyság, a piaci érték, a közszolgálat stb.) egy adott szituációban létrejövő, úgy az emberek, mint a tárgyak szempontjából legitim hierarchiát kialakítani, kizárólag a szituációhoz, és annak pillanatnyi állapotához kötődően. Igazolási elvekre akkor van szükség, ha a szituáció megkérdőjeleződik, a létezők elhelyezkedése többé nem egyértelmű, illetve, szükség van rájuk már magának a szituációnak a létrejöttékor is. A cselekvők ezen igazolásmódok segítségével lépnek ki partikuláris mivoltukból, amikor a vita vagy csupán az értelmezés során álláspontjukat általánossá kell tenniük a mások általi elfogadhatóság érdekében. A kiindulópont az álláspontok közelítésére, illetve saját pozíciójának elfogadtatására törő individuum, a végeredmény pedig – amennyiben az általánosítás stratégiája általában sikeres – az az általános embernek tekinthető igazság, hogy az általános mindig elfogadhatóbb, mint a különös. Ez a gondolat, bár antropológiai univerzálénak tetszik, még korántsem adhat magyarázatot

az egymástól eltérő igazolástípusok létrejöttére. Berkovits Balázs kérdése: vajon Boltanski elméletében mi határozza meg az univerzális különböző formáinak létrejöttét? Vajon a „cité-k” létezése megelőzi a vitákat? Avagy mindig újra születnének a vita során? Jelenthetik-e a „cité-k” az igazolásmódok transzcendentális feltételeit? Ez utóbbi értelmezést az támasztaná alá, hogy nem beszélhetünk a cselekvők által bensővé tett értékekről, normákról, miként az intézményesülés mechanizmusairól sem, hiszen Boltanskiék szerint mindezek a kritika tétjét jelentik. Nem maradna más megoldás, mint hogy a „cité-keket” a társadalmasodás genetikai kategóriáiként tekintjük, hiszen nem lelhetünk rá hordozójukra. Ez utóbbi megállapításoknak viszont ellentmond, hogy a felszínre hozott „cité-k” feltehetően mégis csak a nyugati kultúra részesei. Vagyis nem alkothatnak tisztán transzcendentális feltételt, ugyanis történetileg és kulturálisan meghatározottak.

Az előadó másik központi kérdése: Boltanski és Thévenot elmélete vajon a meggyezés avagy a kritika elmélete szeretne inkább lenni? A kettő között nem feszülne feltétlenül ellentmondás, ha a szerzők úgy konstruálnák meg a magyarázat fogalmi keretét, hogy a szituáció jellegzetességei, illetve az igazolásmódok jellegzetességei ne álljanak egymással szemben. Az ellentmondás megvilágításához az előadó szükségesnek látta a szerzőpáros „szituáció” fogalmát röviden ismertetni.

A szerzők a „szituáció” fogalmát kétféleképpen, és egymással nehezen összhangba hozhatóan határozzák meg, ráadásul a szituáció két ellenfogalmát is bevezetik. Egyfelől a „természetes szituációt”, amelyben az adott cselekvők és létezők nem válnak kérdéssé, ezért a gyakorlatok irreflexívek maradnak, másfelől a „kontingenciát”, a pusztán külsődleges körülmények fennállását, amelyet még nem rendezett értelmező aktus. Boltanskiék szerint azonban a „természetes szituáció”, amelyben minden fennakadás nélkül zajlik, nem tarthat ki sokáig. A partikularitások, az oda nem illő létezők, a diszfunkciók minduntalan ellepik e „természetes szituációt”, ezért ellenszert kell alkalmazni, az univerzalitásba való megalapozást, amelyre a szituáció harmonikus fennállásakor még nem volt szükség. Ekkor tűnik fel, a „természetes szituáció” ellenfogalmaként, a „szituáció”, amelyben a reflexió szerepe meghatározó. Valójában ez utóbbi eset az, amivel Boltanskiék foglalkozni szeretnének: szerintük ugyanis ekkor hozzák létre a cselekvők azt a normatív rendet, amely legitim igazolásmódokon alapul. Csakhogy ezen a ponton a szerzők a szituációt nem a természetes szituáció, hanem a másik ellenfogalom, a „kontingens körülmények” fogalmával szemben határozzák meg. Ez a „kontingencia” a „kaotikus körülményeken való felül-emelkedés” megvalósulása, ahol a személyek úgy alkalmazkodnak egy adott világhoz kapcsolódó szituációhoz, hogy „természetesen viselkednek” és a „szituációnak megfelelő diszpozíciót öltik fel” minden megelőző értékelő ítélet és igazoláselv nélkül. Ez az eljárás kizárni látszik a „természetes szituáció” fennállását, vagyis a spontán, reflexió nélküli értelemtulajdonítást. Ezt cáfolná a kritika képessége, mint legalapvetőbb emberi képesség is, amelyen cselekvéseméletük alapulna.

A probléma tehát abból adódik, hogy ellentmondás feszül egyrészt a szituáció kívánalmi és a nekik való megfelelés, másrészt a „cité-k” pluralitása alapján létrejövő kritikai magatartás között. Ezt az ellentmondást Boltanskiék fogalmi kerete nem

tudja megnyugtatóan tisztázni. Ugyanis amennyiben a „kontingens körülményekkel” szemben a „természetes szituáció” áll szemben, annyiban a helyzetből fakadó kényszerek válnak hangsúlyossá, még akkor is, ha azután megkérdőjeleződhetnek. Azonban, ha a szituáció megkérdőjeleződik, úgy nem tudható, mi lenne az adekvát cselekvés. Vagyis felmerül egy újabb kérdés: hogyan lehet valaki a szituációval egyszerre adekvát, egyszersmind vele szemben kritikus is?

A „pragmatikus szociológia” cselekvéseméletének alapvető belső ellentmondása tehát abból fakad, hogy nem tisztázott a viszony egyfelől a szituációhoz való alkalmazkodás és annak kritikai megítélése, másfelől koordináció és kritikai magatartás között.

Berkovits Balázs dolgozatának hangsúlyos eleme a „hagyományos paradigma” Boltanski-féle kritikája, a bourdieu-i „kritikai elmélet” kritikája. Boltanski és Thévenot ugyanis nem csupán a szűken vett szociológiai megközelítéseket utasítja el, hanem az egész modernkori társadalomtudomány éthoszát is. Számukra úgy tűnik, hogy a felvilágosodásból kinövő társadalomtudományok a leleplezés szándékában fogantak. Ezért a Boltanski által „hagyományosnak” nevezett szociológia úgy jár el, mintha gyökeresen más természetű elemzéseket adna a cselekvők gyakorlatairól, mint maguk a cselekvők, és egyúttal, mintha felette állna a cselekvők saját értelmezéseinek. Ugyanis a cselekvők, érdekeikből fakadóan, az igazság leleplezéséhez folyamodnak, avagy – kifinomultabb megközelítésben – talán maguk sem ismerik cselekvéseik igazságát. Kettős módon cselekszenek: amit tesznek, az nem önmagában hordja jelentését, hanem valójában másvalamire utal, ami bevallhatatlan, nem tudott. Viszont csak így, az illúzió révén tartható fenn a társadalmi rend, vallott elvek és mélyen fekvő igazság ellentéte elrejtésének segítségével. A társadalmi rend tehát az illúzió, a hiedelmen alapul, amit a szociológusnak le kell lepleznie, a hozzátartozó érdekekkel egyetemben. Boltanski szerint a szociológus eme beállítódása azon alapul, hogy önmagát radikálisan külső pozícióba helyezi, ahonnan érdekmentesen beláthatja a cselekvők világát, s így a társadalom ezen elemzői a társadalomtudományt tartják az igaz valósághoz való hozzáférés kizárólagos letéteményesének. Ugyanakkor a „kritikai szociológia” leleplező gesztusa nem feltétlenül olyan egyértelmű – jelzi Berkovits –, mint ahogy azt Boltanskiék állítják. A szociológia magának vindikált „jobb tudása” ugyanis nem minden esetben társul a leleplezés célkitűzésével, hanem esetleg csupán olyan mechanizmusok feltárásának szándékát jelzi, amelyek nem evidensek, és hozzájárulnak a társadalmi cselekvés magyarázatához. E felfogásban e „jobb tudás” jelentené a tudományosság zálogát a mindennapi észleléshez képest. Másrészt lehetséges, hogy az adott cselekvéseméletből azért sem következik – következhet – a leleplezés igénye, mert – mint Bordieu-nél – a magyarázó elvek szerepét a cselekvők testébe ivódott struktúrák töltik be, nem pedig a fejükben megjelenő reprezentációk. Ezért a mindennapi gyakorlat, amely felelős a létrejövő uralmi viszonyokért, nem tehető reflexívvé, vagyis a cselekvőket korántsem reprezentációik vezérlik, amelyekből egy felismerő aktus révén megszabadulhatnak. (Ekképpen került az ideológiaelmélet helyére a szimbolikus erőszak elmélete.) A szimbolikus erőszak hatásait pedig nem lehet egyszerű

leleplezéssel orvosolni, hiszen azok a cselekvők által közvetlenül és természetes módon elismertek.

Az elmondottakból következik, hogy Boltanskiék vélekedése szerint a társadalomtudomány mindeztidáig csak egy radikálisan külső nézőpontból volt képes a kritikát, a társadalmi igazságtalanságot és az egyenlőtlenség elítélését elképzelni. Mivel Bourdieu szerint a szociológus radikálisan másként ismer meg, mint a cselekvő, és a cselekvőkről való ismereteit máshogyan is önti formába – hiszen egészen különböző célok vezérlik –, ezért szükségképpen meghamisítja a cselekvők gyakorlatának igazságát. Ez a meghamisítás, illetve az ettől való részleges megszabadulás Bourdieu örökös témája maradt: úgy véli, az episztemológiai megkettőzöttség nem kikerülhető, bár az önobjektiváció munkájával csökkenthető. Ezzel szemben Boltanskiék úgy vélik: kutatók és kutatottak között sokkal inkább homológia, mintsem távolság áll fent. Így érkeznek el a „kritikai szociológiától” a kritika szociológiájához. Mégpedig kettős értelemben. Hiszen esetükben egyrészt a cselekvők kritikai megnyilvánulásainak és képességeinek szociológiájáról van szó, másrészt a „kritikai szociológia” szociológiájáról. Boltanskiék felforgatása révén a „kritikai szociológia” egy szintre kerül egy bizonyos partikuláris világban egy partikuláris elv mentén megvalósuló kritikával: a tudományos elméleteket és a cselekvők mindennapi tevékenységét szimmetrikusan szeretnék kezelni. Vagyis míg a Boltanski- és Thévenot-féle „pragmatikus szociológia”, avagy a kritika szociológiája számos igazoláselevet, hozzátartozó igazolásmódot, illetve ezekből kibontakozó „világokat” fed fel a cselekvők vitáit elemezve, addig a felvilágosodás projektumában megrekedt „kritikai szociológia” csupán egyetlen egyhez folyamodik, s azt is önkényes és reflektálatlan módon vezeti be, mint a cselekvésekhez képest külső mércét.

Ezzel szemben a „pragmatikus szociológia”, hogy a „kritikai szociológiát” leleplezhesse, kidomborítja önkényes és partikuláris mivoltát, mégpedig azon az alapon, hogy – önmagáról alkotott képe szerint – a megismerés hétköznapi és tudományos eljárásait szimmetrikusan kezeli. Ezért a szociológusi kritika és a cselekvők mindennapi kritikája között nem tételez érvényesség- és értékhierarchiát. Azonban talán kijelenthető, hogy a „kritikai szociológia” – legalábbis Bourdieu-féle változatában – ugyancsak szimmetrikusan kezeli a szociológiai tárgyat és a szociológusi szubjektumot, ugyanis a szociológust is szociológiai értelemben meghatározottnak tartja. A „kritikai szociológia” ezen ága tehát nem ragaszkodik a radikálisan külső nézőponthoz, nem akarja megfigyelő és megfigyelt távolságát fenntartani, éppen ellenkezőleg, minden erőfeszítése ennek csökkentésére irányul. Boltanskiék viszont olyan társadalomtudományt művelnek, amely túl mindenfajta megelőző társadalomtudomány érvényességigényein, megpróbálja a társadalmi cselekvők kritikai képességét megalapozni. Szerintük a társadalmi cselekvők valójában kompetensebbek, mint az őket leíró társadalomtudomány, az univerzális megismerés és kritikai képesség pedig nem a társadalomtudomány sajátja, hanem a társadalomtudomány a cselekvőktől veszi kritikai kompetenciáját.

Az előadó kiemelte a „paradigma” azon sajátosságát is, miszerint a „pragmatikus szociológia” is él egyfajta redukcióval, egyfelől szándékosan eltekint bizonyos

aszimmetrikus társadalmi helyzetektől, másfelől az egyedi cselekvők partikularitása mögött egy olyan univerzalitásra való képességet próbál meg kimutatni, amellyel tetszőlegesen jellemezhető bármely cselekvő.

Végeredményben a műveket az a belső ellentmondás feszíti, hogy miképpen lehetne a cselekvők közötti együttműködésről számot adni egy, a kritikán keresztül megvalósuló legitim, és folyamatosan újralegitimálható rend terminusaiban. Ezt a kérdést oldja meg sokkal koherensebb módon a későbbi munka, a *Le nouvel esprit du capitalisme*, amely a programadó írásokban megjelenő elméleti keretet is jelentős mértékben módosítja.

Némedi Dénes éppen ennek – a magyar szociológiai irodalomban nem sok figyelmet kapott – műnek a bemutatásával kezdte hozzászólását. Némedi szerint a könyv nehezen olvashatósága ellenére – egy majdnem 850 oldalas szövegről van szó! – Boltanski legjobb munkája, ugyanis gyűjteménye az igazoló diskurzusoknak, egy-szersmind érdekes kordiagnosztikai írás.

Némedi szerint a mély Max Weber-élménnyel nem rendelkező Boltanski a nyilvánvaló utaláson túl, kapitalizmus-kritikájában kapcsolódik Weberhez. Boltanski ugyanis a kapitalizmus három különböző típusát különbözteti meg. Az első „burzoá kapitalizmusnak” nevezett időszak a 19. század közepéig tart, melyben a vállalkozó polgár a főszereplő. Erről a típusról már Sombart is ír: ez megfelel a házi, családi jellegű kapitalizmusnak. A második típus a menedzserkapitalizmus, melyben a nagyvállalatokat igazgató káderekre összpontosul a figyelem. Ez a típus a 20. század harmincas éveitől a hatvanas évekig terjedő korszak jellemző típusa. A harmadik, „globalizált” kapitalizmus a projekt-rendszeren alapszik, melynek új társadalmi jellemzőit a hálózat metaforájával lehet leírni. Tulajdonképpen egy új „cité” – a *cité par projet* – kialakulásának lehet(t)ünk tanúi, ahol a cselekvő célja kapcsolatai szaporítása. Ebben a „citében” az az ember a „nagy” – sikeres –, aki kapcsolati hálóját minél szélesebbre terjeszti ki. Igen ám, de Boltanski elméletében problematikus pont marad a „nagyság” jelensége, hiszen nem világos például hogyan jönnek létre a „nagyság” kritériumai.

A „cité-k” tehát mindig az igazságosság kérdésre irányulnak, és a „cité-knek” ezek az igazságosságai jelentik az igazolás alapjait, ugyanakkor elválaszthatatlanok a kritika lehetőségétől. A „cité” tehát egyszerre legitimál és delegitimál. Boltanski és Chiapello ezt konkrét példákkal is igazolja a ’60-as, ’70-es évek francia társadalomtörténete és menedzserirodalmának diskurzuselemzése segítségével. Értelmezésük szerint a kapitalizmus kritikája maga is hozzájárul ennek újratermeléséhez és fenntartásához, hiszen a Boltanski-féle logika szerint a kritika mindig „belülről” jön és az adott összefüggés, „cité” működésmódjából következik.

De miért lehet egy „cité” kritikai? – teszi fel a kérdést Némedi. Boltanski a kritika alapelveit szolgáló négy antropológiai beágyazottságot határoz meg, úgy mint a személy szabadságát, az inautentikusságot, a szenvedésre (és mások szenvedésére) való érzékenységet, és feltételezi a közös emberi minőséget. Ezeket az egyetemes általánosítható elveket azonban Boltanski nem nyomozza tovább, ami egyfelől érthe-

tő, hiszen a kritika egyre általánosabb alapelveinek a keresése egyre távolabb viszi a szerzőt a történetiségtől, a kritikát gyakorló szubjektumtól. Másfelől a francia szociológia előnyére válna – így Némedi –, ha konzultálna Jürgen Habermas kommunikatív cselekvés elméletével, és egyáltalán nagyobb odafigyelést tanúsítana a nyelv problematikája iránt, hiszen e problémamegoldási kísérletek nélkül, Boltanski – mint látható – a történelem feletti kvázi-transzendenciáig jut vissza. Némedi Dénes szerint Boltanskiék paradoxona ebből adódik: egyszerre szeretne egyetemes elvet képviselni és konkrét kritikákat megfogalmazni.

Bódy Zsombor beszámolójában leszögezte: a történetírásban sem a bourdieu-i kritikai, sem a „pragmatikus szociológia” nem váltott ki mélyebb érdeklődést. Bourdieu-nek ugyan végbement valamiféle társadalomtörténeti recepciója, hiszen a francia társadalomtörténet-írásban mind a mezőelmélet, mind a társadalmi küzdelmek szimbolikus dimenziója jelen van (vö. M. Offerlé, Ch. Charle, L. Pinto műveit). Ezek azonban inkább a történeti anyag előadásának elrendezését szolgáló szempontok, nem pedig a kutatást irányító kérdésfeltevések vagy a vizsgálat során alkalmazott eszközök.

A német társadalomtörténet klasszikus irányzata – a *historische Sozialwissenschaft* – azonban módszeresen látott hozzá Bourdieu recipiálásához. A bourdieu-i tőke fogalom az osztályszemlélet, a habitus fogalma pedig a struktúra és a cselekvés közötti közvetítőként az egyéni cselekvések figyelembevétele szempontjából bír elméleti fontossággal a *historische Sozialwissenschaft* számára. A gyakorlatban azonban Bourdieu mindenekelőtt kultúraszociológiát nyújt és a polgárságkutatásokban használják. Így a bourdieu-i szociológia német történeti recepciójából kimarad mind az életmű kritikai dimenziója, mind Bourdieu-nek a szociológiai tudás előállítására vonatkozó megfontolásai, mind pedig a társadalmi valóság konstruált jellegének belátása.

Ezzel szemben a „pragmatikus szociológia” nem esett még át módszeres történeti recepción. A mikrotörténészeknél elszórta ugyan fellelhetőek Luc Boltanski és Laurent Thévenot művére hivatkozások, azonban az irányzat történetírói adaptálhatóságának vizsgálatára még senki sem vállalkozott, pláne nem arra, hogy empirikus munkában próbálja meg alkalmazni a „pragmatikus szociológia” megismerési eljárásait vagy fogalmait.⁴ Pedig ez az irányzat talán még alkalmasabb lenne erre a bourdieu-i szociológiánál, illetve megfigyelhető egyfajta rokonság a társadalomtörténet újabb irányzataiban felmerülő igényekkel. Boltanski szociológiájának sajátossága, hogy a cselekvőket nem pozícionálja makroléptékben a társadalomban, illetve hogy nem a cselekvők kompetenciái felől közelít a cselekvésekhez, hanem a teljesítményt, a performanszt vizsgálja, és innen jut el az aktorok kompetenciáihoz. Ez szimpatikus lehet a mikrotörténelem számára, mely úgy látja, hogy a loká-

4 Szekeres András a vita során megemlítette, hogy Simone Cerutti legújabb könyvében Boltanski olvasási módját alkalmazva mutatja be jogi precedenseken keresztül az újkori jogrendek pluralitását, egymásmellettségét. *Giustizia sommaria. Pratiche e ideali di giustizia in una società di Ancien Régime* (Torino, XVIII secolo), Gian Giacomo Feltrinelli Editore, Milano, 2003. (sous presse)

lisan megfigyelhető cselekvések megragadása nem sikerülhet azzal, ha ezek végrehajtóit az ismert nagy társadalmi kategóriák alá osztjuk be.

A „cité-k” modellje megint csak ismerős lehet a mikrotörténészeknek is, hiszen ennek generatív modellje éppen úgy nem leíró modell és nem is előrejelzésre szolgál, hanem arra, hogy segítségével az összes megfigyelhető magatartás magyarázható legyen. S mindkettő számára fontos a szimmetria is, azaz szükséges a cselekvők nevetséges, kudarcot vallott akcióinak elemzése, vagyis a sikeres és sikertelen próbálkozások szimmetrikus figyelembevétele. Éppen úgy, ahogy a mikrotörténész is csak akkor tekinti megbízhatónak a maga generatív modelljét, ha azok segítségével a marginális eseteket is magyarázni tudja.

Bruno Latour munkásságából Bódy Zsombor az adaptációra érdemeseket emelte ki. Ilyen mindenekelőtt a hálózat latour-i fogalma. Ennek előnye szerinte, hogy rugalmasabb, mint a rendszer fogalma, történetibb, mint a struktúráé, és empirikusabb, mint a komplexitásé. A hálózatok különféle méretűek lehetnek – a modernitást éppen a hálózatok méretnövekedése jellemzi –, de még a legnagyobb hálózat is minden pontján lokális marad. A mikrotörténelem számára, amely azzal a problémával küzd, hogy miként általánosítsa a lokális léptékű elemzések eredményeit, illetve hogy hogyan jusson el a lokálistól egy nagyobb, legalább országos léptékhez, a hálózat latour-i fogalma nyilvánvalóan hasznos lehet. Ugyancsak fontosak lehetnek Latournak azok a megállapításai, amelyek a tárgyakkal és a dolgokkal a hálózati terjedésük közbeni stabilizálódásáról szólnak. Ezek révén újra bevezethető lenne a történetírásba a hosszú időtartam fogalma, immár nem determinista értelemben, hanem mint bizonyos folyamatok – az interakcióknál vagy akár az életrajzilag átfogható időnél hosszabb – pályáivé.

Végezetül Bódy Zsombor még egy, a „pragmatikus szociológia” és a mikrotörténelem közti rokon vonást emelt ki: egyik kutatói gyakorlat sem törekedik arra, hogy megértő tudomány legyen, sem pedig arra, hogy oksági magyarázatokat adjon. Tulajdonképpen az összetett elemzések végeredménye leírás.

Látható, a konferencia nem csak Luc Boltanski – és társszerzői – Magyarországon nem tárgyalt munkáinak ismertetését tűzte ki céljául, hanem gondolataik kritikus megvitatását is. Az előadók és a hozzászólók többszempontú megközelítésükben nyilvánvalóvá tették, hogy a tárgyalt teóriák számos kérdést nyitva hagyva, a továbbgondolást ösztönzik. Ennek eredményeit – remélhetőleg a nem túl távoli jövőben – a társadalomtudomány(ok) iránt érdeklődő magyar olvasók is kézbevehetik majd.

Takács Erzsébet

Krász Lilla: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon

Osiris Kiadó, Budapest, 2003, 333 oldal

Krász Lilla témaválasztása önmagában érdekes és figyelemreméltó. Akár aktualitását is megemlíthetjük, hiszen a 21. század hajnalán egyre aktívabbak azok a szülésznők, akik a bábaság intézményét szeretnék feleleveníteni, és az otthoni, a családi körülmények között levezetett szülés mellett érvelnek. Ezek a szülésznők főiskolai diplomával rendelkeznek, mégis magukat bábának nevezik, mint a 19. század végi elődeik, akik szintén oklevéllel a kezükben ragaszkodtak ehhez a megnevezéshez. A maiak szervezete a Bába-Egyesület, mint 1890-ben elődeiké, célkitűzéseikkel a folytonosságot kívánják fenntartani, egy sajátos szerepet őrizni, amely évszázadokat köt össze a jelennel, és amely a fiziológiás beavatkozáson túl a születés misztériumát átélhetővé, közösségivé teheti.

Mit rejt a megnevezés? A bábaság összetett, megkülönböztetett jelentőséggel rendelkező szerepet jelentett az egyén, a családok és a tágabb közösség számára. A meghatározott feladatkörökön túl az emberi életet átfogó, a hagyományok által is meghatározott tevékenységekből, a születéstől a halálig tartó normatív szabályokból, segítségnyújtási mechanizmusokból tevődött össze. Marginális helyzetet felváltó szerepre kell gondolni, amely az élet és a halál mezsgyéjén, az evilági és a természetfeletti világ között, a férfi és a női társadalom, a hatalom és az úgymond nép között közvetített.

A bábaság kapcsán sokan egy periférikus mesterségre, valamiféle csak a női testhez, a szüléshez, akár a tisztátalansághoz, vagy még a tiltott magzatelhajtáshoz kapcsolható női foglalatosságra, esetleg a boszorkányokra asszociálnak először. Pedig a bábaság a 18. század második felében vált az első államilag oktatott, fizetett és ellenőrzött női foglalkozássá, amely a 18. század végén kialakult rétegeivel a 20. század közepéig, az otthoni szülés megszüntetéséig megtalálható volt Magyarország falusi, mezővárosi közösségeiben, de egyes moldvai csángó és román falvakban ma is.

A bábaság volt az első olyan női foglalkozás, amely legális lehetőséget nyújtott az asszonyoknak, később a lányoknak a családi, rokoni közösségből való kilépésre, az önálló kenyérkereső foglalkozás és élet megteremtésére, akár a szülőhelyen kívül, idegen országban, eltérő nyelvű és felekezetű közösségekben. Az első olyan női foglalkozás, amelynek több szintű oktatását a 18. század második felétől fokozatosan kiépítették, és amelyhez anyanyelvi tankönyveket írtak. A bábamesterséget világi és egyházi rendeletekkel, utasításokkal szabályozták, és az állam által meghatározott mértékben bérezték.

Krász Lilla *A bábaság történeti szerepváltozása a 18. században* című disszertációjából készített, tudománytörténeti szempontból is mintaértékű könyve hatalmas nemzetközi szakirodalmi háttérrel, hazai és külföldi levéltárak forrásaira támaszkodva új alapokra

helyezte Magyarországon a bábaság kutatását. Ezzel kapcsolódott ahhoz az európai művelődés- és mentalitástörténeti irányzathoz, amely a társadalom modernizációjának, a benne végbemenő szakszerűsödés és szakosodás folyamatát szem előtt tartva a bábaság témakörét a társadalmi összefüggések rendszerébe emelte. Ezzel nemcsak kitérítette, elmélyítette, hanem új irányba vezette az eddigi hazai kutatásokat. Felhívta a figyelmet a 18. századi bábaügy közigazgatási, közegészségügyi és demográfiai fontosságára, és arra, hogy a 18. század második felének egészségügyi reformjai, koncepciói, a „szakszerűsítés”, hogyan hatottak nemcsak a bábák társadalmi helyzetére és szülészeti viszonyaink lassú változására, hanem összességében Magyarország társadalmára, egészségügyi állapotára, a falusi, mezővárosi közösségek egészségügyi ismereteire, a születés, az egészség, a betegség fogalmának megváltozására is.

Krász Lilla ahhoz a fiatal történészgenerációhoz tartozik, melynek tagjai eredményesen és hatékonyan éltek a külföldi kutatási lehetőségekkel, így könyvében új kutatási módszereket és eredményeket tud felmutatni. Több évi munkával, lépésről lépésre tárta fel azokat a nemzetközi kapcsolatokat és gyökereket, amelyek végül a 18. század második felében a magyarországi egészségügyi reformokhoz vezettek.

Kötetének első fejezetében, a kutatástörténeti áttekintésben Magyarországon először elemzi a bábaságról szóló nemzetközi szakirodalmat, és értékeli annak eredményeit. Rámutat, hogy az 1980-as évekig az európai bábaság orvostörténeti, illetőleg történeti (társadalom-, jog-, nőtörténeti, történeti demográfiai) feldolgozásai alapvetően a városi bábák életének a bemutatására épülnek. Ez az 1980-as évek végén bővül ki a kultúrtörténeti kutatásokkal, amelyben a bába a testhez való viszony, a népi gyógyászat, a nemek közötti kapcsolatok, a család társadalmi szerepváltozásainak kontextusában jelenik meg, egyúttal a falusi bábák közösségi szerepe felé fordul a figyelem.

„Új fogalmak születnek – szakszerűsítés, fegyelmezés, bürokratizálás, racionalizálás, diszkriminálás és uniformizálás” – ezzel indítja a második fejezetet, melyben feltárja a modernizáció jegyében született angol, francia, porosz és toszkán egészségügyi reformok hatását az osztrák egészségügyi intézkedésekre. Tétélesen bemutatja az eltérő gazdasági, társadalmi adottságokkal rendelkező országok reformtörekvéseit, feltárja azokat a személyi utakat és kapcsolatokat, amelyek a Monarchia országaiban, így Magyarországon is, bár késéssel, de megjelentek. „Létezett ugyanis egy geometriai sokszög – állapítja meg – amelyen belül hatások és áthatások működtek”. Könyvének egyik sarkalatos pontja ez, amelyben a Magyarországon bevezetett reformok eredőinek nemzetközi gyökereit vizsgálja. Gondolhatunk itt még az általa részletesen bemutatott holland van Swietenre, Mária Terézia udvari orvosára is, akinek szervező, irányító tevékenysége európai viszonylatban is modern alapokra helyezte a Birodalom egészségügyét, az orvosképzést, és a könyv témájánál maradva, megszervezte az intézményes bábaképzést is.

Úgy vélem, az egészségügyi reformok ilyen szempontú vizsgálatával és tétéles végigvezetésével, a hatások és áthatások történeti rendbe illesztésével Krász Lilla új irányt jelöl ki a magyarországi orvostörténetben. Fontos ez azért is, mert a Mária Terézia és II. József-féle közegészségügyet modernizálni szándékozó reformtörek-

véseinek magyarországi hatását és eredményeit csak ebben az összefüggésrendszerben érthetjük meg. Bár sok történeti munka elemezte már a két uralkodónak a felvilágosult modernizáció jegyében fogant, a népességgyarapodást, az egészségügy megújítását célzó törekvéseit, ilyen széles ívű, a rendszer működésének technikáját, valamint az azt működtető hivatali szervezet felépítését és a benne szereplő hivatalnokokat, szemléletüket, mentalitásukat is bemutató összefoglalás hiányzott. Mind ezt a Helytartótanács *Departamentum sanitatis*-ába 1783–1790 között beérkezett megyei főorvosi jelentések és a hozzájuk csatolt táblázatos kimutatások formájában elkészített minősítési ívek feltárásával, elemzésével és értékelésével illusztrálja. Egyúttal a szakszerűsítési folyamat kezdőpontját is meghatározza. E levéltári forrástípus lehetőséget nyújtott továbbá a hatalom regisztrációs munkamódszereinek és technikáinak, a szakszerűsödés, az adminisztrációs rendszer kiépülésének és kezdeti bizonytalanságainak, egyenlenségeinek nyomon követésére is. A bábák példáján azt is bemutatja, hogyan, milyen úton és módszerekkel tagolták be ezt a korábban csak a hagyományos keretek között működő és csak a hagyományok által szabályozott foglalkozást a központi állami hivatali szervezetbe, és hogyan jött létre a 18. század végére a bábaoktatás intézményesülése. Mivel Krász Lilla egy speciális forrásbázis, a *Departamentum sanitatis* 1783/84–1790 közötti bábaösszeírásait és klasszifikációit vizsgálta, lehetősége nyílt arra is, hogy társadalomtörténeti szempontból vizsgálja a korabeli egészségügyi viszonyokat és a bábaság szerepét, illetve szerepváltozását a falusi, mezővárosi társadalomban. Ezzel feltárja a bábaság mint az első államilag oktatót, ellenőrzött és fizetett női foglalkozás kialakulásának gyökereit, továbbá annak a folyamatnak a kezdetét, amely során a hagyományos közösségekben megjelent az orvostudomány által elfogadott ismeret és értékrend, jórészt a képzett bába közvetítésével. Ez természetszerűleg együtt járt az elit- és a hagyományos kultúra konfliktusával. A konfliktusok szinterei kiszélesedtek és bonyolultabbá váltak, a közösségek belső körén kívül eső elemként megjelent a sebész, az orvos és a bába. Kenyéririgység, érdekellentét, félelmek, értetlenség, felekezeti különbségek-ből adódó türelmetlenség, vádaskodás, harcok elevenednek meg az iratok lapjain. Ugyanezekkel a konfliktusokkal találkozunk a 19. századi forrásokban is, melyek szinte ugyanebben a formában kísérik végig a bábamesterség történetét a 20. század közepéig.

Az etnográfus számára éppen a fentiekben bemutatottak a legérdekesebbek, de Krász Lilla könyvének is alappilléret képezik az 1783-tól a Helytartótanácsához beérkező bábaösszeírások és az 1786 és 1790 között készített minősítési ívek, az ún. *conduitlisták*. A táblázatos minősítési íveket a vármegyei orvosoknak kellett gyógyító, ellenőrző, és más adminisztratív munkájuk mellett, számukra is új módszerrel, a statisztika segítségével összeállítaniuk. A minősítési ívekbe a bábák személyi adatai kerültek: szolgálati hely, név, születési hely, idő, felekezete, családi állapota, kinél tanult, kinél vizsgázott, milyen alkalmazásban áll, mennyi a fizetése, van-e bizonyítványa és milyen a nyelvismerete. Ha csak ezeket az adatokat ismernénk a 140 bemutatott ívről, akkor is hatalmas ismeretanyaggal rendelkezünk, de a tabellákba bekerült

a bábák szakmai képességeinek, emberi és erkölcsi tulajdonságainak jellemzése is, ahol az egyszerű megjegyzésekből kis történetek, életrajzok kerekedtek ki.

A bábaösszeírásokból és a minősítő ívekből Krász Lilla több ezer bábáról rendelkezik személyi adattal és hivatali minősítéssel, amelyek lehetőséget adtak számára a többoldalú, árnyalt elemzésre, és betekintésre a falusi, mezővárosi társadalom 18. század végi belső világába. Immár történeti adatokkal, tételesen rajzolódik ki a néprajztudomány és az orvostörténet által ugyan korábban már felállított hármasszám alaprét – parasztbába, cédulás és okleveles bába –, de itt most mindezt a hatalom, a közigazgatás szempontjai szerinti besorolás, minősítés tükrében tanulmányozhatjuk.

A bábaszerep megváltozásának kezdeteinél állunk, és azt a folyamatot szemlélhetjük, amikor írni-olvasni tudó, több nyelvet ismerő, mozgékony, kötelességtudó, konfliktusokat vállaló személyiségek tömege jelenik meg a tabellákon. Azt gondolhatnánk, hogy a sok képzetlen parasztbába, a magas csecsemőhalandóság, a súlyos női betegségek csak az időleges állapothoz tartoznak, és hogy ennyi reform után, néhány évtized alatt az egész birodalomban okleveles, modern, szakszerű tudással, állami ellenőrzéssel és támogatással rendelkező nők töltik be a bábaállomásokat. Tudjuk, nem így történt. A folyamat elindult, az intézményes keretek és feltételek kiépültek. A történeti Magyarország bábaügyét és a 19–20. századi népegészségügyi forrásokat kutatva szembesültem azzal, hogy a 19. század második felében zajló társadalmi viták a magyarországi bábaügy rendezéséről, a szülészeti viszonyok tragikus állapotáról, a minimális ismeretet adó, „gyorstalpaló”, 10 hetes bábakurzusok létrehozásáról, mind-mind a töredékesen megvalósult reformokról, törekvésekről adnak igen szomorú képet. Ezek után nem értékelhetjük eléggé Mária Terézia, majd II. József modernizációs törekvéseit, az oktatás és a hivatali ellenőrzés széleskörű kiterjesztését. Nem az ő hibájuk, hogy megkezdett reformjaik – a bábaügynél maradványok – megakadtak, és éppen a szegényebb falusi, mezővárosi közösségek jelentős részében még 100 év múlva is elkeserítő viszonyok uralkodtak. Krász Lilla érdeme, hogy forrásaira támaszkodva, a reformok pozitív hatásai mellett rámutat a rendszer gyenge pontjaira, az ügyintézés emberi tényezőire vagy egyenlenségeire is.

Ezekkel együtt a 18. század második felétől a bábaképzés intézményesülése, a hatalom ellenőrzése és szabályozása eredményeként egyre nagyobb számmal jelennek meg a képzett, oklevéllel rendelkező bábák az elmaradottabb területeken is. Sajátos helyzetnek tarthatjuk, hogy a történelmi Magyarország egykori területein – elsősorban a falvakban – az 1950-es évekig megtalálható volt a bábáság minden rétege, az okleveles, a cédulás, a felesketett, az engedéllyel vagy engedély nélkül működő parasztbába, és alkalmi vagy rendszeres segítők, az ún. compók.

A kötet külön értéke, hogy a 18. század végéről feltárt forrásokból a *Függelek*ben számtalan összeírást, minősítő ívet és narratív forrást tesz közzé, amit eredményesen aknázhat ki a nálunk is egyre elfogadottabb tudományág, a nőtörténet. A vármegyei főorvosi adminisztrációban, az összeírásokban és a minősítő íveken ugyanis egy női foglalkozás társadalmi egyenjogúsításának és az ezzel járó konfliktusoknak, a hozzá kapcsolódó eltérő előjelű értékítéleteknek, a névtelenségből felbuk-

kanó női személyiségek megjelenésének lehetünk tanúi. Tanult, tanulatlan, írástudó, vagy csak olvasni tudó, esetleg analfabéta parasztasszonyok, mesteremberek feleségei vagy özvegyek, katolikusok, protestánsok, ortodoxok a 18. század végéről – táblázatokba rendezett személyes adatokkal. Asszonysorsok a 18. század végi Magyarországon – írja Krász Lilla, amikor bábaasszonyok által írt, vagy róluk szóló dokumentumokat közöl. Tudásunk általuk és velük lesz teljesebb a 18. század végi falusi, mezővárosi társadalomról.

Deáky Zita

Vonyó József (szerk.) Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan

Tanulmányok Pécs Történetéből 14. Pécs Története Alapítvány, Pécs, 2003.
194 oldal

A történettudományban aligha van még egy olyan terület, ahol a szakszerű és a dilettáns, a profi és az amatőr kategóriák annyira egyértelmű jelentéssel bírnának, mint a helytörténetírásban. Végigpillantva az e témában az elmúlt száz évben megjelent, programadó írások során (Pesty F., Tagányi K., Mályusz E., Vörös K., Gyáni G.), az olvasónak folyamatosan déjà-vu-je van. A lokális elemzések iránt a politikáért rajongó szakma nagyfokú érdektelenséget tanúsít, míg a helyi mestereken gyakran túlságosan bő a kiválasztott kabát. A pécsi konferencia anyaga ellenben azt demonstrálja, ma is vannak kutatók, akik nem hajlandók elfogadni, hogy az a terület, melyen a legeredményesebben lehetne tanulmányozni a társadalom működését, alig kerül a történészkedést mint hivatást űzők látókörébe, s csúszik át csaknem teljes egészében a lelkes, de általában ügyetlen lokálpatrióták kezébe. A létező és a kívánatos kettőssége mindazonáltal a kötet tanulmányainak színvonalában is tetten érhető.

A Vonyó József szerkesztette könyv az 1999 szeptemberében Pécsen megrendezett konferencia előadásain alapul. A konferencia ahhoz kívánt hozzájárulni, hogy a millicentenáriumi összefoglalók írásakor „a Pécsen és a dél-dunántúli régióban a témával foglalkozó kutatóknak, helytörténészeknek fontos elméleti és módszertani ismeretek szerzésére” legyen alkalmuk. (9. o.) Az elhangzott előadások kötetbe szerkesztése mellett a legfőbb érv ugyanez volt: legyen végre egy módszertani segédkönyv, amiből az érdeklődők valamelyes orientációra, forrás- és historiográfiai ismeretre tehetnek szert. „Nem kész recepteket szándékozunk adni, hanem elgondolkodtatni, alaposabb tervezésre, a megfelelő megoldások megfontolt megválasztására sarkallni.” (10. o.)

A kötet négy tematikus részből áll. Az (1.) *Elméleti kérdéseket* (2.) *Nemzetközi kitekintés* követi, majd (3.) *A város- és falumonográfiák kutatásszervezési problémái* c. fejezetben a szervezési, előkészítési feladatok kerülnek terítékre. A könyvet a (4.) *Módszertani problémák* taglalása zárja.

A nyitótanulmányt Bácskai Vera jegyzi,¹ aki európai kitekintésben foglalja össze az elmúlt évtizedek főbb fejlődései tendenciáit a posztmodern jelentette kihívástól kezdve a várostörténet átalakulásáig. A várostörténet fokozatosan integrálódott a társadalomtörténetbe, a lokális anyagok vizsgálata alapján elősegítve a nagy-szerkezetre irányuló tipizálást. A magyar vonatkozásokat illetően viszont óvatosságra int a legújabb megközelítésekkel szemben támasztott, gyakran túlfeszített

1 *A várostörténet újabb dilemmái.* (13–18.)

várakozásokkal szemben, mert egy sor területen máig hiányoznak az interpretációkra kevésbé érzékeny alap kutatások, s először – más tudományterületekkel összefogva – ezeket illene abszolválni. Az antropológiai, mikrotörténeti, kultúrtörténeti megközelítések ugyanakkor nélkülözhetetlenek a város működésének, szerveződésének megértéséhez, de igazán akkor eredményesek, ha integráljuk őket a meglevő és továbbgörgetett tudásanyagba.

Historiográfiai áttekintésében Gyáni Gábor a magyarországi várostörténet alakulását mutatja be.² A 19. század végén született városbiográfiáktól indulva elemzi a műfaj súlypontjainak változásait, ahogy a várostörténet a helytörténet öleléséből fokozatosan kitorve, mint „szalonképes részdiszciplína”, a történettudományban elfogadott kutatási területévé vált. E fordulat pozitív hatásai azonban csak részlegesen érvényesültek a városkutatásokban, a túlságosan is a teljességre törekvő szerzőgárdák munkájának eredményeképp az 1980–90-es éveket gyakran túlírt, nem kellően integrált művek fémjelzik. A továbblépést illetően úgy véli, hogy a város szerkezetiségét társadalomtudományos megközelítésben vizsgáló történetírás elérte teljesítőképessége határait, helyette „az antropologizáló városi mikrotörténet” irányába kell a városkutatóknak elmozdulni. A társadalomtörténetben valamelyest járatos és Gyáni Gábort ismerő olvasók előtt e program főbb alaptételei ismertek. Az írás hátralevő részének erénye, hogy az előbb idézett, a laikusok számára talán riasztó közcím ellenére az amatőr városkutató közérthető módon kap munkájához – néhány példával is alátámasztott – elméleti segítséget.

A *Nemzetközi kitekintés* Ö. Kovács József írásával indul.³ Ö. Kovács írása terjedelmileg kilóg a többi dolgozat közül, s mivel számos olyan részletet érint, melyek amúgy nem feltétlen kapcsolódnak a konferencia anyagához, az az érzése támad az embernek, hogy a szöveg esetleg egy nagyobb vállalkozás része, mely most itt talált helyet magának. A szerző kimerítő részletességgel ismerteti a németországi, a városokra és a várossal összefüggő problematikára irányuló munkák egész regimentjét – fókuszban az összehasonlítás –, a historiográfiai előzményektől kezdve a különböző iskolák által felvetett kérdéseken át a polgár fogalmának jelentésváltozásáig. Aki tájékozódni szeretne a német fejleményeket illetően, vagy egy bizonyos irányban szeretne elindulni, de nincs kellő felvérteztsége, azt ez az írás garantáltan útbaigazítja! Deák Ernő Ausztria vonatkozásában végzi el ugyanezt a munkát,⁴ ellenben ő nem annyira egyes szerzőkre és művekre koncentrálnál, hanem az ausztriai városkutatás mögött álló intézményrendszer és előadássorozatok bemutatásra helyezi a hangsúlyt. Az írás inkább a historiográfiai és tudományos szervezési kulisszatitkok iránt érdeklődők figyelmét keltheti fel, mégis haszonnal olvashatják a gyakorló helytörténészek is: milyen nehézségek, kérdések mentén szerveződik a Lajtán túli várostörténet-írás.

Az egykori Felvidék és Partium–Erdély négy szerzővel is képviselteti magát a kötetben. Elsőként a szlovákiai városkutatások helyzetét ismerhetjük meg Viliam

2 *A városbiográfia és a mikrotörténet.* (19–28.)

3 *Német városi társadalmak az újkorban. Az összehasonlító vizsgálatok lehetőségei.* (31–56.)

4 *Várostörténeti kutatások Ausztriában.* (57–67.)

Čičaj tollából.⁵ Az intézményi háttérapparátus itt kevésbé kerül előtérbe, szemben a várostörténészek vitáival, illetve a középpontban Anton Špiesz városdefiníciójának ismertetésével. A dolgozathoz kiderül, mivel a Felvidék a királyi Magyarország legvárosiasabb térsége volt, a szlovákiai történeti kutatásokban a várostörténet előkelő helyen szerepel. A szövegben található némely bizonytalan részekről mindenestre nem eldönthető, hogy a szerző ironizál, vagy pedig félrefordításról, ill. szerkesztési hibáról van-e szó.⁶ A tanulmány erőssége, hogy lábjegyzetben, a címek magyar fordítását is mellékelve, több mint négy oldal terjedelemben felsorolja a mai kurrens szlovákiai várostörténeti irodalmat. Az más kérdés, hogy amikor olyan címekkel találkozom, melyek pl. a középkori Szlovákiáról, sőt Kelet-Szlovákiáról nyújtanak behatóbb ismereteket, akkor nagy levegőt kellett vennem a továbbolvasáshoz.

Lengyel Tünde (aki a tartalomjegyzékben valamiért Lengyelova-ként szerepel) előadása a koraiújkori mezővárosokra koncentrál.⁷ Čičajhoz képest Lengyel Tünde kevésbé elégedett az otthoni állapotokkal: kevés a jó színvonalú munka, még ma is megkerülhetetlenek a – századfordulós – magyar és német szerzők. Lengyel írásának érdeme, hogy frappánsan összefoglalja a ma Szlovákiában található egykori mezővárosokkal, városhálózattal kapcsolatos szlovák elgondolásokat, fogalomtörténeti problémákat, miközben folyamatosan reflektál a magyar szakirodalomra is, kiemelve Kubinyi András koncepcióját, melynek otthoni adaptációja gyümölcsöző lenne.

Az erdélyi várostörténetben legkedvezőbb helyzetben a szászok vannak, akik képviselői az elmúlt évtizedekben már sajnos német kutatóként jelentették meg műveiket. E munkák hatóköre viszont nem terjed túl a szász területeken – derül ki Pál Judit írásából.⁸ A magyar kutatók profiljában a város nem kapott olyan kitüntetett szerepet, mint a szászoknál, de az elmúlt évtizedekben így is több alapmunka született (pl. Dész – Jakó Zsigmond; Kolozsvár – Szabó T. Attila, Kiss András; Zilah – Kovács Géza). A '90 előtti román munkák legtöbbje az ideológiai ballasztok miatt nem használható, kivételek persze vannak. 1990 itt is fordulópontot jelent, legfontosabb fejlemény az RTA égisze alatt Nagyszebenben létrejött Romániai Várostörténeti Bizottság, mely több alapkutatást is elindított és a szakmai nyilvánosság feltételeit is próbálja biztosítani, változó hatásfokkal. Az elmúlt 15 év vitathatatlan eredményei ellenére a szerző szerint mind az összromán, mind az erdélyi magyar várostörténet-írás „válaszút előtt áll: megmarad-e a hagyományos helytörténet szintjén, vagy képes új módszerek és szemlélet átvételével magát megújítani?” (93. o.) A Pál Judit-féle fonalat továbbvívve, Fleisz János beszámol a romániai kutatószervezés hétköznapi nehézségeiről, a szakemberhiányról, a források nehéz elérhetőségéről, az írás közben felmerülő dilemmákról (román vagy magyar történetet

5 *A szlovákiai várostörténeti kutatás állapota és problémái.* (69–78.)

6 A legfeltűnőbb: „A történészek vitái két nézőpontra alapultak. Az első a klasszikus, hagyományos jogi alapokat vette figyelembe, a másik a konvencionális hozzáállás.” – sajnos a folytatás sem derít fényt ezek mibenlétére. (vö. 70. o.)

7 *A koraiújkori mezővárosok kutatásának problémái Szlovákiában.* (79–85.)

8 *Várostörténeti kutatások Erdélyben a második világháború után.* (87–94.)

írjak?, a történeti régiók definiálásának nehézségei), majd a Nagyvárad-projektben alkalmazott munkamegosztást ismerteti.⁹

A harmadik részt Vonyó József tanulmánya nyitja,¹⁰ melyben a szerző általános kritikáját adja az 1990 utáni településmonográfia-írás gyakorlatának. Neveket diszkréten ugyan nem említi, de diagnózisa helytálló: gyakran presztízszempontoktól vezérelt megrendelők és üzletet szimatoló, továbbá a csak lelkesedésükre hagyatkozó szerzők jellemzik az elmúlt 15 évet (is). Vonyó vázolja a kutatócsoport szervezésének előnyeit, mely fohász remélhetőleg elhallik a potenciális megrendelőig. Azt is nyomatékosítja, hogy a megrendelő legyen tisztában azzal, hogy mit is akar: népszerűsítő olvasókönyvet szeretne vagy szaknyelven írt szakmunkát. A kettő szerencsés esetben nem feltétlenül zárja ki egymást, de ezen alapkérdés tisztázatlansága még egy amúgy jól végiggondolt összefoglalót is egyenetlenné tehet. A monográfiaíráshoz Vonyó József javasolta kritériumok és szempontok hasznos segítséget jelenthetnek az orientációban, bár az így az időben, térben és a forráshasználatban megcélzott totalitás színvonalas elérését a valóságban én csaknem lehetetlennek tartom. Jól hasznosulhat ellenben az a mellékletben közölt összeállítás, melyben a szerző a településtörténeti munkák részegységeihez ad pontokba szedett ötleteket. (112–119. o.)

Feiszt György a Szombathely-monográfia elindításának körülményeit ismerteti,¹¹ miközben némi iróniával tekint vissza az elmúlt évtizedekre, amikor a megrendelő településen zajló, a népszerűsítés vagy szakmaiság körüli vitákban még a pártbizottság véleményére is tekintettel kellett lenni, – utóbbi szerencsés esetben legalább igazodott a helyi adottságokhoz. Így volt ez a vasi megyeszékhelyen is, „[a] patriotizmust nem szívlelő történelemszemléletnek kapóra jött a pogány kultuszok felelevenítése. Szombathelyen közel négy évtizeden keresztül gyakorlatilag csak »Savaria-kutatás« folyt.” (126. o.) Az új, első kötetével 1998-ban debütált Szombathely-monográfia előmunkálatai 1992-ben kezdődtek; az írás befejező része hasznos információkkal szolgál a kivitelezés megtervezéséről, a részkutatások összehangolásának mikéntjéről. Szintén a településmonográfia elkészítésének folyamatát osztja meg az olvasóval Halász Imre, a 2000-ben megjelent Zalakaros-kötet szerkesztője.¹² Zalakarosról sajnálatosan kevés levéltári forrás maradt fenn, a munka során ez volt a legfőbb akadály. Ez az írás leginkább az erre a kihívásra adott válaszok miatt tanúságos, hiszen sok gyakorló monográfus küzd hasonló problémával. A írás végén a függelékben megtaláljuk a Zalakaros-kötet tartalomjegyzékét.

A *Módszertani problémák* című blokkban a témákat tekintve széles a kínálat. Petrovics István a Temesköz–Bánság–Bánát szavak jelentéstörténetét és a középkori Temesvárra vonatkozó forrásanyagot elemzi kiérlelt, alapos tanulmányában.¹³

9 *A várostörténeti kutatások mai problémái Romániában.* (95–100.)

10 *Szempontok a város- illetve községtörténeti monográfiák elkészítését szolgáló alap kutatás megszervezéséhez.* (103–121.)

11 *Szakmai, lokálpatrióta és politikai érdekek ütközése a várostörténeti monográfiák készítése során.* (123–128.)

12 *Zalakaros város monográfiája.* (129–140.)

13 *Módszertani problémák a középkori Temesvár történetének kutatása kapcsán.* (143–160.)

Germuska Pál írásában végigveszi mindazon forrásokat, melyek a 11 ún. „szocialista város” kutatásakor megkerülhetetlenek ugyan, de vagy nem ismertek, vagy pedig lelőhelyük nem közismert.¹⁴ Áttekinti az állampárt döntéshozó testületeinek, a kormányzerveknek, közigazgatási apparátusnak és a nagyvállalatoknak az iratanyagát, illetve saját tapasztalatai alapján ismerteti, hogy az egyes részterületek anyagai mely fondokban és mekkora eséllyel található meg. Hacsak nem semmisültek meg, a legtöbb állag ma már a MOL gyűjteményét gazdagítja, ez alól jóformán csak a BM iratainak mindmáig át nem adott része kivétel. Ezenkívül saját műhelye, az '56-os intézet gyűjteményeit is bemutatja.

Várady Zoltán egy közismert, de a helytörténeti kutatásokból gyakorlatilag ki-felejtett forrástípusra, a vármegyei nemesi közgyűlések jegyzőkönyveire hívja fel a figyelmet Tolna megye példáján.¹⁵ Mivel a közgyűlés munkája a vármegye életének csaknem minden területére kiterjedt (pl. adók, nemes és nemnemes összeírások, egészségügy, iskolák felügyelete, vámok stb.), a mutatózott jegyzőkönyvekben pedig településekre is kereshetünk, eredményesen egészíthetjük ki a sokszor szegényes községi anyagokat. Várady hat nagyobb irányt jelöl meg, melyek mentén jól használhatók a közgyűlési jegyzőkönyvek: 1. hivataltörténet, 2. gazdaságtörténet (adók, közmunkák, kereskedelmi engedélyek), 3. a nemesség rétegződésének vizsgálata, 4. mint a helytörténeti források, utalások gyűjteménye, 5. hadtörténet (a csapatmozgások, hadtáp szervezése és katonaaállítás; rendszet), 6. egyháztörténet (pl. az egyházi birtokosok érdekütközései a világiakkal).

A zalakarosihoz hasonló problémák jelentkeztek Zalalövő monográfiájának elkészítésekor is; a községi iratanyag nagymérvű pusztulása miatt a szerző által másodlagos forrásoknak nevezett anyagokra fontos szerep hárult.¹⁶ A 20. századi anyagokból Káli Csaba az 1945/46-os évekből a SZEB és a Vörös Hadsereg számára készített beszámolókat, a Bodor Antal szervezésében a '20-as években szétküldött közigazgatási tájékoztató lapokat, választói névjegyzékeket, bírósági iratokat, cégjegyzékeket és a koalíciós idők pártjainak anyagait használta eredményesen. Mivel ezen irattípusok gyakorlatilag az ország valamennyi településéről rendelkezésre állnak, elsőrendű forrássá lépnek elő a helytörténeti kutatásban.

Aradi Gábor az előbb említett Bodor-féle adatgyűjtésnek szenteli írását.¹⁷ A néprajzi és a mezőgazdasági múzeumban őrzött anyagok forrásértéke méltán állítható párhuzamba az 1828-as összeírással. A hat kérdőpontban vizsgálódó minisztérium kérdőívéből a piachelyeken túl az adott község intézményrendszeréről, gazdasági helyzetéről és népességi viszonyairól is átfogó képet kaphatunk. A szerző a továbbiakban ismerteti Bodor Antalnak a Magyar Mezőgazdasági Múzeumban őrzött hagyatékát is. A hagyaték rendszerezett, de eddig alig került felhasználásra, pedig valóságos kincsesbányája lehetne a településszintű kutatásoknak.

14 *A magyarországi szocialista városok 1945 és 1990 közötti történetével kapcsolatos kutatási problémák.* (161–170.)

15 *A nemesi közgyűlési jegyzőkönyvek felhasználásának lehetőségei a helytörténeti kutatásban.* (171–176.)

16 *Zalalövő 20. századi történetének másodlagos levéltári forrásai.* (177–182.)

17 *A községi monográfia néhány speciális forrása a két világháború között.* (183–194.)

Mivel konferenciakötetről van szó, az írásokon nem kérhető számon olyan kérdések kifejtése, melyek magva fellelhető ugyan, de amelyek kidolgozottabb tanulmányokat igényelnének. A szerzők már megjelent munkák összeállítása közben szerzett tapasztalataikat osztják meg, historiográfiai áttekintést nyújtanak, vagy pedig bizonyos forrásokra szeretnék a figyelmet felhívni. Mégis van egy kis hiányérzetem. Egyrészt, hogy a helytörténet mint a mikrotörténeti *közösségrekonstrukció* lehetősége alig-alig jelenik meg a tanulmányokban. Lehet, hogy ez csak annak köszönhető, hogy a helytörténet valamennyi szerző írásában alapvetően várostörténetet jelent, a városok közösségrekonstrukciója pedig – méretüknél fogva – sokkalta nagyobb energiabefektetést kíván, mint a falvaké. De a falvak ilyen szempontú feldolgozása is jóformán teljességgel hiányzik. A közösségrekonstrukció egy másfajta, demográfiai alapozottságú kutatói programot feltételez, melynek kibontása a kevésbé állhatatos kutató számára hiábavaló türelemjátéknak tűnhet, és látszólag a megrendelő önkormányzat és a helyiek érdeklődésével is kevésbé vág egybe. Ennek ellenére úgy vélem, hogy valahol minden monográfiának ezt kellene végső célként megjelölni, amiből a forrásadottságok, a szerzők felkészültsége, a megrendelők kívánságai stb. tükrében lehetne engedményeket tenni. A kronologikus rendben szerkesztett, „az ősidőktől napjainkig” típusú vállalkozások helyett ideje lenne arra helyezni a hangsúlyt, hogy – a források nyújtotta keretek között – feltárjuk az adott közösség szerveződésének mikéntjét, megismerjük a hétköznapok világát (ami sokkal több annál, mint amit a néprajz a népszokások alatt ért, de nem egyenlő a helyi lapokban történő tallózással sem), a helyi társadalom működésének kereteit, az egymást követő generációk építkező munkáját. Az is bizonyos, hogy ez a munka nem végezhető el egyik napról a másikra, mert szisztematikusan végigvitt alap kutatásokra van szükség, melyek első részeredményei is évek múltán jelentkeznek majd. Ha viszont azt tekintjük a helytörténet fő feladatának, hogy alapjául szolgáljon a helyi identitás erősítésének, akkor hosszútávon a közösségtörténet sokkal inkább segíti e hivatás kiteljesedését, mint csupán a települést ért csapások bemutatása, vagy a helyi hírességek elmaradhatatlan arcképcsarnoka.

Előbbiekhez kapcsolódik másik észrevételem, amely a könyv funkciójával kapcsolatos. Az előszóban megcélzott feladatra, hogy kézikönyvként szolgálja a helytörténészek munkáját, e kötet jelentős részben nem alkalmas. Nem is lehet, mert a konferenciakötet mint műfaj ezt nem teszi lehetővé, legyen mégoly jól is szerkesztett; ötletadó segédletként viszont jól hasznosítható a hétköznapok során. A tanulmányok jelen formájukban a helytörténészek körében is feltételezik egy evidenciaszámba menő elméleti és tárgyi tudásanyag előzetes meglétét, ami ugyanakkor mint a szerzők bíráló sorai is jelzik, koránt sincs így. A kézikönyv-funkció eléréséhez ezért a módszertani részben mindenképpen hasznos lett volna egy vagy két didaktikus formában közzétett előadás arról, hogy hogyan épül fel egy levéltár, melyek a forráskritika alapvető szempontjai, hogy a kronologikus rendszerű adatközlés miért nem egyenlő történetírással stb., bármennyire is triviálisnak tűnnek e szempontok.

Nem állhatom meg, hogy a könyvről mint könyvtáram új darabjáról is szóljak. Sajnos, jelen kötet sem lóg ki a csekély összegből, de igénytelenül létrehozott munkák sorából. A műfaj ellenére a tanulmányok a várható kézikönyv-funkció miatt egy sokkal igényesebb, legalább keménytáblás kivitel érdemeltek volna. Saját példányom, bármennyire is óvatosan fogtam kezembe, már az első érintéskor szétesett. A külső lazaság a szerkesztésben is visszaköszön: a tanulmányok szerkesztői egységesítése nem történt meg, legalább négyfajta hivatkozási, illetve bibliográfiai eljárás fedezhető fel a kötetben. Ezt a szerkesztő az előszóban – vélhetően a szükségből érényt kovácsolva – mint további módszertani segédeszközt védelmezi, a kötet fényét mindazonáltal nem emeli.

Horváth Gergely Krisztián

Tomka Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában

Osiris zsebkönyvtár, Osiris, Budapest, 2000. 152 oldal

Tomka Béla könyve a 20. századi magyar családtörténet elemzésére vállalkozik, mégpedig a nyugat-európai folyamatok összehasonlításával. A kötet hat fejezetből és e fejezetekhez szorosan kapcsolódó (közel a kötet egy ötödét kitevő) táblázatokból épül fel. Már a fejezetcímek áttekintéséből is kiderül, hogy Tomka nem egy, a széles értelemben vett családtörténet megírására törekszik. Sem a – ma talán divatosabbnak számító – a családhoz, mint intézményhez tapadó kulturális és ideológiai jelentések változásának elemzését, sem a 20. századi magyar család hétköznapijainak változását nem vizsgálja. E helyett a demográfia és a családszociológia eszközeivel és mutatóival megragadható változások érdeklík elsősorban. Így, bár a könyv más kutatások eredményeire épül, mégis eleddig jórészt feltáratlan területet jár be. Habár a magyar családtörténeti–történeti demográfiai irodalom jelentős eredményekkel rendelkezik, vizsgálataiban eleddig ritkán merészkedett el a 20. századig, a kutatások súlypontját mai napig is a 18–19. századra vonatkozó vizsgálatok jelentik. A demográfia és a családszociológia pedig mostanáig kevés érdeklődést mutatott a hosszú időtávú, történeti vizsgálatok iránt.

A könyv szerkezete világos és jól áttekinthető. A család egy-egy aspektusát kifejező változók elemzéséből felépülő fejezetek struktúrája és gondolatmenete azonos. Először az általános nyugat-európai fejleményeket tekinti át, majd a különböző nyugat-európai országok adatait veti össze. Ezt követi a vonatkozó magyar adatok ismertetése, majd végül mindegyik fejezetet a nyugat-európai és magyar adatok összehasonlítása zárja. Ebben a szerkezetben tehát az első fejezet a család demográfiai alapjait, a fertilitás (termékenység) és mortalitás (halandóság) változásaiban vizsgálja. A második fejezet a házassági szokásokat elemzi az első házassági életkor, valamint az élethossziglani cölibátus mutatóin keresztül. A harmadik fejezet a háztartások szerkezetében bekövetkezett változásokat tekinti át az átlagos háztartásnagyság mutatóján keresztül. Az ötödik fejezet a házastársak közötti viszony átalakulását, elsősorban a nők helyzetének megváltozását vizsgálja. Az itt felhasznált mutató a női foglalkoztatottság mértéke. A hatodik fejezet a családformák pluralizálódását tárgyalja a válások számarányának és a házasságon kívül született gyermekek arányának vizsgálatával. Egyedül az utolsó, a gyermekek helyzetét vizsgáló fejezet nem épül egy vagy néhány kitüntetett mutató vizsgálatára. Ebben a fejezetben azt vizsgálja, hogyan változott meg a társadalom viszonya a gyermekekhez a 20. század folyamán, ehhez pedig a gyermekekre vonatkozó szociálpolitikai intézkedések (anyasági támogatások és a családi pótlék megjelenése), illetve a gyermekgondozó intézmények (bölcsődék, óvodák) szerepét elemzi, továbbá a gyermeki jogok fejlődését hasonlítja össze.

A kötet zárófejezete összefoglalja az egyes fejezeteket lezáró elemzéseket és összegzi a különböző mutatók alapján levonható következtetéseket. A szerző központi kérdése, hogy a 20. században (egészen pontosan 1910 és 1990 között) konvergált, avagy divergált-e a nyugat-európai és a magyar családfejlődés. A konvergencia és divergencia – a könyv alcímében is szereplő – kifejezések használata itt nem egyszerűen a recenzens tudományoskodását jelzi. Az egész kötet érvelése, az összehasonlítás menete a kiválasztott mutatók, illetve az általuk alkotott hosszú távú trendek statisztikai értelemben vett közelségén illetve távolságán nyugszik.

Mivel a munka gondolatmenete elsősorban a kiválasztott mutatók elemzésén alapul, a könyv és az érvelés szerves részét alkotják a kötet végén közölt táblázatok. Ezek tartalmazzák a kiválasztott változók értékeit tízéves bontásokban, Magyarországon és az elemzésbe bevont tizenhárom ország tekintetében. A munka gondolatmenete csupán a táblázatokat olvasva is rekonstruálható, hiszen a kötetet egy mondhatni „szuper” táblázat zárja, amelynek értékeit a megelőző táblázatok alapján számította ki a szerző, és benne a konklúzióhoz hasonlóan a közeledés vagy távolodás mérlegét vonja meg. Ez az utolsó táblázat ugyanis a korábban felhasznált mutatók magyar adatai mellett közli a megfelelő nyugat-európai átlagokat, továbbá a nyugat-európai szórást (ami a Nyugat-Európán belüli konvergenciát vagy divergenciát mutatja), valamint egy speciálisan kialakított mutatót az ún. standardizált magyar adatot, amely a következőképpen jött létre: „a magyar adatból kivonjuk a megfelelő nyugat-európai átlagot, majd elosztjuk a nyugat-európai szórással. E szám nullától való eltérése mutatja a nyugat-európai adatoktól való eltérés mértékét” (14.) (az eltérés irányát az érték negatív vagy pozitív volta jelzi). E statisztikai eljárás értelme az volt, hogy a nyugat-európai országok egymástól is eltérő fejlődési irányai ne befolyásolják az összehasonlítást. Lényegében ezekből az értékekből vonja le Tomka, hogy a magyarországi fejlődés mikor és milyen mértékben közelíti meg a nyugat-európaiakat. Az így kapott értékekből a magyarországi családfejlődés három szakaszát különíti el, amiből végeredményében a 20. századi magyar társadalom egy eredeti narratívája jön létre. E szerint a század közepéig tartó első szakaszban a magyar társadalom a nyugat-európai társadalmakhoz hasonló utat járt be. Lényegében minden kiválasztott mutató ugyanabban az irányban változott Magyarországon, mint annak nyugat-európai megfelelője, és a különbségek is csökkentek. Az ötvenes években azonban megtört a hasonulás folyamata. A hatvanas évek közepéig tartó második periódust egy „egyensúlyi helyzet” jellemzi, amikor a távolság se nem nő, se nem csökken. Egyes folyamatok (mint pl. a gyermekhalandóság csökkenése) terén a távolság csökkent, máshol azonban újra növekedésnek indult. A harmadik, az 1990-ig tartó időszakot pedig egyértelműen a divergencia jellemzi, Magyarország távolodott Nyugat-Európától. Ennek magyarázata egyrészt az, hogy Nyugat-Európában felgyorsultak a változások, ami elsősorban a hagyományos értelemben vett családi intézmény felbomlását jelentette. Nőtt a válások és csökkent a házasságkötések száma, ennek következtében – bár csökkent a termékenység – nőtt a házasságon kívül született gyermekek aránya, és összességében előtérbe kerültek az együttélés nem hagyományos formái. A különbség növekedésének másik oka azonban az volt,

hogy míg Nyugat-Európában tovább javultak a mortalitás mutatói, addig Magyarországon ez a javulás megállt, a férfiak életkilátásai pedig egyenesen romlottak.

A munka bevezetőjéből kiderül, hogy a kötet által megfogalmazott kérdésfeltevés szorosan kapcsolódik Hartmut Kaelble német társadalomtörténésznek az európai társadalomfejlődésről kifejtett nézeteihez. Ehhez képest véleményem szerint nem elegendő, hogy a bevezető két bekezdésében mutatja be Kaelble elképzelését. Igaz ugyan, hogy a német társadalomtörténész két hivatkozott munkája részben magyarul is olvasható.¹ Azonban nem állíthatjuk, hogy Kaelble nézetei a történelmi köztudat szerves részét alkotnák; ráadásul Tomka kötete a – minden bizonnyal – szélesebb olvasóközönségnek szánt Osiris zsebkönyvtár sorozatban jelent meg. Természetesen itt sincs hely ezen elmélet részletesebb bemutatására, mindössze csak arra vállalkoznék, hogy a magyarul megjelent részletek ismeretében értékelném, hogy mennyire kapcsolódik Tomka munkája ehhez az átfogóbb elképzeléshez.

Kaelble kiinduló tétele, hogy a kilencvenes évekre Nyugat-Európa már nemcsak egy politikai közösség, hanem a nyugat-európai országok társadalmi valójában is egy egységes és sajátos európai társadalmat alkotnak. Ennek magyarázata pedig az, hogy az európai társadalom egy sajátos, az USA-tól és Japántól eltérő modernizációs utat járt be, és a 19–20. században Európa országaiban egész sor közös társadalmi vonás alakult ki. Kaelble hat ilyen jellemzőt azonosít. Az első a nukleáris szerkezettel, a viszonylag kései házasságkötéssel és az erősebb családi intimitással jellemezhető európai család. A második az ipari társadalom, ami jellemzően csak Európában alakult ki. Harmadik pontként említi, hogy Európában egyedi, máshol hiányzó „civil társadalmi miliók” alakultak ki. (Négy ilyen milióként a polgárit, a proletárit, a kispolgárit és a parasztit azonosítja). Az ötödik jellemző, hogy Európában az urbanizáció kisebb ütemű és léptékű volt, mint pl. az Egyesült Államokban. Sőt, mára már Európa vált a legkevésbé városiasodott régióvá. Ehhez szorosan kapcsolódó európai jellegzetesség a közepes méretű városok sűrű hálózata. Utolsó jellegzetességnek a tömegfogyasztás sajátos európai mintáját tekinti. E szerint az európai tömegfogyasztás az amerikaihoz képest ugyan megkétszerezte, csak a második világháború után alakult ki; azonban a világ többi részétől eltérően voltak gyökerei a nyugat-európai társadalomban, és nem tekinthető csak az amerikai modell átvételének.

Kaelble úgy véli, hogy a sajátos nyugat-európai társadalom kialakulása mögött az iparosodást, a jellegzetes ipari társadalom lassú és hosszú távú kialakulását kell látni. Szerinte azonban nem csak egyszerűen hasonló utat jártak be az európai társadalmak, hanem jellemzően a második világháború végétől kezdődően annyira lecsökkentek az Európán belüli különbségek, hogy mára már lehetséges egy egységes nyugat-európai társadalomról beszélni. Ezen egységesülés magyarázatát Kaelble

1 Hartmut Kaelble: Útban egy európai társadalom felé. Nyugat-Európa társadalomtörténete, 1880–1980. In: Andorka Rudolf – Hradil, Stefan – Peschar, Jules L. (szerk.) *Társadalmi rétegződés*. Aula, Budapest, é. n. [1995] 161–170. valamint uő: Európa sokfélesége és az európai társadalom felé vezető út. In: Lengyel György – Nagy Beáta (szerk.) *Az európai integráció társadalmi feltevélei és hatásai*. Aula, Budapest, 2000. 11–50.

két folyamatban véli megtalálni. Az egyik folyamat gazdasági, a reálbérek és ezzel összefüggésben az életszínvonal töretlen és történetileg egyedülálló fejlődése, ami az '50-es és '70-es évek között egész Európára jellemző volt. A másik pedig egy kulturális, politikai folyamat, amelyet „Európa demokratizálódásaként” határoz meg, és amely a társadalmi gondolatok, modellek, valamint az életmódok növekvő cseréjét és hasonulását eredményezte.

Jól látható tehát, hogy Kaelble egy nagy ívű, a társadalom sok szféráját átfogó koncepciót fogalmaz meg az európai társadalmak egységesüléséről. Alaptéziseinek megfogalmazása idején koncepciójából már csak politikai okokból is kimaradtak a kelet-európai országok. Mindenképpen izgalmas tehát arra a kérdésre keresni a választ, hogy Magyarországnak hol a helye ebben az általános európai fejlődésben. Tomka a kötet bevezetőjében említi, hogy ő erre a nagy társadalomtörténeti összehasonlító elemzésre vállalkozik, aminek az első terméke a jelen kötet. Ebben a nagy ívű összehasonlító elemzésben logikus és helyes kiinduló pontnak látszik a család intézményével kezdeni a vizsgálatot. A családot tekinthetjük a társadalom olyan alapvető, legelemibb alkotóelemének, amely meghatározza alapszerkezetét. Ráadásul Kaelble is első közös jellemzőként említette az európai családot. Véleményem szerint, azonban más tényezők gyengítik e választás előnyeit. Kaelble maga is hangsúlyozza, hogy az európai család a 20. századra inkább már csak történeti örökség. „A 19. század végén és a 20. században az európai család modellje Európában mindenütt elterjedt, ugyanakkor elveszítette néhány jellegzetes vonását.”² A 20. századra inkább pont az európai családforma felbomlása a jellemző, amely során nem annyira a közös vonások, hanem pont a különbségek növekedése nyer teret.

A másik nehézség számomra abból adódik, hogy Kaelble modernizációs elmélete egy jellegzetesen makroszintű magyarázó modell, mégpedig abban az értelemben, hogy a közös jellemzők kialakulása mögött egy alapvető, általános folyamatot feltételez, az ipari társadalom jellegzetes nyugat-európai fejlődését. Így ez az összehasonlítás előfeltételezi, hogy a 20. században Magyarországon – hol lassabb, hol gyorsabb ütemben – de ugyanez a társadalomfejlődés játszódott le. E nagyszabású vizsgálat első lépésének tehát annak kell(ene) lennie, hogy eldöntsük, e makrofolyamat meglétét elfogadhatónak tartjuk-e Magyarországra nézve.

Nemcsak a munka egyes fejezeteire, hanem a kötet egészére is jellemző a módszeresség és következetesség. Így azt nem csak a családtörténet iránt érdeklődő specialistáknak érdemes kézbe venniük, hiszen jó alkalmat teremt az összehasonlító módszerrel és a történeti szociológiával kapcsolatos tanulságok levonására.

Tomka többször hangsúlyozza a bevezetésben, és a kötet címéből is kiderül, hogy a szerző határozottan és vállaltan összehasonlító történeti elemzésre vállalkozik. Joggal ismétli meg a Marc Bloch által még a múlt század húszas éveiben megfogalmazott panaszokat, hogy az összehasonlító történetírás az egyik legfontosabb, de mind a mai napig az egyik legkevésbé művelt ága a történetírásnak.³

2 Kaelble 2000: 14.

3 Bloch, Marc: Az európai társadalmak összehasonlító történelméről. In: *Uó: A történelem mestersége*. Osiris, Budapest, 1996. 169–200.

Az összehasonlító eljárás során az első nehézséget az összehasonlítandó egységek megfelelő kiválasztása jelenti. Tomka az egyik egységnek Magyarországot választotta. Így lemond az országon belüli esetleges regionális különbségek figyelembe vételéről. A kötet terjedelmét és az általa feltett kérdést tekintetbe véve ez elfogadható megoldás, de számos kérdést megválaszolatlanul hagy. A legfrissebb, 18–19. századdal foglalkozó történeti demográfiai kutatások egyik legfontosabb eredménye a nagyfokú regionális különbségek demonstrálása. Fontos és további kutatások feladata megállapítani, hogy a 20. századi agregált adatok mögött is meghúzódnak-e még regionális különbségek. Az már a kötet címéből is kiderül, hogy az összehasonlítás másik tagja Nyugat-Európa. Az egész Nyugat-Európával való mechanikus összevetés érvényessége megkérdőjelezhető, mint nem azonos léptékű elemek összehasonlítása. Tomka ugyanakkor számol ezzel a problémával. Számba veszi a nyugat-európai országok közötti különbségeket, és különböző régiókat alakít ki. Ugyanezt a nehézséget oldja fel a fentebb már bemutatott, a nyugat-európai országok közötti szórást számításba vevő statisztikai eljárás. Az összehasonlítás tagjaival szembeni utolsó kritikai megjegyzés az lehet, hogy miért Nyugat- és miért nem Kelet- vagy Közép-Európa. Egy ilyen típusú összehasonlítás azonban minden bizonnyal több technikai nehézséggel is járna. Egyrészt az adatok – különösen a század első felére – minden bizonnyal nehezebben elérhetőek, másrészt az összehasonlítás alapjául szolgálható országok folyamatos területi változása talán teljesen lehetetlenné is teszi összevethető adatsorok kialakítását.

Természetesen álnaivság lenne a recenzens részéről, ha pusztán módszertani, technikai nehézségeket tételezne fel a választás mögött. Kevés kivétellel a magyar történetírás az összehasonlításnak mindig ezt az útját járta. Bloch fejtette ki először módszeresen, hogy a „valódi” összehasonlító történetírás feladata a szomszédos és kortárs társadalmak egymással való párhuzamba állítása. A Bloch-i szöveg figyelmes olvasásából kiderül, hogy mindig egyenrangú, egymással interakcióban lévő társadalmak összehasonlítását tartja üdvösnek. Az összehasonlítás lényege itt abban áll, hogy a munka során mindkét társadalomról új ismereteket szerzünk. A különbségek és hasonlóságok azonosítása és elkülönítése során az egyik társadalom változásai a másik társadalom jelenségeinek fényében nyernek *magyarázatot* és viszont.⁴ Blochnak persze „könnyű” volt a francia, angol és német társadalomfejlődés közötti kölcsönhatások és különbségek számbavétele. A magyar történelemre nézve azonban a gyakorlatban igen nehéz, ha egyáltalán lehetséges egy ilyen, klasszikus típusú összehasonlítást végezni. A magyar történetst, ha túl tekint a szűk nemzetállami kereteken, akkor a Tomka által is feltett kérdés izgatja elsősorban: „Mennyire vagyunk (voltunk) közel (Nyugat-) Európához?” Világos azonban, hogy ez nem az a (társadalom)tudományos kérdésfeltevés, aminek ideáját Marc Bloch is megfogalmazta. A kérdés mindenkor aktualitása avagy tétje persze érthető és elfogadható, de véleményem szerint nagy mértékben behatárolja és meghatározza a lehetséges válaszok készletét. Ugyanis azt az előfeltevést teszi szükségessé, hogy létezik A Tár-

4 Bloch 1996: 181–183.

sadalmi Fejlődés, ami lényegében egyet jelent a nyugat-európai folyamatokkal, és a magyar társadalom nem tehet mást, mint hogy közeledik avagy távolodik ettől. Erre alapozva könnyen meg lehet fogalmazni értékítéletet a magyar társadalom jó és rossz, avagy reakciós és progresszív korszakairól, de kérdés, így mennyivel jutottunk közelebb a korabeli társadalom megértéséhez. Jelen kötet esetében is megfogalmazható az a kérdés, hogy a nyugati folyamatokhoz képest meghatározott közeledés-távolodás meghatározása mennyiben *magyarázza* a magyar társadalomban lejátszódott folyamatokat.

El kell ismerni azonban, hogy a választott eljárásnak köszönhetően az olvasó rövid és világos áttekintésben megismerheti a nyugat-európai családtörténet legfontosabb fejleményeit. A család sokszor áll a közbeszéd és közérdeklődés középpontjában, de ritkán kerülnek szóba az általános európai folyamatok. Tomka könyvéből azonban az érdeklődő megismerkedhet a 20. századi családtörténet legfontosabb folyamataival: megtudhatja pl. hogy mit jelent „a család aranykora”, mivel magyarázható az ötvenes évek „*baby boom*”-ja, és többek között világosan kiderül, hogy a termékenység csökkenése nem valamiféle speciális „magyar átok”, hanem általános európai jelenség a 20. században, amely a demográfusok által az ún. második demográfiai átmenetnek elkeresztelt folyamat egyik legfontosabb jellemzője. A kötet további erénye, hogy nem egyszerűsíti le ezeket az európai folyamatokat, hanem a ma még nyitott kérdések esetén ismerteti a különböző, egymással vitatkozó magyarázatokat.

Amint már fentebb említettem, a kötet másik nagy erénye módszertani világossága és következetessége. Tomka könyvében egy történeti szociológiai elemzésre vállalkozik, ami azt jelenti, hogy a kérdéses jelenségeket és folyamatokat néhány kiválasztott mutató kvantitatív elemzésével értelmezi. Ma ritkán olvashatunk magyar nyelven ezzel a módszertani apparátussal írt munkát, ezért módszertani szempontból is érdemes közelebről megvizsgálni a kötetet. Itt most két pontot, a házassági szokások és a női munkavállalás elemzését szeretném kiemelni.

A házassági szokásokkal kapcsolatban Tomka a hagyományos mérőszámokat: az első házasságkötési életkort, valamint az élethossziglani cölibátus (vagyis, hogy egy generációnak hány százaléka köt, illetve nem köt házasságot) arányát vizsgálta. E két mutató alapján Magyarország a 20. század egésze során jellegzetesen különbözött Nyugat-Európától. Mind a nők, mind a férfiak jellegzetesen fiatalabb korban kötötték meg első házasságukat, és a populáció sokkal kisebb része maradt hajadon és agglegény, mint Nyugat-Európában. E mutatók mögött könnyen felismerhető a klasszikus, először John Hajnal által megfogalmazott kelet-európai házassági minta. A Hajnal az általa meghatározott házassági minták közötti eltérést a háztartás-keletkezési rendszerek közötti eltéréssel magyarázta. Nyugat-Európában a házasságkötést az a norma korlátozta, hogy az új családnak új háztartást is kellett tudni alapítani, Kelet-Európában azonban az új családok jellegzetesen közös háztartást tarthattak fenn a szülőkkel, így ez a korlát nem létezett. Most természetesen nincs alkalmunk és lehetőségünk e durva leegyszerűsítésen túl bemutatni

e modell részleteit és érvényességét.⁵ Csak arra szeretném felhívni a figyelmet, hogy Hajnal modelljében a mutatókban megragadható különbségek magyarázata a különböző paraszti társadalmak eltérő gazdálkodási rendszereiben rejtett. Tehát nem mondhatjuk sommásan pl. azt, hogy „a második világháború után azonban – különösen pedig a ’60-as évek közepe és a ’70-es évek vége között – ismét erőteljesen érvényesült Magyarországon a kelet-európai házassági minta.” (44.) Minden bizonnyal Tomka se feltételezi, hogy a ’70-es években újra előtérbe került Magyarországon az összetett háztartásokban való paraszti gazdálkodás. A kérdés valójában pont az, mivel magyarázható, hogy a ’70-es években hasonlóak a különbségek a magyarországi és a nyugat-európai házassági szokásokban a jó száz évvel azelőttivel. E megfigyelés inkább megkérdőjelezi a hajnali magyarázat érvényességét, és újra el kell, hogy gondolkodtasson mindenkit afelől, vajon mi befolyásolja a házasságkötési normákat és gyakorlatokat.

Hasonló nehézséget okoz a nők családon belüli helyzete megváltozásának értékelése. Ennek egyik mutatójául Tomka a női foglalkoztatottság arányának változását választotta. E mutató szerint a női egyenjogúság Magyarországon még a nyugat-európai mértéket is meghaladóan nőtt az ötvenes években, hiszen egyre több nő vállalt munkát. A kérdés azonban az, hogy a női foglalkoztatottság arányának növekedése vajon ugyanazt jelenti-e az ötvenes években Magyarországon, mint Nyugat-Európában.

Ilyen típusú kritika természetesen mindig megfogalmazható a statisztikai, mérhető változások elemzésére vállalkozó tanulmányokkal szemben. Tomka is érzékelteti a választott módszer korlátait: „a formai (mérhető) hasonlóságok/eltérések gyakran eleve félrevezetőek lehetnek a funkcionalitást illetően.” (13.) Ezért talán érdemesebb felhívni a figyelmet a módszertani döntésből fakadó újdonságokra, eredményekre. Azzal, hogy mára már a 20. század is történeti korszakká vált, a kutatók új típusú források történeti elemzésére is vállalkozhatnak. Az elmúlt századról már olyan statisztikai jellegű források állnak rendelkezésünkre, amelyek a szociológia tudományos kritériumait is kiállják, hiszen annak idején szociológusok, statisztikusok készítették el azokat. A második világháború utáni korszakra nézve már rendelkezésre állnak olyan források is, amelyekről a korábbi korszakok társadalomtörténete nem is álmodhat. Tomka is felhasználja ezeket az adottságokat, amikor például a házastársak közötti viszony változását az attitűd- és érték-vizsgálatok eredményein keresztül elemzi. Bár a kvantitatív, társadalomtudományos történetírás igazán nem mondható divatosnak (különösen Magyarországon), Tomka könyve azt demonstrálja, hogy a 20. századra vonatkozó társadalomtörténet-írás semmiképpen sem negligálhatja ezeket a módszereket és forrásokat.

A kérdés az lehet, hogy egy ilyen társadalomtörténet-írásnak hogyan kell kezelnie forrásait. Kell-e történeti értelemben vett forráskritikának alávetni az ötve-

5 Lásd erről részletesen és a magyarországi adatok elemzésével Faragó Tamás: *Különböző háztartás-keletkezési rendszerek egy országon belül – Változatok John Hajnal tézisére. Történeti Demográfiai Évkönyv* 2001. 19–63.

nes-hatvanas években lefolytatott szociológiai vizsgálatok eredményeit, vagy azokat minden különösebb kritika nélkül használhatja a történész?

Tomka Béla kötete több értelemben is sikeresnek ítélnél. Csak kívánni lehet, hogy jusson el a szélesebb olvasóközönséghez, hogy zsebkönyvi, ismeretterjesztő funkcióját betölthesse. A nagylélegzetű összehasonlító történelmi kutatás tekintetében pedig a várható folytatás fogja eldönteni, hogy megszülethet-e belőle egy korszerű 20. századi magyar társadalomtörténet.

Sohajda Ferenc

Gérard Noiriel: Penser avec, penser contre – Itinéraire d'un historien
Paris, Belin, „Socio-Histoires”, 2003. 311 oldal

Gérard Noiriel legújabb művét leginkább talán személyes szakkönyvként lehetne jellemezni. Noiriel ugyanis könyvének első, terjedelmesebb részében azokat a gondolkodókat mutatja be, akik meghatározó befolyással voltak saját pályafutására, és akiknek koncepciói, kérdésfeltevései a mai napig ösztönzik kutatásait. Az írás másik, akár függelékként is felfogható részében a szerző saját, szakmai szempontból szokatlan életútját beszéli el. Ez a társadalomtörténészek pályafutását többnyire interjúkból megismerő magyar olvasó számára kissé különösen hat, ám Franciaországban a '70-es, '80-as évektől divatos eljárás, gondoljunk csak a műfajban leghíresebbé vált, Pierre Nora szerkesztette *Essais d'ego-histoire*-ra.¹

Noiriel a francia bevándorlás történetének talán legfontosabb kutatója, ugyanakkor számos írása, sőt könyve jelent meg a kortárs történelem, illetve a történetírás története témakörében. Magyarul ez utóbbiból ad ízelítőt *A történetírás „válsága”* címen közreadott munkája,² az ennek megjelenését követő polémiait és erre adott válaszáat összegzi új könyvének bevezetőjében (*Démocratiser l'histoire*). A szintén – már korábban közreadott – rövidebb írások gyűjteményének legfontosabb mondanivalóját egy „társadalomtudományi párbeszéd” megteremtésében látom. Noiriel egyszerre tiszteleg és kritizál: a Marc Bloch, François Simiand, Fernand Braudel, Michel Foucault, Pierre Bourdieu, és jóval meglepőbb módon Max Weber, Norbert Elias, Virginia Woolf és Richard Rorty „főszereplésével” megírt fejezetek egyszerre tükrözik a szerző személyes ízlését, illetve azt a törekvését, hogy hasznos gondolati eszközkészletet kínáljon fel a történészek számára más diszciplínák területéről.

A cél tehát a párbeszéd megteremtése, kompromisszumok keresése, noha a kötet egészét a konfliktusok hangsúlyozása jellemzi. Az első rész, mely a „szocio-történész” társadalomtudományokban betöltött (betöltendő) pozícióját tárgyalja, azt mutatja be, hogy a történész is, a társadalomtudós is kénytelen állandóan „együtt és ellen gondolkodni” valakivel, valakikkel, valamivel (szemben). Így a cím – úgy érzem – több annál, amit az alcím sugall, azaz hogy egy történész – nevezetesen Noiriel – életútját ismerjük meg az együtt/ellen opciók megsabta keretek között. Ez a logika uralja a kötet írásainak csaknem mindegyikét, az elemzett gondolkodók mindig valakivel, valamivel szemben pozicionálódnak. Ez utóbbira legjobb példa a „hagyományos” történészeket kritikai, sőt agresszív hangon támadó François Simiand-ról írt munkája, melyben a szerző kijelenti: mind a mai napig e hangvétel határozza meg a francia filozófusok és történészek vitáit (*L'«Éthique de la discussion» chez François Simiand*).

1 *Essais d'ego-histoire* (szerk. Pierre Nora), Paris, Gallimard, 1987. A kötetről érdekes írást adott közzé Jeremy D. Popkin, *Ego-histoire and Beyond: Contemporary French Historian-Autobiographers*, *French Historical Studies*, 1996, 19, 1139–1167.

2 Gérard Noiriel: *A történetírás „válsága”* Budapest, Napvilág, 2001.

Noiriel interdiszciplinaritás iránti fogékonyságát jelzi az is, hogy Michel Foucault és Pierre Bourdieu jóval fontosabb szerepet játszottak intellektuális fejlődésében, mint az *Annales* történészei. Előbbiek felszabadították a marxizmus hatása alól, és elméleti keretet adtak munkáinak. Foucault meghatározó szerepét jelzi az is, hogy könyve bevezetőjének első sorában rá hivatkozik. Foucault-ról írva (*Foucault et l'histoire: les leçons d'un désenchantement*) megjegyzi, hogy a várakozásokkal ellentétben sajnos nem sikerült forradalmasítania a történetírást, illetve, hogy a történeti források iránti érdeklődése ellenére mindvégig filozófus maradt. Másik írásában azt a számára szimpatikus mozzanatot emeli ki, hogy Foucault a hatalom misztifikálásától fokozatosan a gyakorlatibb definíciók felé mozdult el, melyek lehetővé tették az „elkötelezett tudós” részvételét bizonyos kollektív mozgalmakban (*Michel Foucault: les trois figures de l'intellectuel engagé*).

Noiriel Bourdieu-fejezete (*Comprendre l'incompréhension? Hommage à Pierre Bourdieu*) ugyan a francia gondolkodó előtti tisztelgés szándékával íródott – különösen az uralkodó osztályoknak a kultúrán és az iskolai oktatáson keresztül megvalósuló szimbolikus hatalomgyakorlását „leleplező” elmélete előtt emel kalapot –, mégsem tudja megállni, hogy hozzá ne tegye: Bourdieu kombattáns szociológiája (*sociologie de combat*) sokakat elriasztott azzal, ahogy az „uralkodók” hétköznapi gyakorlatát sokszor szinte megvetően karikírozta. Végül – összegzésként is – Bourdieu egyszerre tudományos és egyben társadalmilag mozgósító szociológiaelméleti kudarcáról elmélkedik, hozzáfűzve: ez, a kutató és az értelmiségi szerep közötti feszültség élete végéig kísérte.

Virginia Woolf-fal szemben igen barátságos hangot üt meg (*Le travail sur soi dans l'œuvre de Virginia Woolf*), éppen úgy, mint a többi nem francia szerzőről írt fejezetben. Ez Norbert Elias esetében nem is meglepő – a későn felfedezett Elias reneszánszát éli Franciaországban –, persze Noiriel érdeklődéséhez, mondhatni ízléséhez az ő nemzeti identitásról, nem pedig az udvari kultúráról írt munkái állnak közel (*Un concept opératoire. „L'habitus national” dans l'œuvre de Norbert Elias*). A Max Weberrel foglalkozó rövid rész a filozófusok és szociológusok eltérő Weber-képét és ezek konfliktusát vizsgálja, dióhéjban összefoglalva a Weber-recepció francia sajátosságait (*Max Weber et le sens des limites*).

Fernand Braudel kapcsán a történészek „legitimáció-tudományának” a szociológiával és az antropológiával kialakított, konfliktusokkal terhelt viszonyát elemzi. Másokhoz hasonlóan úgy véli, Braudel hosszú időtartam koncepciója stratégiai jelentőségű a történetírás és intézményes pozíciói megerősítésében. A „tudományos vállalkozónak” titulált Braudel példáján keresztül – Braudel közösségen belüli hegemónikus pozíciójának meghatározó szerepet tulajdonít a hosszú időtartam „imperialista” koncepciójának megszületésében – Noiriel arra figyelmezteti kollégáit, hogy nézzenek szembe azzal, mit jelent egy (történeti) közösség megszervezése, ne tegyenek úgy, mintha nem tudnák, milyen politikai vonzatokkal jár ez együtt.

A Richard Rorty-ról szóló fejezetet a szerző minden valószínűség szerint provokatívnak szánta (*Richard Rorty: L'autre philosophie de l'action*). Én azonban inkább értetlenkedve olvastam a Rorty-t övező noiriel-i laudációt: számomra egyálta-

lán nem lett világos, miért is alkalmas Rorty pragmatikus filozófiája a történészek problémáinak megoldására, illetve hogy melyek is azok a mágikus „eszközök”, melyek a történészek gyakorlati munkáit előrelendítenék. A szerző ugyanis ezt alátámasztandó egyetlen példát sem idéz.

Rorty anti-fundacionalista programja mindenestre alátámasztja Noiriel érveit a különböző álláspontok elfogadására a történészi közösségen belül. Úgy véli, hogy a történészeknek javítaniuk kellene – még az egymás közötti – kommunikációjukon is, továbbá végre emancipálódniuk nemcsak a filozófusokhoz és a szociológusokhoz, hanem a politikusokhoz és – legfőképpen – az újságírókhoz. Elengedhetetlenek tartja, hogy a történészek reflektáljanak saját mesterségükre, különösen pedig a történelem tudományos státuszához kapcsolódó filozófiai vitákra, ugyanakkor reagálniuk kell a nyilvánosság elmúlt évtizedekben bekövetkezett változásaira is. Így a történészeknek a „tudományos” gyakorlat köré szerveződő valódi közösségekben kell(ene) munkálkodniuk, nemcsak a politika, hanem a közvélemény hullámaiától is függetlenül. Noiriel a történészi gyakorlat Marc Bloch-i alapelveire hivatkozik: az ítélkezéstől tartózkodásra, a „tudományos” lelkiismeretre, a módszertani szabályok betartására és a történészeknek honfitársaikkal szükséges párbeszédére (*Le statut de l'histoire dans Apologie pour l'histoire*).

Mivel a szerző meggyőződése, hogy a történészek személyes élettapasztalatai befolyásolják múltról kialakított képüket, könyvének utószavában saját történetét illeszti a történetírás történetébe (*Un désir de vérité*). Ebben egy munkáscsaládból származó fiatalember viszontagságairól olvashatunk, aki kaotikus iskolai pályafutását követően érkezett meg a történészek világába. A nem éppen ideális családi háttérű (középosztályból lecsúszott alkoholista papa, munkás mama) szerzőt lázadás vétsége miatt kirúgják a tanárképző főiskoláról, így végül a nancy-i bölcsészkaron szerzi meg diplomáját történelemből, köszönhetően az egyetem tévé-oktatási programjának. Nancy-ban belép a Kommunista Egyetemisták Szövetségébe és lelkes marxistává válik. Tíz éven keresztül gimnáziumi és kollégiumi tanár, majd két évet tölt a népi Kongóban, ezt követően a lotaringiai Longwy-ban a helyi kommunisták munkájába kapcsolódik be, még a nagy 1979–80-as sztrájkot megelőzően. A sztrájkot követően kilép a FKP-ből, szakít a középkor iránti érdeklődésével, és Madeleine Rebérioux vezetésével megírja doktori dolgozatát a Longwy vasgyári dolgozóit is érintő dezindustrializációról. Ettől kezdve fordul érdeklődése a francia migráció felé is. Végül az École Normale Supérieure-ön és az EHESS-en is megvédi diplomáját társadalomtudományokból.

Tapasztalatainak következményeképpen 1968–70-ben hangosan kritizálja az iskolarendszert és az egyetemi oktatást, illetve leszámol az olyan köztársasági mítoszokkal, mint az esélyegyenlőség vagy az egyenlő társadalmi mobilitás lehetősége. Úgy véli, az egyénnek olyan politikai erőkkal és intézményekkel kell megküzdenie, melyek zárt rendszert alkotnak és a liberális demokráciának csak bizonyos elitjét védik, ezért különösen fontos egyfelől e szféra autonóm volta, a „tudósközösségek” függetlensége a média/politika világtól, másfelől ezek nyitottsága és képessége a dialógusra.

SZERZŐINK

Ablonczy Balázs (1974) történész (Teleki László Intézet)
b.ablonczy@tla.hu

Deáky Zita (1955) etnográfus (Szent István Egyetem,
Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar)
deakyzita@freemail.hu

Eőry Gabriella (1974) történész Ph.D. hallgató (ELTE BTK)
eoryga@freemail.hu

Heltai Gyöngyi (1958) Ph.D. hallgató (Université Laval, Québec)
heltaigy@hotmail.com

Horváth Gergely Krisztián (1974) szociológus (ELTE TáTK Szociológiai Intézet)
hktm@ludens.elte.hu

Kiss László (1975) szociológus, Ph.D. hallgató (ELTE TáTK Szociológiai Intézet)
laskiss@freemail.hu

Kövér György (1949) történész (ELTE BTK Gazdaság- és Társadalomtörténeti Tanszék)
kovgyuri@ludens.elte.hu

Nagy Ágnes (1976) történész, Ph.D. hallgató (ELTE BTK Atelier)
porhintes@freemail.hu

Paksy Zoltán (1968) történész–levéltáros (Zala Megyei Levéltár)
paksyzoltan@freemail.hu

Sohajda Ferenc (1975) történész (MTA – BKAE Demográfiai Kutatócsoport)
sohajda@hotmail.com

Szabó Dániel (1946) történész (MTA Történettudományi Intézet)
szaboda@hotmail.hu

Takács Erzsébet (1974) történész–szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK – ELTE TáTK)
gomul@freemail.hu

CONTENTS

POLITICS AND POWER IN SOCIETY

Kövér, György:	Performations I. “Jewish Society” in Tiszaeszlár on the Eve of the Great Trial	5
Szabó, Dániel:	Participants of the Military Service Protests	43
Eőry, Gabriella:	Officers and Members of the National Casino between 1883–1943	61
Paksy, Zoltán:	Grand Politics from a Small Perspective: the 1935 Parliamentary Elections and their Background in Zalaegerszeg	88
Kiss, László:	Health and Politics – Preventive Health Care in Hungary in the First Half of the 20 th Century	107
Nagy, Ágnes:	Power – Housing – Society. Tenants of a Lipótváros Apartment House between 1941 and 1960	138
Heltai, Gyöngyi:	Sári „Zsazsa” Fedák (1879–1955), as a “Place of Memory”. On the Necessity of the Revaluation of the Hungarian Boulevard Theatre Tradition	167

SOURCES AND INTERPRETATIONS

Ablonczy, Balázs:	The Days of His Excellency. An Attempt to Analyze the Calendar of Prime-Minister Pál Teleki	193
-------------------	---	-----

PANORAMA

Takács, Erzsébet:	Pragmatical Sociology of Luc Boltanski (About a Conference)	208
-------------------	---	-----

BOOKS

Krász, Lilla: A bába történeti szerepváltozása a 18. századi Magyarországon	– Deáky, Zita	216
Vonyó, József (szerk.): Várostörténet, helytörténet. Elmélet és módszertan	– Horváth, Gergely Krisztián	221
Tomka, Béla: Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában	– Sohajda, Ferenc	228
Noiriél, Gérard: Penser avec, penser contre – Itinéraire d'un historien	– Takács, Erzsébet	236
Contributors		239
Contents		240
Abstracts		242

ABSTRACTS

Ablonczy, Balázs: *The Days of His Excellency. An Attempt to Analyze the Calendar of Prime-Minister Pál Teleki*

The study attempts to approach an often used historical source from a new angle. With the help of the 1939 calendar of Pál Teleki (1879–1941) geographer, politician and prime-minister, it attempts to trace the mechanisms of the government head's exercise of power, his confidantes and the manners in which his principle were put into practice. The author has created a table of the prime-minister's visitors and attempted to draw conclusions by grouping the 2164 items and the 554 visitors/events. It is worthwhile to note that the names of many of the most often consulted public figures and officials do not appear in the history of politics. The result of the study is a description of how the prime-minister attempted to make use of the members of the network he had built between the two world wars: university professors, experts, heads of associations. At the same time, the work also contains a new contribution to the history of the Hungarian conservative movement: it presents a more balanced picture of the relationship between the group of István Bethlen (1874–1946) and Teleki, pointing out that though Bethlen and Teleki made rapport relatively often, their networks were quite separate without many significant common elements.

Eőry, Gabriella: *Officers and Members of the National Casino between 1883–1943*

The purpose of the study is to carry out an empirical investigation into the officers and members of the National Casino. The institution was founded in Budapest in 1883 and became one of the most important scenes of the social life of the dualistic period, second only to the Hungarian Casino.

The almost 800-record sample from the officers and members of the National Casino formed the database on which we have examine the age, residence, occupation, political activity and wealth status of the members. The results show that members of the National Casino were senior state employees, landed gentry, attorney, judges and intellectuals, usually without a mandate in the Parliament, and less that on third of them had estates larger than 100 acres.

Beside the empirical analysis of the data, the study also attempts to analyze the self-definitions offered by various available contemporary texts. The sources for this were the texts of the lectures and ceremonial speeches held in the Casino as well as the casino reports published in contemporary newspapers. We have

found significant discrepancies between these even during the dualistic period: while the members themselves were loath to refer to themselves as gentries, external observers all refer to the National Casino as the casino of the gentry. Later on the self-perception of the members and the view of outsiders become unified: during the two world wars the casino was defined as the casino of the middle classes.

Comparison of these two sets of sources shows that the National Casino perceived as the casino of the gentry had actually been the meeting place of a well-definable segment of the middle class.

Heltai, Gyöngyi: Sári „Zsazsa” Fedák (1879–1955), as a “Place of Memory”. On the Necessity of the Revaluation of the Hungarian Boulevard Theatre Tradition

This study focuses on the mechanisms of the cultural appropriation of an important mass culture personality in the context of the totalitarian communism. It claims that the locally and internationally recognised Hungarian boulevard theatre tradition of the 1920–1944 period was forcefully discredited as “bourgeois” after 1949, when Hungary became a part of the Soviet Empire and when the socialist realist aesthetics invaded even the music theatre practice. For demonstrating the cultural and political importance of this forgotten profane tradition, the paper examines the case of the greatest Hungarian operetta prima donna of the first half of the twentieth century, by using the concepts of “place of memory” (Pierre Nora) and “circulation of the social energy (Stephen Greenblatt). In the introduction the study outlines how Sári „Zsazsa” Fedák has functioned as a place of memory during her forty years of carrier and explains by example some extra theatrical, political meanings of her personality, of her roles, of her hits, by presenting and commenting a few citations from the well known theatre weekly of the pre-war period, the *Színházi Élet*.

In the first part, the study tries to show that it was precisely her “place of memory” status, why Sári „Zsazsa” Fedák had been chosen as a symbolic figure for the communist political propaganda campaign, fought against the cultural heritage of the “Horthy era”, the 1920–1944 period, stigmatised as “fascist.” By using literary analyses, the study examines how the communist cultural politics has appropriated the genres and the devices of the condemned boulevard tradition in order to undermine the popularity of Fedák and the whole mass culture tradition represented by her, to bind it to fascism and to declare the necessity of the total renewal of the light entertainment, based on socialist realism. The study explores how the well known operetta lyrics, attached to the legendary roles, interpreted by Fedák were parodied, politicised in the communist humour magazine *Ludas Matyi* in the 1945–1947 period, in order to alienate the audience from the

actress, who was first condemned to prison by the people's tribunal, than banned from the socialist stage forever and evacuated from Budapest.

The paper concludes by analyses of three detailed secret reports, written about Fedák's funeral in 1955. These official reports reveal how, despite the artificial erasure of the actress from the public discourse, the communist Party was afraid of the reactivation of her memory, even ten years after her banning from the stage. Using these reports the study exposes how the actors and spectators, who organised her funeral, used this occasion for contesting the official depreciation of Fedák and for emphasising her "place of memory" status.

Kiss László: Health and Politics – Preventive Health Care in Hungary in the First Half of the 20th Century

The processes of the emergence of the independence of preventive health care, the organization of preventive health care institutions and the increasing role of the state in the functioning of the system were central to the development of the health care system in Hungary between the two world wars. The National Stefánia Alliance, founded during World War I., aimed at establishing the system of the protection of mothers and infants. Though it received no support, the Stefánia Alliance pursued its activities as a public association and began the creation of the system in the cities, as it was unable to provide health protection to the rural population due to insufficient resources. The first substantial change was the establishment of the National Public Health Institute (OKI). As a state budgetary organization, OKI became the main organized and manager of preventive health care in Hungary by the mid-thirties. Thanks to the bacteriological examinations, water sampling and the production of vaccines in OKI as well as the health protective activities of the Green Cross organization under the auspices of the institution, the provision of preventive care to the rural population started and achieved significant results within just a few years in the struggle against such devastating infections as tuberculosis, diphtheria and typhoid fever.

During the thirties, the proponents of state management and those of social management, the Stefánia Alliance and OKI fought a hard struggle for the supervision and organization of and hegemony over the preventive health care system. The struggle ended with the victory of state management: Stefánia Alliance folded up at the end of 1940, its institutions and staff of experts were taken over by OKI. Preventive health care became a state task, the Green Cross Health Protection Services was elevated to the rank of a state institution.

Kövér, György: Performations I. “Jewish Society” in Tiszaeszlár on the Eve of the Great Trial

A lot has been written about the 1882–1883 Tiszaeszlár-case, nevertheless the overview provided by modern historical studies appears to be rather scanty. The subject of the present study is not as much the trial in Nyíregyháza, but the society of Eszlár on the eve of the trial. Our approach could be defined as one of micro-level social history. As a first step, we shall describe the Jewry of Eszlár on the basis of their own sources and the findings of the investigation. We have established the socio-historical basis for the study using local sources (birth registers, terriers, electoral lists), using the documents of the investigation and the trial to supplement, detail or, if necessary, to animate these. Beside the composition of the population of the village Jewry, its position within the settlement structure of the Old and the New Village, its occupational structure, house and land properties and financial structure, we have also analyzed the internal relationships and conflicts within the branch parish. The sources show a recently settled and conflict-ridden community that had already become differentiated during its formation, where the forces of disintegration appear to be stronger than those of cohesion.

The indictment presumed that the “murder” had been committed by vagrant, rather than local Jews, abetted by the Jews of Eszlár and Máramaros. The diachronic socio-historical analysis of the village shows that those Eszlár Jews whose were worse off, had less prestige, were less integrated within the social network and had many conflicts had a better chance of becoming defendants, rather than witnesses in the trial. This, however, does not imply that we intend to postulate a unidirectional causal relationship between society and politics.

Nagy, Ágnes: Power – Housing – Society. Tenants of a Lipótváros Apartment House between 1941 and 1960

In 1944–1945, in 1951 and in 1956 the population of Budapest underwent waves of migration due to the violent intervention of political powers. The round-up of the capital’s Jewry in July 1944, the siege of the city, the 1951 deportations and the wave of emigration in 1956 were all movements of the population that led to the vacancy of masses of tenement flats and brought about the spatial and social restructuring of the population of Budapest’s rental zone. Replacing the rental flat market of the period between the two world wars, the framework for the forced movements between tenements flats during these three periods – that are easily discernible in the written sources due to their clear temporal limits – was the system of the distribution of flats overseen by the authorities and later centralized by the state. The system of the requisition and distribution of flats qualified as Jewish following March 19th 1944 was carried on in 1945 – for flats

over a given size – to manage the mass homelessness caused by anti-Jewish measures and the siege, and became permanent as the party-state centralized it. Highlighting the waves of the movements of the population between the turn of the 1930's-1940's and 1960 due to the forced intervention of political powers, and viewing these in the context of the housing system allows us to examine the long-term changes in the composition of the population of the rental districts of Budapest.

Examination of the long-term changes of the composition of society is possible in several temporal segments on the basis of quantifiable census data, electoral registers and the housing registers containing the occupation of the dwellers. Comparison of these segments makes it possible to identify the extent to which such occupational-social groups were affected by the movements, the changes in their proportion within the entire population, their disappearance or, on the contrary, their continuity. Reconstructing the changes in the tenants of a single building between 1941 and 1960 within Pest's inner rental area, Nádor utca 5. in the Lipótváros district, tracing the movements of individuals and families between the flats on the micro-level brings to light the mechanisms underlying such movements. Behind the statistically measurable changes in the proportions of the various social-occupational groups, we are able to grasp the spatial structure of the movements between the flats and the personal – family, career, domestic – relationships organizing occupations and co-tenancies that underlie the practices of adaptation or resistance within the boundaries set by the political powers.

Paksy, Zoltán: Grand Politics from a Small Perspective: the 1935 Parliamentary Elections and their Background in Zalaegerszeg

The study provides insight into the political conditions of Hungary between the two world wars through the examination of the general elections in a small rural town. Three parties entered the election race: the authoritarian, conservative party that had governed the country since 1920, and whose leader, Gyula Gömbös intended to convert into a movement party with a broad social basis, primarily according to the existing Italian example. The two other parties belonged to the opposition, but their political directions were substantially different. The candidate of the Catholic Christian party proclaimed the revival of the political system of the pre-World War I liberal Habsburg Monarchy. Opposing this, the candidate of the radical, extreme right Arrowcross movement was a follower of the German Nazi party. Analysis of the voted indicates that there is a correlation between the votes cast for the different parties and the existence of certain social groups. Thus, the governing party was primarily supported by the population of the town, especially by officials and intellectuals. As the ballot was open, we pre-

sume that the choice of those voters who had a stable livelihood was motivated by their loyalty to the powers that be. It is a special point of interest that the majority of Israelite voters within the local electorate also cast their votes in favor of this party. We cannot do better than to assume that the reason for this was that they were reassured by county Lord Lieutenant's firm stance against the Arrowcross movement. The supporter base of the loyalist candidate was the most heterogeneous of the three, containing members of all different social groups of the local electorate in equal proportions. As opposed to this, the voter-base of the Arrowcross Party was the most homogenous: their candidate was almost exclusively supported by the peasants of the villages around the town. This trend indicates that a part of the Hungarian peasantry had enough of the hopelessness of its situation and was willing to support a radical movement that offered demagogic promises to swiftly better its prospects.

Szabó, Dániel: Participants of the Military Service Protests

During the first three months of 1889 Hungary's capital was loud from the clamor of protests. The students were the first to hold demonstrations protesting against the legal amendment whereby they would have had to serve an extra year unless they passed the officers' examination after their first year of military service, i.e. they would have had to serve just a single year less than ordinary mortals. The university movement was used by the opposition parties to propagate their political view according to which "the situation of Hungary is bad within the Monarchy" as well as to turn the government out of office. During the politicization of the series of protests the composition of its leaders changed as well: the traditional student elite was replaced in part by the oppositions political sympathizers. Several members of the lower classes also joined the street protests, and their activities appeared to threaten the social order in the eyes of many. Accordingly, the powers that took a much harsher line against them than against the "educated youth" perceived as "our sons". Although the legal amendment under dispute was finally accepted by the Parliament, the three months' protests had a definitive role in the fall of prime-minister Kálmán Tisza one year afterwards.

A KORALL szerzőinek!

A KÉZIRAT LEADÁSA

A szerkesztőség társadalomtörténeti, máshol nem publikált cikkeket, recenziókat fogad el közlésre, kizárólag az alábbi formai feltételek teljesítésével. A szerkesztőség fenntartja a jogot arra, hogy átdolgozás javaslatával visszaadja a kéziratot a szerzőnek, továbbá azt, hogy anonim külső lektort kér fel a kézirat tartalmi vizsgálatára.

A kézirat megjelentetésével a szerzők elfogadják, hogy cikkük kivonata, a lap példányainak elfogyta után pedig az egész cikk az Interneten (www.korall.org) is megjelenik. (Amennyiben ehhez szerző nem járul hozzá, úgy azt írásban jelezze a szerkesztőségnek.)

Minden szerző tiszteletpéldányként díjmentesen öt, recenzió esetén három példány átvételére jogosult.

A kézirati szöveget lemezen (MS Word 97, 98, 2000, XP) kérjük a szerkesztőséghez eljuttatni, mellékelve egy kinyomtatott példányt, mely megegyezik a fájl tartalmával. (Előzetes cikk változatot, bemutatkozó részletet elég e-mailben csatolt fájlként elküldeni a korall@mailbox.hu címre.) Amennyiben később javít még a szerző, úgy azokat egyértelműen, korrekktúrajelekkel a nyomtatott példányon jelölje. Célzerű a táblázatokat, ábrákat külön fájlban is leadni. Felhívjuk szerzőink figyelmét, hogy a szövegszerkesztők generált lábjegyzet funkcióját használják. Minden szerzőtől – idegen nyelvű fordításra – kérünk egy kb. 1000 leütés terjedelmű rezümét is.

A korrekktúra javítási mintáját lásd: Révai Nagy Lexikona (Bp. 1915, reprint 1993) „korrekktúra” címszavánál (12. kötet, 58–59. oldal).

Recenziók esetén a recenzált munká(k)ról az összes könyvészeti adatot (kiadó, oldalszám, mellékletek, térképek, illusztrációk, sorozat megnevezése) is kérjük feltüntetni.

Kéziratot nem őrzünk meg.

HIVATKOZÁSOK

Mind az irodalmi, mind a forráshivatkozásokat, továbbá minden megjegyzést *lábjegyzetben* kérünk feltüntetni.

Az irodalmi hivatkozások a következő formátum szerint szerepeljenek: Szerző évszám: oldalszám. (pl. Nagy 1988: 23.) Több szerző által jegyzett mű esetén a hivatkozás formátuma: Szerző–Szerző évszám: oldalszám. (pl. Berger–Luckmann 1998: 104–105.)

A forráshivatkozások a forrástípusnak (levéltári forrás, újságcikk, interjú stb.) megfelelő formát kövessék. Levéltári források esetében kérjük, hogy a második előfordulástól kezdve rövidített formában hivatkozzon a szerző, s a rövidítés módját az első hivatkozásnál jelezze. (pl. első hivatkozásnál: Somogy Megyei Levéltár (= SML) Főispáni iratok (= Fi) 13789/1935. – további hivatkozások esetén: SML Fi 1852/1937.)

A tanulmány után először a felhasznált levéltári, könyvészeti és egyéb források (pl. interjú: ki készítette, kivel, mikor) sorolandók fel. Például:

FORRÁSOK

Vas Megyei Levéltár, Alispáni iratok 1931–1937.

Nemzeti Sport 1925–1935.

Interjú Nagy Ferenc tájfutóval 1983. február 12-én, készítette Debreceni Rezső.
(A szerző tulajdonában.)

A hivatkozott irodalom jegyzéke a felhasznált források után következik, a cikk legvégén, tételes felsorolásban, abc-sorrendben. Az irodalmi hivatkozások formátuma tekintetében az alábbi példák irányadóak:

HIVATKOZOTT IRODALOM

[Kötetek:]

Botond Ágnes 1991: *Pszichohistória – avagy a lélek történetiségének tudománya*. Budapest

Baross Károly, bellusi (szerk.) 1893: *Magyarország földbirtokosai*. Budapest

Kiss, Attila 1977: *Avar Cemeteries in County Baranya. Cemeteries of the Avar Period (567–829) in Hungary II*. Budapest [– idegennyelvű írásmód].

[Tanulmánykötetből:]

Gróh Dániel 1994: Építéstörténeti megjegyzések a limes Visegrád környéki védelmi rendszeréhez. In: Lőrinczy Gábor (szerk.) *A kőkortól a középkorig. Tanulmányok Trogmayer Ottó 60. születésnapjára*. Szeged, 239–247. [oldalszámmal!]

Hudi József 1997: Veszprém vármegye nemessége 1812-ben. In: Ódor Imre – Pálmány Béla – Takács Imre (szerk.) *Mágnások, birtokosok, címerlevelese. /Rendi társadalom – polgári társadalom 9./* Debrecen, 219–227. [sorozat nevét egyenes zárójelben normál betűvel!]

[Folyóiratból:]

Láng Panni 1986: Egy budapesti polgárcsalád mindennapjai. *Történelmi Szemle* 29. 1. 80–94.

Ecsedy István 1990: Dombay János (1900–1961). *Baranya* 3. 2. 168–170.

[mindig jelezzük a kötet-, füzetszámot, valamint az oldalszámokat, esetleg az évfolyamot is!]

[Évkönyvből:]

Dombay János 1959: Próbaátadások a villánykövesdi későrézkori lakótelepen. *Janus Pannonius Múzeum Évkönyve* 55–74. [oldalszámmal!]

[Lexikonszócikk:]

‘Korallok’ szócikk. In: *Révai Új Lexikona* 12. kötet, Budapest, 1915. 26.

[Újságcikk:]

Szónyi Ottó 1926: A pécsi püspökség templomai. *Dunántúl* 1926. december 25. 18.
[Lehetőség szerint szerepeljen itt az oldalszám is, s az év kétszer legyen kiírva. Amennyiben az újságcikk egy szakirodalmi/irodalmi cikket jelöl, a hivatkozott

irodalmak között tüntessük fel. Ha azonban forrásként használjuk (pl. szöveg-
elemzésre, adatforrásként stb.), a források jegyzékében szerepeltessük azt!]

[Kéziratok:]

Katádfay Tihamér 1966: *Legnagyobb gondolataim*. Kézirat. (Vas Megyei Levél-
tár, Kézirattár 551. sz.)

[A lelőhely (pl. OSZK Kézirattár) megjelölése fontos. Amennyiben forrásként hasz-
náljuk, akkor oda kerüljön. Ha tudományos műként, akkor kötethez hasonlóan a hi-
vatkozott irodalmak között tüntessük fel.]

[Megjelenés alatt álló publikáció:]

Gyáni Gábor 2001: Érvék a kettős struktúra elmélete ellen. *Korall* 3–4. megjelenés
előtt

[Idegen nyelvű publikációnál előre kerül a családnev, több szerzős mű esetén (hosszú)
kötőjellel választjuk el a szerzőket (szerkesztőket):]

Heather, Peter – Matthews, John 1991: *The Goths in the Fourth century*. Liverpool

EGYÉB

- Kerüljük a p., pp., o., old., i.m., ld. c. rövidítéseket!
- Ügyeljünk az elválasztójel (-) és a kötőjel (–) helyes használatára! (Számok, évszám-
mok, oldalszámok közé „–” jelet rakjunk!)
- Az idézeteket csak e jelek közé: „” írjunk! Idézetben belüli idézet »...« jelek közé ke-
rüljön!
- A szerző vagy a fordító által tett megjegyzések formátuma: (A Szerző) (A Ford.)
(Kiemelés tőlem), esetleg a szerző monogrammjá zárójelben
- A % jel mindig tapad a számhoz!

A KORALL SZERKESZTŐSÉGE ÉS SZERKESZTŐI:

Korall Szerkesztősége –

ELTE TÁTK Szociológiai Intézet Történeti Szociológia Tanszék

1117 Budapest, Pázmány P. sétány I/a B. ép. 2129.

(1) 209-05-55/6874; korall@tla.hu, www.korall.org

Czoch Gábor, g.czoch@tla.hu

Horváth Gergely Krisztián – főszerkesztő, hktm@ludens.elte.hu

Granasztói Péter, grana@neprajz.hu

Klement Judit, eperfa@hotmail.com

Lengvári István, lengvari@lib.pte.hu

Sasfi Csaba, sasfics@freemail.hu

Szegedi Péter, szegedi@mailbox.hu

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

ELTE BTK Jegyzetbolt
1088 Múzeum krt. 6/8.

Írók Boltja
1061 Andrásy út. 45.

Kis-Magiszter Könyvesbolt
1053 Magyar u. 40.

Kódex Könyvárúhá
1054 Honvéd u. 5.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencsek u. 27.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

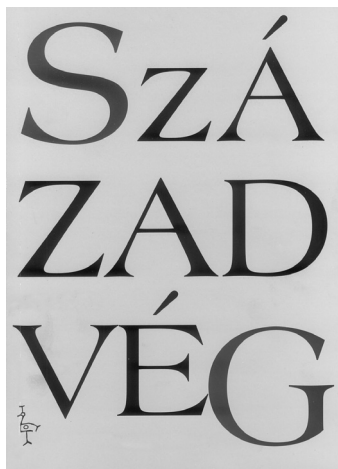
SZEGED

Nyugat Antikvárium
6724 Vitéz u. 13-15.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Oskola u. 27.

SZÁZADVÉG

Új folyam 33. szám 2004. 3. szám

Tartalomjegyzék

Táborverés

Enyedi Zsolt: A voluntarizmus tere. A pártok szerepe a törésvonalak kialakulásában

Fogalom-tár

Lutz Niethammer: A „floating gap” innenső oldalán. Kollektív emlékezet és identitáskonstrukció a tudományos diskurzusban

Gyáni Gábor: Kontextus és kontextualizáció a történetírásban

Helybenjárás

Kákai László: Politikai kultúra és lokalitás

Bocz János: Újjáválasztott polgármesterek, avagy kiket és miért választanak meg ismét a szavazópolgárok?

Újragondolás

Felkai Gábor: Max Weber és a demokrácia problémája. Értelmezhető-e weberi kategóriák alapján a mai Magyarország politikai szerkezete?

Piaci gazdaság

S. Molnár Ágnes: Asszonyok és családközpontúság. A mezőgazdasági kistermelés és a nemi szerepek a kiskanizsai „sáskáknál”

Századvég-szövegelő

„...a szellemi szabadságot élhetem...” Balázs Zoltán és Kapitány Balázs beszélgetése Tomka Miklóssal

Az AETAS 2004. évi előfizetői felhívása

Tisztelt Olvasóink!

Tematikus számaink tartalmából: Gazdaság- és társadalom Magyarországon a 19–20. században; Európa története a kora középkorban; Diplomáciatörténet a középkortól napjainkig. Határontúli rovatunkban: Alföldy Géza, Scott M. Eddie.

Eddigi gyakorlatunkhoz híven a 2004-es évfolyamra is kedvezményt biztosítunk előfizető olvasóinknak.

Éves előfizetői díj: 1600 Ft.

Egy számot megrendelőinknek: 400 Ft + postaköltség.

Egy szám könyvesbolti ára: 500 Ft.

A folyóirat előfizethető a folyóirathoz mellékelt csekkszelvényen. Korábbi számainkból (postaköltség felszámításával) a szerkesztőség címén a következők rendelhetők meg:

- 1992/3.: 17. század magyar művelődéstörténet
- 1993/4.: Historiográfia
- 1994/3.: Külföldi történészek magyar történelemről
- 1994/4.: Angol–francia reformmozgalmak
- 1995/1-2.: Közvélemény és propaganda a 17. századi Magyarországon
- 1995/3.: Szláv népek története a középkorban
- 1995/4.: Az abszolutizmus kora Magyarországon
- 1996/1.: Észak-Amerika a 19. században
- 1996/2-3.: Magyar emigrációk a 19–20. században
- 1996/4.: Ókori civilizációk
- 1997/1.: Magyar művelődéstörténet
- 1997/2-3.: Középkori történeti szám
- 1997/4.: 19. századi magyar történet; AETAS repertórium 1985–95.
- 1998/1.: Az orosz ortodoxia
- 1998/2-3.: Az 1848–49-es magyar forradalom és szabadságharc
- 1998/4.: Észak-Amerika a századfordulón
- 1999/1-2.: 19. századi magyar történelem
- 1999/3.: A francia középkor kutatás újabb irányzatai
- 1999/4.: Az oszmán török birodalom története
- 2000/1-2.: Megtorlások a magyar történelemben
- 2000/3.: Az első ezredforduló Európában
- 2000/4.: Összehasonlító történetírás
- 2001/1.: 19. századi észak-amerika története
- 2001/2.: Nagy csaták-hadtörténet
- 2001/3-4.: Osztrák–Magyar Monarchia

-
- 2002/1.: Oszmán Birodalom észak-nyugati határai
2002/2-3.: „Az életrajzírás, mint történeti probléma”
(új- és legújabb kori magyar)
2002/4.: Közép- és koraiújkorai művelődéstörténet
2003/1.: Az orosz állam
2003/2.: Erdély története
2003/3-4.: Kultusz a történelemben

Az előző évhez hasonlóan az idei évben is átutalhatja jövedelemadójának 1%-át egy olyan egyesületnek, alapítványnak stb., amelyet erre érdemesnek tart. Folyóiratunk szerkesztői azzal a tiszteletteljes kéréssel fordulnak Önhöz, hogy ha elveivel összeegyeztethetőnek és támogatásra méltónak tartja folyóiratunkat, válassza az AETAS-t. *2003-ban* folyóiratunkhoz támogatóink 1%-os felajánlásából összesen 81.884 Ft érkezett be. Ezt az összeget a 2003/2. szám nyomdaköltségéhez használtuk fel. *Segítségüket köszönjük.*

Ha az idei évben is az Aetas támogatása mellett dönt, akkor töltsse ki részünkre az APEH-től kapott rendelkező nyilatkozatot. Adószámunk: 19079581-2-06

*Nagyon köszönjük Olvasóink eddigi támogatását és érdeklődését.
Reméljük, hogy erre a jövőben is számíthatunk.*

AETAS Szerkesztősége
6701 Szeged, Pf.: 1179.

<http://www.lib.jgytf.u-szeged.hu/aetas/>

E-mail: aetas@mail.u-szeged.hu

MÚLT ÉS JÖVŐ

ZSIDÓ KULTURÁLIS
FOLYÓIRAT

2004/3

Heller Ágnes: Hosszú utóirat „A zsidókérdés megoldhatatlansága” című írásomhoz

Vajda Júlia: A „mi holokausztunk”, a „ti holokausztotok”, az „ő holokausztjuk”

Fenyves Katalin – Kőbányai János: Az Auschwitz-album, ha magyar

Ilana Rosen: A nő és az idő a holokauszt osztrák–magyar származású női túlélői élettörténetében

Shiri Zsuzsa: Magyar zsidó túlélő nők a holokausztra emlékeznek, élettörténetek antológiája

Reuveni Sári: Nők az Igaz Emberek között Magyarországon

Hava Pinhas-Cohen: Minden zsidónak tudnia kell, hogy nincs egyedül

Sarusi Kiss Béla – Szegedi Péter: „Zsidómentesen, újjászületve...”
Őrségváltás a magyar labdarúgásban 1939–1944

Tooth Gábor Andor: A művészet erejével válaszolva. Waldsee 1944

Eva M. Amichay: A valódi rehabilitáció esélye

Marinov Péter: Mi történt eddig a régi pesti zsidónegyed védelmében?

Mayer András: Víg élet a romokon